

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VI

Sayı/Issue: 2

Kış / Winter - 2006

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
09.02.2007 tarih ve 1/1 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Arş. Gör. Özgür AY

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958

Belgegeçer / fax : 0.232.3427496

Elmek / e-mail : gurer_gulsevin@yahoo.com

Dizgi / Composition: Arş. Grv. Özgür AY

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2006

YAYIN KURULU

Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yard. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yard. Doç. Dr. Ali EROL
Yard. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yard. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ

BİLİMSEL DANIŞMA KURULU

Advisory Board

Prof. Dr. İsmail AKA (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniv.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ (Pamukkale Üniv.)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Ercan TATLIDİL (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Erdoğan BOZ (Afyon Kocatepe Üniv.)
Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Üniv.)
Doç. Dr. Turan GÖKÇE (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniv.)
Yard. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ (Uşak Üniv.)

E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAJYCAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lüba Çimpoes; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN - Mirfatih Zekiyev; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevim Piličkova; YUNANİSTAN - Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

- Erdoğan BOZ, **Kutadgu Bilig’de “Kü” / “Kü” in “Kutadgu-Bilig”** 289
- Musa ÇİFÇİ, **Argonun Niteliği ve Argoya Bakış Açımız / The Quality of Slang and Our Approach toward Slang** 297
- Muvaffak DURANLI, **Saha Türklerinde Efsane Kavramı ve Sınıflandırma Çalışmaları / The Concept Of “Legend” In Saha Turks And All The Classification Works** 303
- Dilek ERENOĞLU, **Dilde Örnekseyerek Türetme ve Türkçedeki Örnekleri / Analogic Creation In Languaga And Patterrns In Turkish** 311
- İlhan GENÇ, **Mahlâsnâme ve Kaside İlişkisi Üzerine Bir Mukayese / A Comparison about the Relation of Mahlasname and Qaside** 317
- Meriç GÜVEN, **“Yulki Atı” Romanında Atlarla İlgili Sıfatlar (Nitelik Anlamlı Ve Niteleme Görevli Sıfatlar) / The Qualitative Adjectives Of The Horse Names In The Novel: “Yulki Atı” (Quality Meaning And Descriptive Function Adjectives)** 333
- Alimcan İNAYET, **Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine / On The Stories About Kashgarli Mahmut** 347
- Hüseyin Kahraman MUTLU, **Türkiye Türkçesi Ses Bilgisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi / A Bibliographic Study about Phonetics in Turkey Turkish** 373
- Caner KERİMOĞLU, **Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine / On The Syntactic Differences Between Turkey Turkish And Tatar Turkish** 383
- Adem ÖGER, **Mani Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme / A study About Uyghur Folk Koşaks in Mani Type** 401
- Seçil ÖRAZ, **The Struggle and the Response in Stalin’s Deportation Policy: The Case of Crimean Tatars / Stalin Dönemi Sürgün Politikası Sonrası Bir Mücadele ve Tepki Örneği: Kırım Tatarları** 411
- Erhan SOLMAZ, **Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi / A Bibliographic Study about Morphology of Turkey Turkish** 423
- Halil İbrahim ŞAHİN, **Bahşılık Geleneğinde Hediyeleşmelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme / An Evaluation on the Functions and Symbolic Meanings of Gifts in “Bahşılık” Tradition** 437
- Abdullah Temizkan, **Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi / Russia and Ottoman Empire’s Power Struggle in Trans-Caucasia** 447

Muzaffer TEPEKAYA, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler / Migrative Movements from Crimea and Caucasia and the Migrations to Saruhan (Manisa) Sanjak in the Second Half of the 19th Century** 463

Dilek Ç. YEŞİLTUNA, **Kültürel Alanda Küresel – Yerel İlişkisi / The Global - Local Relation in Cultural Sphere** 481

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

N. İ. AŞMARİN, (Çeviren: Bülent BAYRAM), **Çuvaş Halk Kültürü Derslerine Giriş** 495

Salican CİĞİTOV, (Aktaran: Ulanbek ALİMOV), **Yazı Dilinin Ortaya Çıkması ve İlk Edebî Örnekler** 521

Ablimit ÖMER-Zumret ĞAPPAR, (Aktaran: Adem ÖGER), **Uygur Efsanelerindeki Felsefî Düşünceler Üzerine** 525

Denis SINOR, (Çeviren: Mustafa Levent YENER), **Altay Dillerindeki “Kuzey” Kavramı İçin Kullanılan Terimler Üzerine Düşünceler** 531

Mübariz SÜLEYMANLI, (Aktaran: Ali EROL), **Turan'ın Son Beşiyi (Hüseyinzade Ali Bey'in Kızı Feyzaver Hanım İle Görüşme ve Teesürler)** 537

DEĞERLENDİRMELER

Yusuf ÖZÇOBAN, Bernard COMRIÉ, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi, (Çeviren: İsmail Ulutaş), Ankara 2005, Hece Yayınları** 541

Serkan ACAR, İlya V. ZAITSEV, **Astrahanskoe Hantsvo, Vostochnaya Literatura, Moskva, 2004, 304 s.** 545

YAYIN İLKELERİ 547

KUTADGU BİLİĞ'DE “KÜ”*

“Kü” in “Kutadgu-Bilig”

*Erdoğan BOZ***

Özet

Bu yazıda “şöhret” anlamına gelen “KÜ” kelimesi üzerinde duruldu. Bunun için öncelikle, Kutadgu Bilig’de “KÜ” ve türevi olan “KÜLÜG” kelimelerinin geçtiği beyitler tespit edildi ardından elde edilen malzemeden yola çıkılarak kelimelerinin; ses, şekil ve sözlük bilgisi (dizin) açısından tahlilleri yapıldı ve nihayet kelimelerin çeşitli yapılar içinde kazandığı anlamlar verildi.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesi, Kü/Külüg

Abstract

In this article “KÜ” meaning “Fame” was emphasized. Firstly, the verses where “KÜ” and its derivative “KULUG” are mentioned in Kutadgu Bilig were determined. And then, these words were analyzed in the aspect of phonetics, morphology and lexicology with the help of materials received. Finally, the meaning of words taken in the various structures were stated.

Key Words: Kutadgu Bilig, Karahanlı Turkish, Kü/Külüg

Yazımızda kullandığımız referans rakamları, Reşit Rahmeti Arat’ın, *Kutadgu Bilig I (Metin)* adlı çalışmasındaki beyit numaralarıdır.¹ Yine çeviriyazısı verilmiş beyitlerin parantez içinde verdiğimiz karşılıkları ise Reşit Rahmeti Arat’ın günümüz Türkçesine aktarmalarıdır.²

I. Kutadgu Bilig’de “KÜ”

Kutadgu Bilig’de toplam 43 yerde (beyitte) geçen “KÜ” ve türevi olan “KÜLÜG” kelimelerini, ses, şekil ve sözlük bilgisi olmak üzere üç başlık altında ele alacağız.

1. Ses Bilgisi

Kutadgu Bilig’de “KÜ” ve türevi olan “KÜLÜG” kelimelerinin ses bilgisi açısından değişken şekilleri yoktur.

Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’ne kelimenin değişken şekillerini şöyle almıştır: **kö, kög, kö+lüg, küg.**

Caferoğlu ayrıca, kelimenin; **küü** ve **küü+lüg** şeklinde uzun ünlülü şekillerini de vermiştir.³ Söz konusu tespitlere, daha başka eserlerde de rastlamak mümkündür.

* Bu yazı, Kırgızistan Atatürk Alatoov Üniversitesi’nde Bışkek’te 26 Mayıs 2005 tarihinde düzenlenen “Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri” sempozyumunda sunulan bildirden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

³ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.

Bu bilgilerden, kelimenin Eski Türkçe'nin Karahanlı öncesi devirlerinde değişken şekiller gösterdiğini ve uzun bir ünlüye sahip olduğunu çıkartıyoruz.

2. Şekil Bilgisi

2.1. Yapı Bakımından

2.1.1. Kök Kelime

Kü : 87, 102, 458, 1711, 2060, 2279, 2320, 2329, 2368, 2945, 3077, 3173, 3265, 3429, 4097, 4474, 5043, 5287, 5585, 5891, 6502.

Bu üç neñke bolma yakın koşması

Küyer ot akar suv bu begler **küsi (4097)**

(Şu üç şeye yakın komşu olma; yanar ateş, akar su ve bu beylerin şan ve şöhreti)

2.1.2. Türemiş Kelime

Kü+lüg : 852, 1457, 1694, 1797, 2081, 2083, 2286, 2298, 2430, 2618, 3071, 3167, 3355, 3408, 3517, 4092, 4136, 4525, 4982, 5180, 5782, 5785.

Uluğ boldı iş tuş ara belgölüg

Beğük boldı begler ara bu **kölüg (1694)**

(Eşi akranı arasında yükselmiş olduğu gibi, şöhreti ile beyler arasında da büyüklerden oldu.)

2.2. Anlam ve Görev Bakımından

2.2.1. Anlamlı Kelime Olarak

2.2.1.1. İsim

Çawı küsi : 458.

Kü çaw at : 1711, 2320, 6502.

kü : 2329, 2368, 4097.

Kü(si) çaw(t) : 2060, 3173.

Çadaşlıg kişi **küsi** çawı beğük

Adaşlıg kişi atı savı beğük **(3173)**

(Akrabaları olan kimsenin nam ve şöhreti büyüktür; arkadaşları olan insanın adı ve sözü muteberdir.)

2.2.1.2. Birleşik Fiil (İsim+Yardımcı Fiil)

atı küsi yağ- : 3429.

athğ külüg bol-	: 1797.
çawı küsi bar-	: 102.
çawhğ külüg bol-	: 2083, 2298, 4092.
kü çawın ıd-	: 2495.
kü yağ-	: 5043, 5287, 5891.
külüg bol-	: 5782.
külüg çawıq-	: 3371.
küsi çawı yet-	: 87.
küsi çawıq-	: 3077, 3265.
küsi yağıl-	: 4474.
küsin bedüt-	: 2279.
küsin yorit-	: 5585.

Bu yañlıg turur bu ajuñ öñdüsü

Yayıg dünyā devlet **çawıkar küsi (3077)**

(Dünyanın adeti böyledir; dönek dünya ve devletin adı böyle çıkmıştır.)

2.2.2. Görevli Kelime Olarak

2.2.2.1. Sıfat

2.2.2.1.1. Külüg+isim/kelime grubu

külüg (kişi) : 1694.

külüg çawhğ ersig : 4525.

Tümen miñ **külüg çawhğ ersiglerig**

Tişiler anı yirke kömdi tirig **(4525)**

(Bu kadınlar binlerce namlı ve şöretli kahramanı diri diri yere gömmüşlerdir.)

2.2.2.1.2. İsim +külüg (Tersine Çevrilmiş Sıfat Tamlaması)

er külüg : 2286.

Ayıqlıg turur bu ölüm belgölüg

Ödi kelmeginçe er ölmez **külüg (2286)**

(Ölüm için, hiç şüphesiz ecelin gelmesi lazımdır. Eceli gelmeden hiçbir yiğit ölmez.)

2.2.2.2. Ünlem Grubu (Ünlem+isim)

ay athğ külüg : 2081.

(ay) ersig külüg : 2618, 3167, 3408.

(ay) külüg : 852, 2430, 3355, 3517, 4136, 4982, 5180, 5785.

ay bilge külüg : 1457.

Kişike tusulmaz kişi ol ölüg

Tusulğıl ölüg bolma **ersig külüg (3408)**

(Başkalarına faydası dokunmayan insan ölü gibidir, faydalı ol, ölü olma, ey mert yiğit.)

3. Sözlük Bilgisi (Dizin)

Asıl dikkat çekmek istediğimiz yer burasıdır. Bizim çeşitli kelime grupları içinde anlamlarını verdiğimiz yapıların önemsenmesidir. Çünkü, Reşit Rahmeti Arat'ın fişleyip bıraktığı sonradan Osman Fikri Sertkaya, Kemal Eraslan ve Nuri Yüce tarafından oluşturulan dizinde⁴ “kü” ve “külüg” kelimeleri madde başı olarak yer almış ve yalnızca referanslar verilmiştir. Ancak bu kelimelerin oluşturduğu -bizim tespit ettiğimiz ve aşağıda anlamlarını verdiğimiz- ikileme, üçleme ve birleşik fiil yapıları dikkate alınmamıştır.

3.1. Kelime Grupları

3.1.1. Birleşik Fiil

3.1.1.1. İkileme+Yard. Fiil

atı küsi yağ- : Namı, şöhreti yayılmak; 3429.

Negü tir, eşitgil kişi eğgüsi

Bu eğgü bile **yağmış atı küsi (3429)**

(İyilik ile nam ve şöhret kazanmış olan insanların iyisi ne der, dinle)

atlığ külüg bol- : Namlı, şöhretli olmak; 1797.

Bayat kimke birse ‘ināyet ülüg

Tilekke tegir **boldı atlığ külüg (1797)**

(Tanrı kime inayet eder ve kısmet verirse, o dileğine kavuşur, şöhret sahibi olur.)

çawı küsi bar- : Şanı, şöhreti yayılmak; 102.

Ajunda **çawı bardı** hağan **küsi**

Körümegli közlerde kitti usı **(102)**

(Hakanın namı, şanı dünyaya yayıldı; onu görmeyen gözlerin uykusu kaçtı.)

çaw(ı) kü(si) yağıldı : Şanı, şöhreti yayılmak; 458.

Tözü ilke tegdi ilig eğgüsi

⁴ O. Fikri Sertkaya, Kemal Eraslan, Nuri Yüce; **Kutadgu Bilig Dizini**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

Ajunğa yağıldı bu çawı küsi (458)

(Hükümdarın bu iyiliği, bütün memlekete sirayet etti; onun nam ve şöretini dünyaya yayıldı.)

çawluğ külüg bol- : Şanlı, şöretli olmak; 2083. 2298, 4092.

Yüzi körki körklüg kerek beg yülüg

Boğı ortu bolsa ne çawluğ külüg (2083)

(Bey güzel yüzlü, saçı sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; aynı zamanda nam ve şöret sahibi bulunmalıdır.)

kü çawın ıđ- : Şöhretini, şanını yaymak; 2945.

Bu yağlığ kişi birle begler bedür

Yağı boynı yençer kü çawın ığur (2945)

(Beyler böyle yükselir, düşmanın boynunu ezer, kendilerinin nam ve şöretini yayarlar.)

küsi çawı yet- : Şöhreti, şanı yayılmak; 87.

Biri kında çığtı sunup il tutar

Biri küsi çawı ajunğa yeter (87)

(Biri kınından çıkınca ona memleketler sunar; biri nam ve şöretini dünyaya yayar.)

3.1.1.2. kü/külüg+Yard. Fiil

kü yağ- : Şöhreti yayılmak; 5043, 5287, 5891.

Negü tir eşitgil böke yawğusı

Ukuš birle yađmış ajunğa küsi (5043)

(Aklı ile dünyaya şöretini yaymış olan Böke yavgusu ne der, dinle)

külüg bol- : Şöhretli olmak; 5782.

Özün buldı ni'met kamuğ edğülüg

Yağıldı atıñ ilde bolduñ külüg (5782)

(Sen her türlü nimet ve iyilikleri buldun; adın memlekete yayıldı ve sen de meşhur oldun.)

külüg çawıķ- : Şöhretli olmak; 3071.

Negü tir, eşitgil kutı belgülüg

Ķutı birle ilde çawıķmış külüg (3071)

(Saadete eren ve bu suretle memlekete adını yayan ve şöretini bulan insan ne der, dinle.)

küsi çawıķ- : Şöhreti yayılmak; 3077, 3265.

Negü tir eşitgil tejik bilgesi

Tejik bilgeleri **çawıķar küsi (3265)**

(İranlı alim ne der, dinle; İranlı alimlerin şöhreti büyüktür.)

küsi yağıl- : Şöhreti yayılmak; 4474.

özün bulğa iki ajun eğgüsi

atın eğgü bolğay **yağılğay küsi (4474)**

(Böylece kendin her iki dünya nimetini elde edersin; iyi nam kazanırsın ve şöhretin dünyaya yayılır.)

Küsin bedüt- : Şöhretini yaymak; 2279.

Қılıңın tilese kamuğ arzusın

Urup alsa birse **bedütse küsin (2279)**

(O bütün arzusunu kılıcı ile istemelidir; vurmalı, almalı, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir.)

küsin yorit- : Şöhreti yayılmak; 5585.

Buğun bulsa ötrü begi eğgüsin

Begi bulsa inçlik **yoritsa küsin (5585)**

(Böylelikle halk beyinin iyiliğini görür; bey de huzura kavuşur ve dünyaya şöhretini yayar.)

3.1.2. Sıfat Tamlaması

3.1.2.1. İkilme+İsim

Külüg çawlığ ersig : Şöhretli, şanlı yiğit; 4525.

Tümen miñ **külüg çawlığ ersiglerig**

Tişiler anı yirke kömdi tirig **(4525)**

(Bu kadınlar binlerce namlı ve şöhretli kahramanı diri diri yere gömmüşlerdir.)

3.1.2.2. Külüg+İsim

Uluğ boldı iş tuş ara belgülüg

Beğük boldı begler ara bu **külüg (1694)**

(Eşi akranı arasında yükselmiş olduğu gibi, şöhreti ile beyler arasında da büyüklerden oldu.)

3.1.2.3. İsim +külüg (Tersine Çevrilmiş Sıfat Tamlaması)

Ayıklıg turur bu ölüm belgülig

Ödi kelmeginçe er ölmez **külüğ (2286)**

(Ölüm için, hiç şüphesiz ecelin gelmesi lazımdır. Eceli gelmeden hiçbir yiğit ölmez.)

3.1.3. Ünlem Grubu

3.1.3.1. Ünlem+İkileme

Ay athğ külüğ : Ey namlı, şöhretli; 2081.

Talu beg bolayın tise belgülig

Talu tutğu erdem **ay athğ külüğ (2081)**

(Seçkin bir bey olabilmek için, fazilete kıymet vermelidir, ey namlı meşhur.)

3.1.3.2. Ünlem+ Sıfat Tamlaması (Tersine Çevrilmiş)

(Ay) ersig külüğ : (Ey) şöhretli yiğit; 2618, 3167. 3408.

Tükel bay bolayın tise belgülig

Köñül baylıkı kol **ay ersig külüğ (2618)**

(Tam manası ile zengin olmak istersen, hiç şüphesiz gönül zenginliği dile ey şanlı yiğit.)

Ay bilge külüğ : Ey şöhretli bilgin; 1457.

Negü tir eşitgil **ay bilge külüğ**

Bu sözdin kötürgil özünke ülüğ **(1457)**

(Ey hükümdar, meşhur alim ne der, dinle; bu sözden kendine hisse çıkar.)

3.1.3.3. Ünlem+Külüğ

(Ay) külüğ : (Ey) şöhretli; 852, 2430, 3355, 3517, 4136, 4982, 5180, 5785.

Saņa kıldı ilig kamug eğgülig

Yanutu kereksizmi yandru **külüğ (5785)**

(Hükümdar sana her türlü iyilikleri yaptı, ey şöhretli insan, buna mukabele etmek gerekmez mi?)

3.1.4. İkileme

Kü(si) çaw(ı) : Şöhret(i), şan(ı); 2060, 3173.

Ağın ma bu biş neñ yırağ tutğu beg

Atı edgü bolsa **kü çaw bolğu teg (2060)**

(İyi nam ve şöhretle adının yayılmasını isterse, bey bir de şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır.)

3.1.5. Üçleme

Kü çaw at : Şöhret, şan ve nam ; 1711, 2320, 6502.

Tilemedim özke **kü, çaw, edgü at**

Kişi asğı ıoldum öz erse ya yat **(6502)**

(Ben kendime şan ve şöhret veya iyi ad dilemedim; yakın olsun uzak olsun ben her iyiliğini istedim.)

3.2. Kelime

3.2.1. kü : şöhret; 2329, 2368, 4097.

Bu erdem bile bolsa sü başçısı

Yağı sançğa yağğa yağınını **küsi (2329)**

(Ordu kumandanı bu faziletlere sahip olursa, düşmanını vurur ve onun şöhretini yere serer.)

Sonuç

Kutadgu Bilig’de geçen “KÜ” ve türevi olan “KÜLÜĞ” kelimeleri üzerine yaptığımız bu çalışma sonucunda; kelimelerin ses bilgisi açısından değişken şekillerine rastlanmamıştır. Ancak Eski Türkçenin Karahanlı öncesi devirlerinde kelimelerin değişken şekilleri olduğu gibi ünlüsünün de uzun olduğu anlaşılmaktadır. Şekil bilgisi açısından bakıldığında ise; basit (kök) kelime sayısı 21, +lüg ekli türemiş kelime sayısı 22’dir. Anlam bakımından “kü” kelimesi; 9 yerde isim ve 18 yerde birleşik fiil (isim+yardımcı fiil); görev bakımından ise 3 yerde sıfat ve 13 yerde ünlem grubu olarak kullanılmıştır. Sözlük bilgisi (dizin) açısından ise kelimelerin değişik yapılarda (kelime grubu; isim (ikileme)+yardımcı fiil yapısında; 9 kez, isim+yardımcı fiil yapısında; 10 kez, sıfat tamlamasında; 2 kez, ünlem grubu yapısında ise; 13 kez, ikileme; 2 kez, üçleme; 3 kez ve tek kelime olarak; 3 kez kullanılmıştır.) kazandığı anlamlar verilmiştir.

ARGONUN NİTELİĞİ VE ARGOYA BAKIŞ AÇIMIZ

The Quality of Slang and Our Approach toward Slang

*Musa ÇİFÇİ**

Özet

Çalışmada, argonun tanımlanması üzerinde durulmuş; ülkemizdeki argo çalışmaları tasvirî olarak incelenmiştir. Argonun söz varlığının temel nitelikleri üzerinde durulmuş; Argo ve gizli diller arasındaki ilişki genel yönleriyle vurgulanmıştır. Argoya bilimsel bakış açıları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Argo, özel dil, gizli dil, yapma dil.

Abstract

In the paper, the description of the slang has been given and the studies about slang in our country have been examined descriptively. The basic qualities of slang vocabulary and the relationship between slang and the secret languages have been described generally. The scientific approaches toward slang have been evaluated.

Key Words: Slang, Group Language, Secret Language, Artificial language.

Mevcut diller, oluşma biçimlerine göre, *tabii diller* ve *yapma diller* olarak iki gruba ayrılmaktadır. Tabii diller, temelinin ne zaman atıldığı bilinmeyen, ait olduğu toplumun kültürünü kuşaktan kuşağa taşıyarak aktaran, bilinç altına yerleşerek zihin işlemlerinin gerçekleşmesine ve bir kısım estetik hazların duyulmasına, hayati önem taşıyan beşerî işlere çok önemli ölçüde destek veren ve belki de bazı düşünürlere göre insan için düşünmenin ve yaşamının ta kendisi olan canlı bir varlıktır.

Yapma diller ise (Esperanto¹, Occidental gibi) sonradan bir grup insanın bir araya gelip bazı pratik endişe ve amaçlarla özel bir şekilde oluşturduğu, herhangi bir cansız araçtan pek farkı olmayan özel bir anlaşma, iletişim biçimidir. Bunların yanı sıra her dil dairesinde, o dilin malzemelerini kullanmak suretiyle yine birtakım pratik ihtiyaçların karşılanması veya iletişimin pratikleştirilmesi, zamanla oluşan telmihlerin daha kolay ifade edilebilmesi, belirli bir alana özgü kavramların zamanla anlam kaymalarına uğramaları ve daha pek çok özel nedene bağlı olarak gelişen, bir süre sonra da kendi geleneğini kuran özel diller vardır. Argo, bu tür dillerdendir; yapma bir dil olmakla beraber, masa başında değil, toplumsal yaşama alanlarında kültürlenme sonucu oluşmuş bir dildir. Bu yönüyle doğal dillerden sayılır.

Her ne şekilde ve hangi amaçla olursa olsun, bütün ifade araçlarının, insanların bireysel ve toplum olarak belli ihtiyaçlarına cevap verdiği, dolayısıyla işlevsel olduğu söylenebilir. Elbette, argo da böyledir; ortaya çıkışı itibarıyla belli ihtiyaçlara dayanmaktadır.

İlgi çekici bir araştırma alanı olan argo, tıpkı dilbilimi gibi, bilim dünyasının ilgisini son yüzyıllarda (18. yüzyıl) çekmeye başlayan ve ülkemizde, son yıllarda araştırmacıların ilgisini yoğunlaştırmasına rağmen kapsamlı şekilde ele alındığı söylenemeyecek kadar az işlenmiş bir konudur. Argo çalışmalarının Türk dil biliminde gerekli yerini alamamasında toplumumuzun birtakım değer

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ Yapma dillerin içerisinde en organize ve yaygın olanı Esperanto'dur. Pek çok yayın organı bulunmaktadır. Türkiye'de de bu yapma dili tanıtan, öğretilmesine çalışan eserler bulunmaktadır. (Libroservo 1980: 63)

yargılarının ve elbette sosyo-lengüistik ve sosyo-psikolojik araştırmalarla ilgili akademik eğilimlerin yeni gelişmeye başlamasının payı olduğu düşünülebilir.

Ülkemizde “*argo*” ve “*küfür*” kavramları çoğu zaman birbirine karıştırılmış, neredeyse eş değer tutulmuştur. Argo kavramı gereği gibi tanınmadığından, özellikle “*kültür argosu*” ile “*genel argo*” kavramları, bu gibi anlayışlar yaygınlık kazanmıştır. Bu alanda ilk çalışmayı yapan A. Fikri, bazı argo sözleri “ahlâka mugayirdir” düşüncesiyle eserine almamıştır.² Hatta, argoyla ilgili yazılı literatürdeki tanımlamalarda bile bu anlayışın izlerini bulmak mümkündür: “Önce özellikle Fransız dili filolojisinde, sonra kapsamı genişletilmek suretiyle de genel dilcilikte, Türkolojide ve başka kollarda, dilin tabakalanması bahsinde kullanılan bir terim... Eskiden önce esnafın, sonra da dilenci, serseri, külhanbeyi, hırsız, kaçakçı ve genel olarak şerîr takımının kendi yaşayış tarzı isteğine uyarak, etrafındakilerin anlayamayacağı şekilde ve kendi aralarında konuştuğu aşağılık bir özel ve gizli dil.” (İnönü Ansiklopedisi) Kamus-ı Türkî, argo kelimesine yer vermemiştir. Yabancı kaynaklarda da argonun şöhreti iyi değildir: “argot: özel bir grup veya sınıf tarafından kullanılan, hırsızların gizli dili gibi, özelleştirilmiş söz varlığı.”³ Türkçe Sözlük, argoyu biraz daha olumlu ifadelerle tanımlamıştır: “1. Kullanılan ortak dilden ayrı olarak aynı meslek veya topluluktaki insanların kullandığı özel dil veya söz dağarcığı.”⁴ Ferit Devellioğlu’nun tanımı da yumuşak ifadedir: “... sosyal bir toplumun malı olan argo, özel diller (langues spéciales) zümresindedir; genel dilin kelimelerine bazı özellikler vermek ve özel kelimeler katmakla meydana gelmiştir. Özel diller ise, genel dilden ayrılarak, küçük sosyal gruplara bağlı kimseler arasında, az çok gizli düşüncelerin anlatılmasına yarayan ve canlı dillerin ortak mihrakı üstünde gelişen dillerdir.”⁵ Halil Ersoylu, bir başka açıdan yaklaşarak argonun zekâ ile ilişkisini vurgulamaktadır.⁶

Daha önce argo ile ilgili sınırlı çalışmalar yapılmışsa da⁷ bu alanda ilk ciddi ve kapsamlı çalışma Ferit Devellioğlu tarafından yapılmıştır.⁸ Devellioğlu, araştırmalarını özellikle İstanbul ve çevresine ayırmış, Türk argosunun belirleyici özelliklerini önemli ölçüde buralardan topladığı materyallere dayanarak ortaya koymuştur. Yakın zamanda Halil Ersoylu tarafından hazırlanan “Türk Argosu” da bu alandaki önemli bir boşluğu dolduran bilimsel bakış açısıyla hazırlanmış bir çalışmadır.⁹

Azerbaycan sahası dil çalışmalarında ise argo araştırmalarının başlangıcı Türkiye sahasına göre epey geç bir dönemde başlar. Bu sahada 1960’lara kadar argoyu konu alan herhangi bir incelemenin bulunmadığı kaydedilir.¹⁰ Şiraliyev’in yaklaşımında “*argo*”nun sadece özel bir dil olduğu, özel ve örtülü bir iletişim amacıyla kullanıldığı ifade edilir. Onun tespit ettiği, çok az sayıdaki meslek (kasaplar, sazandeler, âşıklar) argosudur. Bunların söz varlıkları da son derece sınırlı kalmıştır.¹¹ Türk argosunun söz varlığının da Şiraliyev’in incelediği gibi, lingüistik metotlarla işlenmesinde önemli yararlar vardır.

Türk dilinin pek çok alanında ve özellikle Anadolu ağızları üzerinde değerli derleme ve inceleme çalışmaları bulunan A. Caferoğlu, Muğla, Burdur, Isparta, Erkilet yörelerindeki bir kısım argo materyallerini incelemiştir.¹² Bunlara Konya’yı (Saadettin Nüzhet) da eklemek çalışmaların Türkiye için çok dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Argonun, önemli oranda ağızlardan, yerel özelliklerden materyal

² A. Fikri, *Lûgat-ı Garîbe*, İstanbul 1307.

³ *Macmillan Dictionary*, ABC Kitabevi, İstanbul 1986.

⁴ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2005.

⁵ Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1980, 6. Baskı, s. 13.

⁶ Halil Ersoylu, *Türk Argosu*, LM Yayıncılık, İstanbul 2004.

⁷ Bk. Halit Bayrı, *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri*, İstanbul 1934; Esat Özbekoğlu, *Türk Dilinde Kinâyât*, İzmir 1924; Saadettin Nüzhet, Mehmet Ferit, *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı*, Konya 1926.

⁸ Ferit Devellioğlu, *age*.

⁹ Halil Ersoylu, *Türk Argosu*, LM Yayıncılık, İstanbul 2004.

¹⁰ M. Ş. Şiraliyev, *Azerbaycan’da İşlenen Argolar*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1966, s. 127.

¹¹ “Gurd dili” de denilen kasapların argosunda 61, sazandelerin argosunda 20, âşıkların argosunda 21 kelime tespit edebilmiştir. (Şiraliyev 1966: 128, 134, 137)

¹² Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1943, s. X.

aldığı ve yapısını bunlara göre şekillendirdiği düşünülürse, değişik yörelerde argo çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu anlaşılabacaktır.

Her araştırmacı, Türk argosunun belirleyici özelliklerini, oluş sebeplerini ve gösterdiği nitelikleri farklı açılardan belli bir çerçeveye oturtmaya çalıştığından hepsini sınıflandırmak güç olacaktır; yapılan sınıflandırmaları şu şekilde bir araya getirmek mümkündür:

Argo temelde mecaza dayalıdır; argo için başvurulan birinci yol mecazdır: ceviz: *çene*, sacayak: *üç*, kulak: *iki* vb.¹³

Argoyu kullananlar, kelime almada, icat etmede ve mevcut dilin kelimelerini bozmada oldukça serbest davranırlar. Bozuk bir şekilde kullandıkları kelimelerin pek azı genel dile geçer.¹⁴

Deyim aktarmaları mevcuttur. Bir başka türe veya cinse analogi yoluyla ad verme görülür: yengeç anlamına gelen *pavurya*, omuzu düşük, çarpık yürüyen insanlar için kullanılmaktadır.¹⁵

Genel dildeki kelimelerin değiştirilmesi ve yabancı dilden alınan kelimeler argonun temel malzemesini oluşturmaktadır: Rumcada “o”, “bilinen” anlamına gelen *aftos*, argoda “kadın sevgili”; Arapçada “çekiç” anlamına gelen *matrak* kelimesi de “eğlence, alay” anlamında kullanılmaktadır.¹⁶

Bazı kavramlara “iş” kelimesi getirilerek argo sözler oluşturulmaktadır: Çin işi, Japon işi, Aydın işi, “Arap işini yıkım et.”: Atı hazırla.¹⁷

Sadece bir yöreye özgü anlam kaymaları da görülmektedir: “Aydın” kelimesi, Muğla’da *eşek*, Burdur’da ise *beygir* anlamında kullanılmaktadır.¹⁸

Kültür argosunu kullananlar (argoyu bir kültür olarak yaşayanlar) “r ve z” seslerini vurgulu olarak telâffuz ederler; kelime bölümlerini kesik kesik ve baskılı olarak söylerler (*a-bi-cim* gibi) Çok defa birinci şahıs zahirinin teklik şekli yerine çokluk şeklini kullanırlar. Geniş zaman, hâl, geçmiş ve gelecek zamanları çoğu zaman şimdiki zaman kipiyle anlatırlar. Söz gelişi: “Aslanım bu afili taahhütlüyü (en iyi tabancayı), bana kamanço (devir) edersen, hem benim fiyakalı değirmeni (saati) sana tosluyorum (veriyorum), hem de cereme olarak üstelik üç papel toka ediyorum; nasıl, fit misin, be abi?” “abcim dün akşam matizken avalın birini tongaya düşürüp iki evleğini zula ediyorum.”¹⁹

Hulki Aktunç, argoyu belli bir kesime mal etmenin doğru olmayacağını ima ederek, çocuğun yanında cinsel bir konuyu konuşan anne babanın birtakım argo nitelikli kavramları kullanabileceklerini fakat onların hırsız, dilenci, esnaf, kaba, bayağı, şerir, aşağılık, artist olmadıklarını ifade ediyor; argoyu “alan argosu” ve “genel argo” olarak ikiye ayırıyor:

“Genel argo: Alan argolarındaki sözcük dağarcığının zaman içinde oluşturduğu toplam sözcük ve deyim dağarcığı ile, bu dağarcığa dayalı konuşma biçimidir... Alan argosu: kendi sosyal çevreleriyle sınırlı yaşayan ve genel olarak toplumun, özel olarak da içinde buldukları topluluğun geri kalan kesiminden ayrılmak ve / ya da korunmak isteyen, yaşama ortam ve biçimleri birbirine yakın kişilerce yaratılıp benimsenmiş sözcükler, deyimler bütünü; sözcükler bütününe dayalı konuşma biçimi.”²⁰

¹³ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 27.

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *age.*, Ferit Devellioğlu, *age.*, 18.

¹⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1998.

¹⁶ Doğan Aksan, *age.*, s. 89.

¹⁷ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 28.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 27.

¹⁹ Ferit Devellioğlu, *age.*, s. 46.

²⁰ Hulki Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü*, Afa Yayınları, İstanbul 1990, s. 14.

Aktunç, birtakım ortak özelliklerden yola çıkarak argoyu, bir bakıma argo kullanan grupları altı ana kategoride incelemektedir: 1. Hırsız, dolandırıcı, yankesici argosu: Uyuşturucu kullananlar, kumarbazlar, kabadayı ve külhanbeyiler, dilenciler bu gruptadır. 2. Hapishane argosu: Yatılı okulda kalanlar, kışla çevresi ve denizciler. 3. Etnik azınlıkların, göçmenlerin argosu. 4. Cinsel argolar: eşcinseller ve fuhuşla uğraşanlar. 5. Esnaf argosu: Değişik meslek gruplarının argosu. 6. Sporcuların argosu.²¹

Caferoğlu, Burdur ve Muğla’da Geygel Yörüklerinin kendi aralarında konuştukları, argodan ayrı olarak, bir gizli dile rastlamıştır. Benzer şekilde gizli bir dil de Darende’de “Hazeynce” adıyla bir kısım esnaf arasında kullanılmaktadır.²² Bu gizli dilde söz dizimi yapısı genel dille aynı olmasına rağmen kelime kadrosu tamamıyla başkalık arz etmektedir: “Şu karkavdan lülük beşmiş hanıye beş. Lomburdak kerliyor poytanın kaşında. Kerliyor astar naştır. Lülükler diklemesin. (Hükümetten bir âmir gelmiş; çadıra gir. Silah duruyor yatağın yanında. Al, başka bir yere sakla. Âmir (onu) tanımasın.”²³ *beşmek*: gelmek, girmek, getirmek, pişirmek, hazırlamak gibi birçok anlamda kullanılmaktadır. Caferoğlu’nun belirlediği gizli dildeki kelimelerin bir kısmı genel dilden alınmadır.

Türkiye’deki gizli diller üzerine en kapsamlı ve en yeni araştırmayı Kaymaz yapmıştır. Kaymaz eserinin başında Türkiye’deki gizli dil araştırmalarının geçmişini ve gizli dil, özel dil, argo ilişkisini ayrıntılarıyla değerlendirmiştir. Daha sonra da, Türkiye’deki gizli dilleri bilimsel araştırma yöntemleyle incelemiştir. Söz konusu eserde, bu gizli dillerde kullanılan tüm kelimelerin fonetik ve morfolojik açıdan değerlendirmesi yapılmış, kullanımlarıyla ilgili örnekler verilmiş ve karşılaştırmalı sözlük bölümünde anlamlandırılmıştır.²⁴

Bu yönüyle ve söz dizimi yapısı itibariyle gizli diller ile argo arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca her ikisinin de amacı, istenmeyen kişi ve kesimlerle iletişimi kapatmaktır.

Sonuç

Mecazî düşünme yeteneği olan her topluluğun bir şekilde zamanla kendi argosunu oluşturacağı açıktır. Öğrencilerin, öğretmenlerin ve benzer grupların oluşturdukları argo ise masum niyetlidir; rezil değildir, mecazî iletişim ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Küfür ile, bağayı sözler ile kaba kültür argosu arasındaki ince ayırımın farkında olunmalı; mecazın gelişmesinin dilin gelişmesine katkıda bulunacağı kabul edilmelidir.

Argo alanında pek çok bilimsel araştırmaya ihtiyaç vardır. Eskilerin tabiriyle argoyu “lisân-ı erâzil (rezillerin dili)” olarak nitelendirip araştırma alanı dışına itmek, Türk dilinin ve kültürünün bir köşesini karanlıkta bırakmak demektir. Araştırmacılar bu konudan her ne kadar uzak dursalar da özellikle kültür argosu deşifre oldukça kendini yenilemektedir. “Aynasız, dikizlemek” gibi argo sözler, bu kültür argosunun deşifre olan kelimeleridir. Bilim adamları, araştırsalar da araştırmaları da argo, değişen zaman ve kültürle beraber bir şekilde varlığını sürdürecektir. Önemli olan, *genel argo*, *kültür argosu*, *küfür* ve *bayağı sözler* arasındaki farkı doğru algılayıp ona göre doğru bir tutum içerisinde olmaktır.

Kaynaklar

- A. Fikri, *Lûgat-ı Garîbe*, İstanbul 1307.
- Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1998.
- Aktunç Hulki, *Büyük Argo Sözlüğü*, Afa Yayınları, İstanbul 1990.

²¹ Hulki Aktunç, *age.*, s. 11.

²² Cemil Gülseren, “Darende’nin Gizli Dili Hazeynce”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S.2, Şubat, Afyon 2001, s. 159.

²³ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 35.

²⁴ Zeki Kaymaz, *Türkiye’deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2003.

- Bayrı Halit, *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri*, İstanbul 1934.
- Caferoğlu Ahmet, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1943.
- Develioğlu Ferit, *Türk Argosu*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1980, 6. Baskı.
- Develü Ferit, *Fransızca-Türkçe Halk Tabirleri Sözlüğü*, Ankara 1937.
- Ersoylu Halil, *Türk Argosu*, LM Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Gülseren Cemil, *Darende'nin Gizli Dili Hazeynce*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. II, S.2, Şubat, Afyon 2001.
- İnönü Ansiklopedisi, Argo md., C. III, s. 289.
- Kaymaz Zeki, *Türkiye'deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2003.
- Libroserve de UEA Katalogo 1980/82d*, Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam / Niderlando 1980.
- Macmillan Dictionary*, ABC Kitabevi, İstanbul 1986.
- Nüzhet Saadettin, Ferit Mehmet, *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı*, Konya 1926.
- Özbekoğlu Esat, *Türk Dilinde Kinâyât*, İzmir 1924.
- Şiraliyev M. Ş., *Azerbaycan'da İşlenen Argolar*, TDAY-Belleten, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966, s. 127-141.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

SAHA TÜRKLERİNDE EFSANE KAVRAMI VE SINIFLANDIRMA ÇALIŞMALARI

The Concept of “Legend” in Saha Turks and the Efforts for Its Classification

*Muvaffak DURANLI**

Özet

Makalede Saha Türklerindeki efsane kavramı ve bugüne kadar yapılmış sınıflandırma çalışmaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Efsane, Sahalar, Sınıflandırma

Abstract

In this article, the concept of “legend” in Saha Turks and all the classification works, which have been done until today, are tried to be explained.

Key Words: Legend, Saha Turks, classification

Saha Türklerinin efsanelerini sınıflandırma çalışmalarının derleme çalışmaları kadar başarılı olmadığı bilinmektedir. Bu konuda yapılmış çalışmalar, daha çok efsanelerin derlenmesi, Rusça’ya çevrilmesi ve yayınlanmasından ibarettir. Efsane sınıflandırma çalışmalarının azlığının yanı sıra efsaneyi tanımlama çalışmalarının da yeterli olmadığı söylenebilir. Üzerinde duracağımız az sayıdaki tanımlama çalışmalarından biri G. U. Ergis’e aittir:

“Efsaneler ve tarihi hikâyeler halkın kültürel ve ekonomik oluşumlarını yansıtır, belirgin şahısların faaliyetleriyle bağlantılı gerçek olaylarla ilgili anlatımı içerir. Onlar tarihi gerçekliğin görgü tanıkları ve katılımcıların canlı hikâyeleri formunu almıştır”(Ergis, 1960: 13). Ergis, Saha folkloru üzerine çeşitli yazılarının yer aldığı diğer bir çalışmasında Sahaların tarihi efsaneleri üzerinde dururken şu açıklamayı yapmaktadır: “... tarihi efsaneler (bılırgı sehen- eski efsaneler....) halk arasında farklı, gelişmiş ve çok yaygın bir tür oluşturur. Uydurma olarak algılanan masallardan farklı olarak efsaneler belirgin şahısların faaliyetiyle bağlantılı gerçek olayların anlatımını, halkın ekonomik ve kültürel kazanımlarını içerir” (Ergis, 1974: 233).

Bir başka tanımlama girişimi ise N. A. Alekseev, N. V. Emelyanov, V. T. Petrov’un birlikte hazırladıkları derleme çalışmasında yer alır. “Yakut folklorunun taşıyıcıları- anlatıcı- icracı- efsane ve mitleri genel bir adlandırma olan **kepseen** kelimesiyle (kessel, sehen) adlandırmışlardır. Eğer masal uydurma olarak düşünülürse o zaman efsane ve mitler gerçek olarak düşünülmelidir. Bir Yakut ata sözü şöyle der: *kepseen (sehen) ebileeh, olonho omunnaah, ıria dorgoonnoo-* (hikâye (efsane) katkılı, olonho abartılı, şarkı ahenklidir). Halk bilgeliği folklor türleri arasındaki ayrımı böyle karakterize eder” (N. A. Alekseev, N. V. Emelyanov, V. T. Petrov, 1995: 11).

Verilen ata sözü yazarların da haklı olarak belirttiği gibi halk bilgeliğinin güzel bir örneğidir. Fakat tanımlama bazı soru işaretleri içermektedir. Yukarıda verilen tanımlamaya göre **kepseen** terimi sadece efsaneyi değil aynı zamanda hikâye ve miti tanımlamak için de kullanılmaktadır. G. U. Ergis tarafından yapılan tanımlamada da benzer bir yaklaşım söz konusudur. Bu tanımlama çalışmalarından Sahalarda efsane terimini karşılayan tek bir kelimenin bulunmadığı anlaşılabilir.

Araştırmacı Yuriy Vasiliev (Cargıstay) tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumu yayınları arasında yer alan **Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük**’te efsanenin karşılığı “nomox, legenda”, efsanevi kelimesinin karşılığı ise “nomoxo kiirbit, legendarnay” şeklinde verilmiş (Yuriy Vasiliev (Cargıstay),1995: 77). Yazar aynı sözlükte hikâye kelimesinin karşılığı olarak “kepseen” kelimesini

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

vermiştir (Yuriy Vasiliev, 1995: 115). Yuriy Vasiliev tarafından efsane kelimesinin karşılığı olarak verilen “legenda” ve onun sıfat şekli “legendarnay” Rusça’dan alıntıdır. Fakat Yuriy Vasiliev dışında hiçbir araştırmacıda “nomox” kelimesinin efsane karşılığı olarak verildiği görülmektedir.

E. Pekarskiy’in sözlüğünde bu konuda şu açıklamalar yer almaktadır: “**Kepseĝn** [kepseĝ +eĝn’den] rivayet, hikâye, masal, fıkra (krş. **Kepsel sesen**); efsane, rivayet, destan- “**Kepseĝn** hakiki **olongho**’lardan kısalığı, yaşanan devre çok yakın oluşu ve muhteviyatının bayağılığı ve nihayet dilinin sadeliği ile ayrılmaktadır”.....” (E. K. Pekarskiy, 1945: 478). Pekarskiy “kepsel sesen” maddesinde ise “**kepsel** [kepseĝ +ĝey’den] rivayet, hikâye, şaiya (krş. **Kepseĝn**); nutuk...” (E. K. Pekarskiy, 1945: 478) açıklamasını yapmaktadır. E. Pekarskiy, “kepsel, kepsie” fiiline “birine bir şey söylemek, nakletmek; bir şeyi hikâye etmek, başkasının sözlerini nakletmek, hikâye etmek, ilan etmek, bir şey hususunda malumat vermek, ihbar etmek, bildirmek, izah etmek, ifade etmek...” (E. K. Pekarskiy, 1945: 478) anlamlarını vermektedir.

P. A. Sleptsov tarafından hazırlanan **Yakutsko-russkiy slovar**’da da E. Pekarskiy’e yakın bilgiler yer almaktadır. P. A. Sleptsov “kepsel” kelimesini “1) hikâye, anlatma; **bilirgi kepsel** eski anlatma; 2) söylenti, rivayet...” (Sleptsov, 1972: 220) olarak açıklamakta, “nomox” maddesini ise şu şekilde vermektedir: “**nomox:nomox buolbut olox** efsaneleşmiş hayat; **ös nomogo buolbut** o dile düştü; **nomox ğın=** (veya **ongohun=**) birini sürekli bir konuşma konusu yapmak”(Sleptsov, 1972: 254). Bu açıklamaya göre “nomox” kelimesinin tek başına efsaneyi karşılamadığı anlaşılmaktadır

Yukarıda verdiğimiz sözlük açıklamalarından hareketle Saha Türklerinde “kepsen”, “kepsel” ve “sehen” kelimelerinin efsaneyi karşılamaya yönelik kelimeler olduğunu söyleyebiliriz. Tek bir kavramı karşılamak için birden çok kelime kullanılmasının bir nedeni de türlerin birbirinin içine geçmiş olması olabilir. Çünkü Saha Türklerinde her efsane aynı zamanda geçmişin bir hikâyesidir.

Efsanelerin tarihi, geçmişi yansıtmaya özelliğini İ. S. Gurviç şu cümlelerle dile getirmektedir. “Onlar sadece edebi bir anıt değil, aynı zamanda Lena ve Yenisey arasındaki eski halkın etnik aitliğini gün ışığına çıkaran çok az kaynaktan biridir. Kahramanlık hikâyelerinin [yazar efsane kelimesiyle kahramanlık hikâyesini aynı anlamda kullanmaktadır] karşılaştırmalı incelemesi (Kuzeyli) Yakutların ve onların komşuları olan Tunguz [Evenk] ve Ngasanların sadece bu folklor eserlerinin bölgesini belirlemeye değil, aynı zamanda onlardaki gerçek olayların yansımalarını açıklamak ve bu efsanelerin oluşma dönemini ve tarihi katmanlarını belirtmeye yardımcı olacaktır...” (Gurviç, 1977: 150- 151).

G. U. Ergis ise efsanelerin daha önemli olduğunu vurgulayarak “... onlar sadece öğretici anlama sahip olmakla kalmaz, önemli bir pratik soruna da cevap verirler. Kendi kökeninin, ataerkil koşullarda diğer insanlarla akrabalık ilişkilerinin anlamı, kendi hak ve sorumluluklarının tespiti, kendi akrabaları ve kabile insanları arasındaki normların gözlemlenmesi önemine de sahiptir.” (Ergis, 1960: 15) demektedir.

Saha folklorunda tek bir şahsı temel alan efsanelerin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. “Bazen kendi aralarında bağlantılı olaylar veya aynı kişinin eylemleri bir temel kahramanın adıyla birleşmiş çeşitli konulara sahip pek çok efsane anlatılmaktadır. Zaman içinde bazı efsaneler, kahramanın biyografisini içeren efsane serisine dönüşmüşlerdir. Böyle bir seri efsaneler dairesi olarak adlandırılabilir. Efsaneler dairesi halkın hayatındaki önemli olaylar ve tarihi kişiliklerin adları çevresinde oluşmaktadır. Mesela XVI. yüzyıl sonu- XVII. yüzyıl başında Sahaların kabileler arası çatışmalarıyla ilgili efsanelerin merkezi figürü olan Kangalasların savaşçı kabile başkanı Tıgın’la ilgili daire böyle oluşmuştur” (Ergis, 1960: 14).

Araştırmacıların tarihi açıdan bu kadar önemli saydıkları efsanelerin anlatıcıları kimlerdir sorusunu cevaplayacak az miktarda da olsa malzeme bulunmaktadır. İlk çalışmalardan itibaren bütün derleyiciler, derleme yaptıkları kaynağı belirtmişlerdir. Fakat bu tür bilgiler birkaç cümleden ibarettir. Genel yaklaşım derlemenin kimden yapıldığını ve onun yaşı, yaşadığı yeri, çok az örnekte ise mesleki

durumunu göstermekten ibarettir. Bu bilgilerden elde edilen sonuçlar, genelde kaydın erkeklerden yapıldığı ve bu kişilerin orta yaş grubu içinde olduklarını göstermektedir. Pek çok anlatıcı günümüzde ve derlemenin yapıldığı günlerde kolhoz işçisi olarak gösterilmiştir. Anlatıcıların eğitim durumuyla ilgili doyurucu bilgiler olmamasına karşın onların yüksek eğitim almadıkları düşünülebilir. Çünkü anlatımdaki arkaik elementlerden dolayı anlatıcıların dili ve geçmişi çok iyi bilen kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

G. U. Ergis “Tarihi efsanelerin taşıyıcıları genellikle iyi bir hafızaya sahip ve zengin ilgi alanları olan orta yaşta insanlardır. İyi anlatıcılar dinleyicilerden büyük bir saygı görür. Diğer anlatıcılar onlardan efsaneleri alır. Efsane bilenlerin çoğunluğu basit hayvancı ve avcı ortamından çıkmıştır” (Ergis, 1960: 15) diyerek bu konuda ayrıntılı bilgi vermeye çalışmıştır. Aynı araştırmacı iyi anlatıcıların aktarımıyla efsanenin genellikle sakin bir tonla başladığını, fakat zamanla duygusal bir tona geçtiğini, diyalogların ise anlatımı canlandırdığını ifade etmekte, (Ergis, 1960: 15) bu ise destan anlatım tekniğiyle paralellik arz etmektedir.

Elbette efsanelerin destanla benzeştiği yönler sadece anlatım tekniğiyle sınırlı değildir. Destanlar gibi, efsanelerde de pek çok mitolojik motifle karşılaşmaktadır. Sıkça anılan ilah adları, halkın zor zamanlarında baş vurduğu koruyucu, iyi ilahlar ve aracı rolü oynayan şamanlar efsanelerdeki temel motifleri oluşturmaktadır.

Özellikle ilk atalarla ilgili efsanelerde mitolojik motiflerin çokluğu dikkat çekicidir. Efsanelerinin derleyicileri bu dönemi genelde uzak geçmiş olarak tanımlamaktadırlar. “Ayrıntılarının artık unutulmaya başladığı uzak geçmişin önemli olaylarıyla ilgili efsanelerde uydurma biraz daha özgür olmuştur. Unutulmuş ayrıntılar yerine halk, bu olay için ona uygun gelen detaylar koymuş, genellikle bazı epizod ve olayları mitolojik motiflerle açıklamıştır. Böylece sürekli olarak anlatım efsanevi bir karakter kazanmış, geçmişin insanları efsanevi tipler olarak yaratılmıştır” (Ergis, 1960: 16). G. U. Ergis’in de belirttiği gibi ilk ata olarak kabul edilen Elley’le ilgili efsanelerde çok daha fazla mitolojik motif yer almaktadır.

Saha efsanelerinde mitolojik motiflerin yanı sıra dikkat çeken bir başka nokta da abartıya sıkça baş vurulmasıdır. Fakat Saha efsanelerinde kullanılan abartı daha çok kahramanı tanımlamaya yöneliktir. Dinleyiciler büyük başarıları sıradan bir insana, kahramana ait göremezler. Bu nedenle efsanede kahraman her zaman sıradan insanlardan ayrılan özellikleriyle tanımlanır. “Efsanelerde kahramanın gücü ve boyu abartılmakta, onun silahı ve atı devasa gösterilmektedir. Mesela Kangalas efsanelerinde Tığın, Kazakların kurşunlarından sinekten kurtulur gibi şapkasını sallar, pehlivan Bert Hara da balık ağının sapı olarak birkaç ayak uzunluğundaki bir kütüğü kullanır” (Ergis, 1960: 17).

Özellikle Tığın ve onun çocuklarını katletmesiyle ilgili efsanelerde abartının çok daha zenginleştirildiği görülmektedir. Bu da Tığın’a ait gösterilen büyük başarıları ve onun çocuklarından korkmasının nedenini haklı göstermek isteği olabilir.

Saha efsanelerinde abartı dışında anlatım tekniği olarak stereotipler de kullanılmaktadır. Stereotiplere tipik bir örnek, Tığın’ın düşmanından korktuğu durumlarda her zaman aynı kaçış yöntemini kullanmasıdır. Kahramanın gücüyle ilgili efsanelerde kahramanın çocuklukta kullandığı yayın düşmanları tarafından gerilememesi, kahramanın gücünü anlatmakta kullanılan bir stereotiptir.

Çok sık kullanılan bir başka stereotip de kahramanın yaşlı babasının düşmanlarının yanında ocaktan düşen kor halindeki kütükten etkilenmemesidir. Buradaki temel mantık kahramanın babasının bile bu kadar acıya dayanıklı olduğunun gösterilmesidir. G. U. Ergis ise bunun nedenini “... savaşa giremeyecek olan yaşlı savaşçılar, onların çıplak vücuduna düşen sıcak kütükleri farketmedikleri görünümü vererek kendi düşmanlarını korkutmaktadır.” (Ergis, 1960: 17) şeklinde açıklamaktadır.

Saha efsanelerinin zaman içinde daha sistemli araştırılması farklı sorulara da cevap verilmesini sağlayacaktır. İ. S. Gurviç Kuzeyli Sahalara ayırdığı çalışmasında “Tunguz tarihi efsanelerini alan

Kuzeyli Yakutlar onları işlediler. Bazı motifler geliştirdi. Doğal olarak bu hikâyeler şimdi onların kendi hikâyeleri olarak görülmektedir” (Gurviç, 169) demektedir. Bu topraklara daha sonra geldiği düşünülen Sahaların Sibirya'nın yerli halklarının kültüründen de etkilenmiş ve onu işlemiş olmaları gelişimin doğal sonuçlarından biri olarak görülmelidir.

Efsanelerin diğer anlatı türlerinden çok uzak olduğu düşünülmemektedir. Bu durum, elbette Saha Türkleri için de söz konusudur. Efsanede anlatılan bir konu veya kişi çevresinde gelişen olaylar diğer anlatı türlerinin de malzemesi olmaktadır. Sahalarda Elley'le ilgili efsanelerin yanı sıra baş kahramanının Elley olduğu destan da bulunmaktadır. Bazen bir konu hem efsane hem destan hem de masal içinde işlenebilmektedir. Saha efsanelerinde garip bir yaratık olarak gösterilen Suçunaa aynı zamanda pek çok masalın da baş kahramanı olmuştur. Bu yaratıkla ilgili anlatımlar ister efsane ister masal olsun sadece Sahalarda değil onlarla aynı coğrafyayı paylaşan diğer halklarda da anlatılmaktadır. “Olenek ve Anabar havzalarında yaygın olan Suçunaa'yla (Çuçuna) ilgili masallar Evenklerin zıplayarak yol alan, tek ayaklı yamyamlar Çulugırlarla ilgili masallarına yakındır...” (Gurviç, 178).

Efsanelerin aynı zamanda soy incelemelerine de kaynak olduğunu vurgulayan Ergis “Yakut efsane ve şecerelerinin doğruluğu onların arşiv kaynaklarıyla karşılaştırılması sayesinde doğrulanmaktadır. XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yakut efsane ve şecereleri sıklıkla arşiv verileriyle, Kazak jurnalleriyle, yasak [vergi] ödeyenlerin listeleriyle, nüfus kaydı bilgileri ve masallarla uyuşmaktadır” (Ergis, 1974: 235) demektedir.

Saha Türk efsanelerinin sınıflandırma çalışmalarından bahsederken ilk planda S. N. Ksenofontov'un iki çalışması dikkat çekmektedir. Bunlar konu üzerine yapılmış ilk çalışmalardır. Bu iki çalışmanın yayınladığı tarihte bütün dünyada efsaneleri sınıflandırma çalışmalarının yeni başlamış olması, belirli bir metodolojinin olmaması göz önüne alınırsa onların tarihi önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Üzerinde duracağımız ilk çalışma, G. V. Ksenofontov'un (1888- 1938) Elleyada adlı dev çalışmasıdır. Bu çalışma akademisyen A. P. Okladnikov'un redaksiyonuyla 1977 yılında yayımlanmıştır. Fakat Ksenofontov'un çalışması o daha ölmeden önce, yani 1930'lu yıllarda yayına hazır. Uzun yıllar arşivlerde kaybolan bu çalışma, 1965 yılında P. E. Efremov tarafından Devlet Anti Dini Yayıncılık arşivinde bulunmuş ve 1977 yılında yayınlanabilmiştir (Ksenofontov, 1977). Bu çalışmadaki efsaneler G. V. Ksenofontov tarafından 1921- 1926 yılları arasında Sahaların yaşadıkları çeşitli bölgelere yapılan bilimsel araştırma gezilerinde kaydedilmiş materyallerden oluşmaktadır. Çalışmada on beş bölüm verilmiştir. Efsanelere verilen numara sırasından çalışmada 269 efsane olduğu görülmektedir. Gerçekte sayı bu kadar kalabalık değildir. Örneğin çalışmada 3 numaralı efsane “Elley'in Babası Tataar- Tayma”, 4 numaralı efsane “Er- Sogotoh- Elley'in Kaçışı”, 6 numaralı efsane “Elley'in Getirdiği Yenilikler”, 10 numaralı efsane “Elley'in Evlenmesi” başlıklarını taşımaktadır. Gerçekte tek bir efsane epizodlar halinde verilmekte ve bu da sayıyı arttırmaktadır. Çünkü farklı zamanlarda yapılmış diğer kayıtlarda Elley'in evlenmesi farklı bir efsane olarak gösterilmemektedir.

Derleme niteliğindeki bu kitapta yer alan materyaller G. V. Ksenofontov tarafından diğer bir çalışmada da (Ksenofontov, 1937) birinci dereceli kaynak olarak kullanılmıştır. G. V. Ksenofontov'un bu derleme çalışmasını sınıflandırma çalışması olarak nitelememizin nedeni, efsanelerin derlendikleri uluslara göre tasnif edilmiş olmasıdır. Çalışmada yer alan efsaneler yazar tarafından Rusçaya çevrilmiştir. Orijinal metinlerle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Çalışmadaki sınıflandırma efsanelerin derlendiği on beş yerleşim bölgesine göre yapılmıştır.

G. V. Ksenofontov'un bu alandaki ikinci çalışması 1929 yılında İrkutsk'da yayınlanan, şaman efsanelerini içeren çalışmadır (Ksenofontov, 1929). Bu çalışmasının ikinci bölümü, yazarın 1921 yılı yazı ve 1924- 1925 yılları arasında Sahalardan derlediği şaman efsanelerinden oluşmaktadır. Bu çalışma, Saha Türklerindeki inançları ve şamanlarla ilgili efsaneleri toplayan ve belirgin bir sınıflandırma çalışması

olarak değerlendirilmesi gereken tek çalışmadır. Çalışmanın yayın tarihi de dikkate alınırca eserin önemi bir kez daha artmaktadır.

G. U. Ergis tarafından hazırlanan ve A. A. Popov'un redaksiyonunu yürüttüğü diğer bir çalışma 1960 yılında yayınlanmıştır. Pek çok efsanenin yer aldığı bu eserin girişinde Ergis, Saha efsanelerini on grupta değerlendirmeyi ve sınıflandırmayı gerekli görmüştür. Dönemin ideolojisini yansıtan sınıflandırma sistemi şu şekildedir:

“Yakutların Atalarının Güneyden Lena'ya Göçü; Yakut Olmayan Kabileler; Merkezi Bölge Yakutlarının Ataları ve Kabile ve Boylar Arası Çatışmalar; Yakutların Vilyuy Nehri Civarına Yerleşmesi; Rusların Yakutistan'a Gelişi; Yakutların Kuzey ve Diğer Bölgelere Yerleşmesi; Halktan İnsanlar; Halkı Sömürenler; Yakutların İnançları; Tarım. Tarımın Yaygınlaşması” (G. U. Ergis, 1960).

Bu çalışmadaki sınıflandırma “tematik içeriğe” göre yapılmıştır. Birinci bölüm olan “Yakut Atalarının Güneyden Lena'ya Göçü” konulu efsaneler, temelde Sahaların ilk atalarıyla ilgili efsaneler olarak da adlandırılabilir. Bu efsanelerde ilk ata olarak kabul edilen Elley, Omogoy ve Uлуу- Horо'yla ilgili anlatımlar yer almaktadır. G. U. Ergis'e göre “... Omogoy, Elley ve Uлуу- Horо'yla ilgili efsanelerin temel amacı, geniş toprakları yurt edinmiş bütün Yakutların ortak atalardan gelmiş tek bir halk olduğunu göstermektir” (Ergis, 1960: 18).

Çalışmadaki ikinci bölüm olan “Yakut Olmayan Kabileler”de Ergis şimdi Saha Cumhuriyeti topraklarında var olmayan halkların yanı sıra hala Sahalarla birlikte ortak bir hayatı paylaşan halkların efsanelerdeki yansımaları gözler önüne sermektedir.

Ergis'in çalışmasında yer alan diğer alt grup “Merkezi Bölge Yakutlarının Ataları ve Kabile ve Boylar Arası Çatışmalar” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Saha boyları arasında süren kanlı çatışmalarla ilgili efsanelere yer verilmiştir. Yazar “Kabileler arası çatışmaların ana bölümünün XVII. yüzyıla rastladığını...” ve bu dönemin “... Yakutlar arasında kırgıs yuete adını aldığını, bunun ‘savaş çağı’ veya ‘savaş ve katliam çağı’ olarak tanımlanabileceğini ...” (Ergis, 1960: 24) belirtmektedir. Bu bölümde verilen efsaneler, kırgıs (veya Kırgız) dönemini en iyi yansıtan örneklerdir. Örneğin efsanelerde sıkça karşımıza çıkan Tıgın'ın öz çocuklarını öldürmesi veya öldürtmesi bu dönemin tipik bir yansımasıdır.

“Yakutların Vilyuy Nehri Civarına yerleşmesi” adını taşıyan dördüncü bölümde Vilyuy bölgesini Sahaların yurt edinmesiyle ilgili efsaneler yer almıştır. Efsanelerde “Üs Vilyuy” (Üç Vilyuy) olarak adlandırılan bölgenin gerçekte nehre değil, bu nehrin halkına (Vilyuy halkının üç bölümü) verildiği anlaşılmaktadır. Ergis “XVII. yüzyılda Kazakların yasak (vergi, haraç) toplamak için üç kışlık- Üst Vilyuy, Orta Vilyuy ve Alt Vilyuy- kurmuşlardır” (Ergis, 1960: 27) diyerek burada aslında yönetim olarak bölünmenin olduğunu belirtmektedir.

Efsaneler, Sahaların Vilyuy'a gelmesinin bir nedeni olarak da o dönemde yasağın çok artması ve Saha halkının Çarlık Rusya'sından gelen bu baskıyı karşılamak için yeni av alanlarına yönelmelerini göstermektedir. “... Vilyuy'a yerleşmenin daha önemli nedenleri de vardı. Bu bölge, kürk hayvanlarının bolluğuyla ilgi çekmektedir. Vilyuy kırlarında çeşitli türde av hayvanları ve zengin balık rezervli pek çok göl vardır. Sonuç olarak hayvanların otlatılması için de uygun pek çok çayır bulunur. Ekonomik koşullar Yakutların Vilyuy havzasına göç etmesinin temel nedeni olmuştur”(Ergis, 28).

“Rusların Yakutistan'a Gelişi” ile ilgili efsanelerin yer aldığı bölümde ise Sahaların Rusların gelişiyle birlikte gündelik hayatlarında karşılaştığı yenilikler anlatılmaktadır. Rusların bölgeye gelişi Sahaların farklı bir kültürle karşılaşmasının yanı sıra o zamana dek içinde buldukları sosyo- ekonomik koşulların bütünüyle değişmesine neden olmuştur. Bu ise yüzyıllar içinde oluşabilecek değişimi hızlandırmıştır. G. U. Ergis bu bölümde yer alan efsanelerin konu iskeletini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Günün birinde Yakutlar Lena’da nehir akıntısıyla gelen yongalar görürler. Onlar nehre yeni insanların geldiğine karar verirler. Bir süre sonra Tıgın’ın evine iki yabancı (Rus) gelir. Onlar yabancı bir dilde konuşurlar ve dış görünüş olarak Yakutlardan farklıdırlar. Tıgın onları kendine işçi yapar. Onlar iyi huylu ve çalışkandırlar. Üç yıl sonra da yabancılar kaybolur”(Ergis, 1960: 31). Saha efsanelerinin ana kahramanlarından biri olan Tıgın hem Kırgıs dönemi hem de Ruslarla ilk karşılaşan insanlardan biri olarak efsanelere girmiştir.

Altıncı bölüm olan “Yakutların Kuzeye ve Diğer Bölgelere Yerleşmesi”nde ise yine yasağın artışına bağlı bir göç olgusu işlenmektedir. Ergis bu bölümde yer alan efsanelere şu şekilde bir açıklama getirmektedir. “Yasağın her gün artışı merkezi bölgelerdeki samurun yok oluşuna neden olmuş. Avcılar daha uzak bölgelere gitmek zorunda kalmış, bu bölgelerden onların bazıları dönmemiş, oraya yerleşmişlerdir. Diğerleri yasak toplayıcılarla girdikleri silahlı (Ergis, 1960: 33) çatışmalardan sonra cezalandırılmaktan korkarak kuzeye kaçmışlardır”.

“VII. Halktan İnsanlar”da belirli üstünlükleri ve yetenekleriyle ünlenmiş kişiler çevresinde oluşan efsaneler verilmektedir. Ayrıca bu bölümde zenginlerin boyunduruğuna karşı çıkan kahramanlar da yer alır, fakat artık kahramanlar hem Saha hem de Rus adlarını birlikte taşımaktadırlar. İlk bölümlerdeki Saha adlarının yanına Rus adları da konulmuştur. Yani artık bu bir geçiş dönemidir. Bu dönemden sonraki olayları anlatan efsaneler Rus adı almış Sahalarla doludur. Bu bölümde yer alan efsanelerde ünlü bir isyancı olan Vasiliy Federoviç Mançaarı’nın adı dikkat çekmektedir.

“VIII. Halkı Sömürenler” de toyon ve baay adı verilen zenginlerin sömürüsü anlatılmaktadır. Ergis bu gruptaki efsanelerin 1700’lü yıllara denk düştüğünü belirtmektedir. Burada çarlığın kendi iktidarını güçlendirmek için kabile başkanlarını desteklemesi ve bunun sonucunda da Sahalar arasından çıkmış toyon ve baayların halka zulümleri artmıştır.

“Tarım. Tarımın Yaygınlaşması” bölümünde verilen efsaneler son döneme aittir. Çünkü bu dönem, Sahalar arasında yerleşik düzene geçişin ve tarımın günlük hayatta önem kazandığı bir dönemdir.

“Yakutların İnançları” adını taşıyan son bölümde Yakutlar arasında yaygın olan şamanlık ve doğa üstü güçlerle ilgili efsaneler yer almaktadır. Bu efsaneler arasında üör’le ilgili efsaneler özellikle ilginç birer veri niteliğindedir. Sahalarda kendini öldürerek veya cebri bir şekilde ölen şaman veya sıradan insanların ruhlarının üör’e (kötü ruha) dönüştüğü inancının yaygınlığını görmek mümkündür.

Gerçekte G. U. Ergis’in efsaneleri on grupta sınıflandırmasının temel amacı, efsaneleri tarihi bir kaynak olarak yorumlama fikridir. Özellikle sınıflandırmadaki 1., 2., 3., 4., 5., 6. ve 10. bölümler bunun en belirgin delilidir. Bu bölümlerde yer alan efsaneler Saha tarihinin oluşturulmasına doğrudan kaynak oluşturacak niteliktedir.

Yalnız “Halkı Sömürenler” bölümünün günün siyasi taleplerine cevap verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü önceki gruplarda da yer alan efsanelerde olumlu ve olumsuz tipler yan yana yer almaktadır.

Ergis’in sınıflandırma sisteminin temelinde yatan, onun efsaneleri tarihi birer belge olarak kullanma isteğidir. Fakat araştırmacı bunun da bir süzgeçten geçirilerek olabileceğini belirtmektedir. Ergis’in bu çalışması, kendi köklerini araştıran bir bilim adamı tarafından yapılmış ilk sistematik sınıflandırma denemesidir. Kendi içinde bazı eksiklikler içerse de çalışmanın ilk olması onu eşsiz kılmaktadır.

Son olarak vereceğimiz çalışma, önceki üç eserden çok sonra yapılmıştır. Çalışmanın yayın tarihi 1995’tir. Çalışma üç yazarın yıllar süren çalışmaları sonucunda oluşmuştur (N. A. Alekseev, N. V. Emelyanov, V. T. Petrov, 1995). Kitap, iki ana bölüm halindedir. Birinci bölüm, Sahaların ilk atalarıyla ilgili efsanelerden oluşmaktadır. Bu bölüm içinde üç alt bölüm yer almaktadır. Bunlar sırasıyla: 1.

Sahaların Atalarıyla İlgili Efsaneler; 2. Kabile Başkanlarıyla İlgili efsaneler; 3. Vasili Mançarı'yla ilgili Efsaneler.

Bu birinci bölümde toplam yirmi üç efsane yer almıştır. Kitabın ikinci bölümü ise “Mifi i Legendı” (Mitler ve Efsaneler) başlığını taşımakta ve otuz altı metin verilmektedir. Çalışmanın bütününde verilen metinlerin Saha Türkçesinin yanı sıra Rusça çevirileri de bulunmaktadır. Çalışmada sayıca az metin yer alması sınıflandırma çalışmasını kolaylaştırmıştır. Araştırmacılar Sahaların ilk atalarıyla ilgili efsaneler adı altında Omogoy Baay, Elley Bootur, Tataar Tayma ve efsanevi toyon Tıgın'la ilgili efsaneleri vermektedirler. Bu sınıflandırma yaklaşımı genel kabul gören bir yaklaşımdır. Çünkü Omogoy Baay, Elley Bootur ve efsanelere Elley'in babası olarak giren Tataar Tayma, bütün araştırmacılar tarafından Saha Türklerinin ilk ataları olarak görülmüştür. Fakat burada verilen Tıgın'ın ilk atalardan daha çok Sahaların bir halk olma sürecine büyük katkıda bulunan atalardan biri olarak görülmesi gerekir.

Kabile başkanlarıyla ilgili efsaneler başlığı altında Sımağ Baay, Yuyut Baay, Bert Hara, Batas Möndükeen, Çorbogor Batır, Taas Ullungah gibi efsanelere geçmiş tarihi kişilikler verilmiştir. Fakat bu bölümde yine Tıgın'la ilgili efsanelerin yer alması ilginçtir.

Çarlık Rusya'sında yabancı bilim adamları, sürgünler ve misyonerler tarafından başlatılan Saha efsanelerini derleme çalışmaları günümüzde bölge insanı arasından çıkmış bilim adamları tarafından sürdürülmektedir.

Burada önemli olan çalışmanın kimin tarafından yapıldığından daha çok eldeki kaynağa ne kadar objektif yaklaşıldığıdır. Misyonerler tarafından yapılan çalışmaların altında yatan bütün bir topluma Hristiyanlığı sevdirmekse bir dönemde yapılan çalışmalarda toplumdaki sınıf yapısı vurgulanmaya çalışılmıştır. Pek çok kez çalışmasına baş vurduğumuz Ergis “Tarihi olaylara katkı yapan halktan insanları ve onları sömürenleri gösteren efsaneler emekçilerin sınıf bilincinin açıklanmasına ve ufuklarının genişlemesine yardımcı olmuştur” (Ergis,1960: 16) diyerek efsanelere siyasi bir anlam vermeye çalışmaktadır. Gerek Ergis gerekse diğer bilim adamlarının dönemlerindeki politik yaklaşımların dışında kalamayacak olması anlayışla karşılanmalıdır.

Günümüzde yapılacak objektif çalışmalarla Saha efsanelerinin sınıflandırılmasına daha önemli katkıların yapılabileceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

- 📖 Alekseev, N. A., Emelyanov, N. V., Petrov, V. T., *Predaniya, legendı i mifi saha (yakutov)*, Novosibirsk, Nauka, Sibirskaia izdatelskaia firma RAN, 1995.
- 📖 Ergis, G. U., *İstoriçeskie predaniya i rasskazı yakutov*, Moskova- Leningrad 1960.
- 📖 Ergis, G. U., *Oçerki po yakutskomu folkloru*, Moskova, 1974.
- 📖 Gurviç, İ. S., *Kultura severnih yakutov- olenevedov*, Moskova 1977.
- 📖 Ksenofontov, G. V., *Elleyada (Materialı po mifologii i legendarnoy istorii yakutov)*, Nauka, Moskova 1977.
- 📖 Ksenofontov, G. V., *Hrestes. Şamanizm i hristianstvo*, İrkutsk, 1929.
- 📖 Ksenofontov, G. V., *Uraanghay- Sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov*, İrkutsk, 1937.
- 📖 Pekarskiy, E. K., *Yakut Dili sözlüğü*, C. I (A- M), İstanbul, Ebuzziya Matbaası, 1945.
- 📖 Sleptsov, P. A., *Yakutsko- russkiy slovar*, Sovetskaya Entsiklopediya, Moskova, 1972, s. 220.
- 📖 Yuriy Vasiliev (Cargıstay), *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

DİLDE ÖRNEKSEYEREK TÜRETME VE TÜRKÇEDEKİ ÖRNEKLERİ

Analogic Creation in Language and Its Patterns in Turkish

*Dilek ERENOĞLU**

Özet

Dildeki değişmelerden biri olan örnekseyerek türetme genel olarak farklı terimlerle tanımlanmış ve gramerde kural dışı bir türetme olarak belirlenmiştir. Bu yazıda, kendi yapısı içinde kurallı bir türetme olan örnekseyerek türetmenin yapısı üzerinde durulmuş ve açıklayıcı genel örneklerin yanı sıra Türkçedeki örnekleri de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örnekseyerek türetme, değişme, benzerlik, örneksme.

Abstract

Analogic creation which is one of the changes in a language is generally defined using different term and identical irregular derivation in grammar. In this study, it is stressed on analogic creation which is a regular derivation. Besides explanatory examples and Turkish examples were also given.

Key Words: Analogic creation, derivation, change, similarity, analogy

İnsanın var olduğu günden beri kullandığı dil ile ilgili pek çok soru sorulmuştur: Dil, ilk insanla var mıydı, nasıl gelişti, ayrı milletlerin ayrı dilleri nasıl meydana geldi, diller arasındaki benzerlikler nereden kaynaklanır...

Bilinen bir gerçek varsa o da dillerin doğuşlarından itibaren kurallı ya da kural dışı değişmelere uğradığıdır.

Berke Vardar, dildeki bu değişmelerin iki dönemde gerçekleştiğini belirtir:

“Bir dildeki sesler yavaş yavaş ve belirsiz bir şekilde değişime uğrar. Konuşanlar farkına bile varamaz bunun. Bireylerin telaffuz alışkanlıkları çocuklukta dili öğrenmelerinden sonra bütün ömürleri boyunca hemen hemen hiç değişmez. Demek ki, değişimler, genellikle dil öğrenirken ve nesilden nesile aktarılırken meydana gelir.” (Vardar: 63) Vardar’a göre, bu değişmeler, ses değişmeleri gibi tamamen zihinseldir. (Vardar: 73)

Dildeki değişmelerden biri de örnekseyerek türetmedir.

Sturtevant, yeni sözlerin büyük çoğunluğunun türeme yöntemleriyle eski sözlerden şekillendiğini bunun için de ön ek türemesi, son ek türemesi, söz bünyesinde anlam değişmesi, ters türeme terimlerinin kullanıldığını ve bütün bu şekillerin bir örnekseyerek türetme sonucu olduğunu söyler. (Sturtevant: 113)

Berke Vardar, dildeki bu değişmeyi “örneksme (analoji)” başlığı altında anlatmış, (Vardar:74) aynı terimi bir sözlük maddesi olarak yine “örneksme” adıyla “Dile görece bir nedencilik kazandıran örneksme, bir örnek bulunmasını ve düzenli bir biçimde bu örneğe uyulmasını gerektirir.” şeklinde açıklar. (Vardar 1980)

* Dr., Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Saussure'ün "l'tymologie populaire" (halk etimolojisi) terimini Vardar, "yanlış köklenme" adıyla dilimize çevirmiştir. (Saussure 1978: 42) Saussure'e göre köklenme, eski biçimin bir yorumundan başka bir Şey değildir. Bulanık da olsa, eski biçimin anısı, bozulma olayının kalkış noktasıdır. Yanlış köklenme, yalnız özel koşullarda gerçekleşir ve bireylerin tam anlamıyla zmleyemedikleri, az rastlanan, teknik ya da yabancı sözleri etkiler. (Saussure 1978: 44)

Zeynep Korkmaz bu değişmeyi, "yakıştırma" adı ile Şöyle tanımlar: "Şekil ve anlam bakımından dildeki bazı kelimelerin örnek alınması ve yakıştırma yolu ile onlara benzetilerek yeni kelimeler türetilmesi, bir kelimedeki Şeklin başka bir kelimeye aktarılması olayı." (Korkmaz 1992: 168)

Terim sözlüklerinde "rnekseyerek türetme" terimi için farklı adlar mevcuttur: Dilbilim Sözlüğü'nde "proportional analogy" teriminin nadiren "rnekseyerek türetme" ile eş anlamlı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. (Pei-Gaynor 1954: 177) Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde "rnekseme" terimi dört gruba ayrılarak tanımlanmıştır: 1. Madde rneksemesi (zmlemeli örnekseme, i örnekseme) 2. Şekil veya yapılış rneksemesi (yaratıcı örnekseme, dış örnekseme) 3. Sözlükçe örnekseme (orantılı örnekseme) 4. Anlam rneksemesi. (TDK 1949: 151-152)

rnekseyerek türetme terimi, "başka bir sözün tremişi olduğu sanılan bir sözden benzetme yoluyla yeni sözlerin oluşturulması" (Pei-Gaynor 1954: 25) olarak tanımlanan "back formation" terimi ile de rtmektedir.

R. L. Trask, "back formation" terimini  gruba ayırır:

"1. Benzer bir ek grubundaki başka bir söz örneğinden yeni bir söz oluşturulması; "editor" den "edit", "sculptor" sculpt", pedlar"dan "peddle" gibi yazıdaki son ek -er ile benzemiş szler. 2. Birleşik söz yapısını tekrar özümleyerek halihazırda olmayan bir yapıyla birleşimin bir öğesinin değiştirilmesiyle söz oluşturulması; "sky-diving" den (asıl Şekli) yeniden zmlemeyle -ing'den yola çıkılarak "sky+dive" Őeklinin yapılması. 3. Bu yollardan biriyle oluşan söz Őekillerinin rnek alınması yoluyla söz oluşturulması. (Trask 1993: 26)

Sturtevant, daha ziyade belli istisnaların sık rastlanmayan düzenli fonetik kurallardan meydana geldiğini gördüğümüz bu durumu geçici olarak "analogical" diye nitelendirmiş ve böyle kullanmıştır. Ayrıca Herman Paul'n bu süreci "analogy" olarak adlandırdığını, bazen bu durum için "proportional analogy" teriminin de kullanıldığını belirtir. Bununla birlikte Ortel'in örneğini "analogic creation" rneği olarak aktarırken bu sürecin aslında bir kaç yanlışta bulunduğunu ifade eder. Ortel'in rneği, oğlunun çocukluğunda geçirdiği bir kulak rahatsızlığı sırasında kulağına yaptığı bir ılık su uygulaması ile ilgilidir. Oğlunun, kulağına su çekerken "suladım" anlamında "I have been irrigated" cmlerini kullandığını fakat, daha sonra burnuyla ilgili bir rahatsızlık sonucu aynı uygulama için bu kez "burunladım" anlamına gelen "I have been nosigated" cmlerini kurduğunu anlatır. Bu rneğin sonunda çocuğun "irrigated" sözüyle "ear" (kulak) sözü arasında bir ilgi kurarak ona uygun yeni bir söz yarattığını belirtmektedir. (Sturtevant 1964: 97)

Sturtevant'ın Şu rneğinde de aynı algı izlenmektedir: "Rahip, bölgesindeki ge çocuklarla karşılaşır ve onlara adlarını sorar: Birincisi "Sam" der, rahip doğrusunun "Samuel" olduğunu söyler. İkinci ocuk "Lem" der, "Lemuel" diye düzeltir rahip. Üçüncüsü hemen "Jimuel" cevabını verir. Gerçekten Jim'in mantığına göre düşünülürse; Sam: Samuel, Lem: Lemuel, Jim: Jimuel olur."

Buna göre Sturtevant, her bir rneksemeli değişmenin nispeten kabul edilir yeni bir form yarattığını ve örnekseyerek türetmenin dile adapte edilerek meydana geldiğini ifade eder. (Sturtevant 1964: 98-99)

Robert ve Lehiste, “dilde önceden bulunan yapı örneği temelinde “analogic creation” yolu ile ortaya çıkarılan benzer yeni örneklerinin veya “analogic extension” yoluyla tekrar yer alan eski örneklerin aslında tarihi analogi olduğunu belirtirler. (Robert ve Ilse 1982: 60)

A. Cevat Emre, “türeme şaşırması” başlığı altında “uyukla-” örneğini şöyle tanımlamaktadır: “uyumak” yanında “uyuklamak” vardır ki, şekilce daha ziyade soğuklamak fiiline benzer; halbuki “uyuk” diye bir sıfat yoktur. Bu hadiseye Hint-Avrupa dilbiliminde “derivation rétrograde” (ters türeme) veya “inverse” (ters durum) denilmektedir, dilde tuttuğu yer büyüktür. (Emre 1942: 46-47)

“inverse derivation” terimini, Sturtevant, “analogic creation”un bir alt başlığı olarak açıklar ve türemenin bu türünün diğer türeme şekillerinden farklı olmadığını fakat sonuçlarının değişik olmasından dolayı bu şekilde belirtildiğini ifade eder. (Sturtevant: 20)

Thompson’un “ters-türetme” terimi için verdiği örnek de şu şekildedir: “İngilizcedeki “cherry” sözünün Eski Fransızcadaki “kiraz” anlamına gelen şekli “cherise” biçimindedir. Bu söz Orta İngilizceye /çeriz/ sesletmesi ile aktarılmış fakat sondaki /z/ sesinin İngilizcede çokluk eki olmasından dolayı teklik biçimi /çeri/ olarak düşünülmüştür.” (Eugene: 176)

Thompson, bu düzleme işinin neden “to be” gibi aykırı bir fiili düzene sokamadığı “am, is are, were, be” yerine sadece “be” kullanılmadığı sorusunu şöyle cevaplandırır: “Dilde çok sık kullanılan sözler daha bir dayanıklı olur düzlemeye karşı; benzetmeli düzleme veya çizgiye getirme bu gibi sözlere pek işlemez. İşin hoş tarafı bu durum yalnızca İngilizcede yoktur, birçok dilde bulunan aykırı biçimler büyük bir çoğunlukla dilin en fazla kullanılan söz veya söz takımları olmaktadır.” (Eugene: 177)

Eski Fransızcadaki “crevice” sözü, küçük bir tür ıstakoz anlamına gelen “crayfish” şekline dönmüştür. Bu hayvanın deniz ürünü olması sebebiyle “fish” yani “balık” adını taşıması gerektiği düşünülerek söz değişikliğe uğramıştır. (Eugene: 173)

Saim Ali Dilemre, “Şekil Evolüsyonu ve Anolojiler” başlığı altında, analoginin anlam bakımından birbirine alakası olan sözlerle aynı şekli vererek kullanılmasının kolay bir “anlam sistemi” kurduğunu, bunun büyük bir ihtiyaçtan doğduğunu ve bu ihtiyacın dilin mekanizmasını kolaylaştırdığını ifade ederek şu örneği verir: Fransızca “quef” (yumurta), sıfat olursa “ovel” (yumurtamsı) olur, “bouef” (öküz) sözü tıpkı onun gibidir, niçin “boval” (öküzümsü) olmasın?” (Dilemre 1942: 99)

Osman Nedim Tuna, “örneklenme (örnekseme-analogie, analogy-)” adıyla belirlediği terimi, “belli bir şeklin veya fonetik eğilimin etkisiyle, benzer sözlerde, aynı şekil veya fonetik eğilimin genelleşmesi olayıdır” şeklinde açıkladıktan sonra sınıflandırır:

“I. İç Örneklenme

1. Gerçek örneklenme (gramatikal)

- Ses örneklenmesi (fonetik): kidin > kiyin
- Ses-şekil örneklenmesi: ben+iş+se- > benimse-
- Şekil örneklenmesi: Fr. mekanizasyon / atmasyon

2. Mana örneklenmesi: süt beyaz /züt siyah

3. Yanlış örneklenme (analogy fosse): +sA (bir şeyi istemek) ve +sI (... gibi saymak) eklerinin yakınlığından meydana gelen sözler: küçümse- / mühim+se- (mühim+si)

II. Dış Örneklenme (Analogie Logique) / Yaratıcı Örneklenme (Logicial Analogy)

1. Şekil örneklenmesi: inam / uzam, biçim / yayım, yüksün- / gereksin-
2. Mana örneklenmesi: yansı-, gerçekleş-

III. Yazı Örneklenmesi: eder >eyer / eğer, ödle > öyle / öğle” (Tuna 1986: 50-52)

-msa eki ile azımsa-, özümse-, küçümse-gibi birkaç sözden yola çıkılarak yapılan, fakat bu kez dilimizin yapısında örneği olmadığı halde gülümse-çekimse-, anımsa- sözlerindeki gibi fiil köküne aynı ekin eklendiği görülmektedir. Ayrıca azımsa-, özümse-, küçümse- gibi örneklerin ben-im-se- sözündeki iyelik ekine benzeyerek meydana gelmiştir. Muharrem Ergin bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“-msa, -mse yapsa veya olma ifade eden fiiller yapar. İşleklilik sahası geniş değildir. Ancak birkaç misalde görülür. az-ı-m-sa-, ben-im-se-, iyi-m-se-, kötü-m-se-, küçü-m-se- misallerinde bu ek vardır. gül-üm-se- fiili de bu misalleri andırıyor. Fakat onda -mse eki bir fiilden fiil yapma eki olarak görünmüyor. -mse ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve gül-ü-mse-’nin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse gül- fiilinden -m ile yapılmış bir isim -se ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir.” (Ergin: 174)

Ergin’in gülümse- fiilinin meydana gelişi ile ilgili bu değerlendirmesini de örnekseyerek türetme örneği olarak değerlendirmek mümkündür.

“birliktelik” sözü, isimlere eklenen -lik ekinin -te bulunma durumuna isim gibi düşünülerek eklenmesiyle meydana gelmiş bir yapıdır. Bu yapı, -lik eki almış normal bir isim gibi çekim eklerini de kullanmaktadır.

“yaşıt” sözüne benzetilerek “koşut”, “korkunç” sözüne benzetilerek “ilginç”, “kurultay” sözüne benzetilerek “danıştay, sayıştay, yargıtay” sözleri yapılmıştır. (Korkmaz 1992: 168)

“gardrop” sözü Fransızcadaki anlamı ile “elbise saklayacak yer” demektir. Ama bu yer dolaba da benzediğinden Türkçede buna çok kereler “gardolap” denmektedir. (Eugene: 173)

Bazı halk ağızlarında rastlanan “süt mavi, züt kahverengi ...” sütün beyaza olan pekiştiriciliğinden yola çıkılarak yapılmış sözlerdir. (TTK 1978: 3727) Bundan başka “vefakar” ve “fedakar” sözlerinin taşıdıkları iyilikçi anlamdan yola çıkılarak “cefakar” sözünün asıl anlamının tersine bir anlamla türetilmesi örneği de vardır. (TDK 1949:152))

Doğan Aksan, “uzak çağrışımlar” terimi adıyla örnekseyerek türetmeyi tanımlar ve örnekler:

“Bizim “uzak kavram bağlantıları” olarak nitelendirdiğimiz bu öğeler kimi zaman dilde “sapma’lar ve yeni türetme’lerle de sağlanmaktadır. Cemal Süreya’nın bir kitabına ad olan şiiri Üvercinka adını taşır. Bu, Türkçe olmayan, şairin türettiği bir öğedir. Üvercinka, herşeyden önce güvercini çağrıştırmaktadır. Sözü sonundaki -ka ise İslav kadın adlarına eklenen bir küçültme ekidir. Gerek güvercin tasarımı gerek İslav kadınları imgesi şiirde dinleyenin zihninde değişik ve zengin bir tasarımlar yumağı oluşturmaktadır. (Aksan 1995: 105)

Berke Vardar’a göre, örnekseyerek türetmenin yol açtığı değişmelerin hareket noktası her zaman geleneksel bir unsurdur, fakat dili kuran unsurların geleneksel olması, dil sisteminin derin değişmelere uğramasını önlemez. (Vardar: 76)

Nida Eugene, Thompson'un, benzetme işleminin dilde en çok nereler denge durumundan çıkmışsa orada iş gördüğünü, dilin genel yapısı dışına çıkan yerlerin bir bakıma "düzenlenerek" çizgiye getirildiğini ifade ettiğini belirtir ve örneksene işlemi için şu sonuca varır: "Gördüğümüz gibi dilin hangi parçası olursa olsun, ister sesleri isterse gramer yapısı hepsi birden benzetme işleminin etkisi altına girebilmektedir. Benzetme işlemi durdurmanın tek yolu, dili dondurmaktır. Bir dil, ancak "ölü" olduğu zaman benzetme yolu ile değişme olayı da ortadan kalkar." (Eugene: 174)

Hoenigswald, "analogic" terimini pek çok söz için düzensizliğin kaynağı olarak gösterirken "analogic ceration" terimini, linguistik buluşun çeşitli yollarından biri olan türetme olarak kabul eder. (Hoenigswald 1965: 47)

Sturtevant, bu durumu iki uçlu bir paradoksa benzetir: 1. Fonetik kanunlar düzenli fakat bu değişim düzensizdir. 2. Örnekseyerek türetme düzensiz fakat oluşum düzenlidir.

Dil sisteminin bir eseri olan "örnekseyerek türetme" gramer bakımından kural dışı sayılan ve sık kullanılan sözler türetme yoludur. Dilin gramer yapısından yararlanarak dilde var olan bir yapı örneğinden yeni bir örnek yaratmasıdır ya da önceden var olan eş yapılar temelinde eski eş yapıların yer değiştirmesidir.

Kaynaklar

- 📖 Aksan, Doğan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınları, Ankara 1995.
- 📖 Dilemre, Saim Ali, *Genel Dilbilgisi Dil Evolüsyonları Ural-Altay Dilbilgisi*, Alâaddin Kırıl Bas. Ankara 1942.
- 📖 Emre, Ahmet Cevat, *Türkçenin Yapılışı Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Mat., İstanbul 1942.
- 📖 Ergin, Muharrem *Türk Dilbilgisi*, Bayrak Bas. İstanbul 1992.
- 📖 Eugene, A. Nida, *Dilbilim Üzerine Tartışmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973.
- 📖 Hoenigswald, Henry M., *Language Change and Linguistic Recanstruction*, The Un. of Chicago Press, Chicago and London 1965.
- 📖 Jeffers, Robert, J. and Lehiste, Ilse, *Principles and Methods for Historical Linguistics*, England: The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London 1982.
- 📖 Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 Pei, Mario A. and Gaynor Frank, *A Dictionary of Linguistics*, Philosophical Library, New York 1954.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Cours De Linguistique Générale*, Payothèque, Paris 1973.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Course in General Linguistics* (Çeviren: W. Baskin), Mc Grow-HillBook Company New York, Toronto, London, 1966.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Genel Dilbilim Dersleri II*, (Çev. Berke Vardar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- 📖 Sturtevant, E. H., *Linguistic Change*, The Universty of Chicago Press, Chicago and London.
- 📖 Sturtevant, Edgar. H., *An Intoduction To Linguistic Science*, Yale Un. Press, New Haven and London 1964.
- 📖 Türk Dil Kurumu, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1949
- 📖 Trask, R.Lawrence, *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London 1993.
- 📖 Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Bsımevi, Ankara 1978.
- 📖 Tuna, Osman Nedim, *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları "Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)"*, Malatya 1986.
- 📖 Vardar, Berke, *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*, Dönem Yayınları, İstanbul.
- 📖 Vardar, Berke Yönetiminde Güz, N., Öztokat, E., Rifat, M., Senemoğlu, O., Sözer, E., *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980

MAHLÂSNÂME VE KASİDE İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR MUKAYESE

A Comparison about the Relation of Mahlasname and Qaside

*İlhan GENÇ**

Özet

Klâsik Türk şiirinde şiir yazmaya yeni başlayan kişiler için hocaları ya da başka şâirler tarafından övgü ve taltif amacıyla yazılmış manzumelere mahlâsnâme adı verilmektedir. Dîvân şiirinin kaside formatında yazılan mahlâsnâmeler, gerek içerik gerek biçim yönleriyle kasideden farklılıklar göstermektedir. Bu makalede, mahlâsnâme-kaside ilişkisi mahlâsnâme türünün XVIII. yüzyıldaki en güçlü temsilcilerinden Hoca Neş'et'in yazdığı mahlâsnâmeler çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dîvân Şiiri, Mahlâsnâme, Kaside, Hoca Neş'et.

Abstract

A piece of verse written by other poets or teacher to praise for beginners in Turkish Classical poetry called "Mahlasname" (nickname). A piece of verse which are written in the form of Qaside in the Divan poetry is different from Qaside in terms of shape and content. In this article the relation between Qaside and Mahlasname will be evaluated in the light of the mahlasnames which were written by Hodja Neş'et who is one of the best representatives of the XVIII. Century Mahlasname.

Key Words: Divan Poetry, Mahlasname, Qaside, Hodja Neş'et.

Mahlâsnâme, şiir yazmağa yeni başlayan birisine bir şâir tarafından mahlâs verildiğinde kaleme alınan manzumeye denilmiştir. Dîvân şâirlerine şiire yeni başladıklarında üstadları tarafından verilen şiirler bu adla anılırdı. Zâtî, Bâkî'nin mahlâsını manzum bir mahlâsnâme ile Mustafa Âlî de Neff'nin mahlâsını yine bir mahlâsnâme ile kendisine vermiştir. Şeyh Gâlib'e Es'ad mahlâsını bir mahlâsnâme ile veren Hoca Neş'et'e (1735-1807) mahlâsını hocası Cûdî vermiştir:

Çünkü °ilm ü edebe etdin edeble rağbet
Dâ'imâ sâhib-i °irfân ile eyle sohbət
Gayret-i tıynetî sarfet eser-i eslâfa
Mahlâs-ı ma°rifetin ola cihânda Neş et¹

Nâmîk Kemâl'e de mahlâsını Müşir Bursalı Eşref Paşa vermiştir:

Hafîd-i ekremî Abdüllatîf Paşa'nın
Kemâl Bey ki mücessem kemâldir tahkik
Kabul kıldı tevazu'la nutk-ı nâçizim
Edince zâtına Nâmîk tehallüsün teşvik²

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olup daha çok, yetiştirmiş olduğu şâir talebeleriyle şöret kazanmış olan ve talebeleri arasında Şeyh Gâlib'in de bulunduğunu belirteceğimiz Hoca Neş'et, bu manzumeleri gelişmiş bir edebî tür hâline dönüştürmede büyük bir başarı elde etmiştir. Bunda özellikle kaside geleneğinde meydana gelen değışme ve itibar kaybının etkisi söz konusu olmuştur.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ Pertev Efendi, **Hoca Neş'et'in Hal Tercümesi, Divan-ı Neşet**, Topkapı Müzesi Hazine, No:933.

² Tahir Olgun, **Edebiyat Lûgatı**, İstanbul, 1973, s. 154; Cem Dilçin, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Ankara, 1995, s. 203; İskender Pala, **Divan Edebiyatı**, İstanbul, 1995, s. 61.

Bilindiği gibi, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve bilhassa Nefîden sonra kaside nazım şekli, eski itibârını kaybetmeye başlamış ve klâsik kasidenin yapısında olmamakla birlikte muhtevasında bazı değişimler görülmüştür. Nâbî'nin kasidelerinde, kendi devrinin kargaşasını başka bakımlardan; özellikle güvenin sarsılması, halkın huzurunun bozulması, savaşların açtığı yaralar, fitne ve fesadın yayılması ve bunların sonunda -medhiyenin takdim edildiği zâtın meziyetleri anlatılırken- sulh ve selâmetin tesisi konusunda yaşadığı dönemi değerlendiren dikkate değer mısra'lara rastlanılmaktadır.³ XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise Nedim, klâsik kaside nazım şekline tam anlamıyla bağlı kalmamış, doğrudan doğruya konuya girerek nesibsiz, girizgâhsız medhiyeler yazmıştır. Hatta medh (övgü) için bütün bu nazım şekillerini kullanmak istemiş olması, kasidenin yeknesaklığına düşmek istememiş olmasına; yahut bir başkalık, bir yenilik arama arzusuna bağlanabilir.⁴ Aynı yüzyılın ikinci yarısında şairliğinden daha çok üstâdlığı/hocalığı ile tanınmış olan Hoca Neş'et (1735-1807), kaside geleneğinde meydana gelen bu değişmeyi, belki de basmakalıp ifadelerle yazılan medhiyelere karşı olan tepkiyi, hatta arayışı mahlâsnâme vasıtasıyla çok daha başka bir mecraya aktarmış ve kaside yerine bu türü geliştirmeye büyük çaba sarf etmiştir. Çünkü Divân'ında medhiye kastıyla bir şahsa yazılmış kaside mevcut olmayıp buna karşılık yetiştirdiği genç şâirlere verdiği 16 mahlâsnâme mevcuttur. O bu mahlâsnâmeleriyle genç şâir talebelerine hem mahlâs verip onları teşvik ediyor, hem onları edebî bir eserle ödüllendiriyor ve hem de onlara bir misyon yüklüyordu. Şüphesiz onun münferit, ancak bilinçli ve hasbî bir tavırla ömrünün büyük kısmını edebiyat, kültür ve devlet adamı yetiştirmeye adanmış olmasının da bu noktada tesiri olmuştur. Doğrudan ve dolaylı olarak yetişmelerine katkısının olduğunu tesbit edebildiğimiz 23 şâirden 16'sına mahlâsnâme vermiş olması onun bu niyetinin somut bir tezahürüdür.⁵ Kaside ve mahlâsnâmelerin benzeyen ve benzemeyen yönlerini tesbit etmek için öncelikle mahlâsnâmeleri üç bakımdan inceleyeceğiz:

a. Şekil Bakımından: Mahlâsnâmelerin kime verildiği, hangi nazım şekliyle yazılmış olduğu, beyit sayısı ve vezni gibi şekil özelliklerini şu şekilde belirtmek istiyoruz:

Kime Verildiği	Nazım Şekli	Beyit Sayısı	Vezni
Hanîf Ef.	Mesnevî	81	Mefâ 'ilün Mefâ 'ilün Feûlün
Şehîd Efendi	Mesnevî	98	Mef 'ülü Mefâ 'ilün Fe'ûlün
Burhân efendi	Mesnevi	77	Mefûlü mefâilün feûlün
İzzet Beylikçi(Beylikçi)	Mesnevi	192	Mefûlü mefâilün feûlün
Vahyî Efendi	Mesnevi	177(Farsça)	Mefâilün mefâilün feûlün
Müştâk Efendi	Mesnevi	134(Farsça)	Mefûlü mefâilün feûlün
Emir Âmir	Mesnevi	65(Farsça)	Mefûlü mefâilün feûlün
Pertev Efendi	Kit'a- i Kebîre	18	Feilâtün feilâtün feilâtün feilün
Hâtif Efendi	Kit'a-i Kebire	11	Feilâtün feilâtün feilâtün feilün
Sıddîk Efendi	Kit'a- i Kebire	11	Feilâtün feilâtün feilâtün feilün
Cenâb Efendi	Kit'a -i Kebire	8	Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Bedi' Efendi	Kit'a-i Kebire	4	Feilâtün feilâtün feilâtün feilün
Şeyh Gâlib	Kasîde	39	Mefûlü mefâilü mefâilü feûlün
Gayûr Efendi	Kasîde	40	Mefûlü fâilâtü mefâilü fâilün
Zahîr Efendi	Gazel	5	Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Nâyâb	Gazel	6	Feilâtün feilâtün feilâtün feilün

Görüldüğü gibi mahlasnâmeler şekil bakımından farklı nazım şekilleriyle yazılmış olmakla birlikte en çok mesnevî ve kit'a kebire (ab-cb-db...) nazım şekilleriyle yazılmış, beyit sayısı bakımından dört ile 192 beyit arasında değişmiştir.

b. Yapı Bakımından: Mahlâsnâmeler, nazım şekilleri dikkate alındığında farklılık göstermekle birlikte; yapı bakımından üçü dışında (Mahlâsnâme-i Bedi', Nâyâb, Cenâb Efendi) klâsik kaside yapısına

³ Abdülkadir Karahan, *Nâbî*, Ankara, 1987, s. 73, 74; ayrıca bk. Mine Mengi, *Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*, Ankara, 1991.

⁴ Hasibe Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik*, Ankara, 1992, s. 79, 80.

⁵ İlhan Genç, *Hoca Neş'et, Hayatı Edebî Kişiliği ve Divânının Tenkidli Metni*, İzmir, 2005, s. 49-98.

uygun olarak yazılmıştır. Bu iki yapının bölümlerini aşağıdaki tabloda mukayese etmek konuyu somutlaştıracaktır:

Kasidenin Bölümleri	Mahlâsnâmenin Bölümleri
1. Nesib Bölümü	1. Nesib Bölümü
2. Girizgâh Bölümü	2. Tegazzül Bölümü. (Sadece Mahlasnâme-i Burhan Efendi'de mevcut)
3. Medhiye Bölümü	3. Fahriye Bölümü (Sadece Mahlasnâme-i İzzet Beg'de mevcut)
4. Tegazzül Bölümü	4. Mahlas Verme Bölümü.
5. Fahriye Bölümü	5. Nasihat Bölümü.
6. Du'â Bölümü	6. Du'â Bölümü.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, asıl yenilik ve değişiklikleri şâirin bir tasarrufu olarak düşünmek gerekir. Kasîde geleneğindeki bölümlerin mahlâsnâmelerde böyle bir tasarrufa tâbi tutulmuş olması, aynı zamanda şâire kolaylık da sağlamıştır. Nesib Bölümü aynen kullanılmış, sadece Mahlasnâme-i Burhan Efendi'de mevcut olan Tegazzül Bölümü ile yine sadece Mahlasnâme-i İzzet Beg'de mevcut olan Fahriye Bölümü kurulmuş, bir geçiş yeri olan Girizgâh Bölümü yerine kullanılan Mahlas Verme Bölümü mahlâsnâmelerin asıl yazılış maksadını yüklenmiştir. Yine kasidenin asıl bölümü sayılan Medhiye Bölümü'nün yerine, mahlâsnâmede Nasihat Bölümü'nün benimsenmiş olması Neş'et'in üstâdlığı/hocalığı ile doğrudan alâkalıdır. Çünkü devrinde, şâirin İstanbul'daki konağının ilim, şiir ve inşâyâ meraklı olan genç istidatlara devamlı olarak açık olduğu, aynı zamanda Mesnevî şâirini sıfatıyla mesnevî dersleri okuttuğu, şerhler yaptığı ve bütün ömrünü "vasıflı insan yetiştirmeğe" vakfettiği bilinmektedir.⁶ Böylece o, sohbetlerinde belki de yapmış olduğu tavsiye ve önerilerini, bu şekilde sanat eserinde içerik malzemesine dönüştürmüş oluyordu. Ayrıca medhiyelerin zaman içinde sun'iliğe dönüşmesi, klişe mazmunların memdûhu ifadede yeterli olamayışları gibi olumsuz etkenleri giderip, onun yerine bilgelik yüklü öğütlerini okuyucuya ulaştırmış oluyordu. Esasen şâir, ileride görüleceği gibi medhiyelere bir memdûhun dışında -Hz. Muhammed- izin vermemiş ve sadece ona na't yazılabileceğini ısrarla belirtmiştir.

c. Muhteva Bakımından: Hoca Neş'et'in, daha önce de belirttiğimiz gibi, kaside yerine ikâme etmeye çalıştığı mahlâsnâmelerini muhteva yönünden incelediğimizde kaside ile benzeyen ve benzemeyen yönlerinin olduğunu görürüz. Her şeyden önce kasidedeki şahsiliğin yanına, mahlâsnâmelerde şahsîlikle birlikte "topluma faydalı olma" gibi bir işlev daha eklenmiştir. Bunun için yukarıda açıklandığı gibi şâir, nazım şekilleri farklılık göstermiş olsa da kasidenin yapısında bazı tasarruflarda bulunarak mahlâsnâmelerini, topluma vasıflı insan yetiştirme yolunda bir araç olarak kullanmıştır. Kasidenin temel işlevinin memdûhunu övmek olduğu dikkate alındığında mahlâsnâme ile temel işlevinde bir farklılığının olduğu ortaya çıkar. Çünkü mahlâsnâmelerin temel işlevi, genç şâire mahlâsı verilirken aynı zamanda tavsiye ve telkinlerde bulunmaktır. Mahlâsnâmelerin muhteva bakımından incelenmesi neticesinde, bunların kasidelerle ilişkisi somut olarak görülecektir. Bu bakımdan bu türü, yapılarındaki bölümlerine göre inceleyeceğiz:

I. Nesib Bölümü: Mahlâsnâmelerin girişinde, klâsik kasidelerde mevcut olan Nesib Bölümü aynen kullanılmıştır. Bu bölüm, tasvîrî mahiyette olup hayâl, duygu ve fikir unsurlarının terkip edildiği ve aynı zamanda sanatkâr bir edâ içinde işlendiği giriş bölümüdür. Genel olarak bu bölüm uzun tutulmuş, mahlâs verilecek genç şâire edebî bir model verilmiştir. Bu bölümün örnekleri aşağıdaki mahlasnâmelerden seçilmiştir:

Mahlâsnâme-i Hanîf Efendi'de nesib bölümü, 66 beyitten meydana gelmiş bir mi'râciyedir. Şâir, bütün talebelerine şahısları medh etme yerine, daha anlamlı olmak üzere Hz. Muhammed'e na't yazmalarını ısrarla tavsiye etmiş, kendisi de böyle manzumeler yazmıştır. Neş'et, söz konusu eserinde

⁶ Genç, *age.*, s. 38-49.

Mi'râc'ın sırrını belirttikten sonra “bî-şeb ü rûz” bir cihanın içinde Cebrâ'il'in, Rabbinin hitabına mazhar oluşunu ifade etmiştir:

Peyâmın müjdesin ol peyk-i da'vet
Hâbîbüm Faḥr-i 'âlem ola da'vet
Nüzûl it çün 'urûc-ı rûḥ-ı pākân
Ne tîre dūd-ı âh-ı derdnākân⁷

Cebrâil, Hz.Peygamber'e bu emr-i Hakk'ı tebliğ etmekten dolayı “mesrûr”dur. Bu sevinç tasvir edilir ve Cebrâil Hz.Peygamber'e “da'vet”i iletmek üzere Yesrib'e iner:

İnüp 'izzetle ey sehm-i sa'âdet
O şâh-ı Kâbe Kavseyn-i kerâmet
İnüp yek-^carş esrâr ile Cibrîl
Zemîn-i Yeşribe çün vahy tenzîl
Gelüp gördi o cây-ı Sidre-pâye
O rif'at-ferş şâhn-ı 'arş-sâye
Olup müstağraḳ-ı nûr-ı Nübüvvet
Ne gördi berḳ urur nûr-ı hüviyyet
O şems-i ve' d-^cduḥâ şubḥ-ı risâlet
Cemâli maşrıḳ-ı nûr-ı hidâyet⁸

Bu büyük mazhariyetten dolayı şâir duygularını açıklamaktan âcizdir:

Te'âla' llâh ne 'âlî-şân peyem-ber
Te'âla' llâh ne devletmend-server
Nedür bu şân-ı zî-şân-ı sa'âdet
Kime olmuş bu ta'zîm-i kerâmet
Kimûñ peymâne-i idrâki ser-şâr
Ola bu meyle oldur mest-i esrâr⁹

Mahlâsnâme-i Şehîd Efendi'de Nesib Bölümü 39 beyitten oluşur. Şâir, kendi kalemiyle konuşur, ondan “cânânın vasıflarını” anlatmasını ister:

Ol mişḳab-ı dürr ü gevher-i cân
Nazm eyle le'âl-i vaşf-ı cânân
Vaşf-ı deheniyle ter-zebân ol
Gel lehçe-i aybe tercemân ol¹⁰

Sevgilinin tasviri, mücerred ifadelerle ve yer yer Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk'ındaki üslubunu hatırlatan beyitlerle yapılmıştır. Bilindiği gibi Şeyh Gâlib, Neş'et'in talebesi olup edebî kişiliğinin teşekkülünde, hocasından bilinenden çok daha fazla etkilenmiştir.¹¹

Ebrûsı hilâl-i mâh-ı Ken'ân
Engüşt-nümâ-yı şeh'r hürân
Gül-nâr u gül ruḥ u 'izârı
Rıdvân-rıyâz yâdgârı

⁷ Verilen örnekler için Genç, *age.* esas alınmıştır: s. 196, 9, 10.

⁸ Genç, *age.*, s. 196, 197, b. 11, 21, 25, 33, 34.

⁹ Genç, *age.*, s. 199, b. 48, 49, 50.

¹⁰ Genç, *age.*, s. 203, b. 7, 8.

¹¹ İlhan Genç, “Şeyh Gâlib'in Hayatına Dâir Bazı Tesbitler”, *Harman Dergisi*, İzmir, 1996, S. 46, s. 2-7.

Bir kaçre-i kand şâm-ı şîve
Şîrîn-deheni nebât-ı işve
Ser-mest-i şarâb-ı la'li Kevşer
Kâkülleri reşki yağıdı c'amber
Gül şevk-i ruhıyla çeşm-i bülbül
Hasretle hezâr dîdesi gül
Âyîne-i şâf sîne-billür
Sîm-âb-ı dili defîne-i nür
La'lin-şadef ol le'âl-i lâlâ
Tesbîh dür-i yed-i Mesîhâ
Eyler şadâkat-i hüsünin ihsân
Gülzâra vü bahra ebr-i nîsân
Şemc-i ruhuña sipihr fânûs
Pervâne felek ve-lîk me' yûs
Ser-tâbe-ka-dem o hür-peyker
La'ü güher ile burc-ı ahter
Güftârı hayât-ı câvidânı
Dil-zinde ider cihân u cânı¹²

Daha sonra bir kabile hayal edilir, o yolun devesi şevk, menzili aşktır. Dil, zindan çingırağı, yol, kan doludur; kadeh, Mecnun'un meş'alesi; Leylâ, kervanbaşı, sakabaşılardan ise gözleri yaşlı idi.

Bu kâfilenüñ belâ-yı c'aşka
Uğrar yolu Kerbelâ-yı c'aşka¹³

Mahlâsnâme-i Burhan Efendi'de Nesib Bölümü 59 beyitten oluşan bir bahariyedir. Yine Hüsn ü Aşk'ı hatırlatan mısralara rastlanmaktadır. Gül, bülbül, gülzar unsurlarının çerçevesinde hayâlî bir âlem tasvir edilmiştir:

Bir çîn-seher-i hürüş-ı bülbül
Olmışdı şabâh-ı hayr her gül
Dem urdı nesîm-i Sürdan dem
Nev-rüz u behişt oldu c'âlem¹⁴

Bir hikâye yapısı içinde şâir gezintiye çıkar, orada Mecnûn vardır ve bu yolculuğun sonunda bir Gülistân'a ulaşırlar:

Gül-geştümüze irince pâyân
Ârâmgeh oldu bir gülistân
Gülzâr-ı Cinân anda bir gül
Püsküllü belâ-yı hür- sünbül
Her cüyü revân çü çeşme-i cân
Âb-ı güher olmuş idi c'ummân
Bâr-âver-i Leylî bîd-i Mecnûn
Vaqvâk şeceri hilâf olsun
Servi şalınur semen günûde

¹² Genç, *age.*, s. 12-22.

¹³ Genç, *age.*, s. 205, b. 30.

¹⁴ Genç, *age.*, s. 212, b. 1, 2.

Ḥ^vābīde yatur çemen pusūda
°Ankā olur idi anda her būm
Vīrāneligi olaydı mevḥūm
Gül-çīn-ferāḥ olurken ol dem
Bir kaşra irildi şād u ḥurrem
Gūlzār-ı vūcūd ḳalbgāhı
Ol memlekete serāy-ı şāhı
Bir manzarasında iki °ālem
Bir nazrada seyr olurdu her dem
Leb-rīz-ferāḥdı ḥavz-ı billūr
Māhīsi meh-i nev idi pūr-nūr¹⁵

Sohbet başlar, herkes kendisinden geçmiştir, ancak bu cân bahşeden Mesih gibi nefesleri olan bağda, şâir mahzundur. Çünkü hayâle "hâl-i âlem" ve "âdem" gelmiştir. Bu aynı zamanda hakîkattir ve şâir fânîliğe çatmıştır:

Geldükçe ḥayāle ḥāl-i °ālem
Ser-cümle fenādur °ālem Ādem¹⁶

Şâir çok üzülür, kendisini teselli eder, fânîliği aşabileceğini ebedî mülke sahip olabileceğini, kendisinin Hızır, sözünün âb-ı hayât olduğunu hatırlatırlar. Çünkü onun (Neş'et) gamlı olmasına sebep yoktur, "ocağı" aşk yanışının 'hânkâhıdır', çerâğı çoktur:

Bu bâğ-ı cihān olursa fānī
°Ālem saña mülk-i cāvidānī
Sen Ḥızır u suḥandur āb-ı ḥayvān
Feyzuñla hezārı sīr ü reyyān
Bākī ḳala ol ki nām ü şānı
°İsī-i semā'-i cāvidānı
Luṭf eyle bu ḡamla olma bī-hūş
Neş' et ola mı fedā ferāmūş
Ümmīdümüz oldur ey dil-āgāh
Aḥbāb ide yād-ı ḥayr her gāh
Şad-ḥamd Ḥudāya çok çerāğūñ
Hānḳāh-ı sūz-ı °aşḳ ocağūñ¹⁷

Bu ocağın bir 'çerâğı' olarak yetişen Burhân'ın gazelini kaydeder, Neş'et, bu ilgi çekici kompozisyonu ile mahlâsnâme-yi "Fütüvvet Merasimi"ne dönüştürdüğünü belirterek, genç şâir Burhan ile aralarında usta-çırak münâsebeti olduğuna ve bu merasimin de onun bir tezahürü olmasına dikkat çeker:

Bir resm-i hediye kıldum i°tā
Āyīn-i fütüvvet itdüm icrā¹⁸

Mahlâsnâme-i İzzet Beg'de ise Nesīb Bölümü 120 beyitten meydana gelmiş en uzun nesibdir. Bu kadar uzun bir nesīb olmasına rağmen yeknesak değildir. Çünkü Neş'et'in, doğabilecek yeknesaklığı önlemek maksadıyla uygulamış olduğu kompozisyon, aynı zamanda onun hocalık vasfının

¹⁵ Genç, *age.*, s. 212, 213,b. 11-21.

¹⁶ Genç, *age.*, s. 213, b. 32.

¹⁷ Genç, *age.*, s. 215, b. 44-49.

¹⁸ Genç, *age.*, s. 218, b. 68.

ürünü şeklinde bir değerlendirmeye de açıktır. Dört tablo şeklinde tasvir edilen bu en uzun nesibin sonunda şâirin, yetiştirmelerine doğrudan katkısının olduğu talebe-şâirlerinin kendisinde uyandırdığı manevî hazzını ifade etmeye çalıştığı hissedilir. Diğer mahlâsnâme nesiblerine uymayan bu nesib, farklı bir kompozisyon ve hayâl unsurlarıyla bir soyutlamayı ortaya koymuştur. Bu hususu incelemeye çalışacağız:

a. Gece Tasviri: Nesib bir gece tasviri ile başlar. Bu genel kasidelerde de rastlanmayan bir tasvirdir. Esasında 120 beyitten meydana gelen nesib, kaside nesibinden temelde farklılık göstermektedir. Olağanüstü bir gecedir; orada ne yer, ne de yâr vardır diyerek şâir (Neş'et), kendisini bu zaman ve mekanda mevcut gösterir. Hatta o gecede varlık da, yokluk da; gizli mânâ da, lafız da kendisidir:

Men idüm o şebde bûd u nâ-bûd
Mâcî-i nihân lafz-ı mevcûd¹⁹

Bu gecede mânâ mehtâbının aynası bir güneş siması gösterir ve bir mâh (güzel) ansızın doğar. O “güzel” (mah), aynı zamanda Yusuf'tur, Züleyhâ'dır, Leylâ'dır, Mecnun'dur ve meclise gelir.

Çıldı edeb ile çün zemîn-bûs
Ne bûs-zemîn belki pâ-bûs
Şâh-ı gül ile hırâm-ı ta'zîm
Serv itdi hem-în kıyâm-ı terkîm²⁰

b. Bezm-i Sohbet Tasviri: Nesibin bu ikinci tablosu bir sohbet meclisidir. O “güzel” meclise gelir, “Oldukta temâm resm ü âyîn” sohbete başlar. Neş'et bu tablo ile bir diyaloga girer ve nesib ilgi çekici hale gelir. Bu aynı zamanda nesibde bir yenilik arayışıdır ve şâir, genç şâirlere de model sunmak istemiştir:

Zerrîn-çalem ile hûş yazılmış
Yâkût-nigînveş kazılmış
Ol beyt-i şeref sipihri mâhı
Ol sikke-i zerde nâm-ı şâhı²¹

c. Yetiştirdiği Şâir Talebelerinin Tasviri: Neş'et, nesib bölümünün bu tablosunda “bezm”i gezdiği “güzel” ile birlikte, Beyt-i Ma'mûr'u süsleyen sanatkârları tasvir eder. Bunlar Pertev Efendi, Hanîf Efendi, Vahyî Şehîd, Âmir Müştak olmak üzere Neş'et'in şâir talebeleridir. Şâir, talebelerinin yetişip ortaya eser koymalarından manevî bir haz duymaktadır, çünkü bu isimler o diyarın sanatkârlarıdır.

d. Mânâ Bahçesinin Tasviri: Neş'et nesibin bu tablosunu mânâ bahçesi imajı üzerine inşa etmiştir. Bu mânâ bahçesinin meydana gelmesinde “nigâh-ı gayret sarf eden âlî hazret” şüphesiz Hoca Neş'et'in kendisidir, onun “nâm”ı hüner bahçesinde gizlidir:

Her goncesinûn bahârı dil-cû
Şerm-i 'araç ile pîrehe-cû
Minkâr-ı neyi nevâ-yı bülbül
Muhrık-demi yakdı âteş-i gül
Her şahçesi bir nigâh-ı gül-puş
Ser-çeşmesi neş' esiyle mey-nüş
Gül-gönce henüz nev-şüküfte

¹⁹ Genç, *age.*, s. 219, b. 10.

²⁰ Genç, *age.*, s. 221, b. 27,28.

²¹ Genç, *age.*, s. 225, b. 86, 87.

Bülbülleri ders-i aşk-güfte
Bülbül-beçelerle beyza-güyâ
Şandüka-i erğanün-güyâ
Bu ravzalara ki c'âlî-ğazret
Şarf eyledi çün nigâh-ı gayret
Menşür tehalluş ile meşhür
Bâğ-ı hünerinde nâmı mestür
Bu ravza ki sâde levh-i bâbı
Yoğ hüsn-i haş-ı ruğ-ı kitâbı²²

Hoca Neş'et'in bütün mahlâsnâmelerinin nesib bölümleri içinde en mükemmeli olan bu nesib bölümü, sadece İzzet Bey'e verilmiş hayalî bir edebî model olarak algılanmamalıdır. Şâir, dört tablo hâlinde tasvir ettiği nesibinde yetiştirmiş olduğu şâir-talebeleriyle gurur duymuştur. Dolayısıyla bu nesibi, şâirin hayatının bir soyutlaması olarak da değerlendirmek mümkündür. Çünkü Neş'et'in, edebiyat, siyaset ve toplum hayatının içinde bulunduğu durgunluğu ve atâleti aşmada ihtiyaç duyduğu "vasıflı insan" yetiştirmeye yönelik olarak; konağını haftanın her günü ilim, irfan, şiir ve inşâ sohbetlerine tahsis ettiği ve istekli olan herkese faydalı olmaya çalıştığı bilinmektedir.

Mahlâsnâme-i Pertev Efendi'de sekiz beyitten meydana gelen Nesib Bölümünde kaderin, şâire (Neş'et'e) bir inci (pertev) hediye ettiği, onun da "hüsn-i sülûk" edip teslim ve rızâ içinde olgunluğa eriştiği belirtilir:

Kâr-fermây-şâder kârgah-ı kudretde
İtdi bir gevher-i tâbâna beni rüşenger
Necm-i şâkıb ne güher mâh-ı sa'âdet-pertev
Ufuğ-ı ma'rifete mihr-i münîr-i hâver
Nâm-ı nûr ile mülakğabdı semâdan zâtı
Böyle şebt itmiş idi şânını münşî-i şâder
Şarf idüp mağderetin eyledi çün hüsn-i sülûk
İtdi teslîm ü rızâ içre fedâ cân ile ser
Güş-ı hüşını şâdef eyledi dürr-i suhana
Bâreka' llâh ne deryâ-dil ü pâkize-güher²³

Mahlâsnâme-i Şeyh Gâlib'de, Nesib Bölümü 'ravza' imajı üzerine kurulmuştur. Bu ravza, realitenin soyutlanmasıyla tasvir edilir; ravza (bahçe), cihandır. O cihanın otu ve gülü, ok ile mızraktır. Kaza eli, sitem okunu Neş'et'in sînesine çeker. Binlerce yakıcı nağme ile sînesi kemana dönen şâirin sinesini, elem mızrabı tahriş eder, figân da boğazındadır. İşte böyle bir ravzada genç bir şâir olan Gâlib'i bulduğunu belirterek nesibi daha ilgi çekici hâle getirir. Gerçekten de Neş'et'in armağan ettiği bu genç şâir, Nedim'den sonra güçlü şâir yetiştirmeye muvaffak olamayan edebiyat âlemi için bir "meh" gibidir:

Viridi baña ol gevheri Hağ kıldı c'inâyet
Şan kalbüd-i âdeme bağşâyış-ı cândur
Ol necl-i sa'âdet ki gelüp c'ırğ-ı şadırdan
Şâbâ ile ervâh-ı selef hep nigerândur
Ol meh ki sipih-ı hünerüñ kevkebi yek-ser
Şems ü kameri şâretüñe secde-künândur²⁴

²² Genç, *age.*, s. 227, 228, b. 108,109,110,111,112, 122, 123, 124.

²³ Genç, *age.*, s. 235, b. 1, 2, 5, 6, 7.

Mahlâsnâme-i Gayur Efendi'de Nesib bölümü 19 beyitten oluşmuş bir bahariyedir. Âlem, genç; rûy-i remin, gül yanaklı sevgilidir. Cennet baharın coşkunluğunun cünbüşüdür, gül fidanının minberine "hatîb" güldür. Bu bahçede "ergavâni, şu'le-bâr" eden" bülbülün aşk ateşidir:

Gülşende ergavâni hem-în şu' le-bâr iden
Muhrîk-şadâ-yı âteş-i aşk-ı hezârdur
Âteş-ruhâna meclis-i Nev-rûz-ı şâhda
Dest-i Şabâda mirvaḥa berg-i çenârdur²⁵

Bu hayâlî bahçenin "nihâli" ise genç şâir Gayur Efendi'dir. Neş'et, genç talebesini teşvik amacıyla fidana benzetirken, ona vermiş olduğu mahlâsı da dikkat çekicidir.

Hatîf Efendi, Sıddîk, Cenâb Efendi, Zahîr, Bedî ve Nâyâb'a verilen mahlâsnâmelerde nesib bölümü kullanılmamıştır. Bunun yerine, doğrudan doğruya Cenâb Efendi adlı genç şâirin kabiliyetine dikkat çekilip onun değeri övülerek doğrudan mahlâsnâmeye başlanmıştır:

Ḥânedân-ı devlet-Âl-i Abâdan bir emîr
Mîhr-i ḥâver gibi âfâk içre bî-miş ü nazîr
Bir cüvân-baht şehryâr-ı mülket-i ma'nidür ol
Mevkib-i ceş-i suḥan fermânına bend ü esîr²⁶

Görüldüğü gibi, mahlâsnâmelerin nesib bölümü için, kasidenin nesib bölümü, gerek duyulduğunda model alınmıştır. Hoca Neş'et, yazmış olduğu 16 mahlâsnâmesinin nesiblerini sunuşunda iki yol izlemiş, ya genç şâirin bizzat sanatkarlığını kanıtlamak istemiş ya da ona edebî yönden bir model verme amacını gözetmiştir. Her iki yol izlenirken estetik bir gayenin varlığı her zaman söz konusu olmuştur.

2. Tegazzül Bölümü: Hoca Neş'et, klâsik kaside yapısı içinde yer alan bu bölümü, mahlâsnâmelerinde sadece Burhan Efendi'ye verdiği ve genç şâir Burhan'ın yazmış olduğu bir gazelini mahlâsnâmede kullanmış, diğerlerinde ise bu bölümü tercih etmemiştir.

Da'vî-i hünerde pîş-i yârân
Bu nev-gazeli elinde burhân
GAZEL-İ Bİ- BEDEL
Ey şevk-i ruḥuñla zâr gülzâr
Ey gül yüziñe hezâr gülzâr
Güm-kerde-i râh-ı aşk u şevkuñ
Pây-i talebinde ḥâr-ı gülzâr
Müjgânum ile derinde refte
Muşt-ı ḥas u ḥâr-ḥâr u gülzâr
Şürîde dilümle âlem-i şevk
Yek-bülbül ü şad-hezâr gülzâr
Bir goncaya düşdi jâle gönlüm
Bir şemmesi şad-hezâr gülzâr²⁷

3. Fahriye Bölümü: Bilindiği gibi şâirler, Klâsik kasidelerde Fahriye Bölümünde kendilerini överlerdi. Hoca Neş'et geliştirmiş olduğu mahlâsnâme türünde doğrudan bir Fahriye Bölümü teşkil

²⁴ Genç, *age.*, s. 237, b. 9-11.

²⁵ Genç, *age.*, s. 241, b. 6, 7.

²⁶ Genç, *age.*, s. 247, b. 1, 2.

²⁷ Genç, *age.*, s. 216, b. 51-56.

etmemiş, sadece bir yerde Mahlâsnâme-i İzzet Beg'in Nesib bölümünde “**Mâna Bahçesinin Tasviri**” kısmında yetiştirdiği şâir talebelerini tek tek anmış, onları yetiştiren mimarın kendisi olduğunu imâ ederek kendini övgüde açık bir üslup kullanmamış, bilakis övgüsünü tablolastırdığı imgenin içinde yapmıştır:

Bu ravzalara ki °âlî-ğazret
Şarf eyledi çün nigâh-ı gayret
Menşür teğalluş ile meşhür
Bâğ-ı hünerinde nâmı meşhür
Bu ravza ki sâde levh-ı bâbı
Yoğ hüsn-i hağ-ı ruğ-ı kitâbı²⁸

4. Mahlâs Verme Bölümü: Kasidelerdeki girizgâh bölümünün işlevini yerine getirmek maksadıyla tesis edilmiş olan bu bölüm, aynı zamanda mahlâsnâmenin asıl yazılış amaç ve işlevini de taşımaktadır. Mahiyeti böyle olmakla beraber, yapı bakımından nesibi nasihat bölümüne bağlanmakta ve burada klişe ifâdelerle şâire mahlâsı verilir genç şâir tebrik edilmektedir.

Neş'et **Hanif Efendi**'nin mahlâsını verirken, Hanîf'te yetenek görüp "zebânını elmas-hâmeye" dönüştürmüştür:

Görüp âyine-i zâtında üstâd
Cemâl-i hüsn-i tab°ın oldı dil-şâd
Zebânın eyleyüp elmâs-ğâmâ
İder nağş-ı nigîn bu resme nâme
Kılup mağlaş ile zî-şân şânuñ
Hanîf olsun didi şöhet-nişânuñ
İdüp tebrîkine bir hil°at ilbâs
Muraşsa°-pend ile yek-pâre elmâs²⁹

Neş'et **Şehîd Efendi**'ye verdiği mahlâsnâmede, Hz.Ali'nin neslinden olması sebebiyle ona mahlâs olarak Şehîd'i uygun gördüğünü belirttiikten sonra Hz.Ali için 36 beyitten oluşan bir na't yazmıştır. Hz.Ali'ye yazılan na't ile bu bölümün ilgi çekici bir kompozisyona dönüştüğü görülmektedir:

Oldukda bu yolda böyle ser-bâz
Mağlaş ile oldı şöyle mümtâz
Didüm ki Şehîd nâmuñ olsun
Şânuñla cihân u cân çolsun
Ey gevher-i kân-ı Âl-i Hayder
Nâzik-püser-i Cenâb-ı Şebber³⁰

Burhân Efendi'ye mahlâsı verilirken onun bir gazeli örnek alınmış ve bu da onun şairliğine “burhan” (kanıt) kabul edilmiştir:

Elğâf-ı şehîye gördi şâyân
Şâh-ı suhan itdi böyle fermân
Burhân saña mağlaş oldı ihsân
°Unvânuñ ola bu şân-ı zî-şân
Virdüm yedine bu resme menşür

²⁸ Genç, *age.*, s. 228, b. 122-124.

²⁹ Genç, *age.*, s. 201, b. 67-70.

³⁰ Genç, *age.*, s. 206, s. 40-42.

Ehl-i suhan içre ola meşhûr
Âdâb-ı zemîn-bûsı icrâ
Ol secde-i şükr kıldı gūyâ
Güş itdi suhan-verân-ı devrân
Tebriki bu gûne oldı gūyân
Pes şân-ı şerîf bâreke' llâh
Meymûn u mübârek ide Allâh³¹

İzzet Beg'e verilen mahlâsnâmede Neş'et, bu bölümü çok geniş tutmuş, genç şâiri 32 beyitten oluşan bir bölüm çerçevesinde övdükten sonra ona mahlâsını vermiştir. Şüphesiz bunda İzzet Beg'in itibarlı, istidatlı kişiliğinin tesiri büyük olmuş, “Beylikçi” unvanıyla devlet hayatında itibarlı görevde bulunması Neş'et'i çok gururlandırmıştır:

Ol maḥlaşınıñ bu bâğ-ı âşâr
Menşûr-taḥalluşa sezâvâr
İḥsân u °inâyet ile üstâd
Maḥlaş keremiyle kılsa dil-şâd
Ser-levḥa-i bâb-ı bâğ-ı âşâr
Nâm-âver olurdu zer-nigînvâr
Pîrân-ı lisânlarından °İzzet
Maḥlaş saña virdi Baba Neş' et
Ola dü-serâda nâmuñ °İzzet
Allâh vire dü-cihân °İzzet³²

Hoca Neş'et, en çok sevdiği ve konağında zaman zaman kendi yerine halef kabul ederek değer verdiği talebesi **Vakanüvis Pertev Efendi**'ye mahlâsını şu şekilde vermiştir:

Ola mümtâz diyü maḥlaş ile her eşeri
Didi üstâdı olan Neş' et-i kemter-aḥḳar
Maḥlaş-ı ma°rifetüñ ola Muḥammed Pertev
Güş idenler ola meymûn u mübârek didiler³³

Neş'et, küçük yaşından itibaren Farsça öğrettiği, Mesnevî dersi verdiği ve yetişmesinde en mühim tesire sâhip olduğu Şeyh Gâlib'e ilk mahlâsı olan **Es 'ad** mahlâsını şu şekilde vermiştir:

Neş' et didi pîrân zebânından idüp güş
Maḥlaş aña Es°ad ne sa°âdet bu ne şândur
Bî-ḥad ise gerdünda n' ola kevkev-i Es°ad
Gör mihr-i cihân-tâbı ne vech ile °iyândur
Bu tuḥfe ile kıldı hemân maḥlaşı tebrik
Ol tuḥfe ki nâdîde-i gencür-ı cinândur³⁴

5. Nasihat Bölümü: Mahlâsnâmelerin en ilgi çekici bölümü olan bu bölüm kasidelerin medhiye bölümünün işlevini görmektedir. Hoca Neş'et, mahlâs verdiği şâir-talebelerine mahlâsını verdikten sonra bazı öğütler vermiştir. Daha önce de değinildiği gibi, konağına gelen istekli herkese edebiyat, toplum ve devlet hayatına “kalem erbabı” yetiştirmek amacıyla dersler vermiş, ayrıca genç şâirlere vermiş olduğu

³¹ Genç, *age.*, s. 217, b. 59-64.

³² Genç, *age.*, s. 229, 230, b. 132, 133,155, 156.

³³ Genç, *age.*, s. 236, b. 10, 11.

³⁴ Genç, *age.*, s. 238, b. 19-21.

mahlâsnâmelerinde, bu çabasının gereği olarak onlara bazı öğütler vermiş ve söz konusu öğütlerini bu bölüm kapsamında ve bütün mahlâsnâmelerde kullanmıştır. Şâirin, Nâbî etkisinde olduğunu belirtmekle beraber, onun daha hususî bir maksatla yenilik yanlısı olduğunu, bazı tasarruflarda bulunup fikirlerini daha özel bir sunuşla talebesine iletmeye çalıştığını bu arada belirtmeliyiz.

Hanîf Efendi'ye vermiş olduğu mahlâsnâmede genç şâire, zamanın sıradan insanlarıyla "hem-râh" olmamasını, onları aşmasını, zamanın "Züleyhâlarının bezm"lerinde bulunmanın belâ olduğunu, yanıp yakılma ve şikayet etme yerine cihanı nurlandırmasını, na't yazmasını ve onunla meşgul olmasını, sözünün de bal gibi şifâ kaynağı olmasını öğütler:

Çerâğ-ı bezm-i bâlâ teg şeb ü rûz
Münevver kıl cihânı olma pür-sûz
Ola Hâssân gibi kıl-ı hayâlûñ
Peyem-ber na^cti hasb-i hâll ü kâlûñ
Sözûñ olsun hemîşe şehd-i şâfî
Dehâna nûş-merhem zahme vâfî³⁵

Şehîd Efendi'ye verdiği mahlâsnâmesinde ona, nesebine (Hz.Ali soyundan) güvenmemesini, ömrünü kemâle erdirmesini, hevâya uymamasını, tûtî gibi cansız mânâsız sözler söylememesini, çocukça davranışlarda bulunmamasını, vakar ve namus sahibi olmasını, na't yazmasını, yeni eser sahibi olmasını, mert ve yiğit olmasını öğütler:

Țıflâne-revişle lu^cb-pervâz
Ebnâ-yı zemâna olma enbâz
Bir cevz-i tehî sipîhr-i bî-mağz
Bâzî-i püser-firîbdür nağz
Hübânı hem-în lu^cbet-i nâz
Zî-rûh degüldür olma enbâz
Bir nev-eşer it ki âhîr-i kâr
Ger kâr ola yâd-ı hayr der-kâr
Na^ct-i Nebeviye eyle himmet
Mağşûd budur çü eyle gayret³⁶

Burhan Efendi'ye verdiği mahlâsnâmede, ona na't yazmasını, söz söylemede Hz.İsa gibi olsa da yılanı diriltmemesini, kötü işler yapanların siyah kargası olmamasını öğütlemiştir. Diğer bölümlerde olduğu gibi nasihat bölümünde de en mükemmel işleniş **Mahlâsnâme-i İzzet Beg**'de görülmüştür. En geniş ve zengin bir öğütler manzumesi şeklinde olan bu bölümde Neş'et, konağındaki eğitiminin de mahiyetini ortaya koymuştur. 30 beyitten oluşan bu uzun nasihat bölümünde Neş'et, genç-şâir talebesi İzzet Bey'e; gözünün bakışa cân vermesini ve ayıp gösteren bir ayna olmamasını; gönül ehlini incitmemesini, hastanın devasına havanda dövücü olmamasını, aksine ona devasını vermesini; güneşin ağırlığının feleğin omuzlarında olması gibi onun da toplumu nurlandırmada güneşi örnek almasını, kimseden "kadr ü kıymet" beklememesini; cihanda ışık olup yük olmamasını, cehennem kıvılcımı olup cihanı yakmamasını; çevresine yük olmayıp meyveli (yararlı) olma niyeti taşımasını ve bunun için de deve gibi her belâyâ tahammül etmesini; şahin gibi kuvvetli olup kan dökücü, kan saçıcı ve kötü huylu olmamasını; cür'et çekirgesi olmamasını, günlük işlere himmet sarf etmemesini; arı gibi "yarın" fikrini taşımasını; makas gibi etek açan/ biçen değil ören olmasını; heva keklğine şahin olmamasını, vakar Anka'sı, temkin Kâf'ı olmasını; her işinde hayrı düşünmesini ve en önünde yokluk aynasının bulunmasını; şahıslara medhiyeler yazarak dilencilik etmemesini; hiciv ile medhin bir annenin iki çocuğu

³⁵ Genç, age., s. 202, b. 75-77.

³⁶ Genç, age., s. 210, b. 87-91.

olduğunu, engerek yılanında zehir ve tiryak bulunmasına karşılık herkesin bu yılanı düşman olduğunun unutulmamasını ve bundan ibret alınmasını; övgü yapacaksa Hz. Muhammed'in övgüsünü yapmasını ve bunu devlet bilmesini öğütledikten sonra ondan her hâline şükretmesini ister:

Na^ct-i şeh-i tahtgâh-ı Mi^crâc
Sultân-ı rüsûl o şâhibü' t-tâc
Ser-mâye-i dîn ü devletüñ bil
Bu yolda hemân şarf-ı cân kııl
Ser-mâyeñ olursa bezl ü isrâf
Dîv ile şerîksîñ eyleme lâf
Bu gâyet-i fikr ü mağz-ı güftâr
Ya^cnî ki me'âl-i pend ü âşâr
Her hâlûne ol hemîşe şâkir
En^câm-ı Hudâya olma kâfir³⁷

Mahlâsnâme-i Pertev Efendi'de, genç şâirden "eslâfın" mesleğine 'sülûk etmesini', şiir sermayesinin na't yazmak olduğunu bilmesini, hicvi diline almamasını, hicvin gönül gözünü kör edeceğini, Nef'i ve Fehîm'in âkibetinin bunun delili olduğunu unutmamasını ister:

El-ğazer zerre kadar alma lisâna hicvi
Şakın ey nûr-ı başâr çeşm-i dili kör eyler
Nef^cî-i mu^ccize-gû ile Fehîme nazar it
Gör ser-encâmıların kim saña 'ibret bu yeter³⁸

Şeyh Galib'e verdiği mahlasnâmede ona, çocuk mizaçlı olmamasını, insanları övmemesini, Firdevsî'nin akibetinden ders almasını, insanların vaatlerinin hep yalan olduğunu, bunun için de Firdevsî'nin durumuna düşmemesini ve asıl övgü yapılacak zâtın Hz. Muhammed olduğunu tavsiye eder. Ayrıca Neş'et diğer talebelerinden farklı yetenekte gördüğü için kendisine 10 beyitten oluşan kısa bir na't yazarak bir bakıma kendisine model de verir. Gâlib'in en mükemmel na't örnekleri yazdığı düşünülürse bunun ardındaki etkenin Neş'et olduğu anlaşılabilir:

Firdevsî-i Maḥmūd-ı kerem olma suḥanla
Medḥūñ gibi hep va^cdeleri cümle yalândur
Ol pâdişehūñ na^ct-i şerîfî saña besdür
Ser-mâye-i 'izz ü şeref-i her-dü-cihândur
Feyz-i seḥeri nûr-ı Nebî lem^cası îmân
Ol şubḥ-ı sa^câdetde şabâ nefḥa-i cândur³⁹

Mahlâsnâme-i Gayûr Efendi'de, genç şâire çalışmasını, zât cevherinin (yeteneğinin) ortaya çıkmasının cehde bağlı olduğunu, gönül aynasının cilasının çalışma olduğunu unutmamasını, na't yazmasını, hayâl cemâlinin Pervanesi yani hayalci olmamasını, saçma söz söylememesini, bal arısı ve bal mumumun şaşılacak durum olduğunu ve ondan ibret almasını, heves meyhanesinin mânâsız sözler söyleyeni olmamasını, nutkunun aşk ezanı kaleminin minare olmasını tavsiye eder:

Herze-derây-ı deyr-i heves olma el-ğazer
Nuṭḥkuñ ezân-ı 'aşḥ ola kilkuñ menârdur⁴⁰

³⁷ Genç, *age.*, s. 229-234, b. 135-190.

³⁸ Genç, *age.*, s. 235, b. 14, 15.

³⁹ Genç, *age.*, s. 239, b. 25, 26, 27.

⁴⁰ Genç, *age.*, s. 244, b. 37.

Hatîf Efendi'ye, fikrini, hiciv ile hayâl gölgesinin oyunu yapmamasını, halka parasız güldürücü ve savaş anlatıcısı olmamasını ve ayrıca na't yazmasını öğütler:

Fikrũn itme hicv ile bâziçe-i zıll-i hayâl
Ma'roke-ârâ vü muğhik olma halka bî-direm⁴¹

Cenâb Efendi'ye, aslî fitratını yansıtmaya çalışmasını, gayret sarf etmesini, katresinin dalgalı deniz, zerresinin güneş olup aydınlatmasını, kemâl erbabına karşı toprak gibi olmasını, hakikî insan olmasını, mânâsız söz söylememesini, nutkunun hikmet pınarı, sözünün hitâp faslı olmasını, na't söylemesini, mizah ve hiciv kirliliği içinde kalmamasını, ağzının çukur gibi olmasını, hezl ve sefahetten sakınıp çekinmesini tavsiye eder:

Olma çirk-âb-ı mizâh u hicv ile kende-dehân
İde gör hezl ü sefâhetden be-gâyet ictinâb⁴²

Görüldüğü gibi Hoca Neş'et, kaside yapısını dikkate alarak gelenekte mevcut olan mahlâsnâme türünü geliştirmiştir. Şâirin mahlâsnâmelere yüklemiş olduğu bu işlev, özellikle medhiye yerine kullanılan nasihat bölümünde hissedilmektedir. Neş'et'in 16 mahlâsnâmesinde az veya çok vermiş olduğu öğütler, hemen hemen her mahlâsnâmede farklılık göstermiştir. Şâir, çoğu talebesine na't yazmayı tembih etmesinin dışında tekrara düşmemiştir. Bu öğütlerin Nâbî tarzında ahlâkî olup sorumluluk yükleyici olduğu, cemiyet içinde aktif bir katılımı teşvik ettiği, ayırıcı değil birleştirici, yıkıcı değil tamir edici yönde olduğu ve bütün bu olumlu hasletleri kalem erbabına yüklemeye çalıştığı dikkate alınırsa onun kaside yerine niçin mahlâsnâmelere ağırlık vermiş olmasının asıl niyeti anlaşılabilir.

6. Duâ Bölümü: Mahlâsnâmelerin bu bölümü, kasidenin yapısında yer alan Du'â Bölümü'nün karşılığıdır. Ancak kasidelerde memdûh için du'â edilmesine karşılık, mahlâsnâmelerde manzumenin verildiği genç şâir için du'â edilmiş ve bu bölüm çok geniş tutulmamıştır. Bu bölüme örnek olarak Neş'et'in Şeyh Gâlib için yaptığı dua beyitlerini vermek istiyoruz:

Gencür ide gencîne-i na'te seni feyyâz
Bulur bu du'â hüsn-i kabûl ez-dil ü cândur
Âsârũn ile hurrem ola c'âlem ü âdem
Feyz ü kerem ihsân-ı Hudâvend-i cihândur
Ol devleti virsün saña Allâh ki pākân
Bu fâtiħada cümlesi âmîn-künândur⁴³

Sonuç

Sonuç olarak mahlâsnâmeler üzerine yapmış olduğumuz bu örnekleme ve incelemelerden sonra bazı tespitler yapmak mümkündür:

1. Mahlâsnâme, çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış bir türün adıdır. Edebiyatımızda bu türün en güzel örneklerini Hoca Neş'et vermiş olduğundan dolayı, bu türün klâsik yapılanmasını onun mahlâsnâmelerine göre ele almak gerekir.

2. Mahlâsnâmeler sadece mahlâs verme amacıyla değil, başka amaçlar için de yazılmış olduğundan onlara bazı işlevler yüklenmiştir. Özellikle Hoca Neş'et'in yazmış olduğu mahlâsnâmeler, kasidenin yapısına tatbik edilerek muhteva olarak "içtimâî bir karakter" kazanmıştır. Genç şâirler için üstadından mahlâsını alma şerefi yanında, bedîî bir zevkin ürünü olarak kendileri için de bir model olma işlevi görmüşlerdir. Yapı bakımından kasidelerle benzerlik göstermelerine mukabil,

⁴¹ Genç, *age.*, s. 245, b. 9.

⁴² Genç, *age.*, s. 247, b. 6.

⁴³ Genç, *age.*, s. 240, b. 37-39.

muhtevada bu durum farklı bir çerçeve kazanmıştır. Bu hususta Neş'et'in, kaside geleneğinde meydana gelen zevksizlik ve yorgunluğu fark ederek, mahlâsnâmeleri kasidenin yerine işlevsel yönden ikâme etmeye çalıştığını ve bu hususta bilinçli bir tutum içinde olduğunu düşünmek mümkündür.

3. Nesib bölümü, kasidenin nesibiyle benzerlik göstermektedir. Ancak yine de bazı değişiklik ve yenilikler yapılmıştır. Tasvirî olan bu bölüm yer yer tahkiyeye dönüşmüş, hatta Hüsn ü Aşk tarzındaki tasvir ve tahkiyeler mahlâsnâme nesiblerini ilgi çekici bir bölüm hâline getirmiştir. Gerçekten de bu bölümde; kaside nesibleri gibi şahsî, edebî ve sanatkârâne özellikler görülmekle birlikte, bir yenilik yapma arzusu da sezilmektedir.

4. Kasidelerdeki medhiyenin karşılığı olarak kullanılan nasihat bölümü, mahlâsnâmelerin topluma, edebiyata, hatta siyasete dönük cephesini meydana getirmiştir. Nâbî'nin Hayriyye'sindeki biçimde, bir insan modeli için ahlâkî hasletler ayrıntılı olarak verilmemiş, daha çok vasıflı insan yahut kalem erbabı için bir model verilmeye çalışılmıştır. Ahlâkî öğütler yanında, faziletli insan olma yolunda meziyetler kazandırma; fakat esas itibarıyla üretken, yaratıcı, sorumluluk sahibi önder insanlar yetiştirme gayesi; bu öğütlerin eksenini teşkil etmiştir. Hoca Neş'et'in, devrinde bir Mesnevi şârihi olması bu öğütlerin temelinde Mevlânâ tesirini de ayrıca göstermektedir. Böylece şâir, özellikle Mevlana'ya uzanan irfan geleneğini çok mükemmel seviyede terkiib etmiş ve geleneği, devrinin ihtiyacı olan kalem erbabı veya vasıflı insan yetiştirmede, yenileyerek kullanmak istemiştir. Çok büyük bir sanatkârlık dehâsına sahip olamayışı bu niyetinin tam anlamıyla tahakkukuna engel teşkil etmiştir, denilebilirse de “münferid” olarak büyük bir işi başarmış olduğuna hükmetmek gerekir.

“YILKI ATI” ROMANINDA ATLARLA İLGİLİ SIFATLAR (NİTELİK ANLAMLI VE NİTELEME GÖREVLİ SIFATLAR)

The Qualitative Adjectives of The Horse Names In The Novel: “Yılık Atı” (Quality Meaning and Descriptive Functioned Adjectives)

*Meriç GÜVEN**

Özet

Yılık Atı romanındaki bütün sıfatlar “sıfatın geçtiği sayfa ve satır numaralarına göre” tespit edilerek niteleme sıfatı ve belirten “sıfat” oluşuna göre tasnif edilmiş, “sıklık dağılım tablosu” oluşturularak istatistikî değerlendirme yapılmıştır. Romandaki niteleme sıfatları anlam, yapı ve işlevleri yönünden ele alınarak nitelik anlamı ve niteleme görevli oluşlarına göre incelenmiştir. Bu değerlendirme sonucunda nitelik anlamı sıfatlarda varlığın kendisinde mevcut olma anlamının, niteleme görevli sıfatlarda yakıştırma yoluyla oluşturulma işlevinin belirleyici olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yılık Atı, Sıfat, Nitelik Anlamı ve Niteleme Görevi

Abstract

All adjectives in the novel named “*Yılık Atı*” were classified as quality or descriptive adjectives according to the page and line numbers in the novel and were statistically evaluated by developing “frequency tables”. The quality adjectives in the novel were evaluated with respect to semantics, structures, and functions and classified as quality meaning and quality function. As a result of this evaluation, it was observed that on the one hand, the presence of the meaning of objects was within itself in quality meaning adjectives. On the other hand, in descriptive function adjectives, the objects were determined by the way of parabling it.

Key Words: “*Yılık Atı*”, Adjective, Quality Meaning and Descriptive Function

Yılık Atı, Türk Edebiyatında kahramanları “at”lar olan ilk romandır. (Daha sonraları Hamdullah Köseoğlu da kahramanları ve konusu aynı olan “Kardelen”i¹ yazmıştır.) Romanda herşey at ile onun yaşadığı doğa arasında geçmekte romanın kurgusunu bu ilişki oluşturmaktadır. İnsanla doğa ve kısrakla insan arasında geçenler, roman boyunca geniş bir açıdan fakat bir bütün halinde verilmektedir. Kırgız romancı Cengiz Aytmatov’un “Kopar Zincirlerini Gülsarı” romanında olduğu gibi bu romanda da at ve insan, davranışları bakımından özdeşleştirilmiş; ata insana özgü nitelikler verilmiştir² Öyküleyici anlatım yanında betimleyici anlatımın da uygulandığı “Yılık Atı” romanı, gerek konusu ve kurgusu gerekse tavsifi unsurları bakımından orijinal ve zengin öğeler taşır. Kendisi de ‘köylü’ ve aynı zamanda bir ressam olan yazar, köy hayatını tanımasının ve güzel sanatlardaki yeteneğinin yardımıyla, objektif ve subjektif unsurları başarılı bir şekilde birleştirmiş; eserine lirik ve otantik bir söyleyiş kazandırmıştır. Yazar, olayın yanında gözleme de yer vermek suretiyle hem olayın geçtiği harici alemi³ hem de romanın şahıs kadrosunu oluşturan tematik ve karşı gücü⁴ yani “atı” ve “Üssüğünoğlu İbrahim”i, içinde bulunduğu ruh halleriyle canlı ve başarılı bir şekilde betimlemiştir. Romanda, metin halkalarını oluşturan “manâ birlikleri” kronolojik ve fotografik düzenlemeye⁵ uygun kelime gruplarıyla ifade edilmiştir. Duyularla ilgili her türlü duygu, eşyanın görünüş ve değişim safhaları ile olayların meydana gelişi, zengin

* Dr., Balıkesir Üniversitesi, Türk Dili Öğretmeni.

¹ Hamdullah Köseoğlu, **Kardelen**, Bu Yayınevi, İstanbul 1999.

² M. Ziya Bakırcıoğlu, **Başlangıcından Günümüze Türk Romanı**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1986, s. 162.

³ Şerif Aktaş, **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s. 141.

⁴ Şerif Aktaş, **age.**, s. 154.

⁵ Sezai Güneş, **Anlatım Bilgisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir 1997, s. 47.

çağrışımlar yaratacak sözlerle karşılanmıştır. Bu sebeple eserde sıfatlar ve sıfat görevli dil birlikleri çok kullanılmıştır. Bu sıfatlar nitelik, özellik, vasıf ve mahiyet bildirdikleri gibi belirtme işlevi de görürler. Yılkı Atı romanındaki “at adları ile ilgili” niteleme sıfatlarını (nitelik anlamlı ve niteleme görevli sıfatları) incelediğimiz bu çalışmanın bir safhasında romanda geçen bütün sıfatları sıfatın geçtiği sayfa ve satır numaralarını da göz önünde bulundurarak “niteleme sıfatı veya belirten olmasına göre” tasnif ettik. Bu tasnif sonucunda romanda 646’sı niteleme sıfatı (nitelik anlamlı ve niteleme görevli sıfat), 878’i belirten (belirtme görevli sıfat),⁶ olmak üzere toplam 1524 sıfat kullanıldığını tespit ettik. Verileri kullanarak oluşturduğumuz **sıklık dağılım** tablosunda, romanda geçen bütün sıfatları sıfat sayısı ve yüzdelik oranına göre istatistikî olarak gösterdik. Diğer safhasında “at adları ile ilgili” niteleme sıfatlarını anlamı, yapısı ve işlevi bakımından “örnek cümleler üzerinde” dilbilgisel özelliklerine göre inceledik. Romanda geçen “at adları ile ilgili” 14’ü basit, 56’sı türemiş, 12’si birleşik toplam 82 niteleme sıfatının at adları’na göre dağılımını tablo(2) üzerinde “istatistikî olarak” değerlendirdik. Bu çalışmamızda sıfatları, belirtenler (belirtme sıfatları) ve niteleme sıfatları (vasıflandırma sıfatları) olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra niteleme sıfatlarını da nitelik anlamlı ve niteleme görevli olmak üzere kendi içerisinde ayrıca sınıflandırdık. Çalışmamızda nitelik anlamlı sıfat tabiri ile, **özellik ifadesi taşıyan** yani herhangi bir kavramın özünü oluşturup duruma ve şarta göre değişmeyen, kalıcılık gösteren anlam birimciklerini (**Sağ** ayak 20/11)⁷, **nesneye yapışık olan** yani varlığı nesne ile birlikte algılanan vasıf isimlerini (**Siyah** göz 19/28)⁸ ve bazı **karşıtları gösterilebilen** sıfatları (**İştahlı** erkek 28/11)⁹; niteleme görevli sıfat tabiri ile tarz ve mahiyet bildiren **çoğunlukla fiilimsilerle (Sığırın ardını almaya çeviren** çoban 23/30) ve **‘gibi’ edatıyla (Limonata gibi bir yel 13/33) oluşan, bazı yapım ekleriyle** türetilen sıfatları (**Namussuz** Doru 23/22) kasedtik. Değerlendirme neticesinde nitelik anlamlı sıfatlar da çoğunlukla özellik, vasıf ve niteliğin doğrudan doğruya varlığın kendisinde mevcut olduğunu, niteleme görevli sıfatlarda ise bu tavsifin anlatıcının veya kahramanın bakış açısından, onların görüş tarzından yapıldığını yani bu sıfatların yakıştırma yoluyla oluşturulduğunu gördük. Bu durumda birinci gruba giren sıfatlarda bir nesnellik ikinci gruba giren sıfatlarda bir öznellik bulunduğunu belirledik.

Türkçede kelimelerin ve kelime çeşidi olarak sıfatların sınırları tam olarak belirtilmediği ve sıfat çeşidi olarak niteleme sıfatlarının tanımı açık yapılmadığı için hem kelime çeşidi bakımından sıfatın hem de sıfat türü olarak niteleme sıfatının tanımlanmasında ve sınıflandırılmasında bir netlik yoktur. Kelimelerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında anlam, biçim, işlev ve konum fonksiyonlarından en az birisi kimi zaman ikisiyle yapılan gruplandırmalar T. Banguoğlu (anlam-biçim)¹⁰, M. Ergin (manâ-vazife)¹¹ çok sayıda kombinasyon oluşturmakta, bu da birbirinden farklı permütasyonlar yaratarak kelimelerin tasnifini ve tanımını karmaşık hale getirmektedir.

Himmet Biray, “İsimler ve İsimlerin Sınıflandırılması” adındaki bildirisinde kelime çeşitleri içinde ismin yeri ortaya konurken gramercilerin belli başlı iki görüş taşıdığını bu görüşlerden birisinin ismi sıfat, zarf ve zamirin dışında bırakan görüş olduğunu bu görüşe bağlı olarak kelimelerin sekiz kısımda (isim, sıfat, zarf, zamir, fiil, edat, bağlaç, ünlem) incelendiğini; diğer görüşün ise sıfat, zarf ve zamiri de isim olarak ele alan görüş olduğunu söyler. Biray, görevli kelimelerin edat başlığı altında toplanmasının, hareketin adı olanlara fiil, varlıkların adı olan kelimelere ise sadece isim denilmesinin uygun olacağını; çünkü bu kelimelerin başka kelimelerle kullanılmadığı sürece zarf veya sıfat olarak ortaya çıkmayacaklarını ifade eder.¹²

⁶ Yüksel Göknel, **Modern Türkçe Dilbilgisi**, Hür Efe Matbaası, İzmir 1974, s. 50-53.

⁷ Engin Yılmaz, **Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları**, Değişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 132.

⁸ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım-Yayın-Tanıtım, İstanbul 2002, s. 246.

⁹ Fuat Bozkurt, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 276-277.

¹⁰ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 144.

¹¹ Muharrem Ergin, **age.**, s. 95.

¹² Himmet Biray, “Türkçede İsim ve İsmi Sınıflandırılması”, **Türk Gramerinin Sorunları-1994**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 3-4.

Yılkı Atı Romanındaki Sıfatların Genel Dağılımı (Tablo 1)

		NİTELEME SIFATLARI (Nitelik anlamlı ve Niteleme Görevli Sıfatlar)										BELİRTENLER (Belirtme Sıfatları)																													
		FİİLİMSİLERLE YAPILAN SIFATLAR								Kİ EKİ İLE YAPILAN SIFATLAR	GİBİ EDATILI İLE YAPILAN SIFATLAR	NİTELİK ANLAMLI SIFATLAR	Derecelendirme Sıfatları			İŞARET SIFATLARI	Sayı Sıfatları			BELİRSİZLİK SIFATLARI	SORU SIFATLARI																				
T Sıfat S.	G Oranı	/-an/ ²	/-dığı (m)/ ⁴⁺⁽²⁾	/-miş/ ⁴	/-acak/ ²	/-ir/ ⁴	/-medik/ ⁴	/-maz/ ²	/-ıcı/ ⁴				/-ınca/ ⁴	Karşılaştırma Sıfatları	Berkitme Sıfatları		Küçültme Sıfatları	ASIL SAYI SIFATLARI	SIRA SAYI SIFATLARI			KESİR SAYI SIFATLARI	BELİRSİZLİK SIFATLARI	SORU SIFATLARI																	
1524	100,00000	61	4,00262	51	3,34645	25	1,64042	10	0,65616	2	0,131234	2	0,131234	11	0,721785	4	0,252468	4	0,252468	18	1,181102	415	27,23097	4	0,252468	33	2,165354	2	0,131234	190	12,477191	165	10,82467	8	0,524934	8	0,524934	501	32,87402	6	0,393701

(G.Oranı: Geçiş Oranı, G.Sayı: Geçiş Sayısı, T. Sıfat S: Toplam Sıfat Sayısı), (/-/⁰: Ekin farklı ses biçimleri)

Mustafa Durak, “Sıfat Bir Sözcük Türü Değil, Sözdizimsel Bir İşlevdir” adındaki incelemesinde “Sıfat, söz dizim içinde bir sözcüğün öbekselsel birbirine ulanışıdır. Sıfat bu ulanıştaki işlevsel bir ulamdır yani mikro düzeyde bir çözümlemedir. Sözdizimsel işlevden söz etme noktasına bir ayırım yapılabiliyorsa, o zaman sıfat, bir sözcük değil sözdizimsel bir işlevdir”⁸⁴ demektedir. Sıfatı müstakil bir kelime çeşidi olarak görmemektedir.

Ferhat Zeynalov⁸⁵ ise sıfatları başka bir açıdan değerlendirmekte, niteleme sıfatı fiilden önce geldiği takdirde de sıfat olarak kalır” görüşünü ileri sürmektedir: Güya sıfatlar fiilin önünde kullanılırsa zarflara çevrilirler. Lâkin bir dizi niteleme sıfatı fiilden önce geldiği takdirde de vasıf ve özelliğini yitirmeyerek yine de sıfat olarak kalır. Onların cümlebilimsel görevlerine gelince şunu göstermek olanaklıdır ki, sıfatlar bu durumda niteleme (tarz-ı hareket) zarflarının işlevini görse de, kelime türü olarak yine sıfattırlar. Örneğin, 'yahşi, pis, güzel' gibi sıfatlar ister eşya (isim) önünde, ister fiil önünde belirleyen olarak ortaya çıksın, her iki halde de sıfattan başka bir şey değildirler. Bütün kelime türleri gibi sıfat da cümle ögesi vazifesinde bulunamadığından onu bu esasa göre tasnif etmek olanaksızdır.

Sıfatların kelime çeşidi sayılıp sayılamayacağı yanında, sıfatların ve niteleme sıfatlarının değerlendirmesinde değişik ölçütler kullanılması hem sıfatların hem de niteleme sıfatlarının tanımını ve sınıflandırılmasını birbirinden farklı kılmaktadır. Engin Yılmaz, niteleme sıfatlarını incelediği “Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları” kitabında, “Bir dilbilgisi terimi olan sıfatın tanımında, dilbilgisine ait (adları “isimleri” niteleyen, belirten, etkileyen) terim ve kavramların yerine varlık bilimine “ontolojiye” ait (nesnelere /varlıkları /kavramları niteleyen /belirten) terim ve kavramların kullanılmasının böyle bir yanlış sebebiyet verdiğini oysa doğru olanın dilbilgisine ait terim ve kavramların kullanılması olduğunu ve tasnifin buna göre yapılması gerektiğini söyler.⁸⁶

Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi kitabında sıfatı hem bir varlık veya niteliğe hem de onun bir vasfına delâlet eden isim olarak, niteleme sıfatını da isimlere ait nitelikleri ifade eden kelimeler olarak tarif eder. Bilgegil niteleme sıfatlarının ya kulaktan öğrenildiğini veya kuralla teşkil olduğunu kulaktan öğrenilenlere simâî (boz, iyi, küçük gibi) kuralla teşkil olunanlara kıyâsi (akıllı, bilgisiz, çalgıcı gibi) dendiğini söyler⁸⁷.

Yüksel Göknel ise “Sıfatlar, isimleri etkileyen sözcükler olarak tanımlanabilir.” der. Göknel’e göre bir sözcüğün sıfat olup olmadığını anlamak için o sözcükten sonra bir isim kullanmak yeterlidir. Bu iki sıfat birbirine uyan bir bütün meydana getiriyorsa ilk sözcük sıfattır.⁸⁸ İyi kitap, kötü kitap gibi. Sıfatlar yaptıkları işe göre belirten ve asıl sıfatlar olarak ikiye ayrılır sayılar ve nitelikler asıl sıfat olarak gösterilir. (bir, birkaç, sarı, küçük, gibi)

Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa Kavâ'id-i Osmaniyye’de sıfatı, bir ismin hâl ve keyfiyetini beyân için ol isme ilâve olunan lâfız olarak tanımlar ve “büyük ev, serkeş beygir” örneklerini verir. Bu ibârelerdeki beyaz ve serkeş lafızlarının sıfat olup beygir ve kağıt isimlerinin hallerini ta’rif ettiğini ve mevsûf olduğunu söyler.⁸⁹ Cevdet ve Fuat Paşaya göre “Sıfat-ı Türkiyye iki kısımdır Semâ’î ve kıyâsîdir Semâ’î işidip bilmek ile zapt olunan kelimelerdir güzel, uzun, kısa gibi. kıyâsî kaide ile bellenen kelimelerdir. Şöyle ki gerek Türkî ve gerek Fârisî veyâhut Arabî olan isimlerin âhirine edât-ı nisbet olan II ve IU kılındıkta sıfat olurlar Bursalı, sevgili, zorlu gibi kezâ isimlerin âhirine CI ilâvesiyle

⁸⁴ Mustafa Durak, “Sıfat Bir Sözcük Türü Değil, Sözdizimsel Bir İşlevdir”, **Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 4, Erzurum 2000, s. 12-18.

⁸⁵ Ferhat Zeynalov, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınevi 1. Bası, İstanbul 1991, s. 123 -124

⁸⁶ Engin Yılmaz, **age.**, 131.

⁸⁷ M. Kaya Bilgegil, **Türkçe Dil Bilgisi**, Dergâh Yayınevi, İstanbul 1984, s. 189-190.

⁸⁸ Yüksel Göknel, **age.**, s. 50-51.

⁸⁹ Cevdet Paşa-Fuat Paşa, **Kavâid-i Osmaniyye**, (Hazırlayan Doç Dr. Nevzat Özkan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 67

mürekkepçi, kezâ âhirine ÇA ve SI edatları ilâve kılınan isimler sıfat olup ÇA nispet ve SI teşbih ifade eder. Arapça ve imtihansı gibi.⁹⁰ Niteleme sıfatının tanımı ile ilgili olarak Ahmet Topaloğlu (Niteleme sıfatı: Bir ismin niteliğini belirten sıfat)⁹¹, Zeynep Korkmaz (Nitelik sıfatı: Varlıkları niteleyen sıfat, Berke Vardar⁹² (Niteleme sıfatı: Birlikte kullanıldığı adın niteliğini belirten sıfat), Kaya Bilgegil (Niteleme sıfatı: İsimlere ait nitelikleri ifade eden sıfat)⁹³ Neşe Atabay (Niteleme Sıfatı: Kendisinden sonra gelen adın niteliğini gösteren sıfat.)⁹⁴, Tahir Nejat Gencan (Niteleme sıfatı:İsmi niteleyen sıfat)⁹⁵ diye tanımlamakta böylelikle bazen ontolojiyi bazen dilbilgisini esas alan tasnifler⁹⁶ ve bazen işlevi bazen anlamı esas alan tarifler yapılmakta bu da derin yapıda sıfatı ve niteleme sıfatını tartışmalı hale getirmektedir. Bize göre genel olarak niteleme sıfatı, az da olsa **niteleme ön adı**⁹⁷ diye tanımlanan bu kelimeler, dilbilgisine ait bir kavramı karşıladığı ve bu kelimelerde kimi zaman nitelik anlamı (**Al** tay-22/9 ve zayıf yılıklık-80/24) kimi zaman niteleme görevi (**Ağzı dili olmıyan zavallı** hayvan 71/23 ve **Gecenin dondurduğu açlığın bitirdiği** at 23/27) belirleyici olduğu için bunları, her iki tanımı da kapsayacak biçimde **adı niteleyen ve/veya adın niteliğini belirten sıfatlar** olarak söylemeli ve iki cephesi ile birlikte göstermelidir.

“YILKI ATI” ROMANINDA “AT” ADLARI İLGİLİ NİTELEME SIFATLARININ ÖRNEK CÜMLELER ÜZERİNDE İNCELENMESİ

A. ANLAMLARI YÖNÜNDEN NİTELEME SIFATLARI (Nitelik anlamı ve niteleme görevi taşıyan sıfatlar)

1. Özellik Gösteren Niteleme Sıfatları (Duruma ve şarta göre değişmeyen, kalıcılık gösteren sıfatlar)

Sesleri duyan at (Sesleri duyan atlar büsbütün kulak kesildiler.) 49/19

Ulumayı duyan atlar (Ulumayı duyan atlar, her seferinde kulaklarını dikiyor, başlarını havaya kaldırıyorlardı.) 66/27

2. Nesneye Yapışık Olan, Varlığı Nesne İle Birlikte Algılanan Niteleme Sıfatları

Al tay (Al tay yularını gerdi.) 22/9

Ceylan gibi bir al tay (Ceylan gibi bir al tay.) 31/14

Çılkır bir at (Çılkır bir at soluk soluğa Kısrak'a yaklaştı.) 41/3

3. Karşıtları Gösterilebilen Niteleme Sıfatları

Arabaya koşulu at (Arabaya koşulu atlar gibi bir boy ilerliyorlardı.) 41/15

Azgın at (Pazarlık uyarırsa azgın at dört bir yandan sıkıştırılır, yakalanır.) 46/13

Eğerli Kırat (Eğerli Kırat kapıda, emirde idi.) 108/5

⁹⁰ Cevdet Paşa-Fuat Paşa, **age.**, s. 67.

⁹¹ Ahmet Topaloğlu, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1989, s. 110.

⁹² Berke Vardar, **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 128.

⁹³ M. Kaya Bilgegil, **age.**, s. 189-190.

⁹⁴ Neşe Atabay, **Sözcük Türleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 76.

⁹⁵ Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1954, s. 181.

⁹⁶ Engin Yılmaz, **age.**, s. 131

⁹⁷ Sevgi Özel, “Türkçede Sıfatların (Sıfatların) Tamlama İçindeki Sıraları”, **Türk Dili**, XXXVII, Ankara 1978, s. 198.

Güçlü bir at (At yıkan kurt, şimdi güçlü bir atın çiftesiyle hikâyesini kapıyordu. Çırpıntılı bir çaba ile ayağa kalktı.) 56/16

Eğersiz tay (İbrahim eğersiz tayın karın boşluğuna ayaklarını üzengi gibi vurdu.) 103/21

Namussuz doru (Ulan namussuz Doru, ulan nankör tay bir daha isminizi ananın, arayanın, soranın, aklından geçirenin anasını avradımı sülalesini... diye bağırdı.) 111/24

4. Mahiyet ve Tarz İfade Eden Niteleme Sıfatları (Duruma ve şarta göre değişen, kalıcılık göstermeyen niteleme sıfatları)

4.1. Durum İfadesi Taşıyanlar

Bir ceset gibi uzanmış at (Ve bir ceset gibi uzanmış atın başına geçirildi.) 73/22

Derenin kuytusunda bir süre duran kısrağ (Derenin kuytusunda bir süre duran kısrağ bir süre sonra köye yöneldi.) 27/1

Derenin kuytusunda bir süre duran kısrağ (Derenin kuytusunda bir süre duran kısrağ bir süre sonra köye yöneldi.) 27/1

4.2. Hareket İfadesi Taşıyanlar

Hırslı adımlarla gelen bir at (Tepeyi aşacağı sırada karşı yönden hırslı adımlarla gelen bir at gördü.) 40/33

Bir ok gibi önüne gelen at (Önce her biri bir ok gibi önüne gelen atın gerisine bindirdi.) 79/32

Kurşun gibi seğirten at (Benim gibi yayan yapıldığı şöyle dursun, herifçioğlu kurşun gibi seğirten atla yakalayamıyor onları...) 101/28

B. YAPISI VE İŞLEVLERİ YÖNÜNDE NİTELEME SIFATLARI (Nitelik anlamlı ve niteleme Görevli sıfatlar)

1. Basit Niteleme Sıfatları

1.1. K+Ø Halindeki Yalın Basit Niteleme Sıfatları

Al tay (Al tay yularını gerdi.) 22/9

(Anan da böyleydi al tay, bir dokunmaya göreydin karnına) 103/24

(Sonunda al tay yıkıldı, çatlayıp öldü.) 107/

(Bu bütün doluluk içinde al tay yoktu.) 109/11

Çevik at (Çevik at hemen çifte atış aralığına geçti.) 53/20

Garip Doru (Vay garip Doru'm vay, dedi. Kim bilir nerde, ne halde şimdi?) 59/22

Garip kısrağ (Garip kısrağ bir çukuru doldurur ya) 61/4

(Vay, şu bizim köylü, şu garip kısrak kadar her bir şeyi anlasa) 88/30

Gâvur at (Bu gâvur atlar ovaya inmezlerse her bir yönü kolaçan etmem gerek.) 106/25

Yaban yılık (Yazı yaban yılıklerle dolu.) 60/11

Zayıf yılık (Üç zayıf yılığın peşine düşen kurttan biri Çılkır'm peşinde idi.) 80/24

1.2. Kgr+Ø Halindeki Yalın Basit Niteleme Sıfatları

Kgr. (İT)

Can yongası atlar (Can yongası ile ömür törpüsü atlar bir bakışta seçiliyordu.) 95/5

Ocak umudu tay (Kısrak'a geri dön derken ocak umudu tay gitti elimizden.) 108/15

Ömür törpüsü atlar (Can yongası ile ömür törpüsü atlar bir bakışta seçiliyordu.) 95/5

Kgr. (Edt.Gr)

Ceylan gibi bir al tay (Ceylan gibi bir al tay.) 31/14

Dağ gibi yılık (Bu iş, dağ gibi yılığın işi, sırtı pek atın işi) 86/17

Her biri sülün gibi iki tay (Doru, bu süre içinde her biri sülün gibi iki tay verdi.) 30/11

Kgr.(Ks.Gr)

Datif Gr

Binbaşılara ilayık at (Binbaşılara ilayık attın sen.) 31/4

Kgr.(Tkr.Gr)

(K+s)+(K+s)

Ağızsız dilsiz hayvan (Ağızsız dilsiz hayvan, çoluğuna, çocuğuna merhameti var mı?)

38/33

2. Türemiş Niteleme Sıfatları

2.1. K+s Halindeki Yalın Basit Niteleme Sıfatları

2.1.1. F+s

F:+gın

Azgın at (Pazarlık uyarsa azgın at dört bir yandan sıkıştırılır, yakalanır.) 46/13

(Azgın at, on, yirmi gün sonra uysallaşmış, iri gücü ile işe sarılmıştır.) 46/19

2.1.2. İ+s

2.1.2.1. İ. +lı, li

Eğerli kırat (Eğerli Kırat kapıda, emirde idi.) 108/5

Halkadaki güçlü iki at (Halkadaki güçlü iki at beş kurttan ikisini oyaladıysa da boşta kalan üç kurt, üç zayıf yılkılığın peşine düştüler.) 80/17

Zavallı doru (Olan olur ya zavallı Doru'ya.) 61/4

(Bununla geçmiş olsun kadersiz yılkılık, zavallı Doru.) 86/11

Zavallı hayvan (Ulan edepsizler, ulan eşşek sıpaları, ne istiyorsunuz ağzı dili olmıyan zavallı hayvandan.) 71/23

2.1.2.2. İ.+lık

Yılkılık atlar (Oğlum, aygır kısrakla avlanır. Yılkılık atlar da en tezinden yavrularıyla.) 104/4

2.1.2.3. İ.+siz

Eğersiz tay (İbrahim eğersiz tayın karın boşluğuna ayaklarını üzengi gibi vurdu.) 103/21

Gemsiz at (Gemsiz at, az sonra gеме yüklendi.) 22/4

Güçlü demirkır (Güçlü Demirkır'ın toparladığı ve güneydeki tepelere doğru götürdüğü atlar arasında ikinci ve üçüncü türün atları vardı.) 46/23

Kadersiz doru (Sıcak ahırdan yazı yabana. Vay kadersiz Doru'm vay.) 60/2

Kadersiz kısrak (Çok çekti Hıdır Emmin kadersiz kısrak.) 87/13

Kadersiz yılkılık (Bununla geçmiş olsun kadersiz yılkılık, zavallı Doru.) 86/10

Namussuz doru (Ulan namussuz Doru, ulan nankör tay bir daha isminizi ananın, arayanın, soranın, aklından geçirenin anasını avradını sülalesini... diye bağırdı.) 111/24

2.2. Kgr+s Halindeki Türemiş Basit Niteleme Sıfatları

Kgr.(ST)+lı

Biraz daha güçlü (Hani ne var ki biraz daha güçlü biraz daha ayağına tez bir hayvan.) 30/27

Üç dört yaşlı al tay (Hemşerim üç dört yaşlı al tayı olan bir Dorukısrak gördün mü?) 110/7

2.3. Cck+s Halindeki Türemiş Basit Niteleme Sıfatları

2.3.1. Cck+acak

Cck+(Ö)

Tutulacak at (Gerekmeyen at gevşek sicimden geçiyor, tutulacak at için sicim geriliyordu.) 95/17

2.3.2. Cck+an; en

Cck+(YF)

Gerekmeyen at (Gerekmeyen at gevşek sicimden geçiyor, tutulacak at için sicim geriliyordu.) 95/17

Gıdıklanan tay (Gıdıklanan tay coşmuş benziniyordu.) 103/ 22

Yaklaşan atlar (Yaklaşan atlar karşısında dağınık düzende durdular.) 54/21

Cck+(Ö+YF)

Ağzı dili zavallı olmıyan hayvan (Ulan edepsizler, ulan eşşek sıpaları, ne istiyorsunuz ağzı dili olmıyan zavallı hayvandan.) 71/23

Cck+(N+YF)

Ağzı dili olmıyan zavallı hayvan (Ulan edepsizler, ulan eşşek sıpaları, ne istiyorsunuz ağzı dili olmıyan zavallı hayvandan.) 71/23

Kuyruğu bırakılan Çalkır (At, ileri gücünü arttırdı. Kuyruğu bırakılan Çalkır, iniş aşağı kapaklanıverdi.) 81/3

Kişnemeleri bırakan beş at (Kişnemeleri bırakan beş at da hızla ileri fırladılar.) 52/18

Namıssız adam eden bir kısırak (Namıssız adam eden bir kısırak .) 36/23

Sesleri duyan atlar (Sesleri duyan atlar büsbütün kulak kesildiler.) 49/19

Ulumayı duyan atlar (Ulumayı duyan atlar, her seferinde kulaklarını dikiyor, başlarını havaya kaldırıyorlardı.) 66/27

Cck+(YT+YF)

Aygır'm peşinden gelen at (Ovadaki atlar Aygır'm peşinden gelen atı bir zaman seyrettiler.) 50/20

Geride Dağınık düzende dolaşan atlar (Kısırak yokuşu aşınca ovayı, ovanın ortasında kıvrıla kıvrıla akan ırmağı, ırmağın öbür gecesinde dağınık düzende dolaşan atları gördü.) 90/10

Düzlükte dolaşan yılıklik (Düzlükte dolaşan yılıkliklara hırslı fakat umutsuz gözlerle geride halkalaşan at (Diğerleri ise geride halkalaşan atlara yöneldiler.) 79/11

Saf düzeninde duran üç at (Ortakiler saf düzeninde duran üç at'ı seçtiler.) 79/10

Tepeye yönelen at (Fazla duramadı, tepeye yönelen atların peşinden yürüdü.) 68/26

Cck+(ZT+YF)

Bütün azgınlığı ile kıpırdayan at (Köpek, bütün azgınlığı ile kıpırdayan atın arka butlarından birini ısırıldı.) 70/4

Dağınık düzen otlayan sekiz on at (Dağınık düzen otlayan sekiz on at başlarını kaldırdılar ve kulaklarını diktiler.) 45/5

Dağınık düzende dolaşan atlar (Kısrak yokuşu aşınca ovayı, ovanın ortasında kıvrıla kıvrıla akan ırmağı, ırmağın öbür gecesinde dağınık düzende dolaşan atları gördü.) 90/10

Hareketsiz duran çalkır (Kısrak, yakınında hareketsiz duran Çalkır'a baktı.) 50/1

Hırslı adımlarla gelen bir at (Tepeyi aşacağı sırada karşı yönden hırslı adımlarla gelen bir at gördü.) 40/33

Kurşun gibi seğirten at (Benim gibi yayan yapıldığı şöyle dursun, herifçioğlu kurşun gibi seğirten atla yakalayamıyor onları.) 101/28

Yanyana iki at (Yanyana duran iki at heyecanla gelen ata bakıyorlardı.) 49/10

Cck+(ZT+N+YF)

Üç dört yaşlı al tay olan bir dorukısrak (Hemşerim üç dört yaşlı al tayı olan bir Dorukısrak gördün mü?) 110/7

Cck+(N+ZT+YF)

Fırtınanın ulumasını hiçte bırakan at kişnemeleri (Fırtınanın ulumasını hiçte bırakan at kişnemeleri, kurtların ürme uluma arası hırslı sesleri tepeyi titretiyordu.) 79/26

Cck+(ZT+YT+YF)

Bir ok gibi önüne gelen at (Önce her biri bir ok gibi önüne gelen atın gerisine bindirdi.)

Cck+(YT+ZT+YF)

Altında bitkin yürüyen at (Şimdi altında bitkin yürüyen atın emekleri gözünün önüne gelir gibi oldu.) 19/9

Avluda birkaç dakika duran hayvanlar (Avluda birkaç dakika duran hayvanlar...)

Derenin kuytusunda bir süre duran kısrak (Derenin kuytusunda bir süre duran kısrak bir süre sonra köye yöneldi.) 27/1

Cck+(ZT+ZT+N+YF)

Kısrakla yıllar yılı kader yolculuğu yapan kırat (Kısrakla yıllar yılı kader yolculuğu yapan kırat Doruyu görünce hemen yanına gitti.) 23/22

2.3.3. Cck+dığı; diği; düğü; tiği

Cck+(YF)

Gördüğü yıklılık (Gördüğü yıklılığın herbiri bir ceylan olmuş.) 101/29

109/28 *Karşılaştığı her hayvan* (Değil insanlara, laf anlasalar karşılaştığı her hayvana atlarım soracaktı.)

Cck+(Ö)

23/27 *Gecenin dondurduğu açlığın bitirdiği at* (Gecenin dondurduğu açlığın bitirdiği at sanki bu değildi.)

46/23 *Güçlü Demirkır'ın toparladığı ve güneydeki tepelere doğru götürdüğü atlar* (Güçlü Demirkır'ın toparladığı ve güneydeki tepelere doğru götürdüğü atlar arasında ikinci ve üçüncü türün atları vardı.)

O, Bir evin üzerine titrediği dorutay (O, bir evin üzerine titrediği Dorutay çabucacık unutulmuş, sanki yeni bir koşum hayvanı alınmıştı.) 30/29

Cck+(YT+YF)

Güney tepelerinin duldalarına çektiği atlar (Demirkır, güney tepelerinin duldalarına çektiği atları gece yarısına doğru yeniden ovaya indirdi.) 48/24

Karşıdan gördüğü at (Karşıdan gördüğü at topluluğuna gün boyu yanaşmaktan çekinmişti.) 50/29

2.3.4. Cck+mış

Cck+(Ö)

Şahlanmış at (Şahlanmış at kişnemelerle birlikte ön ayakları ve ağzı ile kurda saldırdı.) 53/12

Cck+(YT+N+YF)

Arka ayakları sınırında halka yapmış sekiz at (Saf düzeni üç yiğit atı bir hayli sağ ve sol yanlarından hızla geçen beş kurt, başlarını bir araya toplamış ve arka ayakları sınırında halka yapmış sekiz ata bütün güçleri ile saldırdılar.) 79/31

Cck+(ZT+YT+YF)

Bir hafta önceki otluk altına yıkılmış at (Bir hafta önceki otluk altına yıkılmış at değildi. 89/15

3. Birleşik Niteleme Sıfatları

3.1. T+T Halindeki Birleşik Asıl Niteleme Sıfatları

(K)+(K+s)

Ürkek,heyacanlı tay (Ürkek, heyacanlı taya İbrahim bindi.) 102/29

(K+s)+(K+s)

Ağızsız, dilsiz hayvan (Hem de ağızsız, dilsiz hayvanın hakkını.) 110/26

Gemsiz, yularsız, eğersiz, mindersiz at (Gemsiz, yularsız, eğersiz, mindersiz atınan yola çıkmış deyi.) 37/4

Güçlü,hırslı (Güçlü,hırslı bir at kişnemesi ovanın dört bir yönüne dağıldı.) 45/4

Kgr.(ST)+ta+Kgr.(ST)+te

Türlü yaşta, türlü cinste atlar (Türlü yaşta,türlü cinste atlar boy gösteriyordu ortada.)

(Cck+s)+ (K)

Nereden geldikleri belli olmayan başıboş iki at (Birden nereden geldikleri belli olmayan başıboş iki atçıktı ortaya.) 27/34

(Cck+s)+ (Cck+s)

Gecenin dondurduğu açlığın bitirdiği at (Gecenin dondurduğu açlığın bitirdiği at sanki bu değildi.) 23/27

Yalnızlığını unutturan, yaşama gücü kısrak (Yalnızlığını unutturan, yaşama gücü veren Kısrak'ın yüzüne bakacak hali yoktu) 50/13

Bğ Gr

Kgr.(İT)+Kgr.(İT)

Güçlü Demirkır'ın toparladığı ve güneydeki tepelere doğru götürdüğü atlar (Güçlü Demirkır'ın toparladığı ve güneydeki tepelere doğru götürdüğü atlar arasında ikinci ve üçüncü türün atları vardı.) 46/23

“Yılkı Atı” Romanında “At”Adları İle İlgili Niteleme Sıfatlarının Dağılımı (Tablo 2)

ADLAR	NİTELEME SIFATLARI					
	Basit Niteleme Sıfatları		Türemiş Niteleme Sıfatları		Birleşik Niteleme Sıfatları	
	G. Sayısı	G.Oranı	G. Sayısı	G.Oranı	G. Sayısı	G.Oranı
At	2	2,43902	27	40,4244	4	4,87804
Ayır	1	1,21951	-	-	-	-
Çalkır	-	-	2	2,43902	-	-
Demirkır	1	1,21951	-	-	-	-
Doru	2	2,43902	5	6,09755	-	-
Dorukısrak	-	-	1	1,21951	-	-
Dorutay	-	-	-	-	1	1,21951
Hayvan	-	-	3	3,1914	4	4,87804
Kırat	-	-	4	4,87804	-	-
Kısrak	2	2,43902	3	3,45853	1	1,21951
Koşum Hayvanı	1	1,21951	-	-	-	-
Tay	2	2,43902	9	10,97559	2	2,43902
Yılkılık	3	3,45853	2	2,43902	-	-
TOPLAM	14	17,07314	56	68,29256	12	14,63412

(**G.Oranı:** Geçiş Oranı, **G.Sayısı:** Geçiş Sayısı, → : Genel anlamdan özel anlama doğru sıralanış)

Yazar, Yılkı Atı romanında atları, “cinsleri, türleri ve renklerine göre” Hayvan → Koşum Hayvanı → At → Yılkılık → Aygır → Kırak, Çılgır, Demirkır, Doru, Dorukısrak, → Tay → Dorutay diye adlandırdıktan sonra atlarla ilgili bu adları nitelik, mahiyet, tarz ve özelliklerine göre nitelemiştir. Yazar romanda, genel anlamlı hayvan kelimesini kullanmakla duygu ve düşünce boyutunun genişliğini, evrenselliğini sağlamış; at kelimesini özel anlamlı kullanmakla da atlarla ilgili kelimelerin anlam kapsamını daraltmış, işlemi zenginleştirmiş böylece. Anlatımı renklendirerek eseri ilgi çekici ve canlı hale getirmiştir.

Eserde kullanılan sıfatlardan, tamlama biçimindeki (**Kuvvay-ı Milliye**deki al 88/29) belirtme sıfatının dışındaki tüm sıfatlar, Türkçenin dil kurallarına göre oluşturulmuştur. Nitelemelerde Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeler seçilmiş, yabancı kelimelerle niteleme yapılmamıştır. Şive taklidinin başarılı kullanıldığı eserde bir köylünün düşünce tarzını yansıtabilecek biçimde halk diliyle söylenmiş (**Naımsız adam eden** bir kısrak 36/23, **Binbaşılara ilayık** at 31/4 gibi) sıfatlara da yer verilmiştir. Romanda bazı at isimleri hem sıfat hem ad olarak kullanılmıştır. (**Doru** at 95/10) (**Garip** Doru 25/7); (**Yılkılık** at 104/4) (**Kadersiz** yılkılık 86/10); (**Kısrak** tay 108/26) (**Yalnızlığını unutturan yaşama gücü veren** Kısrak 50/13) gibi. Aynı kelimelerden oluşmuş sıfatlar farklı işlevlerde (**Ağızsız, dilsiz** hayvan 110/26 birleşik), (**Ağızsız dilsiz hayvan** 38/33 basit) kullanılmıştır. Kimi sıfatlarda tekrara düşülmüş. Aynı sıfat aynı adı (**Garip** Doru 25/27, 59/22), (**Garip** Kısrak 61/4, 88/30) veya farklı adları (Ağız dili olmıyan **zavallı** hayvan 71/23, **Zavallı** Doru 61/4, 86/11) birden fazla sayıda nitelendirmiştir.

Güzel sanatların birçok dalında eser vermiş olan Abbas Sayar, Yılkı Atı romanında şairlikten gelen kelimelere anlam yükleme ve onlara dilediği şekli verme yeteneğini, sanatkar dehası ve hayat felsefesi ile birleştirmiş; insanlar gibi düşünen insanlar gibi davranan Dorukısrak’ı, küçük umutları fakat büyük hayalleri olan Üssüğünoğlu İbrahim’i, bütün acıları ve sıkıntıları ile köylüyü ve köy hayatını, en doğal ve en sade biçimiyle nitelendirmiştir. Bu nitelemelerde Divan kasidelerinin nesib ve teşbib bölümlerindeki gerçek hayattan kopuk, soyut sıfatları görülmediği gibi Tanzimat romanının şairâne ve süslü sıfatlarına da yer verilmemiştir. Romanda, İbrahim Zeki Burdurlu’nun “Tanpınar’ın Şiirlerindeki Niteleme Sıfatları” için söylediğine benzer şekilde “Niteleme sıfatları, sanatçının sezgi gücünde yeni söyleyişlere yeniden doğmuş, bambaşka bir akışa girerek yeni bir anlam ve büyü kazanmıştır.”⁹⁸

Kısaltmalar

Bğ Gr	: Bağlama Grubu
Cck	: Cümlecik
Ø	: Eksiz
F	: Fiil
S	: Sıfat
İ	: İsim
İT	: İsim Tamlaması
K	: Kelime
Kgr	: Kelime Grubu
N	: Nesne
Ö	: Özne
s	: Sıfat yapan ek
ST	: Sıfat Tamlaması
Tk Gr	: Tekrar Grubu
YF	: Yükleme Fiil
YT	: Yer Tamamlayıcısı
ZT	: Zarf Tümlenci

⁹⁸ Burdurlu İbrahim Zeki, “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Şiirlerinde Sıfatlar ve Sıfat Takımları”, **Türk Dili**, C. XVIII, 1968, s. 137.

KAŞGARLI MAHMUT HAKKINDA OLUŞAN EFSANELER ÜZERİNE

On The Stories About Kashgarli Mahmut

*Alimcan İNAYET**

Özet

Kaşgar Uygur Neşriyatı 2003 yılında “Mehmut Keşkiri Hekkide Hikâyeler”(Kaşgarlı Mahmut Hakkında Hikâyeler) adında bir kitap yayımlamıştır. Kitapta Kaşgarlı Mahmut’un hayatı ve faaliyetleriyle ilgili 26 hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyeler sadece Kaşgar Mahmut’un gerçek hayatıyla ilgili ayrıntıları içermekle kalmayıp, aynı zamanda onun efsanevi hayatını da yansıtmaktadır. Bu yazıda bu ayrıntılar ve efsanevi unsurlar tespit edilecek ve incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmut, Hikâye, Uygur, Kaşgar

Abstract

Kashgar Uighur Publishing House published a book of the name of “Mehmut Keşkiri Hekkide Hikâyeler”(Stories About Kashgarli Mahmut) in 2003. The book contains 26 stories on the life of Kashgarli Mahmud and his activities. Stories don’t only contain the life details of Kashgarli Mahmud, also reflects his mythic life. In this article, the details and mythic elements on his life, will be defined and analysed.

Key Words: Kashgarlı Mahmud, Story, Uigur, Kashgar

Kaşgarlı Mahmut’un kültür tarihimizdeki müstesna yeri bellidir. Ancak bu büyük alimin hayatıyla ilgili bilinenler çok azdır. Biz sadece onun 11. yüzyılda yaşadığını, Kaşgarlı olduğunu, çeşitli Türk ülkelerini dolaştığını, sonra Bağdat’a gittiğini, Divanü Lugati’t-Türk adlı eserini Bağdat’ta yazıp tamamladığını biliyoruz. Onun nasıl bir yaşam sürdüğünü, nasıl bir eğitim gördüğünü, evlenip evlenmediğini, nerede nasıl vefat ettiğini bilmiyoruz. Onun hakkında oluşan efsane ve rivayetler bize bu konuda gerçek tarihî bilgiler veremezse de en azından geniş tasavvur imkânı sağlayabilir.

2003 yılında Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından “Mehmut Keşkiri Hekkide Hikâyeler”(Kaşgarlı Mahmut Hakkında Hikâyeler) adıyla bir kitap yayımlanmıştır. Bu kitapta Kaşgarlı Mahmut’un hayatı ve faaliyetleriyle ilgili 26 hikâye bulunmaktadır. Kitabın editörünün verdiği bilgiye göre, bu hikâyeler Kaşgarlı Mahmut’un köyü olan Opal’daki okumuş görmüş yaşlı kimselerin Kaşgarlı Mahmut hakkında eskiden beri söylene gelen hikâyelerle ilgili anılarından oluşmaktadır. Bunlar aslında “Kaşgar Edebiyatı” dergisinin 1983 yılında çıkan 2. ve 3. sayısında yayımlanmıştır. Kitapta ise bu hikâyeler bir araya getirilmiştir. Bu 26 hikâye Kaşgarlı Mahmut’un mezarının tespiti sırasında ortaya çıkan haber ve bilgilere göre derlenip düzenlenmiştir. Bu hikâyeleri derleyenlerden biri olan Muhammet Osman Hacı 80 yaşında bir araştırmacıdır. Diğeri ise Abdükerim Ehmiti adlı bir kişidir. Bu kişi 62 yaşında bir eğitimcidir. Bu hikâyeler yayımlanırken, bazı bilgiler Divanü Lugati’t-Türk’teki bilgilerle karşılaştırılmıştır. Yurt içi ve yurt dışındaki ilgili araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur. Elde edilen genel görüşlere bağlı kalınmıştır. Hikâyelerdeki efsane unsurları ayıklandığında içeriğindeki temel konular tarihî gerçeklere tamamen uymaktadır.

Kaşgarlı Mahmut’la ilgili tarihî gerçekler şunlardır:

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

1. Kaşgarlı Mahmut 1018-1019 yıllarında doğmuş ve 1113-1115 yıllarından vefat etmiştir.
2. Divanü Lugati't-Türk adlı eser 1072-1074 yıllarında Bağdat'ta yazılmıştır.
3. Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin'dir. Bu kişi aslında Barsgan şehrinin hükümdarı olup, sonradan Kaşgar'a göç etmiştir.
4. Kaşgarlı Mahmut, Kaşgar'da doğmuştur. Karahanlılar devletinin hükümdar sülalesine mensuptur.
5. Kaşgarlı Mahmut'un köyü Kaşgar'daki Opal'dır.
6. Hazreti Mollam Mezarı, yani Kaşgarlı Mahmut'un mezarı Kaşgar Konaşehir (Eskişehir) ilçesinin Opal köyündedir.

Kaşgarlı Mahmut hakkındaki hikâyeler bu tarihî gerçekleri yansıtmakla birlikte, efsane ve masallara has unsurlarla doludur. Burada bizi ilgilendiren husus da tarihî gerçeklerden ziyade bu efsane ve masal unsurları olmuştur. Bir sonuca varmak için, hikâyelerin tek tek incelenmesinde yarar vardır.

“Oy Çolpan” adı verilen 1 no'lu hikâyede, Kaşgarlı Mahmut'un doğduğu köy olan Opal, efsanevi Türk hükümdarı Oğuz Han ve Afrasiyab zamanından beri padişahların, saray erkanlarının, kumandanların yaz ve güz aylarında gezmeye ve avlanmaya geldikleri bir yer olarak tanıtılmıştır. Kaşgar'ın Karahanlıların yazlık başkenti olduğunu biliyoruz. Yukarıdaki bilgiler bu bakımdan tarihî gerçeği yansıtır. Ancak Opal'ın Kaşgarlı Mahmut'un doğduğu yer olması dolayısıyla kutsallaştırılmaya çalışıldığı da açıkça görülüyor. Bu hikâyede Karahanlılar döneminde yaşayan Şahı Ehram adında bir padişaktan Kaşgarlı Mahmut'un büyük babası olarak bahsedilmektedir. Ancak Karahanlılar devleti hükümdar sülalesinde bu isimle bilinen bir hükümdar yoktur. Ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un büyük babasının adı Mehmet'tir. Dolayısıyla hikâyede adı bahsedilen Şahı Ehram tarihi bir şahıs değil, hayali veya başka kaynaklardan alınmış bir kahramandır. Hikâyede, Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin işte bu padişahın oğullarından biri olarak gösterilmiştir: “Onun oğulları içerisinde, Hüseyin, aklı feraseti, cesareti ve yiğitliğiyle her vakit şahı sevindirirmiş”. Bu, masalarda hükümdarların en küçük oğlu takdim edilirken kullanılan ifadedir. Dolayısıyla Hüseyin, Şahı Ehram'ın en küçük oğlu olarak anlaşılmalıdır. Şehzade Hüseyin babasının yerine ava gider ve Kumbağ tepesinde karşısına bir geyik çıkar. Şehzade Hüseyin okla geyiği yaralar. Ormana kaçan yaralı geyiği takip ederek “Azıh” denen yere geldiğinde ise geyik kaybolur. Masal ve halk hikâyelerinde, hükümdarların av sırasında geyiğe rastlamaları ve yaraladıkları geyiği takip ederek kutsal bir yere gelmeleri veya kutsal bir kişiye rastlamaları motifi sık sık yer alır. Buradaki geyik mitolojik değere sahip olağanüstü bir varlıktır. Birden bire kaybolabilir ve şekil değiştirebilir. Masal ve hikâyelerde kahramanların kaderini değiştirme fonksiyonuna sahiptir. Bunun en güzel örneğini Kaygusuz Abdal ile ilgili bir menkıbede görüyoruz. Menkıbeye göre, Kaygusuz Abdal yaraladığı geyiği takip ederek Abdal Musa'nın tekkesine varır ve o andan itibaren hayatı değişir. Bir bey oğlu iken, ünlü bir derviş ve şair olur. Söz konusu hikâyemizde Şehzade Hüseyin'in yaraladığı geyiği takip ederek bir güzel kızın bulunduğu yere gelir ki, bu kız Kaşgarlı Mahmut'u doğuracak Bübi Rabia'dır. Şehzade Hüseyin bir tepeden bu güzel kızı görünce adamlarına “Oyda (ovada) çulpan gördüm.” der. Böylece “Oy çulpan” bir yer adı olarak kalmıştır. Dolayısıyla burada yer adlarının oluşumuyla ilgili bir efsane de söz konusudur.

“Nar Şerbeti” başlığını taşıyan 2 no'lu hikâyede, Şehzade Hüseyin'in av sırasında gördüğü kızla ve onun babasıyla tanışması anlatılmaktadır. Şehzade Hüseyin tanıştığı Molla Seyfettin adındaki bahçıvandan su istemesi üzerine, onun kızı su yerine nar şerbeti getirir. Şerbeti çok seven Hüseyin gönlünden “Bu durumu babama anlatsam, halka nar vergisi koysa, saray erkanları su yerine nar şerbeti içse ne güzel olur.” diye geçer. Bu düşünce nedeniyle kızın sığıdığı narlardan şerbet az çıkar. Bunun üzerine kız Şehzade Hüseyin'in gönlünden geçenleri anlar. Hüseyin gönlündeki düşüncenin anlaşılması üzerine özür diler ve tövbe eder. İnsanın gönlünden geçenleri anlama veya doğru tahmin etme masallara

has unsurdur. Kötü düşünce nedeniyle nardan çıkan şerbetin azalması ise olağanüstü bir durumdur. Bu hikâyede dikkati çeken diğer bir husus da Şehzade Hüseyin'in deve yününden dokunmuş kilim üzerindeki aslan postu üzerine oturmasıdır. Buradaki "arşan postu üzerine oturma" günümüzde pek çok ailede görülen bir âdettir. Bunun totemizmden izler taşıdığı ortadadır. Bazı takva sahibi insanların post üzerine oturup Kur'an-ı Kerim okudukları da görülüyor. Bu, Hz. Ali'nin Allah'ın aslanı olarak görülmesiyle de ilgili olabilir.

"Aşık Şehzade" başlıklı 3 no'lu hikâyede Şehzade Hüseyin'in Molla Seyfettin'in kızına aşık olması anlatılmaktadır. Hüseyin kızın akıllı, bilge ve güzel olması nedeniyle aşık olur. Yemeden içmeden kesilir, yüzü sararır, geceleri uyuyamaz. Bu, masal ve halk hikâyelerindeki aşık olan sevgililerin sergilediği bir durumdur. Aşk hastalığına tutulan sevgilinin sırrı kolay anlaşılmaz, bir takım çarelere başvurulur. Buradaki "aşk hastalığına tutulma" motifi sözlü edebiyata aittir. Şehzade Hüseyin'in Bübi Rabia'ya olan aşkı, aşk hikâyelerine özgü bir üslupla anlatılmıştır.

"Elçi ile Bilge Kız" başlıklı 4 no'lu hikâyede Şahı Eham, oğlu Hüseyin'in aşık olduğu kızın ailesi ve kız hakkında bilgi toplar. Kızın babası takva sahibi bir çiftçidir. Kızın ismi ise Bübi Rabia olup yedi yaşında annesini kaybetmiştir. Çok akıllı ve bilgilidir. Babasının bütün işlerine akıl verir. Edepli ve ahlaklıdır. Şahı Eham, Bübi Rabia'yı sınamak için elçi aracılığıyla Molla Seyfettin'e "Üç yılda 21 tane yapsın." diye yedi koç gönderir. Ne yapacağını bilemeyen Molla Seyfettin'in imdadına kızı yetişir ve gönderilen koçları derhal kabul eder. Arada bir kesip yerler. Sonunda bir koç kalır. Bir gün elçinin dışı ağrması üzerine yatağa düşer. Bunun üzerine son kalan koçu da kestirerek elçiyi ziyarete gider ve "Mübarek olsun, gözünüz aydın olmuş." der. Bunu duyan elçi yerinden fırlayarak "Ne diyorsunuz, erkek adam doğurur mu hiç?" der. Bübi Rabia "Esağfurullah, koç da kuzular mı?" der. Elçi şikayet etmek için Şah'a geldiği zaman, Şah kakhaha atar ve kızın aklına aferin okur. Bu hikâyedeki kızın akıllı olması, bilgili olması, zorda kalan babasına akıl öğretmesi, zor sınavlardan başarıyla çıkması hususu masallara özgüdür. Masallarda bu tür zeki kızlar sık sık görülür. Bunlar genellikle tek kızdır, babalarını veya annelerini kaybetmiş öksüz veya yetimlerdir, yahut kardeşlerin en küçüğüdür. Buradaki koçun döllenmesi amacıyla Molla Seyfettin'e verilmesi de masal unsurudur. Masallarda bunun örnekleri çoktur. Ancak kahramanlar bu tür sınavlardan başarıyla çıkarlar.

Bu hikâyede ayrıca "közeymek" ve "Bübi" kelimeleri dikkatleri çekmektedir. "Köziyivapla" ve "köziyemdu" şeklinde geçen bu deyim edebi dilde "közi yorumak" şekli de vardır. Uygur Türkçesinde her iki şekli "doğurmak" anlamında kullanılmaktadır. Oğuz Kağan destanında bu deyim "kösü yarıp" şeklinde geçmektedir¹. Bu deyim Türkiye Türkçesinde "gözü aydın olmak", "gözü parlamak" diye aktarılmıştır². "Bübi" kelimesine gelince, bu kelime eski Uygurcadaki "böğü", "büğü" ile ilgilidir. Çinli Türkolog Wei Cuyi'nin bir araştırmasına göre, "böğü" kelimesi eski Türk hükümdarlarının hürmet unvanı olup "kutsal", "bilge" anlamında kullanılmıştır. "Böğü Kağan" kutsal bilge kağan anlamına gelmektedir. İlk çağlarda kabilenin önderi aynı zamanda dini liderdi. Kabile önderi ilahî ruhun bedenleşmiş şekli olarak görülüyordu. Dinî ayinleri kabile önderi yönetirdi. "Böğü" kelimesinin kağanların hürmet unvanı olmasındaki sebep de buydu. "Böğü" kelimesi daha sonraki dönemlerde fonetik bakımdan değişerek "büyü" olmuş ve "sihir" anlamını kazanmıştır. Çağatay ve metinlerinde "böğü" kelimesi Farsçadan alınan "cadu" (sihir, erkek sihirbaz) kelimesiyle birlikte "cadu-böğü" şeklinde kullanılmıştır. "Böğü" kelimesinden gelen "büvi" kelimesi Uygurlar arasında, genellikle, sufizmde "kutsal kadın hoca"yı ifade eder. Bunlar Allah'a yakın kadınlar olarak görülürler ve ölmüş ruhlara dua ettirmek ve hastalara bakmak üzere davet edilirler. Bunlar eski şaman kültürünün devam eden kalıntılarıdır. "Böğü" kelimesi Orta Türkçeden Farsçaya "büve" olarak geçmiştir. Bugünkü Uygur dilinde "büve" kelimesinin "büvi, büvü, bübi" gibi şekilleri vardır. Hepsisi "kadın hoca" ya da "kadın şaman" anlamına gelmektedir. "Böğü"

¹ Reşit Rahmeti Arat, **Makaleler**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 613.

² Geniş bilgi için bkz. Paul Pelliot, "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine", (Çeviren: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 9-10.

kelmesi ile “bibi” kelimesinin aynı kökten geldiğini ileri sürenler de vardır³. Hikâyede Bübi Rabia’nın akıllı, bilge olması, Şehzade Hüseyin’in gönlünden geçenleri bilmesi “böğü” kelimesinin ifade ettiği anlamla örtüşmektedir.

“Şehzadenin İlim ve Hüner Öğrenmesi” adı verilen 5 no’lu hikâyede Şahı Ehram, oğlu Hüseyin’i Molla Seyfettin’in kızı Bübi Rabia ile evlendirmek ister. Ama Molla Seyfettin sosyal statü farklılığından dolayı endişelidir. Bübi Rabia ise sadece Şehzade Hüseyin’in ilim hüner öğrenip öğrenmediğini sormakla yetinir. Bunun üzerine Şahı Ehram, oğlu Hüseyin’i düğüne kadar ilim hüner öğrenmesi için 40 katıra mal yükleterek üç aylık süreyle seyahate gönderir. Bu üç ay süre içerisinde Şehzade Hüseyin önce Yenisar (Yenihisar)da çobanlardan satranç oynamayı, sonra Yeken’de iki katır mal karşılığında medrese talebelerinden ebced hesabını, sonra yine Yeken’in bir köyünde on katır mal karşılığında kilim dokumayı öğrenir. Hikâyede Bübi Rabia’nın Şehzade Hüseyin ile evlenmenin şartı olarak onun ilim hüner sahibi olmasını istemektir. Bu da bir masal unsurudur. İleride büyük bir alimin babası olacak olan Hüseyin, elbette, ilim hüner sahibi olmalıdır. Çünkü Kaşgarlı Mahmut ancak böyle bir ailede dünyaya gelebilirdi. Burada ileride Kaşgarlı Mahmut’un dünyaya gelmesi ve yetişmesi için uygun bir zemin hazırlandığını görüyoruz. Masallarda bir söz için altınlar harcayan şehzadelere, delikanlılara sıkça rastlarız. Bunlar ilmin önemini göstermektedir. Şehzade veya delikanlılar altın karşılığında öğrenmiş oldukları ilim sayesinde ölümden, zorluklardan, sıkıntılardan kurtulurlar, güçlükleri aşarlar. Bu hikâyede ayrıca formel sayılardan 3 (üç ay), 40 (kırk katır) kullanılmıştır.

“Şehzadenin Evlenmesi” başlıklı 6 no’lu hikâyede Şahı Ehram, oğlu Hüseyin’i yurt halkına kırk gün kırk gece düğün düzenleyerek evlendirir. Düğün şöleni sırasında at yarışı, güreş, ok atma, çavgan vurma, su yüzme yarışı düzenlenir. Şehzade Hüseyin ile Bübi Rabia’nın nikahı, Kaşgar’ın ünlü ulemalarından Hatip Cemalettin Kaşgari tarafından kıyılır. Hatip Cemalettin Kaşgari’nin konuşmasına göre, erkeğe nikahlanan kıza “katın” denir ki, bu “katıldı” anlamındadır. Buna göre, dilimizdeki “katın”, “kadın”, “hatun” kelimesinin asıl anlamı “katılan” veya “katılmış” demektir. “Katın” kelimesiyle ifade edilen iki insanın nikahla gönlünün gönlüne, canının canına, kanının kanına katılması, karışmasıdır. Hatip Cemalettin nikah kıyma sırasında bir ekmeği tuza bandırdıktan sonra Şehzade Hüseyin ile Bübi Rabia’ya yedirir. Buradaki tuza bandırılan ekmeğin yenmesi bir yemindir. Aynı tencerenin, aynı vatanın tuzunu ekmeğini yiyen insanların ayrılmaları mümkün değildir. Eğer ayrılırlarsa “tuzkorluk” etmiş olurlar. “Tuzkor”, “tuzkorluk etmek” deyimleri Türkiye Türkçesinde “nankör”, “nankörlük etmek” şeklinde bulunmaktadır. Tuz ve ekmeğin Türkler için kutsal sayıldığını biliyoruz. Bu hikâyede dikkati çeken diğer bir husus, Şahı Ehram’ın sosyal statüye bakmaksızın oğlunun bir çiftçinin kızıyla evlenmesine izin vermesidir. Bu duruma, genellikle masallarda rastlanır. Ama Uygur tarihine baktığımızda bu tip benzer olaylar gerçekten yaşanmıştır. Mesela, Yeken Hanlığı döneminde, Sultan Abdureşit Han, bir oduncunun kızı olan Amannisa Hanım ile evlenmiştir. Amannisa Hanım, Uygur müzik tarihinde unutulmaz yeri olan bir tarihî şahıstır. “Kırk gün kırk gece düğün” de masallara özgü bir motiftir. Düğün alayının yolunu kesenlere elbise veya para saçmak da günümüz Uygur toplumunda yaşayan adetlerdendir.

“Can Kurtaran Hüner” başlıklı 7 no’lu hikâyede Bübi Rabia düğünden sonra rehavete kapılıp görevini ihmal eden Hüseyin’i imalı bir şekilde uyarır. Bunun üzerine Hüseyin oduncu kılığında halkın durumunu öğrenmek için şehir sokaklarında dolaşır. Akşam olunca, bir kebabçı tarafından tuzağa düşürülerek zindana atılır. Kebabçı tuzağa düşürdüğü insanlardan kebab yapmaktadır. Hüseyin kesilme sırası kendisine geldiği zaman, hüner sahibi olduğunu söyleyerek ölümden kurtulur ve kebabçı için güzel kilimler dokumaya başlar. Kilime de daha önce öğrenmiş olduğu ebced ilmiyle kendi kimliğini ve nerede olduğunu işler. Satılmak üzere saraya getirilen kilim sayesinde kurtulur. İlimin hünerin önemini vurgulamak üzere kurgulanan bu hikâyeye, tamamen masal motifleriyle örülmüştür. “Tebdil-i kıyafet”, “bastığı yerden yeraltı zindanına düşme”, “kilim dokuyarak kendini bildirme”, “insan etinden yemek yapma” gibi motifler masallara özgüdür. Bu olay üzerine, Şahı Ehram’ın halkı, ilim ve hüner öğrenmeye

³ Wei Cuyi, “Uygur Dilindeki Büvi Kelimesinin Kaynağından Bahsederken”, *Çin Türk Dili Araştırmalarıyla İlgili Makaleler*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1991, s. 38-45.

teşvik etmek amacıyla ilim öğrenmeyenlerden daha fazla vergi alma emri de Kaşgarlı Mahmut'tan önceki dönemde Türklerin ilme karşı takındıkları tavrın bilinmesi, Kaşgarlı Mahmut'un nasıl bir sosyal ortamda yetiştiğinin anlaşılması bakımından önemlidir.

“Mahmut'un Doğumu” adlı 8 no'lu hikâyede, Kaşgarlı Mahmut'un doğumu anlatılmaktadır. Hüseyin hanımı Bübi Rabia'nın doğum yaklaşınca, babasından izin alarak, onu kayınpederi Molla Seyfettin'in evine gönderir. Hanımların ilk doğumunu baba evinde yapması geleneği Uygur Türkleri arasında günümüzde de aynen uygulanmaktadır. Vakit gelince, Bübi Rabia bir çocuk doğurur. Molla Seyfettin ebelerine kızının “kurt mu, tilki mi” doğurduğunu sorunca, “kurt” doğurduğu cevabını alır. Doğan çocuğun cinsiyetini öğrenmek için “kurt mu, tilki mi” diye sorma adeti, Uygur Türklerinde mevcuttur. Burada “kurt”la erkek çocuk, “tilki” ile kız çocuk kastedilmektedir. Kurt güç kuvvet bakımından erkeği simgeleyebilir, ancak tilkinin kız çocuğunu simgelemesinin nedeni net değildir. Tilki genellikle kurnazlığı simgeler. Bu karakter özelliğinin kız çocuklarının karakter özelliğiyle ne derecede örtüştüğü meselesi tartışılır. Çocuk doğduktan sonra, bebeğin sonu, yani eşi ile birlikte gömülür. Uygurlarda kız çocuğunu sonu konçak (koğurçak, kukla) ile gömme adeti vardır. Şahı Ehram Molla Seyfettin'in getirmiş olduğu müjdeli haber üzerine ona hediyeler verir. Yeni dünyaya gelen torunu için kırk yiğidinin avda bindiği atlarını adak adayarak dua tekbir okutur. Molla Seyfettin'e de “Hoca Seyfettin Büzrug” unvanı verir. Bu hikâyede yer alan çocuğun göbeğinin eşiyile birlikte gömülmesinin çocuğun kaderiyle ilgili iyi dilek ve temennileri ifade ettiği açıktır. Bugün Anadolu'da da eğer çocuğun büyüyünce dindar olması isteniyorsa, göbek bağı cami avlusuna, bilgili olması isteniyorsa, okul kapısının altına gömülmesi bir adettir. Bu adetin bir büyüsel işleminden kaynaklandığı ortadadır. Şahı Ehram'ın adak için kırk at kestirip dua tekbir okutması Şamanizm ile İslamiyetin sentezine güzel bir örnektir. Şahı Ehram'ın kırk yiğidinin bulunması da masal ve destanlardan alınmıştır. Doğum sırasında babanın avda bulunması, doğum haberini getirene muştuluk vermesi adeti de pek çok destan ve halk hikâyesinde görülen bir husustur.

“Ad Verme Şöleni” başlıklı 9 no'lu hikâyede, çocuğa ad verme töreni anlatılmaktadır. Şahı Ehram torununa ad vermek için tüm yurttaki ünlü müneccimleri, molla ve ulemaları, yurdun ileri gelenlerini toplar. Ad verme düğünü “Kızıl Mescit Atam” adındaki bir camide yapılır. Ziyafetten sonra, Türk hakanlarının geleneklerine göre, çocuk beyaz bir keçe üzerine yatırılır. Dokuz asker onu taşıyarak saray salonunun ortasına getirip ellerinde tutarlar. Saray ehli sırasıyla bebeği eline alarak gönlünden geçen dileklerini ifade ederler. Ancak hiçbiri Şahı Ehram'ı memnun etmez. Sonunda Molla Seyfettin çocuğun büyüdüktan sonra alim olmasını ister. Bu dilek Şahı Ehram başta olmak üzere herkesi memnun eder. Bunun üzerine Şahı Ehram Molla Seyfettin'e “Seyfettin Veliyullah” unvanını verir. Müneccimler bebek için “Mahmut” ismini önerirler ve ismi oluşturan harflerin anlamlarını izah ederler. Böylece Şahı Ehram torununa “Mahmut İbn Hüseyin” adını verir. Oğlu Hüseyin'e de “Emir Sultan” unvanını verir. Bu hikâyedeki ad verme töreni, destan ve halk hikâyelerindeki ad verme töreniyle hemen hemen aynıdır. Burada çocuğa yurt büyükleri tarafından törenle ad verilmiştir. Destan ve halk hikâyelerinde derviş tarafından verilen ad burada sıradan bir insan tarafından verilmiştir, ancak Şahı Ehram'ın Molla Seyfettin'e “Seyfettin veliyullah” unvanını vermesiyle bu eksiklik giderilmiştir. Hikâyedeki herkesin bebeği kucağına alarak gönlünden geçen dilekleri söylemesi adetin değişik bir şekline Manas Destanında rastlamaktayız.

Yarkent'ten gelen elçi
Yemeği övüp yiyip gitti
“Manas obur çıkacak” deyip gitti.
Çin'den gelen kırk elçi
Yemeklerden bol yiyip gitti,
“Manas Çinlileri kıracak” deyip gitti
Nogaydan gelen on elçi
Oturup eti yiyip gitti

“Manas korkunç olacak” deyip gitti⁴

“Mahmut’un Bebeklik Dönemi” adı verilen 10 no’lu hikâyede, Kaşgarlı Mahmut’un bebeklik dönemi anlatılmaktadır. Şahı Ehram torunu için doksan koyun kestirir, geleneğe göre “hakik düğünü” düzenletir. Pişirilmiş etlerin kemiklerine tığ değdirmeden etleri eklemelerinden ayırarak misafirlere ikram eder, sonra kemiklerin tümünü toplayıp kefenletir, çocuğun ömrünün uzun olması dileğiyle “Kızılcaay Atam”daki mezarlığa defnettirip fatiha okutur. Burada anlatılan adetin İslamiyetle bir ilgisi görünmemektedir. Bu eski şaman inanç ve adetlerine göre bir uygulama olmalıdır. Eski Türklerin ölünün kemiklerinin kırılmaması için cesedi ağaçların üzerine koyarak etlerinin kurummasını beklediklerini, sonra sağlam kalan kemikleri toprağa verdiklerini biliyoruz. Bu kemikler eski Türk inançlarına göre, yeniden hayat bulacaktır. Hikâyedeki uygulamanın böyle bir inançtan izler taşıdığını düşünebiliriz. Hikâyede ayrıca Mahmut’un kırkı saç kestirilirken berbere kesilen saçın ağırlığı kadar altın verilmesi, bebeği beşiğe kundaklarken kabus basmaması için beşiğin altına gümüş hançer, yay ve tuzun konması, çocuk konuşmaya başladığı zaman horoz ve kırlangıca baktırılması, yiğitlik işareti olsun diye duayla başında bir tel saç bırakılması eski Uygur toplumundaki adet ve uygulamalar olup, bunların bir kısmı günümüzde de yaşatılmaktadır. Mesela, günümüzde başta bırakılan bir tel saç yiğitlik işareti için değil, çocuğun uzun ömürlü olması içindir. Hikâyede ayrıca Mahmut annesinin hep sağ göğsünü emdiği, sol göğsünü ise doğacak kız kardeşine bıraktığı hakkında bir rivayet ilave edilmiştir ki, bu Kaşgarlı Mahmut’un olağanüstü özelliğini gösterir. Ancak burada “sağ”, “sol” inanın daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bübi Rabia Mahmut’u büyütürken ona hep söylediği aşağıdaki sözler atasözü değerinde nasihatlar olup, bunları atasözlerinin eğitimdeki işlevselliğinin anlaşılması açısından önemli buluyoruz: 1. Yalan söz rızık yer, 2. Şarap imanı yer, 3. Gam ömrü yer, 4. Sadaka belayı yer, 5. Tövbe günahı yer.

“Mahmut’un Okula Girişi” adı verilen 11 no’lu hikâyede Kaşgarlı Mahmut’un okula verilşi anlatılmaktadır. Mahmut dört yaş, dört ay, dört günlük olduğunda okula verilir. Pek çok halk hikâyesinde kahramanların hep dört yaşında okula verildiğini görüyoruz. Dolayısıyla, bu durum eski Türk toplumundaki eğitim sistemini yansıtmaktadır.

Hikâyede Mahmut bir törenle okula verilmiştir. Şahı Ehram ve Seyfettin Veliyullah, Mahmut’un elinden tutarak okula doğru yürürken Emir Sultan Hüseyin yolun iki kenarındaki halka Mahmut’un başından çevirdiği paraları saçır ve böylece cömertliğini sergiler. Ayrıca Hüseyin okuldaki talebelere bir etek ceviz, dokuzar yumurta, dokuzar sikke dağıtır. Hocaya da hediyeler verir. Burada gördüğümüz çocuğu törenle okula verme, başı üzerinden para altın çevirip saçma, ceviz, yumurta dağıtma gibi hususların hepsi eski Türk toplumunun örf adetlerini ve inançlarını yansıtmaktadır. Çünkü bunlar bugün daha çok düğün törenlerinde görülen saç geleneğinden başka bir şey değildir. “Dört”, “dokuz” gibi formel sayılar da sözlü geleneğin önemli unsurlarıdır.

“Aile Eğitimi” adını taşıyan 12 no’lu hikâyede Kaşgarlı Mahmut’un aile eğitimi anlatılmaktadır. Hikâyeye göre, bir evladın baba üzerindeki hakları şunlardır: 1. Güzel ad vermek. 2. Süt emzirmeyi layığına tamamlamak, yani helalden rızıklandırmak. 3. İlim öğretmek. 4. Su yüzmeyi, ok atmayı ve edebi öğretmek. 5. Erginlik çağında anne babanın emirlerini yerine getirmek. Buradaki 5. madde evladın baba üzerindeki hakkı değil, babanın evlat üzerindeki hakkı olması gerekir. Evladın baba üzerindeki haklarından biri ergenlik çağında evlendirilmesidir. Dolayısıyla 5. madde “Ergenlik çağında evlendirilmek” şeklinde düzeltilmesi gerekir.

Bübi Rabia Mahmut’u her gün boynuna öküzün kürek kemiğinden tahta, beline gümüş kaplı kemer bağladıktan ve üzerine gümüş hançer astıktan sonra okula göndermektedir. Mahmut yedi yaşına geldiğinde, anne babası halkına kırk gün kırk gece yemek vererek sünnet düğünü yaptırmış ve oğlak kapma yarışı, koç dövüşürme oyunu, cambazlık oyunu, sihirbazlık gibi faaliyetler tertip ettirmiştir. Bunlar da eski Türk toplumundaki sosyal ilişkileri, gelenekleri ve örf adetleri yansıtmaktadır.

⁴ Emine Gürsoy-Naskalı, **Manas**, Türksöy Yayınları, Ankara, 1995, s. 18.

“Mahmut’un Büyük Bir Gayretle Okuması” başlıklı 13 no’lu hikâyede Kaşgarlı Mahmut’un okul hayatı anlatılmaktadır. Mahmut okuma yazma öğrendikten sonra şöyle bir nevruzname yazmıştır:

Kavaklar tomurcuklanmış ney bahar
Oldu aleme ferahlık ser hazar
Kim ki evladını okula verirse
Huri gılman bulur cennette yar

Mahmut’un yazdığı bu nevruzname üzerine, Şahı Eham deveden buğra, Seyfettin Veliyullah dört dişli koç, Emir Sultan Hüseyin kendi bindiği “Argımak-ı Bedehşan” adlı atını hediye vermiştir. Bu hikâyede dikkati çeken unsur, nevruz geleneğidir. Bu geleneğin 11. yüzyılda canlı bir şekilde yaşatıldığı anlaşılmaktadır.

“Şahı Eham’ın Nasihati”, “Mahmut’un Memleketleri Gezmesi”, “Kaşgarlı Mahmut’un Tasnif Ettiği Kitaplar”, “Ana Vatan Hasreti”, “Ana Özlemi”, “Vatana Kavuşma” başlıklı 14, 15, 16, 17, 18 ve 19 no’lu hikâyelerde Kaşgarlı Mahmut’un Türk ülkelerini gezmesi, Bağdat’taki faaliyetleri, eserleri ve Bağdat’tan Kaşgar’a dönmesi anlatılmaktadır ki, bunlar tarihî gerçeklere uymaktadır. Bu hikâyelerde efsane ve masal unsurları pek fazla görülmemektedir.

“Medrese-i Mahmutiye ve Noruz Bulak” adını taşıyan 20 no’lu hikâyede ise “Noruz Bulak”(Nevruz Pınarı) yer adının nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir bölüm vardır. Kaşgarlı Mahmut’un kendisinin yaptırdığı medresenin önünde bir pınar olup, yazın talebeler pınar başında dinlenirken beyit okuma, şiir düzme gibi faaliyetlerde bulunurlar. Her yıl nevruz günlerinde Kaşgarlı Mahmut talebeleriyle birlikte pınar başında nevruznameler düzer ve bunları halkın refahı ve ilmin gelişmesi için dilek tuttuktan sonra pınara atar. Böylece bu pınarın adı “Noruz Bulak” olarak kalmıştır. Bu hikâyedeki yazılan nevruziyelerin dilek tutularak pınara atılması eski Türklerdeki su kültürünü yansıtmaya bakımdan dikkate değerdir.

“İmam Malik Ejder” başlıklı 21 no’lu hikâye tamamen bir masaldır. Bu hikâyede Kaşgarlı Mahmut’un peşinden yurt dışından gelen İmam Malik Ekber’in “İmam Malik Ejder” olarak anılmasının nedeni anlatılmaktadır. Hikâyeye göre, bir dağın mağarasındaki ejderha, her yıl çiftçilerin bir oğlunu yemekte, aksi halde halka felaket yağdırmaktadır. İmam Malik Ekber bu ejderhayı öldürmeye karar verir ve üstadı Kaşgarlı Mahmut’tan izin alır. O önce kökinek (eşek) sütü içer, sonra beline iki kılıcı sıkıca yerleştirerek ejderhanın yanına gider. Ejderha onu yutarken beline bağlanan iki kılıçla parçalanır. Ancak İmam Malik de ölür. Kaşgarlı Mahmut bu yiğide “İmam Malik Ejder” diye ad verir. Bu, masalarda sık sık işlenen konuların biridir. Hikâyede Kaşgarlı Mahmut da bir yiğit olarak vasıflandırılmıştır. Mesela, o başlangıçta İmam Malik Ekber’in ejderhayı öldürmeye gitmesine izin vermez, ejderhayı kendisi öldürmek ister.

“Kaşgarlı Mahmut ile Kör Muhlis” adı verilen 22 no’lu hikâyede, bir kişi Allah’tan istenirse büyük şeyler istenmesi gerektiğini, küçük ve az şey isteyenlerin gözlerinin kör olması gerektiğini, mesela kendisi isteyecekse bir dağın altın yapılmasını isteyeceğini söyler. İki üç yıl sonra bu kişi gerçekten kör olur ve kadere itiraz eder. Bunu üzerine Kaşgarlı Mahmut bir dağı altına çevirmenin Allah için büyük bir şey olmadığını, Allahtan istenecek en önemli şeyin sağlık ve sıhhat olması gerektiğini söyler. Dolayısıyla bu hikâyeye didaktik niteliklidir.

“Bin Bir Dut Ağacı” başlıklı 23 no’lu hikâye “Ücmilik koça” (Dutlu sokak) yer adının kökeniyle ilgilidir. Dolayısıyla bu hikâyeye, bir köken efsanesidir. Bu hikâyeye göre, bir tüccar Kuça şehrinde muta nikahıyla bir kadınla evlenir, sonra ondan ayrılarak ticaret için İli bölgesine gider. Aradan 15-20 yıl geçtikten sonra tekrar Kuça’ya gelir ve yanlışlıkla 15-20 yıl önce evlendiği kadından doğan kızıyla evlenir. Gerçeği öğrenince, bu gınahtan nasıl arınacağı konusunda Kaşgarlı Mahmut’a danışır. Kaşgarlı Mahmut ona günahlarından arınması için bin adet dut ağacı dikmesini, bu dut ağaçlarının meyveleri kuşlar tarafından yendikçe ve yere döküldükçe onun günahlarının da döküleceğini söyler. Bunun üzerine

o kişi bin adet dut ağacı diker. Bugün Kaşgarlı Mahmut'un mezarına giden sokağın iki kenarındaki dut ağaçları işte o kişinin diktiği dut ağaçlarıdır. Bu nedenle bu sokağa "Ücmilik Koça" (Dutlu Sokak) denmiştir.

"Hay Hay Terek" (Hay Hay Kavak) başlığını taşıyan 24 no'lu hikâye de "hay hay terek" yer adının kökeniyle ilgilidir. Bu hikâyeye göre, Kaşgarlı Mahmut medrese eğitimini tamamlarken hocasına kendi mezarının nerede olacağını sorar. Hocası, Mahmut'un mezarının bastonunun yeşerdiği yerde olacağını söyler. Kaşgarlı Mahmut yaşlanınca bir gün abdest almak için "Mercan Bulak"tan su alırken bastonu pınarın kenarında sancılı kalır. Kaşgarlı Mahmut döndüğünde bastonunun yeşerdiğini görür. Bunun üzerine Mahmut "Vah, vah, nasıl da yeşermişsin" der. Onun için sonrakiler bu kabağa "Hay hay terek" diye isim vermişlerdir. Kaşgarlı Mahmut vefat edince buraya defnedilmiştir. Buna benzer efsaneler Yunus Emre ilgili menkıbelerde de görülür. Sopanın yeşermesi, masallara özgü bir unsurdur.

"Kaşgarlı Mahmut'un Vasiyeti" adı verilen 25 no'lu hikâyede Kaşgarlı Mahmut'un sahip olduğu araziye vakfa devretmesiyle ilgili bir vasiyeti içermektedir. Bu vasiyet 1865-1877 yıllarında Doğu Türkistan'da iktidar olan Yakup Bey zamanında toplatılmıştır.

"Kaşgarlı Mahmut'un Vefatı" başlıklı 26 no'lu hikâyeye göre, Mahmut 97 yaşında vefat etmiştir. O vefat ettiği zaman, tüm il ve yurt elbiselerini ters giymiş, yeşil sopa tuttuğu halde ağlamış, yay ve kılıçlarını yere yatırmış, develeri yavrularından ayırarak böğürtmüş, atları yedeğe alarak yürütmüş, yedi gün yedi gece yas tutmuş ve dua etmiştir. Asla birbiriyle birleşmeyen "kara dere" suyu ile "kızıl dere" suyu birleşerek kenarlara kendini vurup kıvrılarak akmıştır. Bu hikâyedeki yas tutma adetleri dikkate değerdir.

Sonuç itibariyle, kitapta yer alan hikâyeler derleyiciler düzenlenmiştir. Hikâyelerin dilinin işlenmiş olması, olay örgüsünün düzgün olması bunu göstermektedir. Orijinal metinlere ne derecede müdahale edildiğini bilmiyoruz. Ancak hikâyelerde efsane ve masal unsurlarının bolca yer alması bunların aslında gerçekten halk arasında söylenen efsaneler olduğunu ortaya koyar.

Metinler

No. 1

Oy Çolpan

Rivayete göre, Oğuzhan ve Afrasiyab döneminden itibaren şahinşahlar, saray yöneticileri, komutanlar yazın ve güzün Oypal⁵ diyarının Ay Baki, Yuduğvaş, Böretokay yaylalarında gezerek av avlarırmış. Karahanlılar döneminde de bu yer önemli dinlenme yerlerinden biri olmuştur. "Karvan Büyük" yolu ile Madayın ve Bağdat taraflarına geçen kervanlar, Oypal'daki "Hoca Konar"⁶ denen uğrak yerinde mola verip yorgunluğunu giderdikten sonra kafilelerini doğudan batıya doğru yola çıkarırlarmış.

Karahanlılar döneminde yaşamış Şahı Ehram adlı padişah yılların birinde, yaz aylarının son günlerinde Oypal'ın Akdala denen yerindeki "Kızıl Mescit Atam" civarına ava çıkmak için hazırlanmış. Tam o sırada uzaktan aziz bir misafir gelmiş ve padişah kendi yerine oğlu Hüseyin'i avdan sorumlu kişi olarak görevlendirmiş. Çünkü onun oğulları içerisinde Hüseyin akli, cesareti ve okçuluğuyla her zaman padişahı sevindirirmiş. Hüseyin Oypal'ın kendisine tanıdık olan batı tarafında avlanmak hususunda babasından izin alarak saygı selamlardan sonra yola koyulmuş.

⁵ Oypal, Kaşgar'a bağlı Konaşehir (Eskişehir) ilçesindeki Opal köyünün eski teleffuz şeklidir.

⁶ Hoca Konar, Opal'daki "Hoca Konduk" mezarının adı olup, bu mezarın yeri Opal'ın güneyindeki Karanğu Yar mahallesindedir. "Konar" ile "Konduk" aynı şekilde "konalğu" (han) anlamındadır.

Şehzade Hüseyin kendi adamlarıyla sık orman ve dağlara kartal salarak, ok atarak pek çok av ganimetini elde etmiş. Onlar dağın eteğindeki Kumbağ tepesine geldiklerinde, önlerine bir geyik çıkmış. Şehzade Hüseyin sadağından ok alarak geyiğe doğru yaydan ok atmış. Yaralanan geyik dağın eteğindeki ormanlığa doğru kaçmış. Şehzade onu takip ederek “Azıh” denen yere geldiğinde, geyik gözden kaybolmuş.

Geyiği gözünden kaçırın Şehzade Hüseyin bulunduğu tepeden aşağıya bakmış ki, aşağıda sık ağaçlı bağlar ve yemyeşil çemenlikler olup, ortasında kaynak suyu ipek gibi kıvrılıp akıyormuş, bir güzel kız kaynaktan su alarak keçe yoluyla gidiyormuş. Şehzade Hüseyin bulutsuz gökte ışıldayan çolpana benzeyen bu güzeli görünce bayılacakmış gibi olmuş ve ona bakıp dona kalmış. Şehzade’yi bu durumda gören arkadaşları “Bu kadar keyifle neye bakıyorsunuz?” diye sormuşlar. Şehzade Hüseyin “Oy aşağıda çolpan gördüm.” diye cevap vermiş. Sonra bu yerin adı “Oy Çolpan” diye adlandırılmış.

No. 2

Nar Şerbeti

Şehzade Hüseyin arkadaşlarına burada kamp kurmayı emretmiş. Adamları av silahlarını, avda elde etikleri ganimetleri atlarından indirip bir bahçeli avlunun kapısı önündeki yeşillik olan rahat bir yere yerleşmişler. Atlarını yol kenarındaki kara söğütlere bağladıktan sonra kaynak başındaki çemenliğin etrafında yer hazırlamışlar.

Bu arada Şehzade Hüseyin doğanın güzelliğinden zevk alarak inci gibi ışıldayıp şırıl şırıl akan arkın kenarındaki söğütler arasında giderken avlunun arkasındaki bahçeye gözü takılmış. Bakmış ki bahçede bir ihtiyar ile ergenlik çağına gelmiş bir güzel kız nar toplayıp sepetine dolduruyorlarmış. Şehzade Hüseyin, bu güzelin demin su alıp götürən kız olduğunu fark etmiş. Kızın güzelliği şehzadeyi daha da celbetmiş, aşk ateşi bütün vücudunu sarmış. Ama o saray ehline has ahlak ve fazileti gereği, derhal yeşillik alana dönüp kendi yerine oturmuş.

Avcıların takırtılarını duyup dut ağacından yapılmış çift kanatlı kapısından çıka gelen bahçıvan saygıyla selam verdikten sonra avcılarının hal ehvalını sormuş ve misafirleri evine davet etmiş. Ama Şehzade Hüseyin:

“Biz avcılarız. Burası havası çok güzel bir yermiş. Bu yeşillikler arasında dinlenelim istedik. Teşekkür ederiz.” diye özür dilemiş. Sonra deve yününden dokunmuş kilim üzerindeki pars derisinde oturan şehzade bahçıvanı kendi yanında oturmaya davet etmiş.

Sohbet sırasında bahçıvanın adının Molla Seyfettin olduğu anlaşılmış. Şehzade Hüseyin kendi adamlarına berrak kaynak suyundan getirmelerini söylerken, Molla Seyfettin Amca, “Suyu kendim getireyim.” diyerek derhal ayağa kalkmış ve evine girip kızına durumu anlatmış. Kız çevik bir hareketle bir tane narı sıkarak çiçek desenli tabağı doldurup tepsiyi babasına vermiş. Molla Seyfettin Amca, onu alıp çıkarak Şehzade Hüseyin’e sunmuş, şehzade onu alıp içmiş. Su yerine nar şerbeti veren ailenin samimi, iyi niyetli ve misafirperverliğinden memnun kalan Şehzade Hüseyin iyice denemek için yine bir tabak vermesini istemiş.

Molla Seyfettin Amca, saygıyla eğilerek tepsiyi alıp evine yönelmiş. Bu sırada Şehzade Hüseyin’in gönlünden “Bu durumu Padişah babama anlatsam, halka nar vergisi konsa, saray emir erkanları su yerine nar şerbeti içse ne güzel olur.” diye bir fikir geçmiş.

Molla Seyfettin Amca, kızının bu sefer sıkmakta olduğu nardan şerbetin az çıktığını görünce, “Kızım, misafirler su sormuştu, küpteki buz gibi suyu versek olmaz mı?” demiş. Kızı buna şaşarak, “Su isteyen misafir, nar şerbetine layık olduğu için.” diye cevap vermiş ve yine büyük bir narı alıp sıkmış,

fakat çiçek desenli tabağın yarısı bile dolmamış. Sonra yine bir tane narı sıkmış, ama ondan daha da az şerbet çıkmış. Böylece, üç tane narla tabağın ancak yarısı dolmuş. Molla Seyfettin amca, “Geciktirmeyelim kızım” demiş. Kızı derin bir nefes aldıktan sonra, “Ey baba, kısmet değişiyor, tabağın yarım dolmasının sebebini sorarsa, şehzademizin gönlünden halkın vergisini arttırma hususunda bir fikir geçmiş olsa gerek, çünkü nardaki bereket kaçıyor, deyin.” demiş.

Molla Seyfettin amca çiçek desenli tabaktaki şerbeti tepsiye koyarak Şehzade Hüseyin’e sunarken, gerçekten şehzade bunun sebebini sormuş. Molla Seyfettin amca olanları ve kızının tahminini anlatmış. Bunu duyan Şehzade Hüseyin demin gönlünden geçirdiği fikrinden vaz geçerek derhal tövbe istiğfar etmiş.

No. 3

Aşık Şehzade

O gün akşamleyin avcılar büyük sofraya kurarak av ganimetlerini pişirip hazır etmişler. Molla Seyfettin amca da kendi bahçesinin güzlük meyvelerinden getirmiş. Böylece onlar aynı sofrada oturmuşlar. Molla Seyfettin amcanın evine de hediyeler sunulmuş.

Şehzade Hüseyin, o gece Molla Seyfettin amcanın kızının akıllılığı, bilgililiği ve güzelliği hakkında çok düşünmüş ve gönlü kail bir şekilde sabahlamış. Ertesi gün, o Molla Seyfettin amca ile vedalaşarak arkadaşlarını alıp yoluna koyulmuş.

Şehzade Hüseyin ile ava çıkan ihtiyar Bahadır dünden beri şehzadenin suskunlaştığını, yol boyunca her adımda bir derin nefes aldığını görüp meraklanarak sebebini sormak üzere iken şehzade arkasına dönüp uzakta kalan bahçeye bakarak yine bir kez hayıflanmış. Deneyimli Bahadır: “Şehzademe bir aşk ateşi sırayet etmiş olsa gerek!” diye tahmin etmiş.

Avdan döndükten beri şehzadenin iştahı kesilip hiçbir şey yememiş. Gün geçtikçe yüzü sararıp rengi uçmuş, uykusu kaçıp rahatsızlanmaya başlamış. Padişah bundan haberdar olup derhal hekimleri toplayıp oğlunu göstermiş, her biri kendisine göre hastalık ihtimalini ortaya koyup ilaçlar vermiş, ama etkisi olmamış. İhtiyar emçi (hekim) nabzına göre nar şerbeti vermiş, şehzade ardı ardına bir kaç kase şerbeti içtikten sonra gülmüş ve başını kaldırmış.

Bu müjdeli haberi duyan padişah koşarak oğlunun yanına gelip mübareklemiş ve neyin iyi geldiğini sorduğunda: “Nar şerbeti” diye cevap vermiş. Ama şehzade onun dışında başka yemek yemeden yine başını koyup yatmış. Endişelenen padişah bunun sırrını öğrenmek için ihtiyar Bahadır’ı oğlunun yanında bırakmış. Şehzadenin hassasiyetine çok duyarlı olan deneyimli Bahadır, kendi gençliğinde yaşadıklarını anlatmış. Aşk ateşinden bahsederken şehzade fırlayarak yerinden kalkıp can kulağıyla dinlemiş ve gözünü ayırmadan dikilerek: “Ee sonra, yine neler olmuştu, nasıl oldu?...” demiş. Sonunda ah çekerek yüzü koyun yatıp ağlamış. İhtiyar Bahadır şehzadeye destek olup onu yavaşça ayağa kaldırırken, o içecek istemiş. Bu sırada nar şerbeti bittiği için, buz gibi meyva suyu vermiş, ama şehzade içmemiş.

İhtiyar Bahadır şehzadenin nar şerbetini bu kadar sevmesinin sebebini araştırırken, Şehzade Hüseyin Molla Seyfettin amcanın kızının akıl feraseti, bilgisi ve güzelliği hakkında söz açmış. O seferki avdan bu yana şehzadenin bu duruma düştüğünü tam olarak anlayan ihtiyar Bahadır bu durumu padişaha tek tek anlatmış.

No. 4

Elçi İle Bilge Kız

Şahı Eham oğlu Hüseyin'in durumunu anladıktan sonra gözlemciler aracılığıyla Molla Seyfettin amcanın aile durumunu öğrenmiş.

Gözlemcilerin getirdiği habere göre, diyanetli, eşref-i çiftçilerden olan Seyfettin'in akıllı ve bilge kızının adı Bübi Rabia imiş. O kız annesinden yedi yaşındayken yetim kalmış ve şimdi ergenlik yaşına ulaşmış. Babasının bütün işlerine bu kız akıl verirmiş. Hemşehrilerinin hemen hemen hepsi "Edeph ahlak ve namusta bu yurttta bu baba evlat gibi başka insanı bulmak mümkün değil." diye tanıklık etmiş.

Padişah Bübi Rabia'yı iyice denemek için, kendisi ava çıktığı zaman, Molla Seyfettin amca ile bir araya gelmiş. Onu kızıyla birlikte saraya davet ederek edep ve ahlakı hakkında bir kanaate varmış.

Bir gün padişah kendi elçisiyle Molla Seyfettin amcaya, "Üç yılda döllandirerek 21 tane yapşın." diye yedi koç göndermiş. Bundan Molla Seyfettin amca büyük bir gama gark olmuş. Bübi Rabia ise babasına teselli vererek, "Elçi, padişahın emrini ulaştırmakla görevlidir, canı gönlümüzle kabul edelim." diye elçiye saygıyla eğilip yedi koçu almış. Elçiyi ağırlamak için birini kesmiş, diğerlerini gerektiği zaman kesip satmış, yemiş, sonunda bir tanesi kalmış.

Bübi Rabia bir gün duymuş ki o elçinin dişi ağrıyormuş. O derhal son kalan koçu kestirip sofrta hazırlayarak elçinin ziyaretine gelmiş. Sofrasını açtıktan sonra, "Mübarek olsun elçim, doğum yapmışsınız." demiş. Diş ağrısına dayanamayan elçi yerinden fırlayarak ayağa kalkıp, "Ne diyorsunuz, erkek adam doğurur mu?" demiş. Bübi Rabia sakin bir biçimde, "Efendim, koç da kuzular mı?" demiş. Cevap bulamayınca acısını içine atan elçi, ertesi gün saraya gidip padişaha şikayet etmiş. Padişah kakhaha atıp gülmüş ve hemen Bübi Rabia'yı çağırıp, "Aferin kızım aklına!" demiş ve hediyeler vererek onu layığıyla uğurlamış.

No. 5

Şehzade'nin İlim ve Hüner Öğrenmesi

Şahı Eham oğlu Hüseyin'i evlendirme arzusunda olduğunu, evlat edinmek için eşref-i çiftçilerden Seyfettin'in nur çeşmesi Bübi Rabia'yı layık gördüğünü bildirip ihtiyar Bahadır aracılığıyla oğlunun rızasını sormuş. Şehzade Hüseyin olurunu bildirmiş. Padişah oğlu Hüseyin'i "muhafızbaşı" olarak tayin edip onun Bübi Rabia ile evlenme talebini kabul etmiş.

Şahı Eham'ın saray elçileri Molla Seyfettin amcanın lütfuna sığınarak gelmişler. Molla Seyfettin amca kızı Bübi Rabia'nın başını bağrına basıp okşayıp gözünden yaş akıtarak, "Kızım, biz fakir köylüleriz. Onlar şah ve beylerdir. Onlarla nasıl dünür oluruz?" diye gama batmış. Bübi Rabia babasının sıcaık göz yaşlarını yumuşak elleriyle silerek, "Baba, Şehzade Hüseyin'in hüneri var mıymış, ilim öğrenmiş mi? Sözünden başka bir şey demeyelim." demiş. Molla Seyfettin amca saray elçilerine bu soruları sormuş, gereğince ağırlayıp yolcu etmiş.

Saray elçilerini dinleyen şah, düğün hazırlıkları tamamlanıncaya kadar, oğlu Hüseyin'i ilim ve hüner öğrenip gelsin diye kırk katıra mal yükleterek üç ay içinde ilim ve hüner sahibi olmaya göndermiş. Şehzade Hüseyin Şah babasına saygısını sunduktan sonra kervanı alarak yola koyulmuş.

Şehzade Hüseyin bir gün Yenisar'ın Topluk yaylasında giderken, bir grup çobanın çamurdan satranç yapıp oynamakta olduğunu görmüş. Bunu gören Şehzade, hemen kervandan yüklerini indirtip iki gün içinde büyük bir çabayla çobanlardan satranç oynamayı öğrenmiş. Oradan yola çıkıp

Yeken(Yarkent)'e varmış ve bir hana yerleşmiş. Ertesi gün Şehzade Hüseyin bir medresenin önünden geçerken, bir kaç talebenin ebced hesabı üzerinde tartışmakta olduğunu görmüş. Şehzade Hüseyin iki katır malı onların üstadına hediye vererek iki hafta içerisinde ebced hesabını öğrenip rakamlardan cümle kurabilecek seviyeye gelmiş.

Şehzade Hüseyin, Yeken(Yarkent)'in köylerini dolaşırken dağda bir ailenin kilim dokumakta olduğunu görmüş ve on katır mal vererek kırk günde üstadı kadar kilim dokuyabilecek hale gelmiş. Üstadı ona, "Eliniz benden becerikliymiş. Eskiler 'eli beceriksiz esnaftan ayağı çabuk dilenci yeğdir' demişler, eliniz bereketli olsun." diye dua etmiş. Böylece, Hüseyin:

"Utanma ilmi öğrenmekten,
Halin tandır olur mahrumsan tandırdan"

şeklindeki sözü daima aklında tutup iki çeşit ilim ve üç çeşit hüner öğrendikten sonra kalan katırlardaki malları satarak sarayına dönmüş.

No. 6

Şehzade'nin Evlenmesi

Şahı Ehram oğlu Hüseyin'in üç aylık sürede öğrendiği ilim ve hünerini bir kez denedikten sonra "Artık düğününü başlatayım." diye Molla Seyfettin'e hediyelerle elçi göndermiş. Bunlar hiç soru sormadan düğününü başlatmayı kabul etmiş ve şaha cevaben hediyeler göndermiş. Durumu anlayan şah, "Molla Seyfettin ile Bübi Rabia bilge kimselerdenmiş. Yoksa, önceki sorularının cevabını sormaları gerekirdi." demiş.

Böylece, şah düğün hazırlığını tamamladıktan sonra bütün şehirlere mektup göndermiş ve bütün yurtta kırk gün kırk geceye kadar hiçbir evde kazan asılmamasını emretmiş. Bütün halk düğün eğlencesine katılmış. Uzak şehirlerden gelenler Muhafızbaşı Emiri Hüseyin'in düğün şenliğinde gösterdiği at yarışı, güreş, ok atışı, topuk oyunu, çevgan vurma oyunu⁷ ve yüzme yeteneğini görünce aferin demişler. Şah askerlerinin gösterisi ve halk sanatçılarının cambazlık ve darbazlık gösterilerini gördükten sonra övgüler yağdırmışlar, ödülleri vermişler. Şahı Ehram'ın şöhretine şöhret katılmış.

Kırk gün kırk gece süren düğün eğlencesinden sonra Şehzade Hüseyin ile Bübi Rabia'nın nikah hutbesi okunmuş. Hamd ve senalarla başlayan bu nikah töreninde, o dönemdeki Kaşgar'ın büyük ulemalarından Hatip Cemalettin Kaşgarî şöyle demiş:

"Nikah hayatımızda karı kocanın mutluluk ve üzüntülü günlerinde birbirinin mutluluğunu ve üzüntüsünü paylaşmanın, birbirine yardım etmenin ve şefkat göstermenin, birbirine saygı göstermenin, aile yükünü paylaşmanın, ailenin uyumlu ve helal aşkını sürdürmenin, yaşam ve geçim sırasında bazı zorluklara rastlarken karı kocanın sadakatını denemenin, birbirini anlamının, tanımanın bir ölçüsüdür, tıpkı altınla demiri ayıran ocak gibidir. Nikahla erkeğe helal olan zata "katın" diyoruz. Bu, katıldı, birleşti anlamındadır. Yani iki yabancı insanın işbu nikah sözüyle gönlünün gönlüne, canının canına, kanının kanına katılması (karışması) anlamına gelir."⁸

Hatip Cemalettin Kaşgarî nikahın hutbe sözünün yarısını bitirip bir ekmeği tuza bandırdıktan sonra onu Şehzade Hüseyin ile Bübi Rabia'ya yedirmeyi buyurmuş ve bu işin anlamını şöyle açıklamış:

⁷ Topuk oyunu, çevgan vurma oyunu Uygur halk oyunlarının eski şekilleridir.

⁸ Nikahtaki bu sevgiyi kuğu kuşuna benzetmek, Mani dinine inanmış Uygurlar arasında şimdi de vardır.

“Bu, tuz ile başlayan ilk ekmeği biz beraber yedik. Şimdi bu saatten itibaren, aynı tencerenin yemeğini beraberce yiyeceğiz. Biz asla nankörlerden olmayız. Tuz veren ana vatana, halka ve ailemize ihanet etmeyiz şeklindeki anlaşmanın ilk gıdasıdır, yani yemindir.”⁹

Ondan sonra Cemalettin Kaşgarî nikah hutbesini devam ettirerek önce Bübi Rabia’dan hatun olma rızasını, sonra Şehzade Hüseyin’in eş olma rızasını alarak onları kutlamış.

Düğün ehli şarkı türkü söyleyerek, müzik çalıp dans ederek, kaval zurna çalarak Bübi Rabia’yı saraya gelin olarak getirmişler. Yolda holo salanlara (ateş yakanlara) elbise, kalpak ve paralar saçılmış.

No. 7

Can Kurtaran Hüner

Emir Şeb Hüseyin düğünden sonra yalnızca Bübi Rabia ile ilgilenerek hizmetini ihmal etmiş. Bübi Rabia hamile kalmış. Bir gün Bübi Rabia söze başlayarak:

“Ey emirim, şahımız sizi bir ekmek fırıncısı olarak yetiştirmiş, başınızda taşıdığınız tepside tükenmez ekmeğiniz varmış. İştahınız geldiğinde, elinizi uzatarak alıp yiyormuşsunuz. Ekmek fırıncısı başını dik tutup düz yolda yürümez ise başındaki tepsi düşüp ekmek dökülüp pislenir. Başınızdaki tepsi bir tarafa sapmış gözüküyor, dikkat etmezseniz, tepsinin düşme tehlikesi var.” demiş.

Hanımının bu anlamlı sözlerinden etkilenen Hüseyin, derhal aklını başına toplamış. O halkın durumunu öğrenmek için, bir gün oduncu kılığına girip beline iki kara ekmeği bağlayarak iki eşeğe odun yükleyip “Odun kaç para?” diye soranlara “Gönlünüzden ne koparsa veya eksik ola!” diye cevap vererek şehir sokaklarını dolaşmış.

Emir Şeb Hüseyin ticaretçi, kasap, ekmek fırıncısı, kebabçı, kısacası bütün meslek sahasındakilerin sözlerini dinlemiş. Zaptiye, zabıta ve devriyecilerin dürüstlerini, halkın dertlerine kulak tıkayarak halkı küçümseyip kibirlenenleri, hırsız, hileci, dolandırıcıları etrafına toplayanları tespit etmiş. Halkın bununla ilgili şikayetlerini dinlemiş. Dolaşa dolaşa, akşamüzeri bir kebabçının dükânına gelmiş. Kebabçı oduna köz koyup, “Odun kaç para?” diye sormuş. Hüseyin: “Gönlünüzden kopanı verin.” der demez, kebabçı “Köylünün tekiymiş bu.” diye düşünmüş ve Hüseyin’in düzgün endamına dikkatlice bakmış.

Emir Şeb Hüseyin kebabçının tehlikeli biri olduğunu fark edip, uzun tüylü kalpağını bastırarak giyip eşeğine “deh” diye yürümesi üzerine, kebabçı başkalarının araya girmesiyle odunu biraz daha yüksek fiyattan almış. Hüseyin’e odunu balkona dizdirmiş. Bu arada vakit akşam olmuş, sokakta insanlar da azalmış. Kebabçı: “Ey oduncu, buraya gelip karnımı doyur!” diye dört şiş kebabla çay vermiş. Emir Şeb Hüseyin kebabın kokusundan “Ölmüş hayvanın eti midir acaba?” diye kuşkulananak kendi ekmeğini yemiş ve “Para sıkıntım var idi, harcarsam, sermayem eksilecek.” diye özür dileyip gitmeye çalışmış.

Kebabçı etrafta insan kalmadığını görüp et parçalayana, “Şu sandıktaki paradan alıp ver.” demiş. Hüseyin sandığın yanına parasını saymak için varmış, bastığı yer bir kapı altına doğru açılınca, o yeraltı zindanına düşmüş. Bunun içinde pek çok insan varmış. Onlar Hüseyin’e: “Vah vah, yakışıklı delikanlıymışsın...” diye acımışlar. Hüseyin onlarla konuşup olayı anlamış. Hüseyin buradakilerin sıkıntısını gidermek için çamurdan satranç yapıp onlara öğretmiş ve birlikte oynamışlar.

⁹ Mani dinindekilerin “tuzğa şaş kilip berey” şeklinde yemin etmeleri, tuza saygı göstermesi, düşman tarafın yaralılarının tedavisi için tuz vermemesi tesadüfi değildir.

Bir gün, kebabçının celladı bıçağını dişleyerek onun bunun vücudunu elledikten sonra, Hüseyin'i kütük başına çekmiş. Cellat onu bağlayarak bıçak vurmak üzereyken, Hüseyin, "Yazık hüner ve ilimlerime, beni et yaparsanız bir akşamlık kebabla tükenirim, bu adamlarla hünerimi gösterirsem yüzlerce dirhem para ederdi, bundan çok kar ederdiniz." demiş. Cellat: "Hünerin nedir? Çabuk anlat." demiş. Hüseyin, "Kilim dokurum." demiş. Cellat bıçağını geri çekip Hüseyin'i kendi yerine götürüp kapatmış ve kebabçıya durumu anlatmak suretiyle kilim dokumada gerekli olan şeyleri hazırlamış. Üç gün üç gecede, Hüseyin kor gibi ışıldayan bir parça kilim dokumuş. Kilimin ortasında bir aslan, aslanın başında hançerini ağzında dişleyerek duran bir kedinin ona el uzatmakta olduğunu yansıtan bir resim, resimlerin ortasına ebced rakamlarıyla işlenmiş bir çiçek olup, bununla kendisinin kebabçının zindanında olduğunu ifade etmiş.

Kebabçı kilimi gördükten sonra gözlerini oynatmış, "Derhal süsle, ikincisini dokumaya başla." demiş. Gönlünde, "Pazara çıkaracağım, istediğim fiyattan satacağım, ama bin dirheme bile vermeyeceğim." diye düşünmüş.

Şimdi sözü saraydan dinleyelim. Hüseyin geri dönmeyince Bübi Rabia durumu şaha bildirmek istemiş. O, "Hürmetli şah ata, hazretlerine malum ki Emir Şebiniz Hüseyin hizmet nedeniyle iki hayvana odun yükleyerek oduncu kılığıyla çıkıp gittikten sonra belirlenen sürede dönem.edi. Hangi ilmi tahsil etmişti, hüneri neydi bunları öğrenmenizi rica ediyorum, fermanınızı bekliyorum" diye iki satır mektup yazıp hamile haliyle şahın huzuruna girip saygıyla eğildikten sonra mektubu sunmuş. Şah mektubu okuyup Bübi Rabia'yı özel odasına götürmüş. Saray emirleri, "Bir kaç gündür emir şeb saray selamına iştirak edemedi. Bugün yarın doğum yapması beklenen Bübi Rabia Hanım'ın özel olarak gelmesinde muhtemelen sebep var." diye fermanı beklemişler.

Şah özel odasında oğlu Hüseyin'in nikahlanmadan önce öğrendikleri ilim ve hünerlerinden Bübi Rabia'yı haberdar ederek çabuk arama çaresini düşünmüş. Ertesi gün şah şöyle ferman çıkarmış:

"Bugünden itibaren saraya her çeşit kilim satın alınacaktır. Bütün kilim satıcıları veya evinde kilimi olanlar kilimlerini saraya getirip gösterebilirler. Kilim satmak için saraya girenlere ziyafet verilecektir. Kilim beğenilirse istediği fiyattan alınacak, beğenilmezse şahın emir fermanlarını yerine getirdikleri için geliş dönüş ücreti verilecektir. Beğenilen kilimlerin parası nakit verilecektir. Sarayın onayı olmadan pazarda kilim satanlar, şahın emir fermanına aykırı davranmakla suçlanıp cezaya çarptırılacaktır."

Bu ferman her yere ulaştırılmış. Kilim görmek için ayrı bir oda hazırlanmış. Hazineci ve misafir ağırilayıcılar hazır olmuşlar. Şahın huzurunda ise vezirler, ordu komutanları ve ilgili yetkililer saf tutup durmuşlar.

Şahın emir fermanından haberdar olan halk bayramlık elbiselerini giyerek kilimlerini koltuklarına alıp saraya doğru akmaya başlamış.

Fermanı duyan kebabçı, dükkanı çıraklarına bırakmış ve evine gidip hazırlanarak kilimi koltuğuna kıştırıp saraya doğru yol almış. Kilim seçme odasına girip kilimi sermiş, saray ehli kilimin güzelliğine hayran kalmışlar. Bübi Rabia kilimi görür görmez durumu anlamış. "İşte bu renkteki ve bu desendeki kilimleri ne kadar olursa olsun alacağız." diye kebabçıyı ziyafet evine götürüp kendisi kilimi alarak şahın huzuruna girmiş. Diğerleri kebabçıyla sohbet etmişler. Kebabçı kibirle, "Bu tür kilimi hanımım dokuyor, fiyatında anlaşsaksak ne kadar isterseniz o kadar dokuyacağız." demiş. Şah kebabçının evine hemen gizli bir şekilde adam göndermiş, adam bakmış ki kebabçının hanımı yatağa düşmüş, değil kilim pantolon kemeri bile dokuyabilecek halde değilmiş.

Böylece, pazarlık yapıla yapıla, kebabçının istediği noktaya gelinceye kadar, şahın fermanı ile kebabçının dükkanı kuşatılmış ve zindan kapısı kırılarak Emir Şeb Hüseyin başta olmak üzere mahpuslar

azat edilmiş. Kebapçı haddini aşan suçu için şehirde teşhir edilerek dolaştırılırken, şairlerin Farsça söyleyenleri, “Hünendar hünere, bi hünere harest” derken, Türkçe söyleyenleri, “Diken ki baş çıkarsa memleket gülzarından, siyaset tığıyla o başı kesmek gerek.” demişler.

Şah darağacı hazırlatarak kebabının paraya doymayan nefsi için kilim fiyatına anlaştığı dirhemi eritip ağzına koydurmuş ve onu darağacına astırıp öldürmüştür.

Emir Şeb Hüseyin faciadan kurutup kendi makamına oturduktan sonra, Şahı Ehram, “Şimdiden itibaren her bir cana bin çeşit ilim ve hünere az sayılır. Doğumundan ölümüne kadar her erkek ve kadın ilim ve hünere öğrenip kendini değerlendirsin. Kim ki ilim ve hünere ehli olmaya alışmaz ise verginin büyük bir kısmı onlardan alınsın, çünkü bu tür insanlar kendi kendine çektiren insanlardır.” diye ferman çıkarmış.

No. 8

Mahmut’un Doğumu

Şahı Ehram oğlu Hüseyin ile Eşref-i çiftçilerden Molla Seyfettin amcanın kızı Bübi Rabia’nın samimi aşkı vuslat çeşmesinden su içmiş. Şah sarayına Bübi Rabia’nın gelmesi devlette adaletin gelişmesine, yurdun mamur, halkın mutlu olmasına vesile olmuş.

Bübi Rabia hamile kalınca, arzu semasında evlat şafağı sökmeye başlamış. Muhafızbaşı Hüseyin, hanımının doğum yapmasının yaklaştığını fark edince, şah babasına mazeretini bildirmiş, Bübi Rabia babası Molla Seyfettin amcanın huzuruna dikkatli bir şekilde gönderilmiş. Dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat dolduktan sonra, Bübi Rabia babası Seyfettin amcanın Söser Ağzı Azıh köyündeki bahçeli avlusunda perşembe günü sabahı sağ salim bir şekilde nur topu gibi bir çocuk dünyaya getirmiş.

Molla Seyfettin amca ebelere: “Kurt mu, tilki mi?” diye sormuş, onlar: “Kurt” diye cevap vermişler. Oğlunun göbeğini yaçak ile gömdükten sonra (Uygurlarda kız olursa konçak “kukla” ile, oğlan olursa yaçak ile göbeği gömme adeti vardır), Molla Seyfettin amca sevinerek dünürü Şahı Ehram ile damadı Muhafızbaşı Hüseyin’e müjde vereceğim diye bağında yeni olmuş erikleri bir sepete doldurup yola koyulmuş.

Şahı Ehram şehzadeleriyle birlikte Opal Art’taki “Kırk Bulak” civarına avlanmaya gitmiş, dağdaki uçurum üzerinden sıçrayan atın toynağı kayınca, şah atıyla birlikte uçuruma yuvarlanmış, at ölmüş ama, şahın kendisi sağ kalmış. Böyle bir vakitte Molla Seyfettin amca gelip Hüseyin başta olmak üzere emirlerle kucaklaşarak görüşmüş ve müjdeli haberi şaha ve damadına ulaştırmış.

Şah kendisinin büyük bir felaket ve sıkıntıdan kurtulması ve yeni torununun dünya gelmesi şerefine avlanmaya çıkan kırk yiğidinin atlarını adak sunup şükran için dua tekbir okutmuş. Seyfettin amcaya “acığ” (han ödülü)¹⁰ vermiş ve:

“Bugünden itibaren namı şerifeniz Hoca Seyfettin Büzruk olsun, Bübi Rabia kızımızın oğlan çocuk doğurduğuna mübarek olsun.” demiş. Herkes Hoca Seyfettin Büzruk¹¹ ile Muhafızbaşı Hüseyin’i tebrik etmiş. Şah yine ferman çıkarıp Muhafızbaşı Hüseyin’e Emir Sultan makamını vermiş.

¹⁰ Acığ, Han ödülü, at, destar, elbise ve kuşak gibi şeylerden oluşur.

¹¹ Bu kişinin mezarı bugün Opal’ın Kumbağ(Azıh) köyünün güneyindeki tepede olup “Hazreti Seyfettin Büzrukvar Mezarı” diye adlandırılmıştır.

Ad Verme Şöleni

Şahı Ehram bütün memleketteki ünlü müneccim, molla, ulema ve yurt büyüklerini toplayıp torununa ad verme şöleni düzenlemek istemiş ve ekabirlere haber vermiş. Herkes toplanıp “ad verme şöleni”ni “Kızıl Mescit Atam”daki sarayda büyük ziyafetlerle gerçekleştirmiş. Ziyafetten sonraki hayır dualardan sonra, şahın yeni torunu Türk hakanlarının geleneksel adetine göre, beyaz keçeye yatırılmış. Onu dokuz asker kaldırıp saray salonunun ortasına getirerek yere koymadan tutmuş.

Ziyafet ehli ve Hoca Seyfettin Büzruk başta olmak üzere misafirlerin hepsi: “Kutlu olsun şahımıza” diye mübareklemiş. Sonra vezir azam bebeği eline alarak alını ve tabanlarını öpüp, “Şehzade yedi iklime şah olsun.” demiş. Bunu duyan Şahı Ehram imalı gülmüş. İkincisi bebeği eline alarak, “Büyük bahadır ve akıllı olacağı kulaklarının büyüklüğü ve alınının genişliğinden bellidir. Elbette bu haysiyet şehzadeye özgüdür.” demiş. Şaha bu sözün de tuhaf geldiği her halinden belli olmuş. Üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncıları da şaha yaranmak ve dalkavukluk için güzel sözleri cömertçe dökmeye başlamış. Yedinci seferde, şahın dünürü Molla Seyfettin amca torununu eline alarak, “Tanrım bize bu yeni misafiri bağışlamış.” demiş. Sonra:

“Tanrıdan elçi gelmiş sayısı yok,
Elçinin bindiği atın canı yok.
Elçiye çift koyun vermiş tanrımız,
Postu var, eti var, ama kemiği yok”

şeklindeki şiiri okuduktan sonra “Ben Tanrıya binlerce kez şükrediyorum. Baba ve annelerin evlatlarına bağışlayacağı servet ilim ve edep öğrenmekten üstün değildir. Torunumuz Tanrı nasib ederse, terbiyemizle alim olsun.” demiş. Bütün salondakiler “Aferin!” diye bağırılmışlar. Ardından “Allahu ekber!...” sedası göklere yükselmiş.

Şahın gözlerinden sevinç göz yaşları Nevruz Bulak gibi fişkırmış. Şah koşarak gelip Molla Seyfettin’e sarılıp onu yeni torunu ile kaldırıp döndürerek yere koymuş.

Şahı Ehram torununu eline alıp başını gözlerini öpmüş, sonra halka bakarak,

“İlim iledir nizam-i alem,
Edeb iledir kemal-i adem”

şeklindeki şiiri okuduktan sonra “Ben yedi iklimin şahlığına evladımın alim olmasını yeğlerim. Alim olmak iki dünyanın nicatlığı ve şahlığıdır. Benim gönlümdeki arzumu veli gibi dünürüm Molla Seyfettin bildi. Ben çok memnun oldum. Onun için, bugünden itibaren bu kişinin namına bütün halk, “Seyfettin Veliyullah desin.” diye ferman çıkarmış. Herkes saygıyla eğilip, “Peki.” diyerek razı olmuş.

Ondan sonra, Şahı Ehram müneccimlere bakarak, “Bizim şan şöhretimize bu oğlun dünyaya gelmesi şan şöhret kattı. Haydi, müneccim ulemalarımız bir isim belirlesinler.” demiş. Herkes kendi görüşlerini ortaya koymuş. Ulemalardan biri:

“Şah cenapları, bugün ilim severliğinizi gösterip ilim arzusunu şahlıktan üstün tutarak bize saadet yolunu gösterdiniz. İlim ehlileri olarak çok sevindik. Onun için sizin gibi şahımızın devri ile övünüyoruz. Hepimiz bu övünç ve memnuniyetlerimiz için şükranlarımızı bildiriyoruz ve yeminimizde duracağız. Bizim bu niyetimizi ifade etmek için ayağı kutlu gelen evladınıza beş harftan ibaret “Mahmut” (Övgü sahibi) ismini vermeyi istirham ediyoruz. Bu isim yüce elçinin¹² 5. ismi olup her harfinde kutsal manalar gizilidir. İlk harf “m”(mim) sevgi, şefkat, mürüvvet, maharet, memnuniyet anlamlarını ifade eder. “H”

¹² Yüce elçi, Muhammed Aleyhisselam’ı ifade eder.

(ha) harfi hamd ve sena okuyan, hayat dolu, haya, hazır, hür, halim anlamlarını ifade eder. “M” (mim) harfi murat maksat, eş, sevgi, mert, magrur, muradına eren anlamlarını ifade eder. “V” (vav) harfi vefalı, kemaline ermiş, soyu devam ettiren, ilmi devam ettiren anlamlarını ifade eder. “D” (dal) harfi cesaretli, diyanet sahibi, gönül açıcı, ilimle hünerle övünen, şöhret kazanan, dahi, kılavuz anlamlarını ifade eder.” diye açıklama yapmış.

Şahı Ehram muteberlerin huzurunda, “Öyleyse, göz nurumuz olan torunumuzun ismi Mahmut İbn Hüseyin olsun!” diyerek duaya el kaldırmış. Herkes “Kutlu olsun, kutlu olsun!” diye tebrik etmiş.

Sonunda, Şahı Ehram: “Oğlumuz Hüseyin bu mübarek evlat hürmetine bugünden itibaren Emir Sultan Hüseyin diye adlandırılın, halk içinde ilim ve hüner öyle gelişsin ki devletimiz sınırları içerisinde ilim ve hüner bilmeyen kimse kalmayın. Herkes ilim ve ahlak sahibi olup faziletini arttırsın, insanî değerlerini ortaya koysun. Kim ilim ve hüner ehli olmaya alışmaz ise onlar kendilerine zulüm edenlerdir. İlme yan bakanlar angaryaya gönderilsin ve vergisi ağırlaştırılsın.” diye ferman çıkarmış.

No. 10

Mahmut’un Bebeklik Dönemi

Şehzade Mahmut gözünü açıp baktığı zaman, Şahı Ehram sevinip doksan koyun kestirerek geleneğe ve adete göre “hakik düğünü” yaptırmış. Pişirilen etin kemiklerine bıçak dokundurmadan etleri eklemelerinden ayırıp misafirlere adabıyla sunmuş. Sonra kemiklerin hepsini toplayıp “kefenleyip” çocuğun ömrü uzun olsun diye “Kızılcaay Atam”daki mezarlığa defnetmiş ve fatiha okumuş.

Mahmut’un ilk kırkı saçını kestirdiği zaman, berbere kesilen saçın ağırlığı kadar altın vermiş. Orada bulunanlara altın tabakta dinarlar vermiş. Bebeği beşiğe koyarken, kara basmasın (kabus görmesin, korkmasın) diye beşiğin altına gümüş hançer, ok yay ve tuz koymuş. Konuşmaya başladığında, horoza ve kırlangıça baktırmış. Bahadırılık işareti olsun diye, adete göre, niyazla başında bir tel saç örgüsü bırakmış.

Bir gün Bübi Rabia güneş çarpması nedeniyle hastalandığı için Şah Mahmut’u emzirmek üzere süt annesi aranmış. Ama Bübi Rabia:

“Çocuğun annesi sadece onu doğuran ben değil, oğlumu emziren kadın da anne olmaya münasiptir. Kainat üzerinde güneşin nasıl bir etkisi varsa, çocuk üzerinde de annenin öyle etkisi vardır. Kuş yavruları, tay, inek yavrusu ve kuzuların hepsi önce babasını değil, annesini tanır. Anne tarafından sağlam, ilmi, ahlaki terbiye almamış çocuk dünyanın bütün ilmini tahsil etse, cilt dolusu bilgiyi beynine doldursa, hatta filozof da olsa gerçek hayat adamı, ilim, ahlak ve din adamı olamaz. Bir mimar (duvarcı) usta duvarın temel tuğlasını yamuk koyarsa, onun duvarı göklere ulaşsa da yamuk yükselir. Oğlum Mahmut hanedanımızın neşesi, hayatımızın meyvesi, üreme ve çoğalma bakımından ömrümüzün gongasıdır. Onun için, ona benim bakmam ve emzirmem gerek.” diye sarayda bulunan süt annesini reddetmiş.

Bübi Rabia oğlu Mahmut bir tarafa doğru hareket ettiğinde, onu dikkalice izlemiş, yürüdüğünde arkasından takip etmiş, düştüğünde kaldırmadan kendisinin kalkmasını, cesareti öğretmiş. Sakatlamadan, bir yerini incitmeden tay tay edip yürümesini öğretmiş. Çocuğun şaşkınlığı için, bir kaç kere saçını kestirmiş. Ağzının bir tarafa sarkmaması için sağ ve sol göğsünden emzirecek sağlam bir şekilde büyütmüş.

Çocukluk çağından itibaren insafılı olmayı öğrenmiş olan Mahmut'un her zaman annesinin sağ bağırını¹³ emerek sol göğsünü kız kardeşi için bırakmış şeklinde bir rivayet vardır.

Temizliği adet edinmiş Bübi Rabia her zaman göğüslerini tertemiz yıkayıp çocuğunu abdestli ve temiz bir şekilde emzirmiş. Oğlunun önünde yalan söylemekten, onu korkutmaktan, bir şeyi saklamaktan, hile yapmaktan ve yatak elbiseleriyle gözükmekten sakınmış. Mahmut'a ekşimiş, bozulmuş sütleri içirmemiş.

Emziren kadınlara yaklaşmak kadınların sütünü bozar. Bu süt de çocukların mizacını bozar.

Bübi Rabia semavi kitap "Kur'anı Kerim" in emrine göre, çocuğun anne üzerindeki süt hakkının iki yıl olduğunu bilse de bir sonraki çocuğuna hamile kaldığı fark edilince, oğlunun büyüüp askeri eğitime katıldığında at binmede başarısız olmaması için Şehzade Hüseyin'in maslahatıyla oğlunu süttten kesmiş.

Mahmut konuşmaya başladıktan sonra Bübi Rabia her gün sabah onu uyandırarak, "Bir, yalan söz rızkı götürür, iki, şarab imanı götürür, üç, gam ömrü götürür, dört, sadaka belayı götürür, beş, tövbe günahı götürür" şeklindeki sözleri tekrarlatmayı adet edinip bunları okula başlamadan önce öğretmiş. Akşamları saraydaki çocuklarla ötüş oyunu¹⁴ oynatmış.

No. 11

Mahmut'un Okula Girişi

Mahmut dört yaş, dört ay, dört günlük olduğu zaman "Kona Korgan" denen yerdeki iki bayram namazı kılınan büyük cami yanındaki okula tantanayla götürülmüş.

Mahmut'u okula götürürken, dedesi Şahı Ehram ile Seyfettin Veliyullah sağ ve sol ellerinden tutmuş, Emir Sultan Hüseyin yolun iki kenarındaki halka tepsiyle götürdüğü gümüş dinarı her köşede oğlunun başından çevirip saçarak cömertliğini göstermiş. Onlar dershaneye girip üstada selam vererek halini ahvalini sorduktan sonra, çocuğu Mahmut'u hocaya teslim ederek, "Evladımız için, babaların ikinci sorumluluğunu, yani ilim terbiye vermeyi bugün size havale ederek yerine getirmeye geldik. Umudumuz boşa çıkmasın." demiş.

Emir Sultan Hüseyin Mahmut'un okuldaki arkadaşlarına birer etek ceviz, dokuzardan yumurta, dokuzar maden para paylaştırıp vermiş. Üstadını bir at, sarık, Irak kumaşından dikilmiş elbise, kimsenden yapılmış mestle ödüllendirmiş. Onlar biraz oturup ders dinledikten sonra üstada öğrencilere hoş görüyle davranmayı önererek dönmüşler.

No. 12

Aile Eğitimi

Mahmut çocukluğunda iyi bir aile terbiyesi almış. Onun babası Emir Sultan Hüseyin'e göre, çocuğun baba üzerindeki hakları şöyle imiş: 1. Güzel isim vermek. 2. Süt emzirmeyi güzelce tamamlamak, helalden rızklandırmak. 3. İlim eğitim vermek, okuma yazma öğretmek. 4. Su yüzmeyi, ok atmayı ve edebî öğretmek. 5. Erginliğe erdiğinde, anne babanın emirlerini yerine getirmek

¹³ Bağır, göğüs anlamındadır. Bağırdağ, sütyen demektir. Uygurlar bunu çok eskiden beri kullana gelmiştir.

¹⁴ Ötüş oyunu. Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügati't-Türk"teki açıklamasına göre, çocuklar halka şeklinde otururlar. Aralarından biri yanındakini dürtükleyerek ona, "Ötüş" der. Bu "Sen de yanındakini dürtükle" anlamına gelir. O da öyle yapar. Halkanın sonuna kadar oyun bu şekilde devam eder.

Mahmut aklına erdiği andan itibaren, ilim ve sanatın kıymetini bilen Emir Sultan Hüseyin oğlunun çeşitli heveslerini dikkatlice izleyerek onun okuma hevesini keşfetmiş. O yine “özel eğitici” tayin ederek Mahmut’un ilim öğrenmesine özel çaba harcamış.

Mahmut okula girince, kendi arzusunun ilk kapısının açıldığını gören marifetli kadın Bübi Rabia oğlunu her gün sabah uyandırıp onun yüzünü gözünü yıkamış, üzerine şehzadelere özgü elbise, kimsenden yapılmış çizme giydirmiş, beline gümüşle kaplanmış kemer takmış, yanına şafgırlık sanatını¹⁵ gösteren gümüş hançer asmış, başına uygun sarık giydirmiş ve kahvaltısını yaptırdıktan sonra şöyle demiş:

“Oğlum, siz bizim umudumuz sunuz, ilmi okulda üstadınızdan öğrenseniz de edep ahlakı benden öğrenmenizi ümit ediyorum. Her zaman güneş doğmadan ayağa kalkmak, sakın bir yere gidip ihtiyacını gidermek, yüzü gözü, eli ayağı ve oturacak yerlere kadar her şeyi temizce yıkamak, vaktinde azar azar yemek yiyip okula gitmeye hazır olmak, anne baba, üstat ve büyükleri gördüğünde “Selamüneleyküm” diye selam vermek, arkadaşlarına sevgiyle yaklaşip onlara “Ben şehzadeyim.” diye böbürlenmemek, büyükler konuşurken sözünü kesmemek, başkalarının şeylerini almamak, kötü niyetli kişilerin verdiği şeyleri almamak, kötü ve abes sözleri öğrenmemek iyi adet ve iyi davranışlardır. Siz bu dediklerimi aklınızda iyi tutun.”

Mahmut’un boynuna ilk önce dananın kürek kemiğinden yapılmış “tahta”, sonra “cilit”, ondan sonra kemere takılan “kalem”i yerleştirip onu özel olarak görevlendirilmiş iki atlı askere teslim ederek her gün okula göndermiş.

Mahmut her gün okuldan eve döndüğünde, annesi Bübi Rabia onu ilim hikmet öğrenmeye teşvik ederek kötü davranışlarda bulunmaması ve ondan sakınmayı adet edindirmiş. Mahmut kendisi de annesinden yemeklerin çeşitlerinden giysilerin ve ev aletlerinin isimlerine kadar her şeyi öğrenmeye çalışmış. Saray tarafından özel olarak görevlendirilmiş askerlerden sülalesinin isimleri, silahların adları, yer adları, dağ tepe ve nehirlerin kollarına kadar her şeyi öğrenmeye başlamış.

Mahmut yedi yaşına girdiğinde, anne babası kırk gün kırk gece sünnet düğün tertip ederek bütün yurdu, her ilçe ve kabileyi davet etmiş. Düğünde yemek dışında, halk için oğlak kapışma yarışı, koç dövüştürme oyunu, darvaz oyunu, sihirbazlık, topuk tutma oyunu gibi eğlenceler düzenletmiş.

No. 13

Mahmut’un Büyük Bir Gayretle Okuması

Çocukluğundan başlayarak bilgili ve zekiliğiyle tanınan Mahmut okula girip ilk tahtada “a, b, t, s” gibi harfleri iyice öğrenmiş. O üstadının kamyş kalemiyle koyun derisinden yapılmış kağıda yeni yılın girdiğini anlatan şu şiiri yazarak dağıtmış:

Kavaklar tomurcuklanmış yeni bahar
Oldu aleme ferahlık serhazar
Kim ki evladını okula verir
Huri gılmandan cennette bulur yar

Bu “nevruziye”yi dedesine götürdüğü zaman, Şahı Ehram sevincinden deveden buğra, Seyfettin Veliyullah dört dişli besili koyun, Emir Sultan Hüseyin kendisinin bindiği “Arğımakı Bedehşan”ı hediye etmiş.

¹⁵ Şafgırlık sanatı. Kılıç ve hançerlerin yüzünü sürterek gök kuşağı görünüşünü meydana getirebilen demircilik maharetidir.

Mahmut ikinci yılında “meshef”i, üçüncü yılında matematiğe dair bilimleri ve ebced hesabını ezbere öğrenmiş. Kısa sürede ebced hesabı yöntemiyle cümle kurabilecek seviyeye ulaşmış. İmam Ali’nin çarpım gazellerini ezberleyerek hesap yöntemlerini öğrenmeyi tamamlamış. İlkokulda o Arap harfi temelindeki güzel yazıyı yık tahtasından sivrileştirerek yapılan kalemle geyik boynuzundan yapılmış mürekkep kutusundaki ziğir yağı dumanından çıkarılan mürekkebe bandırıp alıştırma yapmayı adet edinerek güzel yazı sanatının temelini atmış. Sonra “mezheb-i şerif”i ezberlemeye başlayıp “kurra” olmuş, büyüünceye kadar “muhaddis” olarak yetişmiş.

Evlatlarının yeteneğine kail olan anne baba, danışarak, önce onu “Medrese-i Saçıye”de okutmuş, sonra “Medrese-i Hamidiye”nin müdderisi Hüseyin Feyzullah’tan ders aldırılmış.

No. 14

Şahı Eham’ın Nasihati

Mahmut küçücük yaşta şakacı ve çevik oluşu, öğrenmedeki titizliği ve çalışkanlığı, hafızasının kuvvetliliği ile herkesi şaşırtmış. Şehzadelerin öğrenmesi gereken askeri ilimlerden at koşturma, kılıç, mızrak, umutvazlık, ok atma gibi savaş maharetini, dini ilimlerden namaz sureleri, Kur’an sureleri, Kur’ani Kerim, Hadis, şeriat ilmi, dünyevi ilimlerden ilm-i hesap, ilm-i hendese, ilm-i ebced, ilm-i tecvid, ilm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i mantık, ilm-i nücum, ilm-i tebabet, ilm-i tarikat, coğrafya gibi döneminin ilimlerini mükemmel derecede öğrenmiş.

Mahmut’un yaşı otuza yaklaştığında “Medrese-i Hamidiye”deki üstadı Hüseyin ibn Halep’in duasını alarak Opal “Kızıl Mescit”teki sarayına dönmüş. Şehzade Mahmut’un medreseyi bitirip gelmesi münasebetiyle Şahı Eham dokuzardan nice hayvan kestirip düğün şölen düzenletmiş. Emir Sultan Hüseyin oğluna kaftan giydirmiş, Bübi Rabia mutluluk dileyerek alnından öpmüş.

Ziyafet sonunda, Şahı Eham torunu Mahmut’un başını okşayarak, “Bir çok üstad kendi ilim nuruyla gözünü de gönlünü de aydınlattı. Pek çok kitabı okuyup bir çok sihir ve hikmeti öğrendin. Ama senin daha okumadığın, mutlaka okuman gereken öyle bir kitap var ki. O bizim uçsuz bucaksız zeminimiz ve üzerinde yaşayan yüce halkımız. Atalarımız “Kendini bilmeyen başkalarını da bilmez” demişler. Sen bütün kabile, uruk oymaklarımızı, dağ nehir, orman, yayla, şehir kışlalarımızı dolaş, onlardan öğren ve anla.” demiş.

Herkes Mahmut’un ilminin gelişip kemale ermesini dileyerek duaya el kaldırmış. “Amin Allahu ekber” sesi sarayı sarsmış.

No. 15

Mahmut’un Memleketleri Gezmesi

Mahmut dedesi Şahı Eham’ın talebini kanat, babası Emir Sultan Hüseyin ile annesi Bübi Rabia’nın dileklerini irade ve kuvvet edinin Muk yolu (Morğ yolu- kuş yolu) üzerinden yolculuğa çıkmış. O Oğuz, Çiğil-Karluk, Yağma, Kıpçak, Basmil, Yabaku, Tohsi, Oğrak, Çaruk, Çümül, Kırgız gibi Uygur-Türk kabilelerinin tarihi, sergüzeştleri, dili, damga parolaları, örf adet, yaşam özellikleri, isimleri, törenleri, yaşadıkları yer, dağ, nehir, göl ve yaylaları, ayrıca onların etnik, toplumsal, ekonomi, askeri ilişkileri, bilimsel ve felsefi düşünceleri, şarkı, şiir, destan, atasözü ve deyimlerini araştırmış.

İlim tahsilinde kemale ermiş olan Mahmut 15 yıl içinde Rum ülkesinden Maçin’e kadar uzunluğu 31200 kilometre, genişliği 18750 kilometre olan Türk memleketlerini dolaşmış, Türk halklarının yaşadıkları şehir kışla ve yurtları tanımış. Karşısına çıkan malzemeyi toplayıp kayda geçirmiş, bakış açısı daha da genişlemiş. O yolculuğa devam edip Hakaniye ülkesinden Yedisu’ya, Yedisu’dan

Maveraünnehir'e geçmiş. O, sonunda hanedanına bağlı olanlara ve dedesinin akrabalarına sığınarak Bağdat'a gelmiş¹⁶. Kaşgarlı Mahmut Bağdat'a gelip devamlı okumuş, sonra müdderis olup yeteneğini göstermiş. O, mükemmel düşünceleri ve derin ilmi yeteneğiyle yüksek hürmet ve itibara nail olmuş.

No. 16

Kaşgarlı Mahmut'un Tasnif Ettiği Kitaplar

Kaşgarlı Mahmut "Türk Dili Gramerinin Cevherleri"¹⁷ ve "Divanü Lugati't-Türk" adlı kitapları yazmış. O, Arapça yazdığı "Divanü Lugati't-Türk" adlı kitabını Arap Abbasiler halifeliğinin (751-1258) 27. halifesi Ebulkasım Abdullah Muktedi Biemrullah'a (1074-1075 yıllarında tahta oturmuş) armağan etmiş¹⁸. O zaman Türkçe öğrenmek toplumsal bir ihtiyaç imiş. Bağdat toplumunda Türkçe bilenlerin sorunları çözülmüş, her şeyi yolunda gitmiş, itibarı yükselmiş, karnı tok, eksiği yok imiş. Şikayetini anlatmak için Bağdat'a gelenler, makam tamahındaki Arap aydınları, yükselmek için koltuğunda merdivenle dolaşanların hepsi Türklere yaranmaya çalışıyormuş. Bu duruma göre, Kaşgarlı Mahmut Arapların Türkçe öğrenmeleri ve Türkleri anlamlarına yardım etmek için, kendi vatanına, halkına olan hasretini ve hürmet iftiharını ifade etmek üzere bu kitabı yazmış. Uzun ve zorlu yolculuk sırasında, gurbette topladığı bilgi ve malzeme bu kitap için önemli kaynak olmuş. Kaşgarlı Mahmut kitabında: "Kendi derdini anlatmak ve Türklere yaranmak için, onlara Türkçe konuşmaktan daha iyi yol yok"¹⁹ diye yazmasının yanısıra "Türkçe'nin Arapça'yla yarışta koşan iki at gibi birlikte koşmakta"²⁰ olduğunu yazmış. Çünkü Araplar arasındaki bir kısım kibirli şahısların Türkleri "Acemi" (kekemeler) diye küçümsemeleri görülmüştü. Kaşgarlı Mahmut yine, "Ebedi yadigar ve tükenmez bir servet olsun diye yüce Tanrıya sığınarak bu kitabı düzdüm ve ona "Divanü Lugati't-Türk" diye isim verdim." diye yazmış.²¹

Bir rivayete göre, Tabğaç Buğra Karahan, yani Ebu Ali Hasan İbn Süleyman aslanhan'ın Arap Abbasiler Halifeliği'nin yeni halifesi Muktedi Biemrullah'ın tahta çıkmasını tebrik etmek için Bağdat'a gönderdiği heyet içerisinde Kaşgarlı Mahmut da bulunmuş, halifenin huzuruna çıkarken "Divanü Lugati't-Türk"ü yeni halifeye sunmuş.

No. 17

Ana Vatan Hasreti

Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı "Divanü Lugati't-Türk" adlı kitap halifenin emriyle saray divanhanesinde birkaç nüsha çoğaltılarak dağıtılmış. Böylece Kaşgarlı Mahmut'un şöhreti dünyaya yayılmış. Ama şöhret ve şahane izzet ikramlar Bağdat'ta gurbette yaşayan alimin kalbindeki annesi Bübi

¹⁶ Bu konuda iki görüş vardır. Mesela, ünlü araştırmacı Pristak'ın araştırmasında, 1057 yıllarında Karahanlılar'ın sarayında meydana gelen katliamda Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin öldürülmüştür. Şans eseri sağ kalan Kaşgarlı Mahmut siyasi suikasttan korunmak için memleket gezip Bağdat'a gelmiş şeklindeki görüş ileri sürülmüştür. Türkiyeli araştırmacı M. Şakir Ülkü Taşır farklı bir görüşe sahiptir. Onun fikri şöyledir: Selçuklular Hanlığının (1040-1154 yılları) hükümdarı Alparslan'ın (1063-1072 yılları arasında hüküm sürmüştür) hanımı Türken Hatun Karahanlılar Sülalesindeki Tabğaç Buğra Karahan Ebu Ali İbn Süleyman aslanhan'ın kızıdır. O zaman Türken Hatun'a sığınmak üzere çeşitli yerlerde pek çok yetenekli kişiler o dönemin ilim ocağı olan Bağdat'a toplanmışlardır. O sırada Kaşgarlı Mahmut'un Bağdat'a geldiğini tahmin etmek o kadar garip değildir.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmut bu kitaptan "Divanü Lugati't-Türk"te bahsetmiştir. Onun için bunu önce yazdığı anlaşılıyor. Ama bu kitap bugüne kadar bulunamadı.

¹⁸ Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a girip Arap Abbasiler Halifeliğini himayesi altına almıştır. Ondandır, halifeliğin fiili yetkileri Selçuklu Oğuzlarının eline geçmiş, halife sadece dini mevkinin korumuştur. 27. halife Celaleddin Selçuk'un desteğiyle tahta oturduğu için, halifelik sınırları içerisindeki Araplar Türkçe öğrenmeye mecbur olmuşlardır.

¹⁹ **Türkiy Tillar Divani (Divanü Lügati't-Türk)**, I. Cilt, Şincang Halk Neşriyatı, 1981, s. 2-5.

²⁰ **Türkiy Tillar Divani (Divanü Lügati't-Türk)**, I. Cilt, Şincang Halk Neşriyatı, 1981, s. 2-5.

²¹ **Türkiy Tillar Divani (Divanü Lügati't-Türk)**, I. Cilt, Şincang Halk Neşriyatı, 1981, s. 2-5.

Rabia ve doğduğu vatanına olan derin özlemine teselli olamamış. O günlerde Mahmut'un bütün düşüncesi anne özlemi, vatan özlemi etrafında dönüp dolaşmış. Yaşı büyüdükçe kendisinin topladığı "Çiftçinin iyisi turp eker, insanın iyisi kendi yurdunda kocar" şeklindeki atasözü aklına gelip yurdunu görme arzusunun ateşini tutuşturmuş. Yurdunun beyaz turpları, akan nehirleri, kıymetli toprağı göz önünden ışık perdesi olarak sırasıyla geçmiş.

Tam o vakitlerde Kaşgarlı Mahmut'un haberini almak için "Karvan Büyük" yoluyla yolculuğa çıkan korul-şaaşukluk kervan başı Malik ve Asker adlı iki kişi Bağdat şehrine gelmiş. Onlar kendi üstadı ve şehzadesi olan Mahmut İbn Hüseyin'i arayıp bulmuş, kendisini ziyaret etmiş, sonra hizmeti için taleplerini sorduğunda alim ömrünün sonlarında kendi yurduna dönme arzusunda olduğunu söylemiş.

Kervan başı ana vatandan bir mektup getirmiş. Bu mektup saray veziri tarafından yazılmış olup, onda şu anda vatanda asayiş ve ilmin geliştiği, vatanın ilim ve alimlere ihtiyacı olduğu, Kaşgarlı Mahmut'un dünyevi şöhretinden memnun olduğu, onun ilimle halka mutluluk yaratmaya yardım etmek üzere vatana dönmesini saygıyla beklediği anlatılmış.

Kervan başı Bübi Rabia Hanım'ın evlat hasretiyle yanıp tutuştuğunu, kavuşmak için sekpare olduğu haberini getirmiş. Bu haberi duyunca anne ve ana vatan hasretiyle yanıp tutuşan Kaşgarlı Mahmut Bağdat halifesinden izin alarak vatanına dönmek istemiş.

No. 18

Ana Özlemi

Kaşgarlı Mahmut öz yurdundan ayrıldıktan sonra dedesi Şahı Ehram'ın küçük hanımı kendi oğlu İbrahim'i velayet yapmak için, Şahı Ehram ve onun büyük hanımından olan çocuklarına zehir içirip öldürmüş. Bunlarla birlikte Kaşgarlı Mahmut'ın babası Hüseyin de zehirlenerek ölmüş.

Sarayda katliam meydana geldikten sonra dul kalan Bübi Rabia oğlunu uzun yıllar beklemiş. Onun hasretiyle yanıp tutuşan Bübi Rabia sonunda, "Yaşlılığında da olsa, göz nurum oğlumu arayıp bulayım, onun yüzünü görüp öleyim, ah oğlum neredesin?" diyerek oğlunun yoluna bakıp evlat özlemiyle gece gündüz ağlamış, evlat derdiyle kalbi parçalanmış, evlat arzusuyla belini bağlayıp Kök Art, Uluğ Art, Opal Art ve Muk Yolu tarafını kiblegah yaparak batıya doğru aramaya koyulmuş. Onun ayak ve elleri, vücudu yaralanmış, ayakta yürüyemediğinde emekleyerek, yuvarlanarak yürümüş, dizleri yaralanmış. Ama zavallı Bübi Rabia'ya oğlunu görmek nasip olmamış. O, Muk Yolu'nda "Oğlum" diye yürüyüp "Yıkçı Mahallesi"ne gelirken, yol üstünde can vermiş ve oraya defnedilmiş.²²

No. 19

Vatana Kavuşma

Bir müddet sonra Bağdat'taki işlerini bitiren Kaşgarlı Mahmut, ticaretini bitiren kervanlarla birlikte vatanına doğru yola koyulmuş. Kervan başı ona saygı göstererek en güçlü devenin horgücü üzerine gölgeli tahtirevan yaptırıp bindirmiş. Yoldaki tehlikeli yokuş ve geçitlerde, dar yollarda onu sırtında taşıyarak geçirmiş. Kervan Herat, Kök Art, Uluğ Art, Muk Yolu ve Opal Art üzerinden üç ay yol yürümüş. Kervan Debit²³ten geçerek Gez nehri boyunca kırk geçitten geçip Uluğ Art yokuşuna geldiğinde, onu yokuştan sırtında taşıyarak geçirmiş²⁴. Sonunda Kaşgarlı Mahmut göbek kanının aktığı ana vatanına sağ salim dönmüş.²⁵

²² Bübi Rabia Hanım'ın mezarı şimdi Opal'ın Pamir'e doğru giden ana yol kenarındaki "Yıkçı Mahallesi"ndedir. Her sene tünek (zikir gecesi) ve bayramlarda yerli kadınlar bu mezara gelip ziyaret etmektedirler.

²³ Debit, 10 söğütün bulunduğu önemli uğrak yeridir.

²⁴ Bugünkü Opal'ın Şaaşuk Korul mahallesinde vaktiyle zaptiye olan kişilerin evladı var. Bu mahalledekiler şimdi de "Korul" lakabıyla anılır. 1960'lı yıllarda 90 yaşında vefat eden İsmail Korul adlı kişi, "Hazreti Mollam Debit'ten dönüp Uluğ Art'a

“Kervan Büyük” yolundaki Kövrükbaşı denen yere geldiğinde, Kaşgarlı Mahmut annesi Bübi Rabia’nın dirisiyle değil, evlat hasretiyle ağlaya ağlaya göz yaşları kuruyan, ayrılık ateşinde yanıp kül olan sevgili, gam ortağı annesi Bübi Rabia’nın mezarıyla karşılaşmış ve mezara kendini atıp annesinin mezarını hasretle akan gözyaşlarıyla yıkamış, nezir ve yasını tutup mezarını yaptırmış.

No. 20

“Medrese-i Mahmutiye” ve “Nevruz Bulak”

Bübi Rabia Hanım’ın yas yemeğine iştirak eden hükümdar ve saray erbapları Kaşgarlı Mahmut’u saraya davet etmişler. Saray veziri bizzat kendisi ziyafet düzenleyip Kaşgarlı Mahmut’u tantanalı bir şekilde ağırlamış. Ziyafet ehlinin gözlerinde sevinç ışıkları belirmiş. Hatta pek çok ilim ehlinin gözlerinden sevinç gözyaşları dökülmüş.

Saray veziri ilim ile memleketi kalkındırma ve ilimle halka mutluluk yaratma konusunda hemfikir olduğuna inandığını söyleyip Kaşgarlı Mahmut’un saray hizmetine girmesini ifade etmişler. Ama Kaşgarlı Mahmut teşekkür ederek özür dilemiş ve geri kalan ömrünü ilimle ve ilmi yaymakla geçireceğini bildirmiş.

Kaşgarlı Mahmut kendi inancına uygun bir şekilde Opal’da heybetli bir medrese yaptırmış ve medresenin mihrabına “Esirgeyen ve şefkatli Allah’ın adıyla başlıyorum, ancak Allah yardım edebilir.” şeklindeki yazıyı yazmış. Onun müdderis olduğu bu medrese “Medrese-i Mahmutiye” diye adlandırılıp şan şöhreti doğudan batıya kadar yayılmış. Her taraftan, hatta Arap, Acem memleketlerinden de pek çok talebe gelip okumuş. Talebelerin hepsi üstadları Kaşgarlı Mahmut’a saygı göstermek için ona “Hazret-i Mollam” diye hitap ederlermiş.

Medrese’nin önünde zümrüt gibi berrak su fişkırpı duran bir kaynak olup, yaz günlerinde bütün talebeler bulak (kaynak) başında dinlenirken beyit atışması ve şiir okumayla meşgul olurmuş. Her yıl nevrüz töreninde Kaşgarlı Mahmut kendi talebeleriyle “Söser Ağzı”ndaki kaynak başına gelip gezinirmiş. Nevruznameler yazıp halkın refahını, ilmin gelişmesini dileyerek kaynağa bırakırlarmış. Böylece bu kaynağın adı da “Nevruz Bulak” olmuş.

No. 21

“İmam Malik Ecder”

Kaşgarlı Mahmut döndükten sonra “Marcan Bulak” başındaki “Medrese-i Mahmutiye”de ders anlatmış. Yabancı ülkeden onun peşinden gelen ağabey kardeş iki çırağı olup, birinin adı İmam Malik Ecder, diğerrinin adı İmam Malik Asker imiş. İmam Malik Ecder’in asıl adı İmam Malik Ekber imiş.

Bir gece bu kardeşler dışarıdan gelirken bir çiftçi delikanlının gece yarısında tarlasını sürmekte olduğunu, delikanlının annesinin ardından ağlayarak çırağ tutup yürüdüğünü görmüşler. Bunu gören İmam Malik Ekber, “Neden ağlıyorsunuz?” diye sormuş. Durum şöyleymiş: O civardaki dağın mağarasında bir ejderha olup, her yıl çiftçilerin bir çocuğunu yermiş. Aksi halde, halkın başına felaket yağdırırmış. O günün ertesinde sıra oğluna gelecekti. Onun için delikanlı ölmeden önce annesinin tarlasını sürmek için gece çift sürmüş, annesi ise çocuğuna kıyamadığından peşinden gelip ağlıyormuş.

İmam Malik Ekber ejderhayı öldürmeye niyetlenmiş ve üstadından izin istemiş. Kaşgarlı Mahmut İmam Malik Ekber’in gitmemesini söyleyip ejderhayı öldürmeye kendisi gitme kararına gelmiş ve iki

gelirken, bizim atalarımız yokuştan sırtında taşıyarak geçirmiş ve Opal’a getirmiş. Bizim evlatlarımız Hazreti Mollam’ın duasını almış” demiş.

²⁵ Araştırmalara göre, Kaşgarlı Mahmut M.S. 1080-1081 yıllarından Bağdat’tan Kaşgar’a dönmüştür.

kılıcı alıp çıkmış. İmam Malik Ekber üstadının ayağına asılarak, “Ben gideyim.” diye yalvarmış. Kaşgarlı Mahmut çaresiz İmam Malik Ekber’e ejderhayı öldürme izni vermiş. İmam Malik Ekber gök ineğin sütünü içip beline iki kılıcı iki yana doğru sıkıca bağlayarak ejderhanın önüne varmış. Ejderha sömürmeye başlayınca İmam Malik Ekber onun ağzından girip ejderhayı iki parçaya bölmüş. Ama onun içtiği süte su karıştırılmış olduğu için zehir etkisini kaybetmemiş ve o ölmüş. Onun için Kaşgarlı Mahmut bu fedakar çırağına, “İmam Malik Ejder” diye ad vermiş ve törenle defnetmiş²⁶.

No. 22

Kaşgarlı Mahmut ile Kör Muhlis

Kaşgarlı Mahmut “Medrese-i Mahmutiye”de müderrislik yaptığı günlerin birinde, onun muhlislerinden biri, “Ben Dergah-ı Hak’tan daima büyük şeyler istiyorum. Söz veririm ki senin yüce ve keremli dergahından az şey isteyenlerin gözü kör olsun.” demiş.

Kaşgarlı Mahmut ona, “Senin istediğin büyük şey nedir?” diye sormuş. O, “Cenabınızın karşısında duran bu dağ kıpırmızı altına dönüştürmesini isterdim.” demiş.

Aradan iki üç yıl geçmiş, o muhlis bir hizmetçisinin yardımıyla medreseye girip selam verdikten sonra kör olmasından dolayı dert yanmaya başlamış. Kaşgarlı Mahmut onu teselli ederek, “Tanrı bize yedi uzuvdan ibaret tükenmez serveti ihsan etti. Onu anlamaya bizim aklımız yetmez. Çünkü, bize verilen bu serveti yerinde kullanabilirsek, dünyadaki bütün dağların altın olmasından daha büyük bir servet ederdi. Bu dağın isteğine göre altın olmasından gören gözünün kör olmaması daha iyi idi.” demiş. “Ben Tanrıma ibadet ederek ondan nimet istesem, o benim gözümde küçük ışığı bile alarak kör eder mi, bu nasıl adalet?” demiş o muhlis.

“Öyle konuşma.” demiş Kaşgarlı Mahmut “Tanrım senin dualarının hepsini yerine getirip adaletini göstermiş. Dağı altın yapmasını istemiştin. Ondan daha büyük servet olan ten sıhhatliğini verip sana merhamet ihsan etti. Sen onu doğru kullanmadan, şükretmeden, bencillik arzusunda olmuştun. Sen isteğinde, “Az şey isteyenlerin gözü kör olsun.” demiştin. Bu dua talebin de yerine gelmiş. Çünkü, Dergah-ı Hak için dağları altına dönüştürmek kadar basit ve az şey olmaz. Eğer sen bana, “Tanrıya dua etmedeki talep ve maksadın nedir?” diye sorsaydın, ben sana, ‘Tanrıdan dilenmesi gereken en büyük dilek ten sıhhatliği, huzur, akıl ve ilme yetkinliktir.’ diye fikir verirdim.” demiş.

No. 23

Bin Bir Dut Ağacı

Karahanlılar sülalesi döneminde Kaşgarlı bir tüccar, ticaret için Kuçar’a gitmiş. Hancı, “Bir aylık da olsa evlenin.” diye bir kadını tanıştırtıp evlendirmiş. Bir aydan sonra tüccar, kadını boşayıp ticaret için İli’ye gitmiş.

Aradan 15-20 yıl geçtikten sonra, o tüccar yine Kuçar’a gelip yoldaşlarının önerisiyle bir kadınla evlenmiş. Nikahtan sonra, tüccar, “Hanım, anne babanız var mı?” diye sormuş. O kadın, “Babamı bilmiyorum, annemin söylediğine göre, babam Kaşgarlı bir tüccar imiş. O annemi boşayıp İli’ye gitmiş. Annem Kuçar şehrinden. Annem öleli iki yıl oldu. Bana dayım bakıyor.” demiş.

Kendi kızıyla evlendiğini öğrenen tüccarı kara ter basmış ve “Dışarı çıkıp geleyim.” bahanesiyle evden çıkıp doğru Kaşgar’a dönmüş. O, işlediği bu günahı gidermek için hiçbir çare bulamamış. O zaman Opal’daki “Medrese-i Mahmutiye”de müderrislik yapan, çok görmüş geçirmiş, her soruya cevap verebilen, elinden gelen iyiliği kimseden esirgemeyen, ilim öğrenenlerin piri Hazret-i Mollam Ellame

²⁶ Bu mezarın yeri bugün Opal’ın güneydoğu tarafında olup, “İmamlarım” diye anılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmut adlı yüksek bilgi sahibi büyük ulemanın olduğunu duyan tüccar fikir danışmak için Opal'a gelmiş. O Kaşgarlı Mahmut'a başından geçenleri anlattıktan sonra bu büyük günahı giderme konusunda fikrini sormuş. "Günah olmuş. Bunun tek uygun yolu odur ki, Allah yolunda bin bir adet dut ağacı dikerek yetiştirin. Dut ağacı tamamen yeşerip meyve verdiği zaman canlılar ve insanoğlu yere ve yere ne kadar çok dökülürse, sizin günahınız da o kadar dökülür." diye fikir vermiş Kaşgarlı Mahmut.

Tüccar derhal işe girişip sokağın iki kenarına bin bir adet dut ağacı fidanı dikmiş. Opal kazasının "Mollam Bağ" köyündeki Kaşgarlı Mahmut türbesinin bulunduğu tepeye giden sokağa şimdi kişiler "Dutlu Sokak" derler. Bu sokağın iki kenarındaki 17 adet koca dut ağacı, işte o bin bir adet dut ağacından kalanlar olup günümüze kadar korunmaktadır.

No. 24

Hay-Hay Kavak

Kaşgarlı Mahmut vaktiyle medreseyi bitirip üstadından dua alırken, "Üstadım, benim mezarım nerede olur?" diye sormuş. Üstadı, "Bir ömür sana eşlik eden değneğinin yeşerdiği yerde olur." demiş.

Kaşgarlı Mahmut'un yaşı büyüdükçe sağlığı kötüleşmeye başlamış. Günlerden bir gün, Kaşgarlı Mahmut değneğine dayanarak abdest için "Mercan Bulak"tan su alırken, değneği kaynağın başında sancılı kalmış. Değneği sancılı olduğu yerde bırakarak ibriği götürüp abdest almış. O abdestini aldıktan sonra arkasına dönüp bakmış ki değneği yeşermiş. Bunu gören Kaşgarlı Mahmut, "Hay, hay, nasıl böyle yeşermişsin sen." demiş. Böylece sonrakiler değnekten yeşererek biten bu kavağa "Hay-hay kavak" demişler.

Kaşgarlı Mahmut kendi muhlisleri ve talebeleri, akraba, eş dostlarına kendisi dünyadan göçtüğünde "Hay-hay terek" in büyük dalının gösterdiği tepeye defnetmesini vasiyet etmiş. Bu kavak şimdi de "Mercan Bulak" başında yeşerip durmaktadır.

No. 25

Kaşgarlı Mahmut'un Vasiyeti

Kaşgarlı Mahmut ömrünün sonlarında kendi kalemiyle yazdığı yazılı belgede şöyle vasiyet bırakmış, "Hazreti Mollam lakaplı Mevlana Şemseddin Ellame Mahmutiye'yim ki şu kadar yerimi vakfeyledim. Benden sonra, benim evladımdan kim şeyh, müteveli olursa, bu toprağı ekip satmamak, mülk vakfettim ve miras olarak almamak şartıyla topraktan çıkan ürünü paylaşılacak, şeyh x pay alacak, müteveli x pay alacaktır. X payı onarımcılara ve mezarımı ziyaret etmek için uzak ve yakından gelenlere sarfedilecektir."²⁷

No. 26

Kaşgarlı Mahmut'un Vefatı

Kaşgarlı Mahmut "Medrese-i Mahmutiye"de 15-20 yıl müderris olup pek çok talebe yetiştirmiş. O ders anlatarak, üç karne ömür yaşayıp 97 yaşında dünyadan göçmüştü. Kendi vasiyetine göre, Kaşgarlı Mahmut Opal'ın doğu tarafındaki Kumbağ tepesinde bulunan "Mercan Bulak" başındaki bir tepeye defnedilmiş.

²⁷ Yakup Bey döneminde (1865-1877) Kaşgar bölgesindeki bütün türbelerin tezkere ve yazılı belgeleri toplanmıştır. Bu sırada Kaşgarlı Mahmut türbesinin tezkeresi ile yukarıdaki yazılı belge de götürülmüş. Bu konuda 1957 yılında Otonom Bölge Müzesi elemanlarının Opal bölgesinde araştırma yaparken kaydettiği notlar Otonom Bölge Müzesi Medeniyet Yادigarlıklar bölümünün arşivinde saklanmaktadır.

Büyük alimin ölüm haberini duyan bütün halk mont ve kalpaklarını ters giyip gök dayaktan değnek tutup ağlamış. Askerler sarık ve elbiselerinin düğümlerini çözüp yay ve kılıçlarını yere yatırmış. Develeri yavrularından ayırıp bağirtmiş, atlarını yedeğe alarak yedi gün yedi geceye kadar grup grup, köy köy şeklinde yas tutup hayır dualar etmişler. Kanaldaki “Kara dere” suyu ile “Kızıl dere” suyu coşarak akıp hayatta birbirine karışmayan sular birbirine katılıp birlikte kıvranarak kenarlarına kendini vurarak alim için yas tuttuğunu ifade etmiş.

Bütün halk o zatın vefatına aşağıdaki mersiyeyi okuyup taziye bildirmiş:

Elveda, ey Şeyh Mevlana-i pirim,
Elveda, Mahmut ismin hem öğrettin bizim
Elveda, bahtını versin sana kadir Allah
Elveda, ey ilm ü irfan nuru gibi hulki azim.
Ya ilah cennette olsun pirimiz, üstadımız,
Namınızı dağlara benzettik Mevlanamız.

Kaşgarlı Mahmut’un mezarının bulunduğu dağ bu ağır musibet dolayısıyla dermanından gidip Kumbağ’dan Opilat, yani “Kırk Bulak”a kadar uzayan 14 kilometrelik gövdesini ayakta tutamadan büküldüğü için “Hazreti Mollam dağı” diye adlandırılmış. Kaşgarlı Mahmut, “Hazreti Mollam” ilmi üstlenen pirim diye adlandırılmış. Her sene çeşitli yerlerde medrese eğitimini bitiren talebelere unvan verme töreni burada yapılır, “Nevruz Bulak” suyunda abdest alınıp dua tekbir okunur, ondan icazet alınır ve kitap vakfedilmiştir. “Nevruz Bulak” ise her yıl nevruz sezonunda Kaşgar bölgesindeki önemli gezi yerine dönüşmüş, beyit söyleme ve aşure bayramında konaklama faaliyeti bugüne kadar devam etmiştir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A Bibliographic Study about Phonetics in Turkey Turkish

*Hüseyin Kahraman MUTLU**

Özet

Türkiye Türkçesi ses bilgisi ile ilgili olarak, ülkemizde şimdiye kadar muhtelif süreli yayın; sempozyum, kurultay ve kongre bildirileri yanı sıra, saha ile ilgili kitaplar yayımlanmıştır. Biz bu çalışmamızda, değişik bilimsel çalışmalarda yer almış olan yazıları, bir bibliyografyada toplamaya çalıştık. Bibliyografya denememiz, Türkiye Türkçesi ses bilgisi hakkında yapılan çalışmalar üzerinedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, ses bilgisi, dil bilgisi.

Abstract

A bibliographical attempt to the phonetics of Turkey Turkish. There have been a number of periodicals, symposiums, congress on the phonetic of Turkey Turkish. In this study, it is tried to collect all the related works in a bibliography. Our bibliography essay is on the works that made about phonetics of Turkey Turkish.

Key Words: Turkey Turkish, phonetics, grammar.

Çalışmamız, Türkiye Türkçesi ses bilgisi alanında, ülkemizde şimdiye kadar yayımlanmış olan süreli yayın; sempozyum, kurultay ve kongre bildirileriyle, bu sahada müstakil bir kitap hüviyetindeki çalışmalarını içermektedir.

Bibliyografya denememizde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Türkiye Türkçesi ses bilgisinin bugünü ve tarihi geçmişi yanında onun yaşayan ağızlarının geneli üzerine yapılan çalışmalar da yer almıştır. Fakat bu konudaki eksiklerimizin bulunabileceği muhakkaktır.

Çalışmamız, bibliyografya, taranan süreli yayınlar ve kısaltmalar bölümlerinden oluşmaktadır. Bibliyografyaların yazımında makale ve bildiriler “...” içinde verilmiş, eser adları italik olarak yazılmıştır.

- Ağakay, M. Ali, “İkizlemeler Üzerine”, *TD*, S. 2, TDK Yay., Ankara 1953, s. 268-271.
- Aksan, Doğan (Haz. Atabay, N., Özel, S., Çam, A., Piralı, N.), *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, TDK Yay., Ankara 1978.
- _____, “İstanbul Ağızı Üzerine Gözlemler”, *V. MATKO I*, Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1985, s. 17-23.
- Arat, R. Rahmeti, “Atabetü’l Hakayık’ta g ve ğ Seslerine Dair”, *TM*, C. IX, s. 66-73.
- _____, “Türkçe Metinlerde e / i Meselelerine Dair”, *Makaleler I*, TKAE Yay., İstanbul 1987, s. 334-341.

* Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

- Bağdaş, Cahit, “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu – k Ünsüzü ve Çokluk “*İAD*, S. 21, Gökubbe Yay., İstanbul 2005, s. 45-57.
- Bergstrasser, G., *Türk Fonetigi*, Çev. M. Şükrü Akkaya, İstanbul 1936, 29 s.
- Boz, Erdoğan, “Doğu Kökenli Kelimelerdeki Kelime Sonu (b,c,d,g) Ünsüzlerinin Türkiye Türkçesinde Ötümsüzleşme Meselesi”, *Türkbilig*, S. 2001/ 2, Ankara 2001, s. 11-22.
- _____, “Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu “*TD*, S. 605, Mayıs 2002, s. 447-456.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Uzun Ünlülerde Vurgu”, *İAD*, S. 14, İstanbul 2002, s. 29-36,
- _____, “Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu”, *TD*, S. 600, Aralık 2001, s. 856-865.
- Brendemoen, Bernt, “Anadolu Ağızlarındaki Ünlü Kalınlaşma ve İncelme Olaylarına Yeni Bir Bakış”, *IV. UTDK*, İzmir 2000.
- _____, “Labial Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar”, *TM*, C. XIX, İstanbul 1980, s. 223-240.
- Buran, Ahmet, “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş / s Meselesi”, *IV. UTDK*, İzmir 2000.
- _____, “Türkiye Türkçesinin Ses Bilgisi İle İlgili Sorunları”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Caferoğlu, Ahmet, “Anadolu Ağızlarında İç Ses Ünsüz Benzeşmesi”, *TDAY-B 1958*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 1-11.
- _____, “Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri”, *TDAY-B 1963*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 1-32.
- _____, “Anadolu Ağızlarında Metathese Gelişmesi”, *TDAY-B 1955*, TDK Yay., s. 1-7.
- _____, “Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri”, *TDAY-B 1964*, TDK Yay., Ankara 1989, s. 1-33.
- _____, “Eski Türkçe Devresindeki – s ve – ş Çelişmesi Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 405.
- Ceylan, Emine Y., “Türkçe y- ~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ø-, y-, v- Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 4, Ankara 1994, s. 145-158.
- _____, “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara 1991, s. 151-165.
- _____, “Türkçe’de (v) Morfemi”, *TM*, C. XVI, İstanbul 1971, s. 27-38.

- Coşkun, Volkan, “Anadolu Ağzlarındaki Ünlüler ve Allafonları”, *IV. UTDK*, İzmir 2000.
- _____, “Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi “*TD*, S. 588, Aralık 2000, s. 588-595.
- _____, “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Özellikleri ve Oluşum Yerleri Bakımından Sınıflandırılmasıyla Görüntüleri”, *TDAY-B 2001/ I-II*, Ankara 2003, s. 87.
- _____, “Standart Türkçedeki Ünsüzlerin Akustik Özellikleri ve Oluşum Yerleri Bakımından Sınıflandırılması”, *TDAY-B 2001/ I-II*, Ankara 2003, s. 63.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, *TDAY-B 1999/ I-II*, Ankara 2003, s. 41-50.
- Çağatay, Saadet, “Türkçede ñ ~ ğ Sesine Dair”, *TDAY-B 1954*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 15-30.
- Çağırın, Önder, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 239-266.
- Çağlayan, F., “Metathese”, *TD IV*, Nr. 43 (1955), s. 409-411.
- Demircan, Ömer, *Türkçenin Ezgisi*, Yıldız Teknik Üniv. Yay., İstanbul 2001, 253 s.
- _____, *Türkçenin Sezdizimi*, Der Yay., İstanbul 1996, X+196 s.
- _____, *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni–Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara 1979.
- _____, “Sesel Değişimler, Yazımsal Sesletim“, *TDD*, C.8, S.108, İstanbul 2005.
- _____, *Türkiye Türkçesinde Kök- Ek Bileşmeleri*, Ankara 1977.
- Demirezen, Mehmet, “Çağdaş Türkçe’nin / f / ve / v / Sesbirimlerinin Gelişimi ve Bazı Sorunlar”, *V. UTDK I*, Ankara 2004, s. 743-756.
- _____, “Sesbilimsel Kurallar Üzerine”, *TD*, S.10, Ankara 1979, s.211-221.
- Develi, Hayati, “Eski Türkiye Türkçe’sinde /K/ -/G/ Ses Birimlerinin Yazılışı”, *TDED*, C.29, İÜ Yay., İstanbul 2000, s.31-34.
- _____, “Tursun Fakih Gazavatnamesinin Ağzibilimsel Özellikleri “*İAD*, S. 17, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2004, s. 99-104,
- _____, “Türkiye Türkçesinde İç Seste Ünsüz Benzeşmesi ve Yansızlaşma”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 295-302.
- Duman, Musa, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK Yay., Ankara 1995, 336 s.
- _____, “Damak Ünsüzlerinin Klâsik Osmanlı Türkçesi Dönemindeki Gelişmelerine Dair”, *Doğu Akdeniz Üniv. FEF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, Gazimagosa 1998, s. 1-26.
- _____, “Klâsik Osmanlı Türkçesi Devresinde i / e Meselesine Dair”, *İAD*, S.7, İstanbul 1999, s. 65-103.
- _____, “Modern Türkiye Türkçesinde Yazı ve Söyleyiş İlişkisi”, *TD*, S. 625, TDK Yay., Ankara 2004, s. 3-10.

- _____, “Klâsik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 331-359.
- Eckmann, János, “Kelime Ortasındaki Anorganik b, p ve m’nin Türemesi”, *TM*, C.X, s. 314-321.
- _____, “Türkçe’de D, T ve N Seslerinin Türemesi”, *TDAY-B 1955*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 11-22.
- Elöve, Ali Ulvi, “Türkçe’de Yumuşak ve Kaba ‘L’ Konsonları”, *TD*, S.5, TDK Yay., Ankara 1956, s. 484-489
- Emre, Ahmet Cevat, “Türkçe’de Bulanık e (e) Fonemi”, *TD-B, Seri: III*, Sayı: 6-7, TDK Yay., İstanbul 1946, s. 487-497.
- _____, “*Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik*”, İstanbul 1949.
- Eraslan, Kemal, “Doğu Türkçe’sinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, *TDED*, C.18, İÜ Yay., İstanbul 1970, s.113-124.
- Ercilasun, A. Bican, “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *TDAY-B 1997*, Ankara 2000, s. 41-47.
- _____, “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 43-48
- _____, “Türkçe’de İki Fonetik Temayül Üzerine”, *UTDKO 1992*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 199-203.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yay., Ankara 2000, s. 128-134.
- Eren, Hasan, “- MM - > - MB - Dissimilasyonu”, *TDAY-B 1959*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 95-103.
- _____, “Rotasizm ve Lamdasizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?”, *TDAY-B 1999/ I-II*, Ankara 2003, s. 79-88.
- _____, “Türk Dillerinde Metathese”, *TDAY-B 1953*, TDK Yay., Ankara 1953, s. 161-180.
- Ergenç, İclâl, *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*, Engin Yayınları, Ankara 1989.
- _____, “Fonolojik İstatistik Yoluyla Karşılaştırmalı Bir Üslup Araştırması”, *DTCF Dergisi*, Cumhuriyet’in 60.Yıldönümü Armağanı, Ankara 1987, s. 147-178.
- _____, “Konuşma Dilindeki Kimi Ses Yitimleri ve Bunların Okul Çocuklarında Yazıma Yansımaları”, *II.Dilbilim Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1988.
- _____, “Dilimizdeki Ünsüz Yığılımları Üzerine Bir Deneme”, *Ortak Kitap*, S.1, Ankara 1989, s.248-285.
- _____, “< ğ > Üzerine”, *Dilbilim Yazuları (Derl. A. Sezer – S . Koç)*, Usem Yay., Ankara 1991, s.51-56.
- Ersoylu, Halil, “Türkçenin Bazı Yabancı Kelimelerindeki Damaksı Genişleme”, *İA*, S.9, İstanbul 2000, s. 97-104.

- Gemalmaz, Efrasiyap, “Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin Çalışması”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.12, Ankara 1980, s. 173-196.
- _____, “Türkçe'nin Morfo-Sentatik Yapısının Fonolojisine Etkileri”, *TDAY-B 1992*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 169-173.
- _____, “Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 1997, s.1.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Ses Olayları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniv. Yay., S. 3, Erzurum 1994, s.1.
- Gökşen, Enver Naci, “Yabancı Kelimeler ve Ses Uyumu”, *TD*, S.15, TDK Yay., Ankara 1965, s. 51-52.
- Gülensoy, Tuncer, “Doğu Anadolu Ağızlarında Görülen Bazı Fonetik ve Morfolojik Özelliklerin Altayistik Açından Değerlendirilmesi”, *TDA*, S.71, TDAV Yay., İstanbul 1991, s. 109.
- _____, “Doğu Anadolu Ağızlarının Bazı Ses Özellikleri”, *Erciyes*, X/ 111, Mart 1987, s. 1-5.
- _____, “Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme”, *TDAY-B 1984*, TDK Yay., Ankara 1987, s. 87-147.
- _____, “Türk Fonetik Transkripsiyonu Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, AÜ DTCF Yay., C. VIII, S. 1, s. 169-190.
- _____, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında G/K >C/Ç Değişmesi”, *V. UTDK I*, Ankara 2004, s. 1289-1298.
- Gülsevin, Gürer, “Türk Dilinde Kelime Bir Başı Ünsüzü Üzerine”, *TDAY-B 1989*, TDK Yay., Ankara 1992, s. 173-200.
- _____, “Ağız Araştırmalarında Ses Özellikleri Sınıflandırılmaları Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağız Örneği”, *IV. UTDK*, İzmir 2000.
- _____, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtilere Eklemeler”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, S.1, Afyon 2002, s. 39-49.
- _____, “Bir Ünsüz Düşmesi Tipi Daha”, *TDA*, S.139, TDAV Yay., İstanbul 2002, s.133
- _____, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında h Sesi Üzerine”, *TDAY-Belleten 2001/ I-II*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 129-146.
- Hatiboğlu, Vecihe, *Türk Kelimelerinin Ön Sesleri*, AÜ DTCF Yay., Ankara 1961, 65 s.
- İlhan, Nadir, “Birleşik Fiil Kuruluşunda a-i-u Ünlüleri “*TD*, S.596, Ağustos 2001, s. 177-183.
- _____, “Türk Dilinin Sesleri ve Alfabe Sorunu”, *Türk Kültürü*, S. 454, Şubat 2001, s.72-76.
- Karaağaç, Günay, “Eski Türkçe’de -ş/-ş-, -l /-l- > y Nöbetleşmeli Kök Allomorfları”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 593-599.
- Karadoğan, Ahmet, “Eski Anadolu Türkçesinde Yuvarlaklaşan Ekler”, *TDAY-B 2001/ I-II*, Ankara 2003, s. 171.

- _____, “Köktürkçe’deki N Sesi Üzerine”, *TDA*, S.139, TDAV Yay., İstanbul 2002, s.137.
- Karahan, Leyla, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ñ >Y Değişmesi”, *Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, GÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara 1999, s. 99-105.
- _____, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş>s Değişmesi ve Çalış Beldesi (Haymana) Ağzı “*Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2003, s. 41.
- Koç, Nurettin “-ca Eki Üzerine”, *TD*, S. 582, Haziran 2000, s. 505-515
- Konrot, A., “Sesbilgisi Çalışmalarında Nesnellik”, *Dilbilim ve Türkçe*, Kurtuluş Basımevi, Ankara 1991.
- Korkmaz, Zeynep, “Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında”, *TDAY-B 1953*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 197-203.
- _____, “Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonoloji – Morfoloji Bağlantısı”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2. Cilt*, TDK Yay., Ankara 1985, s. 249-273.
- _____, “Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 1995, s. 443-458.
- _____, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 433.
- _____, “Fuzuli’nin Dilindeki Fonetik ve Morfoloji Özelliklerine Dair”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C.2, TDK Yay., Ankara 1995, s.3-26.
- _____, “Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, TDK Yay., Ankara 1995, s. 123-127.
- Kösearif, Fuat, “Benzeşme ve Sertleşme”, *TDAY- B Seri: III*, Sayı: 1-3, Haziran 1945, TDK Yay., Ankara 1945, s. 137-143.
- Lajos, Ligeti, “Türkçede Uzun Vokaller”, *TM*, C. VII-VIII, I. Cüz, 1940-1942, s. 82-94.
- Mansuroğlu, Mecdut., “Fonetik Laboratuvarı Hakkında”, *TDED*, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1954, C. 6, s. 151-153
- _____, “Türkiye Türkçesi’nde Ses Uyumu”, *TDAY-B 1959*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 207-220.
- Mollova, M., “Orta Türkçenin Bazı Fonetik Çizgileri”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 431.
- Naskali, E. Gürsoy, “Kelime Gövdesinde Ses Değişmesi ile Yapılan Küçültmeler ve Bir Ablaut Örneği”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s.491-494.
- Nettle, D., Suzanne, R., *Kaybolan Sesler (Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci)*, Çev.: Harun Özgür Turan, Oğlak Yay., İstanbul 2002, 362 s.
- Özçelik, Sadettin, “Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler “*TD*, S. 634, Ankara 2004, s. 550-563.

- _____, “Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları “*TD*, S. 612, Aralık 2002, s. 1033-1042.
- _____, “Aykırılışma Terimi, Tanımı ve Örneklerin Tasnifi Üzerine”, *İA*, S. 14, İstanbul 2002, s. 131-144.
- Özdarendeli, M. Necmettin, “Türkçe’de Uzun Ünlüler”, *TD*, S.5, TDK Yay., Ankara 1956, s.348-354.
- Özden, R. H., *Tarihsel Bakımdan Öztürkçe ve Yabancı Sözcüklerin Fonetik Ayraçları I*, İstanbul 1938, 21 s.
- Özgül, Mehmet, “Türkçe’de Ünlülerin Üç Boyutu-Boyutların İşlevleri “*TD*, S. 38, TDK Yay., Ankara 1978, s. 372-375.
- Sağır, Mukim, “Anadolu Ağzlarında Ünlüler”, *TDAY-B 1995*, TDK Yay., Ankara 1997, s.377-390.
- _____, “Anadolu Ağzlarında Ünsüzler”,*TDAY-B 1995*, TDK Yay., Ankara 1997, s.391-409.
- _____, “Anadolu Ağzlarında Ünsüzlerin Ünlülere Etkisi ile Oluşan Ünlü İncelmesi Olayları”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK Yay, Ankara 2004, s. 296.
- Sağır, Mukim, “Ses Olaylarını Oluşturan Sebepler ve Anadolu Ağzları”, IV. *UTDK*, İzmir 2000.
- _____, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Seslerin Birbiri Üzerine Etkileri”, V. *UTDK II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2491-2510.
- Sarı, Mustafa, “Türkçede Ses ve Anlam İlişkisinin Farklı Bir Yönü”, V. *UTDK II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2577-2584.
- Selen, Nevin, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1979.
- _____, “>ğ> Nedir? Ne Değildir?”, *Çağdaş Türk Dili Dergisi*, Dil Derneği Yay., C. IV, S. 37, Ankara 1991, s. 566-570.
- Sevortyan, E. V., “Fiilden İsim Yapma Eki – ı ve Bununla İlgili Fonetik Sorunlar”, *Bilimsel Bildiriler*, TDK Yay., Ankara 1968, s. 101-107.
- _____, “Türk Dillerinde Sözcük Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 543.
- Sofu, Hatice, “ Sesletim İşlemleri: İngilizce Türkçe Edinen İki Dilli Bir Çocuktan Örnekler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul 2002, s. 27.
- Şaylı, Ö., aslan, L. M., “Türkçe’deki Seslerin Süre Özellikleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul 2003, s. 15.
- Şcerbak, A. M., “Zetasizm – Rotasizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlişkilere Dair Bazı Düşünceler”, *TDAY-B 1987*, TDK Yay., Ankara 1992, s.173-200.
- Şenel, Mustafa, “Türkiye Türkçesi Ses Alfabeti “*TD*, S. 600, Aralık 2001, s. 804-811.
- Takeuçi, Kazuo, “Türk Dili Tarihinde Rhotasizm ve Lamdaizm”, *UTDKO 1992*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 535-540.

- Tansu, Muzaffer , *Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe*, Ankara 1963.
- Tekin, Talat, “Ön Türkçede Ünsüz Yitimi”, *TDAY-B 1977*, TDK Yay., Ankara 1978, s. 35-51.
- _____, “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler”, Simurg Yay., Ankara 1995, 192 s.
- _____, “Türkçe / ş /, Çuvaşça / s /, Moğolca / ç /”, *TDAY-B 1986*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 71-75.
- _____, “Yeni Zetasizm Örnekleri”, *UTDKO 1988*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 81-83.
- _____, “Türk Dil ve Lehçelerinde Ünsüz İkizleşmesi”, *Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, Ankara 1971, s. 1-8.
- Thomsen, K., “Türkçe’de Kapalı – e”, Çev. Günay Karaağaç, *TDA*, S. 51, İstanbul 1997, s. 193-196.
- Topbaş, S., Kopkallı, H., “Sesbilim ve Sesbilgisi Terimleri Üzerine”, *Dilbilim Araştırmaları*, Hitit Yay., Ankara 1994, s. 310.
- Topbaş, S., “Konuşma Sorunlu Çocuklarda Sesbilgisel Çözümleme”, *I. Özel Eğitim Sempozyumu Bildirisi*, Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir 1991.
- Tseng, L., “Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi”, TDK Yay., Ankara 2002, 248 s.
- Turan, Zikri, “Eski Anadolu Türkçesinde Kelime Başı Ünsüzlerinde Aşırı Patlayıcılar Var Mıydı ? “7. Türkoloji Kongresi, İstanbul 1999.
- Türk, Vahit, “Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi”, *TDAY-B 2001/I-II*, Ankara 2003, s. 223.
- Üçok, Necip, *Genel Fonetik*, AÜ Yay., Ankara 1951.
- _____, “Fonemlerin Özellikleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.IX, S.4, Ankara 1951, s.363-380,
- Ünal, Recai, “Türkiye Türkçesinde Son Seste Bölüm Sonucu Ötümlüleşme Olgusu- Türkiye Türkçesinin Biçimsel Sesbilimi İlgilendiren Bir Sorunsalı”, *Dil Dergisi*, AÜ TÖMER Yay., C.5, Ankara 1996, s. 54-67.
- Üstüner, Ahat, “Türkçede Fonetik Pekiştirmeden Kaynaklanan Ünsüz İkizleşmeleri”, IV. *UTDK*, İzmir 2000.
- Yavuz, Orhan, “Türkçede ‘ Kapalı E ’”, *SÜ FEF Dergisi*, SÜ Basımevi, S.6, Konya 1993, s. 271-306.
- Yıldız, Osman, “Türkçe’de Kelime Sonu Ünsüz Grupları”, *Dil Dergisi*, Ankara 2000, s. 66-78.
- _____, “Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Değişmeler”, *SDÜ FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, Isparta 1999, s. 321-339.
- Yönel, Selçuk, “Türkçenin Yazımsal Fonemleri”, *TDAY-B 1971-1974*, TDK yay., Ankara 1974, s. 319-336.
- Yusuf, M. N., “Çağdaş Türk Dilinin Fonolojisi Üzerine İstatiksel Notlar”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 151.

- Zülfikar, Hamza, “Doğu Kökenli Kelimelerin Son Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısılması”, *TD*, S. 521, Ocak 1995, s. 435-448.
- _____, “Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısılması”, *TD*, Ankara 1996, S. 532 .
- _____, “Kalın K Ünsüzünün Okunuşundan Kaynaklanan Sorunlar”, *Kültür Bakanlığı, Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını Uluslararası Bilgi Şöleni- Bildiriler*, Ankara 2002, s. 295-304.

Taranan Süreli Yayınlar

1. Genel Dilbilim Dergisi, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği Yay., 1-8 sayılar.
2. Bağlam, İÜ Yabancı Diller Yüksek Okulu, Almanca Bölümü Dergisi, 1-3 sayılar, 1979-1981 yılları arası.
3. Bağlam; İÜ, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Fransızca Bölümü Dergisi, 1-6 sayılar, 1976-1981 yılları arası.
4. Türk Dili Dergisi, Dil Derneği Yay., 1-17 ciltler.
5. Çağdaş Türk Dili, Dil Derneği Yay., 1- 17 ciltler.
6. Ankara Üniversitesi DTCF. Dergisi, 1- 40 ciltler.
7. Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkoloji Dergisi, 1-12 ciltler.
8. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1-30 sayılar.
9. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, 1-16 sayılar.
10. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1-26 ciltler.
11. Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.
12. Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi, 1-7 ciltler.
13. Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1-14 sayılar.
14. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1-6 sayılar.
15. Türk Dili, TDK Yayınları.
16. TDAY- Belleten Dizini, 1940–2001 yılları arası.
17. İlmi Araştırmalar Dergisi, 1-20 sayılar.

Kısaltmalar

AKÜ	: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
AÜ	: Ankara Üniversitesi.
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren.
Derl.	: Derleyen.
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Fak.	: Fakültesi
FEF	: Fen Edebiyat Fakültesi.
GÜ	: Gazi Üniversitesi.
Haz.	: Hazırlayan.
İAD	: İlmî Araştırmalar Dergisi.
İÜ	: İstanbul Üniversitesi.
MATKO	: Milletler Arası Türkoloji Kongresi.
Nr.	: Numara.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi.
SÜ	: Selçuk Üniversitesi.
TD	: Türk Dili.
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları.
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
TDD	: Türk Dili Dergisi.
TDED	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
TDK	: Türk Dil Kurumu.
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
TM	: Türkiyat Mecmuası.
TÖMER	: Türkçe Öğretim Merkezi.
UTDK	: Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı.
UTDKO	: Uluslar Arası Türk Dili Kongresi.
Üniv.	: Üniversitesi.
Yay.	: Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE TATAR TÜRKÇESİ ARASINDAKİ SÖZ DİZİMİ FARKLILIKLARI ÜZERİNE*

On The Syntactic Differences Between Turkey Turkish and Tatar Turkish

Caner KERİMOĞLU

Özet

Türk lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmaların sayısı son yıllarda hızla artmaktadır. Ses ve şekil bilgisini esas alan çalışmaların yanı sıra söz dizimini konu edinen karşılaştırmalı çalışmalar da yayımlanmaktadır. Biz bu makalede Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesini söz dizimi bakımından karşılaştırarak iki lehçe arasındaki söz dizimi farklılıklarını tespit etmeyi amaçladık. Her iki lehçeyi kelime grupları, cümle öğeleri ve cümle türleri olarak üç başlık altında karşılaştırdık ve dikkat çeken söz dizimi farklılıkları üzerinde durduk. Çalışmamızda Tatar dilcilerinin söz dizimi konusundaki farklı görüşlerine de yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Söz Dizimi, Cümle Bilgisi, Tatar Türkçesi.

Abstract

Recently, the number of comparative studies about Turkish dialects is rapidly increasing. Besides phonetic and morphological studies, syntactic comparisons are also being published. In this article, we aimed to establish the syntactic differences between Turkey Turkish and Tatar Turkish by comparing these two dialects in terms of their syntactic characteristics. We compared the phrases, the parts of the sentence and the types of the sentences. However, we emphasized the notable syntactic differences between Turkey Turkish and Tatar Turkish. In this study, we were also interested in different views of Tatar linguists about syntax .

Key Words: Syntax, Tatar Turkish, Turkey Turkish.

1. Giriş

Son yıllarda Türk lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Bu çalışmalar, geniş bir coğrafyada konuşulan Türk dilinin kolları arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespitini kolaylaştırmakta, farklı zaman ve mekanların Türkçe üzerindeki etkilerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Kökeni aynı olan lehçelerin karşılaştırılması sonucunda elde edilen veriler, bize lehçeleşme sürecinde yaşanan değişimleri ve bu değişimlerde rol oynayan faktörleri de (coğrafya, komşu diller vb.) tespit etme imkânı vermektedir.

Türkçenin çeşitli kolları arasında fonetik ve morfolojik bakımdan yapılan karşılaştırmalı çalışmalar yanında, özellikle 90'lı yıllardan sonra, sentaktik karşılaştırmaların da yapıldığını görmekteyiz.¹ Biz bu çalışmamızla Türk lehçeleri arasında yapılan bu karşılaştırmalı söz dizimi

* Bu çalışma, doktora tezimize dayanmaktadır; daha ayrıntılı bilgi için tezimize bakılabilir: Caner Kerimoğlu, **Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Prof. Dr. Zeki Kaymaz, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006.

¹ Ertuğrul Yaman, “*Türkiye Türkçesine Göre Özbek Türkçesindeki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine*”, **3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996**, Ankara 1999, s. 1235-1240; Ertuğrul Yaman, **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, TDK yay., Ankara, 2000; Metin Karaörs, “*Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması*”, **TDAY-Belleten 1996**, Ankara, 1999, s. 129-144; Metin Karaörs, “*Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması*”, **3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996**, Ankara, 1999, s. 613-623; Himmet Biray-Nergis Biray, “*Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme*” **Gazi Eğitim**

çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçladık. Söz dizimi bakımından karşılaştırmak üzere Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesini seçtik.

2. Metot

Kullandığımız metot üzerinde kısaca durmanın çalışmanın değerlendirilmesine katkıda bulunacağını düşünüyoruz. Bilindiği gibi Türkiye gramer yazımında söz dizimiyle ilgili pek çok konu (takısız isim tamlaması, edat tümleci, birleşik cümle türleri vb) tartışılmaktadır. Söz dizimi unsurlarının tanımı ve tespiti konusunda görüş birliğine varıldığını söylemek güçtür. Biz, kelime grupları ve cümle konusunda genel kabul gören bir çalışma olmadığı için, son yıllardaki yayımlarda nispeten daha sık kullanıldığını gördüğümüz Muharrem Ergin'in tasniflerini temel aldık.²

Söz dizimini üç temel bölüme ayırdık: Kelime grupları, cümle unsurları, cümle türleri.³ Karşılaştırmalarımızı bu başlıklar altında yaptık. İki lehçe arasındaki söz dizimi farklılıklarının tespitini amaçladığımız bu çalışmamızda, Tatar gramerciliğindeki söz dizimi yazımında kullanılan belli başlı tasniflere de yer verdik. Bu tasnifler, Tatar gramerciliğinin söz dizimine yaklaşımı konusunda, az da olsa, fikir verecektir. Türkiye'de tartışılan bazı konuları Tatar dilcilerin nasıl değerlendirdiğini görmenin, tartışmalara yeni bakış açılarıyla yaklaşmada faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

3. Karşılaştırma

3.1. Kelime Gruplarının Karşılaştırılması

“Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu”⁴ şeklinde tanımlanan kelime grupları Türkiye gramerciliğinde farklı şekillerde tasnif edilmiştir.⁵ Bu tasniflerin çoğu M.

Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, s. 22-45; Feyzi Ersoy, “Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**, Ankara, 2004, s. 1075-1096.

² M. Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak yay., İstanbul, 1993.

³ Türkiye gramerciliğindeki söz dizimi araştırmalarında gelenek halini alan “kelime grubu-cümle-cümle türleri” sırasına uyuyoruz; ancak bu sıralamanın söz dizimi unsurlarının oluşum basamaklarını gösterdiğini düşünmüyoruz. Kelime gruplarının cümlelerden kısaltıldığı, bu nedenle oluşum bakımından cümleden sonra geldiği düşüncesindeyiz. Kelimeden kelime grubuna, kelime grubundan cümleye gidildiği şeklinde bir görüşe katıldığımız için değil, gramer yazımında kabul gören bu sıralamayı bozmama düşüncesinden hareketle kelime gruplarını cümleden önce inceliyoruz. (Cümleyi kelime grubundan önce inceleyen araştırmacılar da vardır: R. Şimşek **Türkçe Sözdizimi**, Trabzon, 1987; S. Eker, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker yay., Ankara, 2003. L. Karahan eserinin 2004 yılındaki baskısında tasnifini değiştiren ve cümleyi kelime grubundan önce işler: L. Karahan **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ yay., Ankara, 2004.)

⁴ Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK yay., Ankara, 1992, s. 100

⁵ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK yay., Ankara, 1998, s. 497-519; Vecihe Hatipoğlu, **Türkçenin Sözdizimi**, TDK yay., Ankara, 1972, s. 2-95; V. Hatipoğlu, “*Kelime Grupları ve Kuralları*”, **TDAY-Belleten 1963**, Ankara, 1988, s. 203-204; M. Kaya Bilgegil, **Türkçe Dil Bilgisi**, Dergah yay., İstanbul, 1982, s. 115-162; Rasim Şimşek, **Türkçe Sözdizimi**, Trabzon, 1987, s. 321; Leyla Karahan, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ yay., Ankara, 1999, s. 11; Mazhar Kükey, **Türkçe'nin Sözdizimi**, Ankara, 1975, s. 3; Sıtkı Sağlam, **Türkçenin Sözdizimi**, Diyarbakır, 1977, s. 3-4; Sezai Güneş, **Türk Dili Bilgisi**, İzmir, 2003, s. 309-340; İbrahim Delice, **Türkçe Sözdizimi**, Kitabevi yay., İstanbul, 2003, s. 17; Aleaddin Mehmedoğlu, **Türk Dilinde Bağımlı Birleşik Cümle Söz Dizimi**, Aşyan yay., Adapazarı, 2001, s. 22-27; Ahmet Beserek, **Türkçede Cümle Yapısı**, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1991, s. 29-30; Siddık Akbayır, **Cümle ve Metin Bilgisi**, Deniz Kültür yay., Ankara, 2003, s. 5; N. Yılmaz-E. Ceylan, **Türk Dili El Kitabı**, Grafiker yay., Ankara, 2003, s. 201-207; Süer Eker, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker yay., Ankara, 2003, s. 361-379; H. İbrahim Usta, “*Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları ile İlgili Bir Sınıflandırma*”, **Türk Dili**, S. 579, Mart 2000, s. 209; İsmet Cemiloğlu, **14. yy Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi (KE)**, TDK yay., Ankara, 1994, s. 3-46; İ. Cemiloğlu, **Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme (DK)**, TDK yay., Ankara, 2001, s. 1-59; Metin Karaörs, **Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri**, Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri, 1993; Rasih Erkul, **Cümle ve Metin Bilgisi**, Ankara, 2004, s. 4-20; Ertuğrul Yaman, **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, TDK yay., Ankara, 2000, s. 35-172; A. S. Ertane Baydar-T. Baydar, “*Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları*”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 16, Erzurum 2001, s. 27-47

Ergin'in tasnifini esas almıştır. Biz de bu tasnifi kullanıyoruz: 1. Tekrarlar 2. Bağlama grubu 3. Sıfat tamlaması 4. İsim tamlaması 5. Aitlik grubu 6. Birleşik isim 7. Birleşik fiil 8. unvan grubu 9. Ünlem grubu 10. Sayı grubu 11. Edat grubu 12. İsnat grubu 13. İlgi grubu 14. Yönelme grubu 15. Bulunma grubu 16. Çıkma grubu 17. İsim-fiil grubu 18. Sıfat-fiil grubu 19. Zarf-fiil grubu⁶ 20. Kısaltma grubu⁷.

Tatar gramerciliğinde kelime grupları Türkiye gramerciliğine göre farklı şekillerde tasnif edilir.

Tatar dilci **Gıybad Alparov**, eserinde kelime grupları için ayrı bir bölüm oluşturmaz. Ancak tamlamaları cümle unsurlarından biri olarak kabul eder ve şu tasnifi yapar:

Tamlamalar (*Ayırğıçlar*)

1. Sıfatlı tamlama: *kızıl kalem*, *timérçé Ali* “demirci Ali”, *biş at* “beş at”
2. İyelikli tamlama: *miném kitabım* “benim kitabım”, *anıñ süzé* “onun sözü”, *İdil yulgası* “İdil nehri”⁸

Yazar, cümle unsuru olarak gördüğü ve sıfatlara bağlı unsurlar şeklinde açıkladığı “*açıklav*”lara da şu örnekleri verir: *ul minnen olırak* “o benden daha büyük”, *bik ozın kéşé* “çok uzun kişi”⁹

Bir diğer Tatar dilci **V. N. Hangildin**'in tasnifi şu şekildedir:

1. Yöneticili Kelime Grupları (İyertülé Süz Tézmesé): Bunlar da yönetici unsurun türüne göre bölümlenir.

- a. İsim yöneticili kelime grupları: *béznéñ öyde* “bizim evde”, *iské sandık* “eski sandık”, *Davut abıy* “Davut ağabey.”
- b. Sıfat yöneticili kelime grupları: *küzge kürénérlek* “göze görünür”, *alaça tuşlı* “alaca dışlı”, *bik iské* “pek eski”
- c. Fiil yöneticili kelime grupları: *koyaş çıguvin* “güneşin doğuşunu”, *yeşén turında söylerge* “şimşek hakkında konuşmak”
- d. Zarf yöneticili kelime grupları: *bik irte* “çok erken”, *şayan balalarça* “yaramaz çocuklar gibi”
- e. Zamir yöneticili kelime grupları: *min üzém* “ben kendim”, *ipteşlernéñ hemmesé* “dostların hepsi”, *sin üzéñ* “sen kendiñ”

2. Sıralı Kelime Grupları (Tézülé Süz Tézmesé): Yönetici bir unsur yoktur. Grubu oluşturan unsurlar eşit öneme sahiptir. *Alnı-artnı* “önü arkayı”, *uñnı-sulnu* “sağı solu”, *Kayum abıy bélen Ehmét ipteş* “Kayum ağabey ile Ahmet arkadaş”, *kırlar hem bolınnar* “kırlar ve otlaklar”¹⁰

Söz dizimi alanının en önemli uzmanlarından biri olan **M. Z. Zekiyev**, “iki ya da birkaç müstakil sözün bütünleyici bir münasebete girmesi neticesinde ortaya çıkan ve tam bir düşünceyi bildiren dizi”

⁶ Çalışmamızda M. Ergin'in tasnifini kullandığımızı ifade etmiştik. Ancak terim konusunda Gramer Terimleri Sözlüğü'ndeki terimlere bağlı kaldık. (Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK yay., Ankara, 1992). M. Ergin'in kullandığı partisip, gerundium vb terimlerin yerine sıfat-fiil, zarf-fiil terimlerini kullandık.

⁷ M. Ergin, age., s. 355-375

⁸ G. Alparov, **Saylanma Hizmetler**, Kazan, 1945, s. 127-129

⁹ age., s. 129-130

¹⁰ V. N. Hangildin, **Tatar Télé Grammatikası**, Kazan, 1959, s. 327-347

olarak tanımladığı kelime gruplarının düşünceyi benzer düşüncelerden ayırıcı ve somutlaştırıcı bir iş gördüğünü ifade eder.¹¹

Yazar kelime gruplarını, 1958 yılında yayımladığı *Hezêrgé Tatar Edebiy Têlé (Sintaksis)* adlı eserinde grubu yöneten unsura göre “yöneticisi isim olan kelime grupları” ve “yöneticisi fiil olan kelime grupları” olarak iki başlıkta incelemiş, daha sonra da yönetilen unsurun türüne göre bu iki ana grubu alt bölümlere ayırmıştır.¹²

M. Z. Zekiyev, 1984 yılında yayımladığı *Hezêrgé Tatar Edebiy Têlé Sintaksısı hem Punktuatsiyesé* adlı eserinde ilk tasnifini genişletmiştir. Yazar bu eserinde kelime gruplarını farklı ölçülere göre tasnif eder. İlk tasnifini gruba katılan sözlerin sayısına göre yapar:

1. Basit kelime grupları (Gadi süz tézme): İki unsurdan oluşurlar. *Kitapnı ukuv* “kitabı okumak”, *iké östel* “iki masa”.

2. Birleşik kelime grupları (Katlavlı süz tézme): En az iki basit kelime grubundan oluşur. *Kilesé atnaga kaytuv* “gelecek hafta dönmek”, *biş kapçık on* “beş kap un”¹³

M. Z. Zekiyev, ikinci tasnifini ise grubu oluşturan unsurlar arasındaki anlam ilişkilerine göre yapar:

1. Geçici kelime grupları (İréklé süz tézme): Her iki unsur da anlamlarını korur. Kalıplaşma söz konusu değildir. *vatanını yaratuv* “vatanını sevmek”, *tuganı bélien yazışuv* “kardeşim ile yazışmak”

2. Deyimleşmiş kelime grupları (Frazelogik süz tézme): Anlam kalıplaşmıştır. Unsurlar ilk anlamlarını yitirmiştir. *iske töşerüv* “akla düşürmek, hatırlamak”, *hetérge aluv* “hatıra almak, hatırlamak”¹⁴

Yazar son tasnifinde grupta yönetici olan kelimenin türünü esas alır. İki ana bölümü belirledikten sonra alt bölümleri yardımcı unsurlara göre yapar:

1. Fiil Grupları (Figıl Süztézmeler)

a. İsimli fiil grupları: *aña söylev* “ona söylemek”, *bérevné kürüv* “birini görmek”, *balta bélien kisüv* “balta ile kesmek”

b. Sayılı fiil grupları: *ikénçé bolup* “ikinci olarak”, *cidev kildéler* “yedisi geldi”

c. Zarflı ve sıfatlı fiil grupları: *yalgız kaluv* “yalnız kalmak”, *kurkınıç dip béliv* “korkunç diye bilmek”, *bıyıl ukuv* “bu yıl okumak”

d. Fiilli fiil grupları: *kiyéngéç utıruv* “giyinmek için oturmak”, *tirlev öçén yögerüv* “terlemek için koşmak”, *baruvga hezêrlenüv* “gitmek için hazırlanmak”

2. İsim Grupları (İsém Süztézmeler)

a. İsimli isim grupları: *başkort yégété* “başkurt yiğidi”, *timér körek* “demir kürek”, *duslarımnan Ehet* “dostlarımdan Ehet”

¹¹ M. Z. Zekiyev, *Hezêrgé Tatar Edebiy Têlé Sintaksısı hem Punktuatsiyesé (HTETSP)*, Kazan, 1984, s. 21

¹² M. Z. Zekiyev, *Hezêrgé Tatar Edebiy Têlé (Sintaksis) (HTET)*, Kazan, 1958, s. 30-58

¹³ M. Z. Zekiyev, *HTETSP*, s. 23

¹⁴ age., s. 23

- b. Sıfatlı ve zarflı isim grupları: *al tañ* “al tan”, *kiñ sahra* “geniş sahra”, *yahşı at* “güzel at”, *cidé yıllık plan* “yedi yıllık plan”, *keyéfsézrek vakıt* “keyifsiz vakit”
- c. Sayılı isim grupları: *cidé yıl* “yedi yıl”, *cidé buvın* “yedi nesil”
- d. Fiilli isim grupları: *ukıgan kéşé* “okuyan kişi”, *kaytır yul* “dönecek yol”
- e. Yüklemlı isim grupları. “Yuk, kirek, tiyêş” gibi isim cümlelerinde yüklem olabilen kelimelerle kurulan gruplardır. *Kirek kader ikmek* “gereği kadar ekmek”, *karalırga tiyêşlé materialler* “bakılması gereken materyaller”

3. Sıfat Grupları (Sıfat Süztézmeler):

- a. İsimli sıfat grupları: *halıkka tañış* “halka tanıdık”, *cırğa osta* “türküde usta”, *urtasınnan sınık* “ortasından kırık”, *buyı bélen zur* “(boyu ile) boyca büyük” *yafrak kébék yem-yeşil* “yaprak gibi yemyeşil”
- b. Zarflı sıfat grupları: *bugén matur* “bugün güzel”, *yeşlerçe saf* “gençler gibi saf”, *tölkédey heyleker* “tilki gibi hilekar”
- c. Fiilli sıfat grupları: *yörérge yahşı* “yürümek için güzel”, *kiyerge uñay* “kiymesi iyi”

4. Zamir Grupları (Almaşlık Süztézmeler): *duslarımnan tégésé* “dostlarımdan diğeri” *tañışlarımnan monısı* “tanıdıklarımdan bu”

5. Sayı Grupları (San Süztézmeler): *ahırdan altınçı* “sondan altıncı”, *urtadan bişénçé* “ortadan beşinci”

6. Zarf Grupları (Revêş Süztézmeler): *bugén irtén* “bugün erken”, *şaktıy zur* “çok büyük”

7. Yüklemlik Kelimelerle Kurulmuş Gruplar (Heberlék Süzlé Süztézmeler): *kirek, yuk, bar* gibi yüklem olabilen kelimelerle kurulan gruplardır. *siña mömkin* “sana mümkün”, *ukutuvçı öçén kirek* “öğretmen için gerek”.¹⁵

M. Z. Zekiyev’in bu tasnifi 1999 yılında yayımlanan ve “baş redaktör” olarak M. Z. Zekiyev’in öncülüğünde hazırlanan **Tatar Grammatikası III (Sintaksis)** adlı eserde de aynen kullanır.¹⁶ F. S. Safiullina ve M. Z. Zekiyev’in birlikte yayımladıkları *Hezérge Tatar Edebiy Têlé* adlı eserde de M. Z. Zekiyev’in tasnifi esas alınır.¹⁷

Yukarıdaki tasniflerde de görüldüğü üzere, Tatar dilcileri grubu adlandırırken ana unsuru esas almaktadırlar. Ana unsur isim ise gruba “isim grubu”, sıfat ise “sıfat grubu” demektedirler. Bunu Türkiye Türkçesinde bir örnekle şöyle açıklayabiliriz:

- a. Çok güzel film. b. Çok güzel konuştu.

a’daki örnekte “*çok güzel*” grubu, ana unsur olan “*güzel*” sıfat olduğu için “sıfat grubu”dur. Oysa aynı grup b’deki örnekte “zarf grubu” kabul edilir. Çünkü ana unsur olan “*güzel*”, bu cümlede fiili niteleyen bir zarftır.

¹⁵ M. Z. Zekiyev, age., s. 25-40

¹⁶ **Tatar Grammatikası III (Sintaksis)**, Kazan-Moskova, 1999, s. 53-82

¹⁷ F. S. Safiullina-M. Z. Zekiyev, *Hezérge Tatar Edebiy Têlé*, Kazan, 2002, s. 324-325

Tatar gramerciliğindeki kelime grubu tasniflerinin üzerinde kısaca durduktan sonra, Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesindeki kelime grupları arasında tespit ettiğimiz farklılıkları şu şekilde sıralıyoruz:

1. Tatar Türkçesinde sıfat tamlamalarında Türkiye Türkçesine göre farklı bir kullanım dikkat çeker. O da sayı sıfatı alan zaman bildiren isimlerin çokluk eki alabilmesidir: *utız yıllar* “otuz yıl”, *öç atnalar* “üç hafta”. Oysa Türkiye Türkçesinde isimler sayı sıfatıyla nitelendiğinde çokluk eki almaz: *Beş hafta, üç ay* vb.

2. Tatar Türkçesinde isim-fiil gruplarında da dikkat çeken farklılıklar vardır. Türkiye Türkçesinde ancak iyelik eki alarak kurulabilen bazı yapılar Tatar Türkçesinde iyelik eki olmaksızın kullanılabilir. *Sin kilüv miña dert östedé*. “Sen(in) gelme(n) bana dert oldu/dert ekledi” vb

3. Bazı sıfat-fiil ekleri ortak olsa da bu eklerle kurulan grupların kullanımında ve yapısında farklılıklar görülmektedir. Türkiye Türkçesinde aktiflik bildiren *-(y)An* ekinin köken bakımından Tatar Türkçesindeki eşi olan *-GAn* sıfat-fiili daha çok pasiflik bildirmek için kullanılır. Bu bakımdan Türkiye Türkçesindeki *-Dik* sıfat-fiiline benzer: *Kéşeden işétkenén...* “İnsanlardan duyduğunu...” *Baskan ciréñ özélsén* “Bastığı(in) toprağın dağılsın” Bu eki alan fiilin faili, çoklukla, nitelediği isimde bulunan iyelik ekinden anlaşılır: *éçken suviñ* “içtiğ(in) suyun”, *kaytkan avilñ* “döndüğ(ün) köyün”

Tatar Türkçesinde farklı bir kullanımı olan bir diğer ek ise *-(y)AsI* ekidir. Bu sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki *-(y)AcAk* gibi kullanılabilir: *kilesi kunak*. “gelecek misafir”. Zamirlerle kullanıldığında da iyelik eki almayabilir: *Béz barası cir*. “Bizim gideceğ(imiz) yer.”

Tatar Türkçesindeki *-Ar* sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki *-mAk* isim-fiiline yakın bir şekilde kullanılabilir. *Avılga kiter öcén* “Köye gitmek için” vb.

4. Türkiye Türkçesinde *-p* zarf-fiil ekiyle kurulan grupların öznesi ile ana cümlenin öznesi aynı olur: *Ali okula gidip (Ali) arkadaşlarını çağırmıştı*. (Ali). Tatar Türkçesinde *-p* zarf-fiiliyle kurulan gruplarda işi yapan, cümlenin öznesinden farklı olabilmekte ve ekten sonra gelebilmektedir. *Kük kükrep yañgir yavdı*. “Gök gürleyip (gürledi), yağmur yağdı” *Kazlar bélen tul kül yanınnan ütép, ... Yakup ikénçé uramga kilép çıktı*. “Kazlar ile dolu gölün yanından geçip, ... Yakup ikinci sokağa geldi”¹⁸

Türkiye Türkçesinde zarf-fiilli grubun öznesi *-p* ekinden sonra gelememektedir: **Okula gidip Ali arkadaşlarını çağırmıştı*. vb

5. Her iki lehçe arasında tekrar gruplarının yapısında, sıralama yönünden farklı dizilişler göze çarpmaktadır. Türkiye Türkçesindeki tekrarlarda hece sayısı eş değil ise tek heceli unsur önce gelir : *don gömlek, top tüfek* vb.¹⁹ Tatar Türkçesinde bu diziliş farklıdır: *hatın-kız* “kız kadın” vb. Tatar Türkçesinde yazımla ilgili bir farklılık daha vardır. O da tekrarı oluşturan unsurların arasına kısa çizgi - konmasıdır: *ayrım-ayrım, çatır-çotır* vb.

6. Tatar Türkçesinde *fiil + yardımcı fiil* kuruluşunda görev alan yardımcı fiillerin sayısı Türkiye Türkçesinde bu görevle kullanılan yardımcı fiil sayısından oldukça fazladır. (*kür-, tor-, al-, yaz-, ciber-, başla-, yat-, kal-, utır-, bir-, bar-, kil-, töş-, tot-, kit-, kuy-, sal-, cit-, bét-, çık-, taşla-, bél-, bul-, mataş-, at- vb*) Ayrıca *-p* zarf-fiili Tatar Türkçesinde *fiil + yardımcı fiil* kuruluşunda sıklıkla kullanılır: *Nişlep*

¹⁸ Bu farklı kullanım tarihî metinlerde de karşımıza çıkmaktadır: “Genel Türkçenin temayülü, *-p* ile kurulmuş zarf-fiilli parçalardaki fiil tabanlarının birinci tamlayıcıları (özneleri. C. K.) ile temel parçanın aynı olması yönündedir. İncelediğimiz metinlerde bu ekle kurulan zarf-fiilli parçalarda bunun tersi de mümkündür. (Mustafa Uğurlu, **Memluk Türkçesinde Zarf-fiilli Parçaların Dizimi**, TDK yay., Ankara, 1999, s. 71)

¹⁹ O. N. Tuna, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, **TDAY-Belleten 1982-1983**, Ankara, 1986, s. 163-228

yatasıñ “Ne edip duruyorsun” vb. Türkiye Türkçesinde bu yapıda daha çok ünlü zarf-filleri kullanılır: *gidiver*, *bakadur* vb.

7. Tatar Türkçesinde *bér* “bir” sayısı yüz ve binli sayılardan önce de kullanılabilir. *bér yöz* “yüz”, *bér bin sigéz yöz altı* “bin sekiz yüz altı” vb. Türkiye Türkçesinde bir sayısının bu tür bir kullanımı yoktur.

8. Türkiye Türkçesinde bulunma grubuyla bildirilen kesirli ifadeler Tatar Türkçesinde çıkma grubuyla bildirilir: *bišten iké* “beşte iki”, *dürtten bér* “dörtte bir” *öçten bér* “üçte bir” vb

9. Tatar Türkçesindeki ilgi gruplarında yer alan ilgi ekli unsurun diğer unsurdan sonra kullanıldığı örneklerle rastlanır: *Séz bu hatnı miném ukıganda* “Siz bu mektubu benim okuduğunuzda”, *suvıñ temé avızda miném* “suyun tadı ağızda benim.” vb

3.2. Cümle Unsurlarının Karşılaştırılması

Türkiye’deki gramer yazımında tartışılan konulardan birisi de cümle unsurlarıdır. Cümle unsurlarının neler olduğu ve hangi ölçülere göre belirlenmesi gerektiği uzun yıllar tartışılmıştır.²⁰ Biz cümle unsurlarını, **M. Ergin**’in tasnifine uyararak, *özne*, *yüklem*, *nesne*, *yer tamlayıcısı* ve *zarf* şeklinde beşe ayırıyoruz. Cümle başı edatlarıyla ünlem edatlarını *cümle dışı unsur* kabul ediyoruz.²¹ Hemen hemen bütün gramerlerde cümle unsurları M. Ergin’ın tasnifine benzer şekilde sınıflandırılır. Ancak unsurlar belirlenirken kabul edilen ölçüye göre farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Meselâ, işlevi esas alan dilcilerin “zarf” kabulü, şekli esas alan dilcilere göre farklı olmaktadır.

“Saat üçte geldim.” cümlesindeki “saat üçte” unsuru işlevi esas alanlara göre zaman bildirdiği için “zarf”, şekli esas alan dilcilere göre hâl eki aldığı için “yer tamlayıcısı”dır.

Türkiye gramerciliğinde söz dizimi konusunda işlev-şekil tartışması devam etmektedir. Biz çalışmamızda M. Ergin’ın kabullerini esas aldık. Her bakımdan mükemmel bir tasniften söz edilemeyeceği için temel bir çalışmadan hareket edilmesinin daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Türkiye gramerciliğinin aksine Tatar gramerciliğinde üzerinde anlaşılan tasniflerin varlığından söz etmek mümkündür. Özellikle **M. Z. Zekiyev**’ın söz dizimi alanındaki görüşleri hemen her dilci tarafından kabul görmüş, sıklıkla kullanılmıştır.

²⁰ Cümle unsurlarıyla ilgili görüşler için bkz: A. Cevat Emre, “*Türkçede Cümle*”, **TDAY-Belleten 1954**, Ankara, 1988, s. 128-152; T. Banguoğlu, age., s. 524; M. Ergin, age., s. 376; T. N. Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç yay., Ankara, 2001, s. 103-123; H. Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, 1999, s. 352; K. Bilgegil, age., s. 12-43; H. Dizdaroğlu, **Tümcebilgisi**, TDK yay., Ankara, 1976, s. 77; İ. Z. Burdurlu, **Uygulamalı Cümle Çözümlemeleri**, Karınca Matbacılık yay., İzmir, 1967, s. 17-49; N. Atabay-S. Özel-A. Çam, **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**, TDK yay., Ankara, 1981, s. 57; V. Hatipoğlu, age., s. 100; M. Kükey, age., s. 47; S. Sağlam, age., s. 30-31; R. Şimşek, age., s. 46; L. Karahan, **Türkçede Söz Dizimi 1999**, s. 55-56; Z. Korkmaz-A. B. Ercilasun-H. Zülfiyar. . . (komisyon), **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Yargı yay., Ankara, 2001, s. 177-190; S. Güneş, age., s. 344-350; Y. Yörük, **Örneklili Uygulamalı Tümce Bilgisi**, Eğitim yay., Ankara, 1985, s. 6-32; A. Beserek, age., s. 45-46; C. Alyılmaz, **Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi**, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fak. yay., Erzurum, 1994, s. 134-213; M. Karaörs, age., s. 36; İ. Cemiloğlu, **KE**, s. 87; İ. Delice, age., s. 134-141; S. Akbayır, age., s. 29; Ahat Üstüner, “*Cümlelerin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar*”, **Türk Dili**, sayı 533, Ocak 1998, s. 18-31; S. Eker, age., s. 353-358; E. Ceylan-N. Demir, age., s. 208-212

²¹ Türkiye’deki dilcilerin büyük bir kısmı cümle unsurlarını belirlerken bu beşli tasnife uymaktadır. Ancak “edat tümleci” gibi farklı önerilerde bulunanlar da vardır. Bu konuda bkz. Baki Akgül, “*Edat Tümleçleri*”, **Türk Dili**, XVI. C., sayı 190, Temmuz 1967, s. 800-803; B. Akgül, “*Gene Edat Tümleçleri*”, **Türk Dili**, XVII. C., sayı 195, Aralık 1967, s. 248-249; T. N. Gencan, “*Edat Tümleçleri*”, **Türk Dili**, XVI. C., sayı 192, Eylül 1967, s. 907-911; T. N. Gencan, “*Edatlar ve Edat Tümleçleri*”, **Türk Dili**, XVII. C., sayı 198, Mart 1968, s. 680-684; Kemal Demiray, “*Edat Tümleçleri Konusunda Doğan Düşünceler*”, **Türk Dili**, XVII. C., sayı 193, Ekim 1967, s. 16-18; Hikmet Dizdaroğlu, “*Edat Tümleçleri Üzerine*”, **Türk Dili**, XVII. C., sayı 197, Şubat 1968, s. 579-582.

M.Z. Zekiyev eserlerinde işlevi ön planda tutan bir metot kullanır. Bu nedenle, Tatar gramerciliğinde söz dizimi unsurları belirlenirken işlev esas alınır ve buna göre tasnifler yapılır.²²

Gıybad Alparov cümle unsurlarını ana ve yardımcı unsurlar olarak ikiye ayırır. Ana unsurlara *özne (iye)* ve *yüklemi (heber)* dahil ederken *nesne (temamlık)*, *tamlayan (ayırğıç)*, *açıklayıcılar (açıklavlar)* ve *yardımcılara bağlanan yan unsurları (yardemléklerle beylengen iyerçénler)* da yardımcı unsurlar olarak belirler.²³ “Tamlayanlar” cümle içerisinde geçen isim ve sıfat tamlamalarının tamlayanlarıdır. Kelime grubu olan bu unsurları Alparov, cümle unsurları arasında inceler. Alparov, “cümlede sıfatlara bağlı olarak söylenen unsurlar” olarak tanımladığı “açıklayıcıların” karşılaştırma, benzetme ve fazlalaştırma gibi görevleri olduğunu belirterek, şu örnekleri verir:²⁴ *Ul minnen olıraq* “O benden büyük” (karşılaştırma), *Taştay katı* “Taş gibi sert” (benzetme); *İñ yahşi eş* “En güzel iş” (fazlalaştırma). “Yardımcılara bağlanan yan unsurlar” ise edat gruplarıdır. Alparov bu unsurları da bağlanış şekillerine göre üçe ayırır : 1. Ayrılma halinden sonra gelenler: *Kilgennen son* “geldikten sonra”; *annan élék* “ondan önce” vb. 2. Yaklaşma halinden sonra gelenler: *Avılga taba* “köye doğru”; *doşmanga karşı* “düşmana karşı” vb. 3. İlgi (genitif) ekinden sonra gelenler: *Sinéñ bélen* “senin ile”; *séznéñ öçén* “sizin için”²⁵

V. N. Hangildin cümle unsurlarını *özne (iye)*, *yüklem (heber)*, *tamlayan (ayırğıç)*, *nesne (temamlık)*, *zarf (hel)* olarak belirler.²⁶ Hangildin, tamlayana Alparov gibi cümle içerisindeki isim ve sıfat tamlamalarının tamlayanlarını dahil eder. Üçüncü bir tamlayan türü olarak da ara sözleri (*östéme süz*) kabul eder. Ara söze örnek olarak verdiği cümlelerden biri şudur:²⁷ *...Nefisenéñ anası, Zeytüne apa, gazeta kitérep, bik katı kurkıttı* “Nefise’nin annesi, Zeytüne abla, gazete getirerek çok korkuttu.”

M. Z. Zekiyev, 1958 yılında yayımladığı eserinde cümle unsurlarını şu şekilde tasnif eder: *Özne (iye)*, *yüklem (heber)*, *tamlayan (ayırğıç)*, *nesne (temamlık)*, *zarf (hel)*, *cümlenin herhangi bir bölümüne gramatik bir bağla bağlanmayan unsurlar (ünlemler, cümle başı edatları, ara sözler)*.²⁸ Yazar, 1984’te yayımladığı “Hezergé Tatar Edebiy Télé Sintaksısı hem Punktatsiyesé” adlı eserde bu tasnifini daha da genişleterek şu şekilde tablolastırır²⁹:

a. Ana unsurlar (*Baş kisekler*)

1. *Özne (İye)* 2. *Yüklem (Heber)*

b. Yardımcı unsurlar (*İyerçén kisekler*)

1. *Tamlayan (Ayırğıç)* 2. *Nesne (Temamlık)* 3. *Zarf (Hel)* 4. *Ara söz (Anıklagıç)*

c. Modal unsurlar (*Modal kisekler*)

²² Bilindiği gibi, gramer tarihindeki tartışmaların pek çoğu *suret-mana* ikiliğinden kaynaklanmaktadır. Dil ile ilgili tartışmalar da çoklukla bu iki kavram etrafında şekillenir. F. de Saussure’nin *dil-söz* (language-parole), N. Chomsky’nin *edinim-kullanım* (competence-performance) ve *iç yapı-dış yapı* (deep structure-surface structure) kavramları etrafında yeni görüşler ileri sürülmüştür. Türkiye’deki ve dünyadaki söz dizimi tartışmalarıyla ilgili daha geniş bilgi için doktora tezimize bakılabilir. Tatar dilcilerinin cümle unsurlarını işleve göre tespit ettiğini ifade etmiştik. Tatar gramerciliğindeki nesne, zarf vb kabulleri ve bunlarla ilgili örnekler için bkz: Caner Kerimoğlu, **Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006, s. 155-200.

²³ G. Alparov, age., s. 120-122

²⁴ age., s. 129-130

²⁵ age., s. 130

²⁶ V. N. Hangildin, age., s. 379

²⁷ age., s. 437

²⁸ M. Z. Zekiyev, **HTET**, s. 75-176

²⁹ M. Z. Zekiyev, **HTETSP**, s. 40

1. Ünlemler (*İndeş süz*) 2. Cümle başı edatları (*Kérés süz*)

Tamlayan konusunda Alparov ve Hangildin'in görüşlerine katılır, cümledeki isim ve sıfat tamlamalarının tamlayanlarını bu başlık altında inceler. Fakat Zekiyev, Hangildin'in tamlayanlara dahil ettiği ara sözleri ayrı bir cümle unsuru kabul eder. Yazar, Türkiye'deki gramerlerde genellikle cümle dışı unsurlar olarak değerlendirilen ünlemleri ve cümle başı edatlarını da modal unsurlar başlığı altında cümle unsurları arasında inceler.³⁰

F. S. Safiullina, Zekiyev'in değerlendirmelerine katılarak şu tasnifi yapar: özne (*ıye*), yüklem (*heber*), tamlayan (*ayırğıç*), zarf (*hel*), nesne (*temamlık*), ara söz (*anıklagıç*), ünlem ve cümle başı edatları (*indeş hem kérés süzler*)³¹

Tatar Grammatikası III (Sintaksis)³² ve **Hezergé Zaman Tatar Edebiy Telé**³³ adlı eserlerde de Zekiyev'in tasnifi kullanılmış, cümle unsurları özne (*ıye*), yüklem (*heber*), tamlayan (*ayırğıç*), zarf (*hel*), nesne (*temamlık*), ara söz (*anıklagıç*), ünlemler (*indeş süzler*) ve cümle başı edatları (*kérés süzler*) olarak belirlenmiştir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Tatar gramerlerinde *tamlayan* (*ayırğıç*), *ara söz* (*anıklagıç*) gibi Türkiye dilciliğinde cümle unsuru kabul edilmeyen unsurlara da yer verilir. *Özne*, *yüklem*, *nesne* ve *zarf* sınıflaması iki lehçede de ortaktır. Ancak Türkiye gramerciliğinde *yer tamlayıcısı*, *dolaylı tümleç* gibi terimlerle farklı başlıklar altında incelenen unsurlar Tatar dilcileri tarafından *zarf* adı altında incelenir ve işleve göre değerlendirilir.

İki lehçenin cümle unsurları arasında tespit ettiğimiz belli başlı farklı kullanımlar şunlardır:

1. Bilindiği gibi Türkçedeki isim cümlelerinde yüklem bazen bildirme eki almayabilir. Bu, daha çok üçüncü şahsın özne olduğu cümlelerde görülür: *O, buradaki en çalışkan öğrenci.* vb Ancak Tatar Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak birinci ve ikinci şahıslarda da karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Fakat bu cümlelerde bu şahısların zamirleri mutlaka kullanılır: *Sin ukıtuvcı.* "Sen öğretmen(sin)", *Min vraç* "Ben doktor(um)"

2. Meçhul çatılı ve gereklilik kipinin 3. şahsıyla çekimlenmiş bir yükleme sahip bazı cümlelerde her iki lehçede de özne bulunmaz. Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki cümle tipinde daha özne bulunmaz. *-rllk*, ekiyle fiilden türetilmiş bir yükleme sahip cümlelerde ve *-p* zarf-fiil ekini almış bir fiilden sonra *bul-* fiilinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde özne bulunmayabilir: *Bétté, dip uyladı Mahibeder. İndé hezér yabışıp yılasañ da, İshaknı ciñép bulmayaçak.* "Bitti diye düşündü Mahibeder. Şimdi kapanıp ağlasan da, İshak'ı yenmek mümkün olmayacak." *Kıpçak ve bolgarnı tél ve goréf-gadetten ayırıp bulmıy.* "Kıpçak ve Bulgar'ı dil ve adetlerden ayırmak mümkün değil." *Taktanı turmasız vatarlık tügél.* "Tahtayı baltasız kırmak mümkün değil." vb

3. Tatar Türkçesinde 1. ve 2. ya da 2. ve 3. ya da 1. ve 3. şahıs zamirleri bir cümlede birlikte özne olarak kullanılıyorsa ve bu zamirler birbirlerine zıtlık bildiren bağlama edatlarıyla (*ye...yeise, yeki* vb.) bağlanmışsa yüklem kendisine yakın olan zamir ile uyuma girer. (*Min yeki sin barırsın.* "Ben veya sen gidersin")

Türkiye Türkçesinde ise böyle bir durumda iki ayrı cümle kurulur. (*Ya ben giderim ya da sen gidersin.*)

³⁰ age., s. 86.

³¹ F. S. Safiullina, *Tatar Têlênde Süz Tertibé*, Kazan, 1974, s. 47-61

³² *Tatar Grammatikası III (Sintaksis)*, s. 83-158

³³ F. S. Safiullina-M. Z. Zekiyev, age., s. 329-340

3.3. Cümle Türlerinin Karşılaştırılması

Türkiye dilciliğinde cümleler sınıflandırılırken çoklukla dört ölçü kullanılır: Yapı, yüklem türü, yüklem yeri, anlam. Ancak cümleler bu ölçülere göre sınıflandırılırken farklı kabuller karşımıza çıkar. Özellikle cümlelerin yapı bakımından tasnifi konusundaki karmaşa dikkat çekicidir: “Türkçede birleşik cümle var mıdır? Basit cümleyle birleşik cümle arasında ne gibi farklar vardır? İsim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil grupları birleşik cümle yapar mı? Şart cümlesi yargı bildirmediğine göre, birleşik cümlede yardımcı cümle görevi görebilir mi? Birleşik cümle kurduğu kabul edilen “ki” bağlacının diğer bağlaçlardan farkı nedir? Sıralı ve bağlı cümle olarak kabul edilen cümleler birleşik cümle içerisinde mi incelenmelidir?”³⁴ Pek çok dilci bunlara benzer sorulara cevap aramıştır. Cümle türleri ile ilgili tartışmalar (özellikle yapı bakımından cümleler konusunda) devam etmektedir.

Biz çalışmamızda cümle türlerini şu şekilde tasnif ettik:

1. Yapı bakımından cümleler : Basit cümle, birleşik cümle (şartlı birleşik, ki’li bileşik, iç içe birleşik)
2. Yüklem türüne göre cümleler: İsim cümlesi, fiil cümlesi.
3. Yüklem yerine göre cümleler: Kurallı cümle, devrik cümle.
4. Anlamına göre cümleler: olumlu, olumsuz, soru.

Tatar gramerciliğinde cümleler genellikle “basit cümle” ve “birleşik cümle” ana başlıkları altında incelenir.

Tatar dilci **G. Alparov**, cümleleri türlere ayırırken dış yapıya önem verdiğini ifade ettikten sonra şu tasnifi yapar:

1. Basit cümle (*Gadi cömle*)

³⁴ Bu sorularla ilgili tartışmalar için, önceki bölümlerde zikrettiğimiz eserlere ek olarak, şu makalelere bakılabilir: A. N. Kononov, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi”, **Bilimsel Bildiriler 1957**, Ankara, 1960, s. 175-179 Ş. Tekin, “Uygurcada Yardımcı Cümleler”, **TDAY-Bulleten 1965**, Ankara, 1989 s. 35-63; Beşir Göğüş, “Türkçede Cümlelerin Kuruluşu ve Temel Cümleciğe Bağlanma Şekilleri”, **TDAY-Bulleten 1968**, Ankara 1989, s. 89-142; Even Hovdhaugen, “Relative Clauses in Turkish”, **Bilimsel Bildiriler 1972**, Ankara, 1975, s. 551-555; Mertol Tulum, “Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkileri”, **TDAY-Bulleten 1990**, Ankara, 1994, s. 193-205; H. Zülfikar, “Girişik Cümle Sorunu”, **Türk Dili**, sayı 521, Haziran 1995, s. 643-648; H. Savran, “Birleşik Cümle Üzerine”, **Türk Dili**, sayı 568, Nisan 1999, s. 325-330; A. Mehmedoğlu, “Türk Dilinde Girişik Birleşik Cümle Meselesi”, **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara, 1999, s. 745-768; M. Karaörs, “Cümle Bilgisinde İsimlendirme, Sınıflandırma ve Tahlil Metotlarının Birliği”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı**, Ankara, 1995, s. 21-30; L. Karahan, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı**, Ankara, 1995, s. 36-39; Mehman Musaoğlu, “Manas Destanının Dilinde Birleşik Cümle”, **Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002, s. 115-121 ; Hacı Ömer Karpuz, “Türkiye Türkçesinin Söz Dizimiyle İlgili Çalışmaların Dil Bilimi Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi ve Bazı Teklifler”, **3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996**, Ankara 1999, s. 613-639; Jaklin Kornfilt, “On the Syntax and Morphology of Relative Clauses in Turkish”, **Dilbilim Araştırmaları 1997**, s. 24-52 ; M. Apaydın, “Yeni Bir Terim Önerisi : Birlikte Cümle”, **Türk Dili**, sayı 537, Eylül 1996, s. 252-255; Z. Turan, “Cümlenin Yapısıyla İlişkilendirilen Basit ve Birleşik Kavramları Üzerine”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı 5, Sivas 1999, s. 299-311; Leyla Karahan, “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine”, **Türk Dili**, sayı 583, Temmuz 2000, s. 16-24; E. Sezer, “Farsçadan Gelen Yabancı ya da Türkçede ki’li Ad Tümcecikleri”, **Genel Dilbilim Dergisi**, sayı 2, s. 18-28 K. Türkay, “Türkiye Türkçesinde Sıralı Cümleler Sorunu Üzerine”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı 1, Sivas, 1995, s. 71-80; Mahmut Fidancı, “Sıralı Cümle”, **Türk Dili**, sayı 534, Haziran 1995, s. 1315-1324; Mehmet Gece, “Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle”, **Türk Dili**, sayı 562, Ekim 1998, s. 332-340.

2. Denk unsurlu cümle (Oyışma cömle): Cümle içerisindeki görevi aynı olan iki denk unsurun yan yana kullanılmasıyla ortaya çıkan cümlelerdir:

Aniñ yöregé bötén eşçélerge, bötén izelgen halıqlarğa kaynar mehebbet bélen tibe idé. “Onun yüreği bütün işçilere, bütün ezilen halklara sıcak bir sevgiyle atıyordu.”

Alar ul yavız télekleréne iréşe almadılar, ciñéldéler. “Onlar, o kötü dileklerine ulaşamadılar, yenildiler.”

3. Birleşik cümle (Kuşma cömle): Yazar içerisinde fiilimsi, şart cümlesi bulunan cümleleri; bağlaçlarla bağlanmış cümleleri ve bazı noktalama işaretleriyle sıralanmış cümleleri bu başlık altında inceler:

Min şeherge kérgende, koyaş çıkkán idé. “Ben şehre girdiğimde, güneş çıkmıştı.”

Bay kéşe lekin üzé bik saran. “Zengin biri ama çok cimri.”

Méne koyaş çıktı, sandugaçlar sayrıy başladı. “İşte güneş çıktı, kuşlar ötmeye başladı.”

Kémnéñ belémé bar, şuniñ kadéré bar. “Kimin bilgisi var, onun değeri var.”

G. Alparov cümleleri “ahenk ve vurgularına göre” beşe ayırır:

1. Soru cümlesi (*Sorav cömlesé*)
2. Ünlem cümlesi (*Öndev cömlesé*)
3. Hikâye cümlesi (*Hikâye cömlesé*)
4. Emir cümlesi (*Boyırık cömlesé*)
5. Pişmanlık cümlesi (*Ükénéç cömlesé*).³⁵

Tatar Türkçesinin ilk önemli gramerlerinden birini yazan **V. N. Hangildin** eserinde kendi cümle tasnifini vermeden önce Tatar dilcilerinin yaptığı cümle tasniflerini değerlendirmiştir. Yazarın adını andığı dilcilere ve bu dilcilerin cümle tasniflerine yer veriyoruz :

Mirza Kazimbek dokuz cümle türü belirler: Temel unsurlu cümle (*cıynak cömle*), çok unsurlu cümle (*ceyénké cömle*)³⁶, tam cümle (*tulı cömle*), eksiltili cümle (*kim cömle*), olumlu cümle (*barlık cömle*), olumsuz cümle (*yuklık cömle*), bildirme cümlesi (*hikeye cömle*), soru cümlesi (*sorav cömle*), şart cümlesi (*şart cömle*).

Kayyum Nasiri'nin cümle tasnifi şu şekildedir: İsim cümlesi (*isém cömle*), fiil cümlesi (*figıl cömle*), ve bunların olumlu-olumsuz-soru (*barlık-yuklık-sorav*) şekilleri.

M. Korbangali ve **H. Gabelbedig** on iki cümle türü belirlemişlerdir: olumlu cümle, olumsuz cümle, özneli cümle, öznesi cümle, çok unsurlu cümle, temel unsurlu cümle; soru cümlesi, ünlem cümlesi, bildirme cümlesi; tam cümle, eksiltili cümle, denk unsurlu cümle.

³⁵ Örnekler için bkz: G. Alparov, age., s. 133-140

³⁶ Cıynak cümle: Sadece iki temel unsurdan oluşan (özne-yüklem) cümlelerdir.

Ceyénké cümle: İçinde yardımcı unsurların da bulunduğu (Zarf-Yer tamlayıcısı-Nesne) cümlelerdir.

C. Velidi Tatar Türkçesinde yedi tür cümle belirler: temel unsurlu cümle, çok unsurlu cümle, eksiltili cümle; bildirme cümlesi, ünlem cümlesi, soru cümlesi, dilek cümlesi.³⁷

V. N. Hangildin Tatar dilcilerinin tasniflerini verdikten sonra kendi tasnifine geçer. Yazarın cümle tasnifini şu şekilde tablolayabiliriz:

I. İfade maksatlarına göre:

a. Bildirme (*Hikâye*)

b. Soru (*Sorav*)

c. Emir (*Boyırık*)

d. Ünlem (*Öndev*)

II. Cümle unsurlarına göre:

a. İki temel unsurlu cümleler (*İké baş kiseklé cömleler*)

b. Bir temel unsurlu cümleler (*Bér baş kiseklé cömleler*)

b.1. Özneli cümle (*İvelé cömle*) : Özne kalıplaşmış, genel bir öznedir: *Bügéngé işné irtegege kaldırmıylar.* “Bugünün işini yarına bırakmazlar”

b.2. Öznesiz cümle (*İyeséz cömle*) : Özne yoktur: *Kiçe bik yöréldé.* “Dün çok yüründü.”

b.3. İsim-fiilli cümle (*İnfinitiv cömle*) : Gereklilik çekimi için de kullanılan *-IrgA, -mAskA* ekleriyle kurulan cümlelerdir: *At azığı kaydan alıp torırğa?* “At yemini nerden bulmalı?”

b.4. Yüklemlik sözlü cümle (*Heberlék cömle*) : *yuk* “yok”, *bar* “var”, *kirek* “gerek” vb kelimeler yüklem kelimesi kabul edilir: *Ul baladan nerse ömét iterge kirek.* “O çocuktan ne ümit etmeli.”, *İsepke bar* “Hesaba var.”

b.5. Tanım cümlesi (*Atav cömle*) : Birkaç kelimelik, daha çok tasvir bildiren ifadelerdir: *Kış, buran, salkın hava.* “Kış, fırtına, soğuk hava.”

b.6. Söz cümle (*Süz cömle*) : Ünlemler söz cümle kabul edilir: *Ah! Bu nindiy ayrılıv?* “Ah! Bu nasıl ayrılık?”

Yazar daha sonra birleşik cümleleri ayrı bir bölümde inceler. Birleşik cümle olarak bağlaça bağlanmış cümleleri, içerisinde fiilimsi-şart cümlesi bulunan cümleleri, noktalama işaretleriyle sıralanan anlamca ilgili cümleleri inceler.³⁸

M. Z. Zekiyev, cümleleri ilk olarak “olumlu (*raslav*) ve olumsuz (*inkar*)” şeklinde ikiye ayırır. Daha sonra “maksatlarına” göre dört cümle türü belirler:

1. Bildirme (*Hikâye*)

³⁷ V. N. Hangildin, age., s. 357; Yazar tasnifleri şu kaynaklardan aldığı belirtilir: Mirza Kazimbek, **Obşçaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka**, Kazan, 1842; K. Nasiri, **Enmüzeç**, Kazan, 1895; M. Korbangali-H. Gabdelbedig, **Ana Têlé Nehvé**, Kazan, 1919; C. Velidi, **Tatar Têlénêñ Grammatikası**, Kazan, 1919.

³⁸ Örnekler için bkz: V. N. Hangildin, age., s. 356-623

2. Soru (*Sorav*)

3. Emir (*Boyıruv*)

4. Ünlem (*Toygılı*)³⁹

Yazar “bir temel unsurlu cümleler (*Bir sostavlı cömleler*)” başlığı altında üç cümle türünü inceler:

1. İsim cümlesi (*Atav cömlesi*) : *Cey başları idé.* “Yaz başlarıydı.”

2. Öznesiz cümle (*İyeséz cömle*):

a. Eyleyeni belirli cümle (*Bilgélé ütevçélé cömle*): *Alar bélen niçék eşlerge?* “Onlarla nasıl konuşmalı?”

b. Eyleyeni belirsiz cümle (*Bilgéséz ütevçélé cömle*): *Ni çeçseñ, şunu urırsıñ.* “Ne ekersen, onu biçersen” Bu cümledeki gibi -daha çok atasözlerinde- özne geneldir. Kişi eki olsa bile belirli biri yoktur.

3. Söz cümle (*Süz cömle*) : “*Eyi, şulay, dörés, yarar, yahşı, yuk, tügél.*” gibi daha çok cevap için kullanılan sözler “söz cümle” adı altında incelenir: *Ul ukıtuvçımı? – Tügél .* “O öğretmen mi. – Değil”

M. Z. Zekiyev, unsurlarından biri söylenmeyen dizileri de bir cümle türü sayıp eksilteli cümle (*Kim cömle*) adı altında inceler.⁴⁰ Zekiyev de birleşik cümleleri ayrı bir bölümde (“*Kuşma Cömle Sintaksisi*” adı altında) inceler.⁴¹

Tatar Grammatikası III (Sintaksis) adlı eserde M. Z. Zekiyev’in tasnifi küçük farklılıklar dışında aynen kullanılır. En dikkat çeken fark “bir temel unsurlu cümlelerin” cümle türleri bölümünden çıkarılıp “cümle unsurları” bölümünde incelenmesidir.

Eserde cümleler, basit cümle söz dizimi (*gadi cömle sintaksisi*) ve birleşik cümle söz dizimi (*kuşma cömle sintaksisi*) olarak iki başlık altında değerlendirilir. Kullanılan tasnifi şu şekilde tablolaştırıyoruz:

A. Basit cümle söz dizimi (*Gadi cömle sintaksisé*)

1. Olumlu cümle (*Raslav cömle*) - Olumsuz cümle (*İnkar cömle*)

2. Söylenme maksatları bakımından:

a. Bildirme (*Hikâye*)

³⁹ M. Z. Zekiyev, **HTETSP**, s. 126

⁴⁰ Eksilteli cümleye verdiği örneklerden bazıları şunlardır: - *Kayçan kayttıgız?*

- *Kiçe* “-Ne zaman döndünüz?”

- *Gece.*

- *Zinnet kayda?*

- *Urmanda, éşte.* “-Zinnet nerde?”

- *Ormanda işte*”

(M. Z. Zekiyev, **HTETSP**, s. 133-144)

⁴¹ age., s. 149-198; Yazarın birleşik cümle tasnifinin ayrıntılarını *Tatar Grammatikası (Sintaksis)* adlı eseri değerlendirirken de vereceğimizden, tekrara düşmemek için bu bölümde vermedik.

b. Soru (*Sorav*)

c. Emir (*Boyıruv*)

d. Ünlem (*Toygılı*).

3. Eksiltili cümle (*Kim cömle*)

B. Birleşik cümle söz dizimi (*Kuşma cömle sintaksisé*)

1. Basit Birleşik Cümle (*Gadi kuşma cömle*)

a. Yardımcı cümleli birleşik cümle (*Iyerçénlé kuşma cömle*)

a.1. Sentetik birleşik cümle (*Sintetik kuşma cömle*) : Yardımcı cümle ana cümleye isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil, şart ekleriyle bağlanır: Min alası kız kiyevge çıkan idé indé. “Ben(im) alacağ(ım) kız gelin olmuştu şimdi” Başıñ eşlemese ayagiñ küp yörér. “Kafan çalışmazsa ayağın çok yürür”

a.2. Analitik birleşik cümle (*Analitik kuşma cömle*) : Birbirine *ise, iken, dip, de, ki, güya, yagni, yuksa* vb görevli kelimelerle bağlanan cümlelerdir: Bér nerse iske töştémé çığırdan çığıp kitebéz. “Bir şey akla düştü mü çığırdan çıkıyoruz”, Séz bézge vakıtında kilép citeséz iken, bérnindi yüpkelev bulmayaçak. “Siz bize vaktinde gelseniz, hiç gerginlik olmayacak”

b. Sıralı birleşik cümle (*Tézme kuşma cömle*): Birbirine yardımcı cümle-ana cümle şeklinde bağlanmayan müstakil cümlelerin bağlama edatları ve ortak unsurlar yardımıyla sıralanması neticesinde oluşur: Bolıtlar taraldılar hem kön maturlandı. “Bulutlar dağıldı ve gün güzelleşti.” Ni cıylış bulmadı, ni kino kürsetmedéler. “Ne kalabalık oldu, ne de film gösterdiler.”

2. Karmaşık Birleşik Cümle (*Katlavlı kuşma cömle*)

a. İki den fazla yardımcı cümleli birleşik (*Küp iyerçénlé kuşma*): Yardımcı cümlesi ikiden fazla olan karmaşık birleşik cümledir: Bu hel miném balalık dustım Biktimér başınnan uzgan bér hel bulganga (1), bu tarihni kéşége söylemge Biktimér rizalık bérmegenge küre (2), hezérge çaklı min moni bérevge de söylemiy yördém. “Bu hal benim çocukluk arkadaşım Biktimir’in başından geçen bir hal olduğundan, bu tarihi birine söylemek için Biktimir izin vermediğinden, bugüne kadar ben bunu kimseye de söylemedim” (İki yardımcı cümlesi olduğu için “küp iyerçénlé kuşma cömle”)

b. İki den fazla sıralı birleşik (*Küp tézmeli kuşma*): İki den fazla sıralı cümlelerin sıralanmasıyla oluşan karmaşık birleşik cümlelerdir: Hebıbullın cavapsız kala (1), küzleré anıñ zur bulıp açılalar(2), hem yözé sizélérlek derecede agarıp kite. “Hebubillin cevapsız kalıyor, gözleri büyüyüp açılıyor ve yüzü sezilir derecede beyazlaşıyor” (İki den fazla cümle bir bağlama edatıyla sıralandığı için “küp tézmelé kuşma cömle”)

c. Katmerli birleşik (*Katnaş kuşma*): Yardımcı cümleli birleşik cümleyle sıralı birleşik cümlelerin birlikte kullanılmasıyla oluşur: Sin adaştıñ, (1) lekin sin yahşı idéñ (2), sinéñ yahşı idé küñéléñ (3), tik bilmedéñ (4) tormuş batkağınnan yalgız çıgıv mömkin tügélén (5). “Sen yanıldın (1), lakin sen iyiydin (2), senin iyiydi kalbin (3), fakat bilemedin (4), hayat batağından yalnız

çıkmanın mümkün olmadığını (5)” (İkiden fazla cümle hem yardımcı cümlelerle hem de sıralama görevli kelimelerle (*tik* “fakat”, *lekin* “lakin”) bağlandığı için “katnaş kuşma cümle) kabul edilir.⁴²

Tatar Grammatikası’nda basit cümle ile birleşik cümle arasında bir türün daha varlığından söz edilir. Bu tür cümlelere “*Bér Yarım Heberléklé* (Yüklemlî) *Cömle*” adı verilir. Bu tür “yarı yüklemlî cümlelerin” tam cümle olmadığı, ana cümleye bağlı, çoğu zaman ana cümlelerin bir unsuru olduğu belirtilir. Verilen örneklerden bazıları şunlardır: *İnime kegaz hem kalem birdém*. “Kardeşime kağıt ve kalem verdim.”(Bu cümlelerin iki cümle olarak ayrılabilmesi ifade edilir: 1.Kardeşime kağıt verdim 2.Kardeşime kalem verdim), *Tözéleçek küpér yulnı kısırtur*. “Yapılacak köprü yolu kısaltır” (Öznesi olmayan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarının da yarı yüklemlî cümle olduğu belirtilir.), *Min küp kürdém fildey kéşelerné, kiñ kükreklé, timér bedenlé*. “Ben çok gördüm fil gibi kişileri, geniş göğüslü, demir bedenli.” (“Geniş göğüslü olan kişiler”, “demir bedenli kişiler” şeklinde iki yarı yüklemlî cümle kabul edilir.)⁴³

F. S. Safiullina ve **M. Z. Zekiyev**’in birlikte yayımladıkları “Hezergé Tatar Edebiy Têlé” adlı eserde cümlelerin türlere ayrılmasında şu yedi ölçünün kullanıldığı ifade edilir:

1. Gramer bakımından ayrılıp ayrılmama: Bu bölümde cümleler unsurlarına kolaylıkla ayrılanlar ve ayrılmayanlar olarak ikiye ayrılır. Şu örnekler verilir: *Agıydil! Min sinéñ bügengé tınıç, irkén-rehet, yakşı yarıñda basıp toram*. “İdil! Ben senin bugünkü dingin, rahat, güzel kıyında duruyorum” cümlesinde unsurlar kolayca ayrılır. Oysa diyaloglarda kullanılan sözler (ünlemler, ses taklitleri vb) gramer bakımından ayrılamaz:

-*Béleséñmé?* “-Biliyor musun?”

-*Yuk.* -Hayır.

-*Ul bélemé?* -O biliyor mu?”

-*Eyi.* -Evet.”

2. Söylenme maksatı: Bu bölümde cümleler dörde ayrılır: a. Bildirme (*Hikâye*) b. Soru (*Sorav*) c. Emir (*Boyıruv*) d. Ünlem (*Toygılı*)

3. Gerçeklikteki görünüşleri onaylayıp onaylamama: Olumlu (*raslav*), olumsuz (*inkar*)

4. Yardımcı unsurları olup olmama: Sadece temel unsurlardan oluşan cümleler (*cıynak cömle*), yardımcı unsurları da olan cümleler (*ceyénké cömle*)

5. Birleştirici merkezin durumu: Cümlede merkez, tek unursa tek unsurlu “*bér sostavlı*”, iki unursa “*iké sostavlı*” şeklinde bir ayırım yapılır.

6. Yüklem sayısı: Tek yüklemlî cümleler basit (*gadi*), birden fazla yüklemlî cümleler birleşik (*kuşma*) olarak belirlenir.

7. Anlam bakımından gerekli unsurları olup olmaması: Bu bakımdan cümleler tam (*tuli*) ve eksiltili (*kim*) cümle olarak ikiye ayrılır.⁴⁴

⁴² **Tatar Grammatikası III (Sintaksis)**, s. 272-447

⁴³ *age.*, s. 290-302.

⁴⁴ **F. S. Safiullina - M. Z. Zekiyev**, *age.*, s. 327-329

Üzbek Bayçura, Sovyet dönemindeki Tatar grameri araştırmalarını değerlendirdiği bir makalesinde cümle ile ilgili olarak şöyle bir tasnif yapar :

- a. Bağımsız bir özne ve çekimli bir yükleme (*predicate in finite form*) sahip olanlar.
- b. Bağımsız bir özne ve hükme bağlanmamış bir yükleme (*predicate in nonfinite form*) sahip olanlar.
- c. Bağımsız, farklı bir özneye sahip olmayıp, çekimli bir yükleme sahip cümleler.
- d. Bağımsız bir özneye de çekimlenmiş bir yükleme de sahip olmayanlar.⁴⁵

Tatar dilcilerinin cümle tasniflerinden sonra iki lehçe arasında cümle türleri bakımından tespit ettiğimiz farklılıkları şu şekilde sıralıyoruz:

1. Şartlı birleşik cümlelerde yardımcı cümlenin yüklemi farklı özellikler göstermektedir. Şart ekinin şart ifadesi iki lehçede farklı şekillerde sağlanır. Türkiye Türkçesinde bu ek doğrudan fiil köküne geldiğinde cümleye daha çok istek, dilek ifadesi verir: *Sen de bizimle şimdi gelsen*. Şart ifadesi, genellikle, bu ekin bir zaman veya tasarlama ekinden sonra getirilmesiyle yani birleşik çekimle sağlanır: *Sen bizimle gelirsen gideriz*. Tatar Türkçesinde ise *-sA* eki fiil köküne getirildiğinde şart ifadesi sağlanabilir. Birleşik çekime ihtiyaç duyulmaz: *Atalarınız toysa, katı açuvlanalar*. “Babalarınız duyarsa, çok kızarlar.”

2. Tatar Türkçesinde *-sA* ekli cümleler ana cümleyi zaman bakımından tamamlayan bir zarf gibi kullanılabilir: *Yulga çıksañ, yuldaşñ üzëñnen yahşı bulsun*. “Yola çıktığında yoldaşın kendinden iyi olsun.” Bu tür kullanımlar için Türkiye Türkçesinde “ne zaman, ne vakit” gibi yardımcı unsurlara ihtiyaç duyulmaktadır: *Ne zaman seni düşünsem, üzülürüm*.

3. Her iki lehçede de *ki*'li birleşik cümleler karşımıza çıkmaktadır. Fakat Türkiye Türkçesinde bu cümle tipi Tatar Türkçesine oranla daha fazla kullanılır. Ayrıca taradığımız eserlerde, Tatar Türkçesinde, bir isim unsurundan sonra gelerek ana cümlenin bir unsurunu niteleyen *ki*'li cümlelere rastlayamadık. Bu tür cümleler Türkiye Türkçesinde, sayısı az da olsa, kullanılır. *Sen ki en eski arkadaşımın, bunu nasıl yaparsın*. vb

4. Soru cümlelerinde *mI* ekinin kullanımı farklılık göstermektedir. Bu ek Tatar Türkçesinde *mInI* şeklinde de karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca bu ek *i-* fiilinden sonra kullanılabilir : *Anıñ kilerge hakı bar idé mé?* “Onun gelmeye hakkı var mıydı?” Türkiye Türkçesinde *i-* fiili sadece görevli bir unsur haline gelmiştir ve soru eki bu fiilden önce kullanılır.

5. Tatar Türkçesinde *ni...ni...* “ne...ne...” dizilişindeki cümlelerin yüklemeleri olumsuz olabilirken, Türkiye Türkçesinde bu tür cümlelerin yüklemeleri olumlu olmaktadır. *Ni cıyılış bulmadı, ni kino kürsetmedeler*. “Ne toplantı oldu, ne film gösterdiler.”

4. Sonuç

Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi arasındaki söz dizimi farklılıklarını tespit etmeye çalıştığımız bu incelemenin sonunda, bu farklılıkların nedenlerini ve dilcilerin söz dizimine yaklaşımlarını birkaç madde altında değerlendiriyoruz:

⁴⁵ Üzbek Bayçura, “An Overview of the Development of Tatar Linguistics in the Soviet Time”, *Journal of Turkish Studies*, Harvard, 1993, s. 35

a. Her şeyden önce iki lehçenin söz dizimi arasında yapı bakımından çok önemli farklılıkların olmadığını söylememiz gerekir. İki lehçede de Türk söz diziminin *yardımcı unsur + ana unsur* dizilişi korunmuştur. Ancak yine de yukarıda da üzerinde durduğumuz bazı farklı kullanımlar dikkat çekmektedir. Bu farkların nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Diğer dillerin etkisi

Diller arası etkileşimler farklı kullanımları doğurmaktadır. Tatar Türkçesindeki bazı kullanımlarda Rusçanın etkisini görmek mümkündür. Bilindiği gibi Türkçede bir isim, sayı sıfatıyla nitelendiğinde çokluk eki almaz. *İki çocuk / *iki çocuklar*. vb Bu, aynı zamanda Altay dillerinin de genel bir özelliğidir. Ancak Tatar Türkçesinde zaman bildiren bazı isimler sayı sıfatıyla belirtildiğinde çokluk eki alabilir: *öç atnalar* “üç hafta(lar)” vb. Yabancı dillerin buna benzer etkileri iki lehçe arasındaki farklı kullanımlara neden olmuştur.

Eski Türkçedeki kullanımların bir lehçede korunurken diğerinde korunmaması

Bu başlık altında vereceğimiz en iyi örnek şart eki ve bu ekle kurulan birleşik cümlelerin yapısıdır. Bilindiği gibi bu ek Eski Türkçede bir zarf-fiil ekiydi (*-sAr*) ve şart ifadesi için başka bir eke ihtiyaç duymuyordu. (*Bir todşar açsık ömez sen*. “Bir doysan açlık düşünmezsin” vb) Tatar Türkçesinde de şart eki bir zarf-fiil eki gibi kullanılabilir ve şart ifadesi için birleşik çekime ihtiyaç duymaz. (*Kışın karlı buran bulsa, yazın yağır bula*. “Kışın karlı fırtına ol(ur)sa, baharda yağmur yağar.”) Türkiye Türkçesinde ise şart eki, şart ifadesi için çoklukla birleşik çekime ihtiyaç duymaktadır. (*Yağmur yağarsa çıkmayız*) İki lehçe arasındaki bu farklı kullanımın nedeni, eski kullanımın bir lehçede korunurken, diğerinde korunmamasıdır.

b. Her iki lehçenin söz dizimi, genel özellikler bakımından çok yakın olsa da, dilciler arasında söz dizimine yaklaşım ve gramer anlayışı bakımından büyük farklılıklar vardır. Bu yaklaşım farklarını üç ana konuya göre (kelime grupları, cümle unsurları, cümle türleri) şu şekilde özetleyebiliriz:

Kelime Grupları

Türkiye’deki dil bilgisi yazımında kelime grupları adlandırılırken çoklukla yardımcı unsur esas alınır. Buna göre “*onun* (yardımcı unsur) *çocuğu* (ana unsur)” bir isim tamlamasıdır. “*güzel* (yardımcı unsur) *çocuk* (ana unsur)” sıfat tamlamasıdır. Bu tamlamalardaki ana unsurlar “isim”dir ancak ikinci tamlamadaki yardımcı unsur sıfat olduğu için bu tamlama türüne sıfat tamlaması adı verilir.

Tatar dilciliğinde ise ana unsurun türüne göre tasnif yapılır. Yukarıdaki örnek üzerinde gösterirsek, “*onun çocuğu*” ve “*güzel çocuk*” söz dizileri, ana unsurları (*çocuk*) isim olduğu için isim grubudur (*isem süztözme*). Sıfat grubu ise ana unsuru sıfat olan söz dizileridir. Mesela, “*çok güzel çocuk*” dizisinde “*çok güzel*” sıfat grubudur (*sıfıyat süztözme*). Çünkü ana unsur olan “*güzel*” sıfattır. Aynı durum zarf grupları için de geçerlidir. “*Çok güzel konuştu.*” cümlesinde “*çok güzel*” grubu, ana unsur (*güzel*) bu cümlede zarf olduğu için zarf grubudur (*revüş süztözme*).

Cümle Unsurları

Tatar gramerciliğinde Türkiye gramerciliğinden farklı olarak iki cümle unsuru daha işlenir. Bunlar *ayırğıç* ve *anıklagıçtır*. *Ayırğıç*, isim ve sıfat tamlamalarındaki tamlayanlardır. *Anıklagıç* ise ara söz niteliğindeki unsurlardır. Türkiye’deki dil bilgisi yazımında bu unsurlar daha çok kelime grubu bölümünde işlenir. Aynı bir cümle unsuru kabul edilmez. Tatar gramerciliğinde unsurlar belirlenirken şekilden çok işlev esas alınır.

Cümle Türleri

Türkiye'deki gramer yazımında cümleler türlere ayrılırken yapı, anlam, yüklem türü vb ölçüler kullanılır. Bu ölçülere ayrı başlıklar verilir ve cümleler bu başlıklar altında incelenir.

Tatar gramerciliğinde ise ilk olarak “basit cümle” (*gadi cömle*) ana başlığı altında cümleler unsurlarına ve anlamlarına göre incelenir. Daha sonra “birleşik cümle” (*kuşma cömle*) ana başlığı altında birleşik cümleler yapılarına, yardımcı cümlelerine göre incelenir. Yani Türkiye gramerciliğindeki gibi her ölçüye ayrı bir başlık verilmez. Ayrıca Türkiye'deki eserlerde kullanılan ölçülerden ikisi (yüklem türü, yüklem yeri) Tatar dilciliğinde kullanılmaz. Anlamlarına göre cümleler konusu da sadece “basit cümle” başlığı altında incelenir.

MÂNİ TARZINDAKİ UYGUR HALK KOŞAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

A study About Uyghur Folk *Koşaks* in *Mani* Type

Adem ÖGER*

Özet

Uygur Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatı içinde, halk koşakları önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar gerek konu gerekse şekil özellikleri bakımından çok çeşitlidir. Bildirimizde, Uygur halk koşakları hakkında genel bir bilgi verecek, daha sonra da halk koşakları içinde mühim bir yere sahip olan mani tarzındaki koşakları şekil, içerik, işlev bakımından; yaratım ve aktarım bağlamlarını da göz önüne alarak inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Mâni, Koşak, Sözlü Edebiyat, Uygur.

Abstract

The Folk *Koşaks* have an important place within the oral and written literature in Uighur Turks. These *koşaks* are varying in terms of their issues and forms. In our paper, we will give general information about Uighur Folk *Koşaks* and later we will analyze the *koşaks* in *mani* type, which have an important place in folk *koşaks*, in terms of form, content and function by considering the creation and sustainability aspects.

Key Words: *Mani*, *Koşak*, Oral Literature, Uighur.

Uygur Türkleri, sözlü ve yazılı edebiyat alanında köklü bir geçmişe ve geleneğe sahiptir. Bu edebî ürünler içinde halk koşakları da önemli bir yer tutmaktadır. Uygur halk koşakları, halkın hayatını çeşitli yönleriyle yansıtmayı; kısa ve duygu yüklü olması nedeniyle halkın hafızasında yer etmiş en yaygın ve sevilen türlerden biridir.

Uygur Türklerinin “koşak” olarak adlandırdığı kavrama, Azerbaycan Türkleri “goşma”, Türkmen Türkleri “dörtleme”, Kazak Türkleri “şuvmak türü”, Kırgız Türkleri “tört sap”, Özbek Türkleri “koşık”, Başkurt ve Tatar Türkleri “dürtyullık (şiğır)”¹ Çuvaş Türkleri de “takmak” demektedir.²

“Koşak; *koşmak*, *koşuk*, *koşuş* gibi konuşma ve yazı dilinde çeşitli söyleyiş şekilleri olan; düzgün, kafiyeli sözlerin belirli bir ölçü ve ahenk içinde bir araya gelmesi”³ olarak tanımlanmaktadır.

“Koşaklar, hacim itibarıyla kısa ve yoğun olmakla birlikte, belirli bir düşünce veya durumu kendine has söyleyiş özellikleriyle ifade eder. Koşaklar, her türlü konuyu işlemesi, lirizmi, sosyal hayatla olan ilişkisi, çeşitliliği, bedii kuruluşunun güzelliği ve halk tarafından çok beğenilmesi gibi özellikleriyle Uygur folklorunda önemli bir yer tutmaktadır.”⁴

Divanü Lügat-it-Türk’te “koşuğ: *şiiir*, *kaside*”⁵ olarak geçen “koşak” kavramı, Uygur Türkleri arasında belli bir nazım şekli veya nazım türü için değil, halk şiirinin geneli için kullanılmaktadır. “Ezgili

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991, s. 502-503.

² Çuvasko-Ruskiy Slovar/Çıvaşla-Vırısła Slovar, Moskova, 1961.

³ Tursunay Sakim, “Uygur Halkının Muhabbet Koşakları”, II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1985), Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985, s. 295.

⁴ Tursunay Sakim. *agm.*, s. 295.

⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 376.

söylenip söylenmemesi durumuna göre koşaklar, nahşa, beyit ve koşak olarak sınıflandırılrsa da bunlar, halk koşakları içinde ele alınmaktadır.”⁶

Uygur halk koşaklarını genel olarak incelediğimizde, bunların içerik yönünden oldukça kapsamlı, şekil yönünden çok çeşitli, yaratım açısından çoğunluğunun anonim, bir kısmının da ferdi ürünler olduğunu; söylendiği ortama bağlı olarak da farklı işlevleri üstlendiğini görmekteyiz.

Uygur Türklerinin “Helk Eğiz Edebiyatı” olarak adlandırdıkları, anonim halk edebiyatı içinde yer alan koşaklarda, en çok kullanılan nazım birimi dördlüktür. Ancak beyit, beşli ve altılı nazım birimleri de kullanılmaktadır. Uygur halk koşaklarında, hece ölçüsünün 4 ile 16 arasındaki bütün kalıpları kullanılmakla birlikte, bunlardan en çok 7’li ve 8’li hece kalıpları kullanılmaktadır. Uygur halk koşaklarında, kafiye de önemli bir yer tutar ve genellikle birbirinden bağımsız olan dördlüklerin kafiye düzeni, *aaaa*, *aaba*, *abab*, *aaab* ve *abcb* şeklindedir.

Uygur halk koşakları içerik yönünden halkın her türlü derdini, sevincini, mücadelesini, kahramanlığını, savaşını; tabiat olayları, ayrılık, özlem, gurbet vb. konuları kapsamaktadır. Buna bağlı olarak da koşakların içerik bakımından farklı tasnifleri yapılmıştır:

“Uygur Xeliq Eğiz İcadiyiti”⁷ isimli eserde, Uygur halk koşakları şu şekilde tasnif edilmiştir.

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Mevsim-merasim koşakları (Mevsim-merasim koşakları)
3. İşkî-muhebbet koşakları (Aşk-sevda koşakları)
4. Tarihî-kahramanlık koşakları (Tarihî-kahramanlık koşakları)
5. 16. yıl koşakları (1916 yılındaki olayları işleyen koşaklar)

Muhammed Zunun ve Abdükerim Rahman’ın tasnifi ise şöyledir:

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Siyasiy koşaklar (Siyasî koşaklar)
3. Turmuş koşakları (Günlük hayatla ilgili koşaklar)
4. Muhebbet koşakları (Sevda-aşk koşakları)
5. Balılar koşakları (Çocuk koşakları)⁸

Uygur halk koşaklarını Osman İsmail de şu şekilde tasnif etmiştir.

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Örp-adet koşakları (Örf-adet koşakları)
3. Siyasiy koşaklar(Siyasî koşaklar)
4. Turmuş koşakları (Günlük hayatla ilgili koşaklar)
5. Muhebbet koşakları (Aşk koşakları)
6. Balılar koşakları (Çocuk koşakları)⁹

⁶ Osman İsmail, *Xelk Eğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1998, s. 385–398; Mehemmet Zunun-Abdükérim Raxman, *Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümqi, 1980, s. 163–175.

⁷ *Uygur Xeliq Eğiz İcadiyiti*, Almuta 1983, s. 26–50.

⁸ Mehemmet Zunun-Abdükérim Raxman. *Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümqi 1980, s. 84–242.

“Halk edebiyatının, gelenek ve göreneklerle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu ve bu edebiyat türlerinin çeşitli icra ortamlarında ifade buldukları göz önüne alındığında, koşakların da bu tür ortamlarda doğdukları ve yayıldıkları anlaşılır. Bu açıdan bakıldığında, *Novruz* bayramı eğlenceleri, *olturuş* adı verilen ve kış aylarında eğlenip vakit geçirmek üzere düzenlenen sazlı-sözlü toplantılar (meşrepler), *kök meşripi* denilen hasat merasimleri, mevsimlere göre kutlanan *gül suruh*, *kırmızı gül*, *bahçe*, *kavun bayramı* gibi bayramlar ve çeşitli *meşreplerle toylar*, bu icra ortamlarının en yaygın olanlarıdır.”¹⁰

Uygur halk koşaklarının genel özellikleri ile ilgili bilgi verdikten sonra, makalemizin asıl konusunu oluşturan mani tarzındaki Uygur halk koşaklarını incelemek yerinde olacaktır.

Uygur halk koşakları içinde, mani tarzındaki koşaklar önemli bir yer tutmaktadır. Mani söyleme geleneği, Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde olduğu gibi, günümüzde Uygur Türkleri arasında da devam etmektedir. Bu yönüyle mani tarzında söylenen koşaklar, Uygur Türklerinin kültürünün nesilden nesile aktarımında ve temsilinde de önemli bir yere sahiptir.

Mani, Türk halk şiirinin en kısa ve en yaygın nazım şekillerinden biridir. Genellikle dört dizelik, her dizesi yedi heceli, dört artı üç duraklı (4+3=7) ve aaxa kafiye örgüsüne sahip bir nazım biçimidir.¹¹ “Maninin en belirgin özelliği, tek dörtlükten oluşması ve uyak düzeninin öteki türlere uymamasıdır.”¹²

Mani tarzındaki Uygur halk koşaklarının çeşitli söyleniş ve kullanım amaçları vardır. Bunları, söylendiği ortam ve işlevleri açısından şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Düğün, nişan gibi ortamlarda sevgi ve aşkı ifade etmek için söylenen koşaklar.
2. Kızlarla oğlanlar veya âşıklar arasında atışma amacıyla söylenen koşaklar.
3. İşte çalışırken söylenen koşaklar.
4. Ramazanda yardım toplanırken söylenen koşaklar.
5. Dünürlükte kız isteme sırasında söylenen koşaklar.
7. Çocuk oyunlarında, eğlence amaçlı söylenen koşaklar.
8. Nevruz, bahçe, kavun bayramı gibi şenliklerde söylenen koşaklar
9. Kış aylarında, sazlı-sözlü ortamlarda eğlenmek amacıyla söylenen koşaklar.

Uygur halk şiirinde en fazla yer tutan koşaklar, sevgi ve aşk konularını işleyen ve “*muhabbet koşakları*” olarak adlandırılan koşaklardır. Örneğin;

Yarimniñ léven sözi	<i>Yârimin güzel sözü</i>
Oynap turidu közi	<i>Oynayıp durur gözü</i>
Aymikin kuyaşmikin	<i>Ay mi, güneş mi ki?</i>
Yarimniñ güzel yüzi	<i>Yârimin güzel yüzü</i> (Rahman: s. 144) ¹³

⁹ Osman İsmail, *age.*, s. 398-509.

¹⁰ Naciye Yıldız, “Uygur Halk Edebiyatında Tarihi Koşaklar”, Prof. Dr. Abdurrahman Güzel’e Armağan, Ankara 2004, s. 713-726.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk.: Nevzat Gözaydın, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi (Türk Şiiri Özel Sayısı III: Halk Şiiri)*, S. 445-450, Ankara 1989, s. 3-24.

¹² Ocal Oğuz, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, s. 15-16.

¹³ Bu makalede kullandığımız koşaklar, Osman İsmail’in “*Xelq Eğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*” (Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1998), adlı eseri ile Mehemmet Zunun-Abdukërim Raxman’ın “*Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*” (Ürümqi 1980) adlı eserinden alınmıştır. Yazarların soyadları ve koşakların sayfa numaraları metnin hemen sonunda verilmiştir.

Su bolsa suzuk bolsa
Érikta ékip tursa
Aşık bilen meşuklar
Yan hoşna yékin bolsa

*Su olsa, temiz olsa
Arkta akıp dursa
Âşık ile mâşuklar
Birbirine yakın olsa* (Rahman: s. 144)

Yagliğimni yudurdum
Bağka alma yaydurdum
Aran tapkan yarimni
Karakçiğa aldurdum

*Mendilimi yıkattım
Bağa elma serdirdim
Zor bulduğum yârimi
Hayduda aldurdım* (Rahman: s. 151)

Karlığaç kara bolur
Kaniti ala bolur
Yariñ bivapa bolsa
Béşiñga bala bolur

*Kırlangıç kara olur
Kanadı ala olur
Yârin vefasız olursa
Başına bela olur* (İsmael: s. 389)

Ürükler pişip kaptu
Tüvige çüşüp kaptu
Ay yüzlük léven yarim
Çüşümge kirip kaptu

*Erikler odu
Dibine düştü
Ay yüzlü güzel yarim
Düşüme girdi* (İsmael: s. 390)

Yarimniñ éti Ayhan
Aña köyidu bu can
Köymisemmu köymeyttim
Micez-hulki bek obdan

*Yârimin adı Ayhan
Ona yandı bu can
Yanmasam yanmazdım
Huyu pek güzel* (İsmael: s. 480)

Bağ içinde bostanlar
Yaşiripmu gül tallar
Yar derdide köp yiğlap
Ékip ketti bu canlar

*Bağ içinde bostanlar
Yeşerip taze dallar
Yâr derdinden çok ağlayıp
Akıp gitti bu canlar* (İsmael: s. 481)

Yar boyini körsetti
İçim ot tolup ketti
İşik oti yamanken
Yüreknî kavap etti

*Yâr boyunu gösterdi
İçim ateşle dolup gitti
Aşk ateşi kötüymüş
Yüreğimi kebab etti* (İsmael: s. 482)

Aymidu, aylarmidu
Ayğa bulut daldimidu
Yar yiraktim kelgüçe
Akkan yeşim deryamidu

*Ay mıdır aylar mıdır?
Aya bulut daldı mı
Yâr uzaktan gelince
Akan yaşım derya mıdır?* (İsmael: s. 492)

Bu çınar igiz çınar
Çıkmañ yarim, şahî sunar
Şahî sunğandin kéyin
Bulbul kélip nege konar

*Bu çınar yüksek çınar
Çıkma yârim, dalı kırılır
Dalı kırdıktan sonra
Bülbül gelip neye konar* (İsmael: s. 530)

Yarniñ öyi ceynekte
Çay demleydu ceynekte
Yar özini dañlaydu
Karap baksun eynekke

*Yârin evi köşede
Çay demliyor demlikte
Yâr kendini övüyor
Kendine baksın aynada* (İsmael: s. 555)

Bu koşakları şekil yönünden incelediğimizde, mani tarzında tek dörtlükten oluştuğunu, yedili hece ölçüsüyle söylendiğini ve aaxa kafiye şemasına sahip olduğunu görmekteyiz.

Uygur halk koşaklarında gurbet, ayrılık, özlem gibi konuları işleyen mani tarzındaki koşaklara da rastlamaktayız. Örneğin;

Dutar çalimen özüm *Dutar çalarım ben*
Yiğlaydu kara közüm *Ağlıyor kara gözüm*
Kişiniñ yurtığa kélip *İnsanın yurduna gelip*
Etmeydu méniñ özüm *Etmez benim özüm* (İsmail: s. 494)

Men ketkende baş élip *Ben gittiğimde başımı alıp*
Kollirimğa taş élip *Ellerime taş alıp*
Kalğan ğemde anisi *Kalır kederde annem*
Közlirige yaş élip *Gözlerine yaş dolup* (İsmail: s. 496)

Katar katar kağılar *Katar katar kargalar*
Barisañlar selam deñlar *Varırsanız selam söyleyin*
Ata-anam sorisa *Babam anam sorarsa*
Hali bek yaman deñlar *Hali pek kötü deyin* (Rahman: s. 203)

Mani tarzındaki koşakların söylendiği ortamlardan biri düğünlerdir. Düğün koşaklarının en önemli özelliği ise kız ile erkek arasında karşılıklı olarak söylenmesidir. Uygur Türklerinin “beyit” adını verdikleri bu tarz koşaklar, Uygur halk şiiri içinde oldukça yaygındır.¹⁴ Örneğin;

Erkek:

Sirlik sanduk siri siz *Gizli sandığın sırrı sizsiniz*
Perilerniñ biri siz *Perilerden biri sizsiniz*
Oynay deydu köñliñiz *Oyna diyor gönlünüz*
Emma korkup turisiz *Ama korkup durursunuz* (İsmail: s. 394)

Kız:

Sirlik sanduk siri biz *Gizli sandığın sırrıyız biz*
Barçe kizniñ piri biz *Bütün kızların piriyiz biz*
Héçnersidin korkmaymiz *Hiçbir şeyden korkmayız*
Yaman iştin néri biz *Kötü işten uzağız biz* (İsmail: s. 395)

Erkek:

Yağlikiñiz reñmu-reñ *Mendiliniz rengarenk*
Sel sélikrak gepni deñ *Biraz yumuşak konuşun*
Levliri süzük canan *Dudakları berrak canan*
Alma bérey yérip yeñ *Elma vereyim bölüp yiyin* (İsmail: s. 395)

Kız:

Almiñizni yémeymen *Elmanızı yemem ben*
Yésem meydem ağridu *Yesem midem ağrır*
Yar üstige yar tutsam *Yâr üstüne yar sevsem*
Yarniñ köñli ağridu *Yârin gönlün ağrır* (İsmail: s. 395)

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türklerinde Düğün Koşakları”, **III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1987 Eskişehir)**, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1987, s. 203–207; Teyipcan Eliyok, “Uygurların Düğün Koşmaları Hakkında”, **I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1983 Eskişehir)**, (Akt. A. Şekür Turan), Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1983, s. 81–89.

Mani tarzındaki Uygur halk koşaklarında, bireysel duyguları dile getiren şiirlerin yanında, toplumsal olaylara ve duygulara yer veren koşaklar da bulunmaktadır. Özellikle tarım, hayvancılık ve maden işiyle uğraşan insanların çektikleri çeşitli sıkıntılar, Çin valilerin yaptıkları zulümler gibi toplumu derinden etkileyen olaylar da koşaklara yansımıştır.

Maden işçilerinin çektikleri sıkıntılar ve çalışma şartları koşaklarda şu şekilde dile getirilir:

Hañniñ içi karañğu	<i>Maden ocağının içi karanlık</i>
Kolimızda diñhulu	<i>Elimizde maden lambası</i>
Diñhuluni oçurup	<i>Maden lambasını yakınca</i>
Koğlap çikti miñhulu	<i>Dışarı çıktı zehirli gaz (Rahman: s. 92)</i>

Altun tapmak can bilen	<i>Altın bulmak can ile</i>
Rende salmak nan bilen	<i>Rendelemek ekmek ile</i>
Seher çağda hoşlaştım	<i>Seher vaktinde vedalaştım</i>
Mihriban anam bilen	<i>Mihriban annem ile (Rahman: s. 93)</i>

Uygur Türklerinin en önemli geçim kaynaklarından biri de tarımdır. Tarımda en önemli unsur ise sudur. Tarım yapılan bölgelerde su için verilen mücadeleler, su dağıtımındaki adaletsizlik, tarla davaları, zorla yurdundan göç ettirme ve verimsiz topraklara yerleştirme gibi sıkıntılar da mani tarzındaki koşaklara yansımıştır. Örneğin;

Miraplar miner tayğa	<i>Su dağıtıcılar biner taya</i>
Suni yakılar bayğa	<i>Suyu akıtırlar zengine</i>
Kembeğeller su dese	<i>Fakirler su dese</i>
Béşini tikar layğa	<i>Başını sokarlar çamura (Rahman: s. 99)</i>

Bayavanğa aş terdim	<i>Çölde aş topladım</i>
Corisige maş terdim	<i>Düşümde fasülye topladım</i>
Hamanni bérip kerzge	<i>Harmanı verip borca</i>
Éñizlikta baş terdim	<i>Tarlada başak topladım (Rahman: s. 99)</i>

Alvan keldi alamet	<i>Vergi geldi alamet</i>
Çekiveduk nadamet	<i>Çekiverdik eziyet</i>
Kiçikkine yer uçun	<i>Küçücük yer</i>
Bizge boldi kiyamet	<i>Bize oldu kıyamet (Rahman: s. 203)</i>

Yerniñ obdini bayda	<i>Yerin iyisi zenginde</i>
Kembeğolge yer kayda	<i>Fakire yer nerede?</i>
Bay göcam yatar bağda	<i>Zenginler yatar bağda</i>
Kembeğolge yatar sayda	<i>Fakir yatar çayda (İsmail: s. 494)</i>

Hunğay yolida tallar	<i>Hunğay yolunda ağaçlar</i>
Şah-şahida marcanlar	<i>Dalları mercan misali</i>
Yollarda capa tartip	<i>Yollarda cefa çekip</i>
Ékip ketti bu canlar	<i>Yok oldu bu canlar (Rahman: s. 203)</i>

Yéñi mayur yer bermes	<i>Yeni binbaşı yer vermez</i>
Yol ustini terdurmes	<i>Yol üstünü ektirmez</i>
Başka kattik kün çüşti	<i>Başa kötü gün geldi</i>
Beş holuktin yer tegmes	<i>Beş holuktin* yer değmez (Rahman: s. 203)</i>

* Ho: Altmış dört kilo tohumun ekildiği tarla.

Yoksulluk, ağır vergi yükü, Uygur Türklerine yapılan zulüm ve buna bağlı olarak da halkın zenginlere ve sermaye sahiplerine duyduğu öfke, mani tarzındaki koşaklarda işlenen bir başka konudur. Örneğin;

Bayniñ hotuni Ayşek Bayğa salıdu çuşek Biz bilen nime kari Soğakta muzlisak ölsek	<i>Zenginin karısı Ayşek Zengine yazdı yatak Bize ne yararı var Soğukta buz tutup ölsek (Rahman: s. 105)</i>
Bayniñ kızı Aysare İti bilen avare Kembeğelniñ baliliri Açlıktin kilar nale	<i>Zenginin kızı Aysare Köpeğiyle avare Yoksulun çocukları Açlıktan eder nale (Rahman: s. 105)</i>
Pomişşikte şepket yok Bizler tola dert tarttuk Béşimizdin ketmigen Kamça bilen kulpet dok	<i>Ağada şefkat yok Bizler çok dert çektik Başımızdan gitmeyen Kamçı ile külfet var (İsmail: s. 450)</i>
Buğdayni orup bağlap Kilduk tazılap haman Zalimler bulap ketti Bizge kalğini saman	<i>Buğdayı yerine koyup Yenice hasat ettik Zalimler yağmalayıp gitti Bize kalanı saman (İsmail: s. 450)</i>
Derd boldiya, derd boldi Emgekçiğe derd boldi Emgekçiniñ tapkinini Bay göcamlar yep boldi	<i>Dert oldu ya dert oldu İşçiye dert oldu İşçinin bulduğunu Zenginler yiyip bitirdi (İsmail: s. 450)</i>
İşlidim men, işlidim Bay göcamğa işlidim Yıllar işlep bikarğa Köyük nanni çişlidim	<i>Çalıştım ben çalıştım Zengine çalıştım Yıllarca çalışıp kârsız Yanmış ekmek dişledim (İsmail: s. 45)</i>
Bayniñ kızı Gülsare İtka taşlap avare Yillikçılar aç korsak Hudağa kilar nale	<i>Zenginin kızı Gülsare Köpek taşlar avare Yillikçılar aç kursak Allah'a yalvarır (İsmail: s. 451)</i>
Asmanğa çikay égiz Bolutka salay kigiz Zalimlarniñ köksige Sançiyemen tömür bégiz	<i>Gökyüzüne yükselip Buluta sererek keçe Zalimlerin göğsüne Saplayacağız demir (İsmail: s. 456)</i>
Okni atti yürekke Kélip tegdi bilekke Ak paşaniñ kilğini Ornap ketti yürekke	<i>Oku atti yüreğe Gelip değdi bileğe Ak padişahın yaptıkları İşledi yüreğimize (İsmail: s. 460)</i>

Uygur Türklerine zulmeden yöneticiler, halkın hafızasında derin izler bırakmıştır. Matitey bunun örneklerinden biridir. Matitey, (Mapuşik), 1911–1923 yılları arasında Kaşkar'da hüküm süren zalim bir

validir. Bu vali, zenginler ve din adamları ile işbirliği yaparak, halka zulmetmiştir. Ancak Matitey'in yerine atanan vali, onu astırmıştır.¹⁵ Bu durum mani tarzındaki koşaklara da yansımıştır:

Matitey atmış yaşta	<i>Matitey altmış yaşında</i>
Koruk saldı tokkuz taşka	<i>Hükmetti dokuz taşta</i>
Matiteyniñ alvañı	<i>Matitey'in vergisi</i>
Bala boldi bu başka	<i>Bela oldu bu başa</i> (Rahman: s.105)

Soho yoli komuşlik	<i>Soho yolu kamışlık</i>
Oğak sélip yok	<i>Orak kullanan yok</i>
On dört yıl şe sorap	<i>On dört yıl şehir sorup</i>
Matiteydek bolğan yok	<i>Matitey gibisi yok</i> (Rahman: s.121)

Matitey tulum çaşkan	<i>Matitey şişman fare</i>
Alvañni tola çaşkan	<i>Vergisi çok fare</i>
Ozini yoğan çağlap	<i>Kendini büyük görüp</i>
Darğa ésilip yatkan	<i>Dar ağacına asılmış</i> (Rahman: s. 121)

Çin baskısına ve zulmüne direnen, onlara karşı mücadele eden kahramanlar için de mani tarzında birçok koşak söylenmiştir. Sadir Palvan, Tömür Helpe, Mayimhan bunlardan bazılarıdır.¹⁶ Örneğin;

Çirik keldi yéyilip	<i>Çirik geldi yayılıp</i>
Sadir atti pétinip	<i>Sadir Pehlivan attı cesaretle</i>
Dalidiki kara taş	<i>Omzundaki kara taş</i>
Cuvamni aldı yépinip	<i>Kaftanı havalandırdı</i> (İsmail: s. 464)

Çirik kaçtı iliğa	<i>Çirik kaçtı yurduna</i>
Étip çüşürdüm béliğa	<i>Atıp düşürdüm beline</i>
Sekrep çüşüp étidim	<i>Fırlayarak bindim üzerine</i>
Neyze tiktim géliğa	<i>Mızrak sapladım boğazına</i> (İsmail: s. 464)

Urumçiniñ yolida	<i>Urumçi'nin yolunda</i>
Atmış yerde bulak bar	<i>Altmış yerde pınar var</i>
Tomurni élip çıksa	<i>Tömür'ü alıp çıksa</i>
Her kunide sorak bar	<i>Her gün sorgu var</i> (Rahman: 123)

Sonuç olarak, halk koşakları Uygur Türklerinin edebî ürünleri içinde en kapsamlı ve yaygın olanıdır. Anonim halk edebiyatı içinde ele alınan halk koşakları, konu bakımından zengindir ve şekil bakımından da farklı özelliklere sahiptir.

Şekil bakımından mani tarzında söylenen Uygur halk koşaklar ise, düğünden bayrama, çocuk oyunlarından kış eğlencelerine kadar farklı ortamlarda başta eğlenme olmak üzere çeşitli amaçlarla söylenmektedir.

Mani tarzındaki Uygur halk koşakları, içerik bakımından her türlü konuyu işlemesi; anlam yönünden yoğun; şekil bakımından da kısa olması nedeniyle halk arasında kolayca yayılmış ve halkın çok sevdiği yaygın türlerden biridir. Bu yönüyle mani tarzındaki koşaklar, Uygur Türklerinin kültürel kimliğinin kuşaklar boyu taşınmasında da önemli bir yere sahiptir.

¹⁵ Mehemmet Zunun-Abdukérim Raxman, *age.*, s. 120; Osman İsmail, *age.*, s. 469.

¹⁶ Uçkuncan Ömer, *Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqłiri*, Qaşqar Xalq Neşriyati, Qaşqar 1981, s. 22–39.

Kaynaklar

- 📖 Çuvasko-Russkiy Slovar/Çıvaşla-Vırısła Slovar, Moskova 1961.
- 📖 Atalay, Besim, *Divanü Lügat-it Türk Tercemesi*, C. I, (3. Baskı) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 Eliyok, Teyipcan, (Akt. A.Şekür Turan), “Uygurların Düğün Koşmaları Hakkında”, *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1983 Eskişehir)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1983.
- 📖 Gözaydın, Nevzat, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi (Türk Şiiri Özel Sayısı III: Halk Şiiri)*, S. 445–450, Ankara 1989, s. 3–24.
- 📖 İsmail, Osman, *Xelq Ėgiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1998.
- 📖 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- 📖 Kaşgarlı, Sultan Mahmut, “Uygur Türklerinde Düğün Koşakları”, *III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1987 Eskişehir)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1987.
- 📖 Oğuz, Öcal, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
- 📖 Ömer, Uçkuncan, *Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqıleri*, Qeşqer Xelq Neşriyatı, Qeşqer 1981.
- 📖 -----, *Uygur Xelq Qoşaqçiliri*, Qeşqer Xelq Neşriyatı, Qeşqer 1986.
- 📖 Sakim, Tursunay, “Uygur Halkının Muhabbet Koşakları”, *II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1985)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985.
- 📖 *Uygur Xelq Qoşaqıleri 2*, Şincañ Xelq Neşriyeti, Ürümçi 2006.
- 📖 *Uygur Xelq Ėgiz İcadıyiti*, Almuta 1983.
- 📖 Yıldız, Naciye, “Uygur Halk Edebiyatında Tarihi Koşaklar”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, Ankara 2004.
- 📖 Zunun, Mehemmet - Abdükérim Raxman, *Uygur Xelq Ėgiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümçi 1980.

THE STRUGGLE AND THE RESPONSE IN STALIN'S DEPORTATION POLICY: THE CASE OF CRIMEAN TATARS

Stalin Dönemi Sürgün Politikası Sonrası Bir Mücadele ve Tepki Örneği: Kırım Tatarları

*Seçil ÖRAZ**

Özet

1937–1949 yılları arasında SSCB çatısı altındaki sekiz topluluktan (Volga Almanları, Karaçaylılar, Kalmuklar, Çeçen-İnguşlar, Balkarlar, Ahıska Türkleri ve Kırım Tatarları) yaklaşık iki buçuk milyon kişi Stalin döneminde çıkarılan bir kararla vatanlarından çıkarılarak Orta Asya'ya sürgüne gönderildiler. Kararın gerekçesi bu halkların II. Dünya Savaşı boyunca düşmana yardımcı olmak suretiyle vatana ihanet etmeleriydi. Ne var ki bu suçlama herhangi bir araştırma, mahkeme ya da hükümlerle desteklenmedi. Kararın adilliği hakkındaki tartışmalar bir yana bırakılacak olsa bile Stalin döneminde gerçekleşen bu sürgünler Stalin'in "milletler politikasının" en saldırgan ve Sovyet tarihinin de en trajik kısımlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Aradan geçen yarım yüzyılı aşkın zamana rağmen sürgünün etkileri sürülen halklarda hâlâ hissedilmektedir. Bu anlamda Kırım Tatarları da 1944 yılının Mayıs ayında kimliklerinin bir parçası olan Kırım yarımadasından sürülerek Orta Asya'ya gönderildiler. Bu sürgün, Kırım Tatarlarınca daha çok Stalin ve Stalin sonrası Sovyet rejiminin ulusal miraslarını, kimliklerini ve anavatanlarına olan bağlılıklarını bastırma ve siyasi, ekonomik, askeri önemi nedeniyle vazgeçemedikleri Kırım'ı Slavlaştırma yolunda attıkları bir adım olarak algılanmaktadır. Bu anlamda barındırdığı zorluklara rağmen yaşanan bu sürgün ve ardından başlayan vatana dönüş mücadelesi etnik bir grup olarak tanımlanan Kırım Tatarları'nın ulus bilincini kazanmaları sürecinde çok önemli bir basamak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, Stalin'in Sürgün Politikası, Kırım Yarımadası, Ulus Bilinci

Abstract

Approximately two and a half million people belonging to eight different nations, who have lived under the roof of USSR, (the Volga German, Karachais, Kalmyks, Chechen-Ingushs, Balkars, Meskhetian Turks and Crimean Tatars) have been displaced from their homelands and deported to Central Asia by a decree of Stalin within the years of 1937-1949. The reason of decree was betrayal to USSR during the World War 2, although the decree was not supported by any investigation, trial or judgment. Even leaving the debates about the fairness of the decision, Stalin's era deportations were evaluated as one of the most aggressive part of Stalin's "nationality policy" and one of the most tragic landmarks of Soviet history. The affects of the deportation have been still felt among the deported nations even after more than half a century of the deportation. In that sense, Crimean Tatars have been deported from Crimean peninsula, where gave to their nationality its identity, to Central Asia in May, 1944. That of deportation was perceived by Crimean Tatars as a step of Stalin and post-Stalinist Soviet regime in order to suppress the Crimean Tatars' national heritage, identity and memory of their homelands and to provide the Slavization of Crimean peninsula, where carries political, economic and militaric importances. In that regard, the deportation with all its difficulties and the afterward struggle of "return to homeland" became a very important step within the Crimean Tatars' process of gaining their national consciousness.

Key Words: Crimean Tatars, Stalin's Deportation Policy, Crimean Peninsula, National Consciousness

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Introduction

The case of using official mass deportation policy toward almost two and a half million people belonging to Soviet Union's national groups within the period of 1937-1949 has indeed constituted one of the important landmarks of Soviet history. Those of ethnic and religious deportations also have had influence on the destiny of eight Soviet or so-called "punished" societies (including the Volga German, Karachai, Kalmyks, Chechen-Ingushs, Balkars, Meskhetian Turks and Crimean Tatars) each of whom have still suffered from the deportation *en masse*, even those who have returned to their homeland by Khrushchev's permission nearly a half century ago. In that context, the Crimean Tatars have appeared as one of the largest groups among the deported nations (after the Volga Germans and the Chechens) by a population of 238.500 and also one of the three whose return from exile was not permitted by the Soviet authorities.

Moving from this point, it is the purpose of this paper to interpret the preconditions, causes, implementation and the political-social consequences of the mass deportation of Stalinist regime within the case of Crimean Tatars. By doing so, moving from the deportation phenomenon, I aim to understand the relationship of ethnic minorities and the Stalinist regime within the context of his nationality policy and to reach a deeper evaluation of political-historical consequences of the deportation policy under Stalinist regime.

I-DEPORTATION IN TERMS OF "NATIONALITY QUESTION" IN USSR

A-) Nationality Policy under Stalinist Regime

"If the politics not be engaged in people, people will be engaged in politics."

Antonie de Saint-Exupery

The nationality question in the Soviet Union had covered a very crucial place in Soviet domestic affairs. On the other hand, between 1917 and 1964, the domestic policy of USSR toward nationalities did not go through a uniform course. In accordance with the shifting circumstances and altering leaders, the nature and dimension of the nationality policies has considerably rotated. However, despite that of differentiations, there had indeed a commonality shared by all the Soviet leaders.¹ That was the belief that the only solution for the nationality problem lied in eliminating national differences. In that context, what have changed were only the methods. "Lenin relied on education to reach his goal; Stalin on violence Khrushchev, on breaking with Stalinist methods and seeking political and economical rationality"². On contrary to Lenin, who accepted a more egalitarian solution to national problems with a somehow underestimated attitude and hoped that official egalitarianism would convince the non-Russians to be voluntarily adopted³, Stalin had already noticed the difficulty lying under the nationality problem. However; he possessed a one-sided understanding toward the issue: "force and the further stages: violence". That of coercion became a characteristic instrument of Stalinist regime to the problem. In any cases, Stalin has never been fascinated by Lenin's confidence in teaching of internationalism and equality of nations.⁴ Since despite of his Georgian origins, Stalin identified himself much more with Russia. By doing so, he obviously underestimated whatever non-Russian, but the nationalist feelings and frustrations most. As a leader, he used to impose Russian superiority upon other nations of the USSR. Even from the

¹ Amy Knight, "The Political Police and The National Question in the Soviet Union", **The Post-Soviet Nations**, Alexander J. Motyl (ed.), New York: Columbia University Press, 1992, p. 170

² Helene Carrere d'Encausse, **The Great Challenge**, New York: Holmes & Meier Publisher, 1992

³ Helene Carrere d'Encausse, **The Nationality Question in the Soviet Union and Russia**, Norway: Scandiavian University Press, 1995, p. 35

⁴ Peter Neville, **Russia: The USSR, The CIS, and the Independent States**, London: The Windrush Press, 2003, p. 192.

mid-1920s onward with Stalin, the rights and prerogatives of non-Russian nationalities have gradually eroded.

As for him, the Russian domination was perceived by the conquered people once an "absolute evil," then a "relative evil," then a "lesser evil," however; in the end it became an "absolute good" and indeed their salvation.⁵ Moving away from the "absolute goodness" of the conquest, those who have been struggling against the Russian domination had no longer any reason to go on fighting. Relevantly, all national heroes who had resisted to colonialism had to be condemned. Hence, all non-Russians were urged to be separated from their own past and to identify their history with only Russian materials.

By the early 1930s, Stalin finally was able to carry out his own thoughts on the nationalist problem. His approach was multi-faceted. Updating the previous experiences of egalitarian concept of society, he paved the way for cultural compromise and federalism.⁶ Furthermore, while carrying that of respect toward the federal structures, Stalin also directed the USSR into an upheaval aiming at transforming society. In the process of transforming society according to his criteria, at the beginning Stalin gave a start for purges of all national elites who not surprisingly were opposed to him. "In 1934, 70 per cent of the members of the Central Committee were to be dead. Between 1934 and 1938, one and a half million party members were purged"⁷. Thus, a whole generation of able young communists were sacrificed to satisfy Stalin since they all committed the "crime" of returning to the springs of national fidelity. That of purges was the one of the signs of Stalin's further domestic policies, including the deportations, all of which were strictly directed to destroy the national existence and conscious. In his era, also the last prints of the cultural and political pluralism have been vanished and the autonomous areas have systematically destroyed.⁸ In this way, the official egalitarianism has disappeared, yielding a "community of nations" which would be administrated by "an elder brother" meanly the Russian people in charge of and guide for all.⁹

Just after Stalin's purges, on the eve of World War II, the consequences of those purges became obvious: Stalin had paved the way for a new elite that would be able to be encouraged for a new concept of relations between nations of the USSR, a kind of concept that was keenly unegalitarian, borrowed from the imperial view of past.¹⁰ From this aspect, once has been an empire, the USSR indeed included several elements among which three of them were crucial. First, there was a certain element of centralization in domination of weaker and subjugated part. As a second element, there was dominating ethnicities which occupy a privileged position in the subjugated parts socially, culturally and politically. A third feature is that there was exploitation of the imperial periphery by the centre in various forms.¹¹ In this context; the violence exposed to ethnicities can be basically evaluated in those of forms. Since, from Stalin's coercive point of view, the issue of nationality policies is rather viewed in terms of "a coercive state maintaining its dominance over unwilling national groups"¹².

Keeping mind those of comments, with the beginning of the World War II, coupled with the Stalin's suspicion against ethnic minorities for disloyalty of the Soviet regime, the policy of Stalinist regime finally has made its tragic decision: *"the mass deportation of eight nation... "*

⁵ Carrere d'Encausse, **The Nationality Question in the Soviet Union and Russia**, p. 30

⁶ Ronald J. Hill, "Ideology and the Making of a Nationalities Policy", **The Post-Soviet Nations**, Alexander J. Motyl (ed.), New York: Columbia University Press, 1992, p. 58

⁷ Neville, *ibid.*, p. 200

⁸ Alaeddin Yalçinkaya, **Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri**, İstanbul: Beta Yayınevi, 2004, p. 174

⁹ Carrere d'Encausse, **The Nationality Question in the Soviet Union and Russia**, p. 31

¹⁰ Robert Conquest, **The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties**, London: MacMillan, 1968

¹¹ Alexei Vasilyev, "Russia and Central Asia", **Rising Tension in Eastern Europe and The Former Soviet Union**, David Carlton, Paul Ingram, Giancarlo Tenaglia (eds.), New York: Dartmouth, 1996, p. 65

¹² Knight, *ibid.*, p. 170

B- The Deportation Policy of Stalin

"Russia is the leading nation of the USSR. In this war, she had won the right to be recognized as the guide for the whole Union. In contrast to the other people who had shown their weaknesses in the war, the Russian people had demonstrated Russia's strength. "

Josef Stalin, May 24, 1945

1-) Preconditions and the causes of the deportation

The war conditions and especially the German invasion had gave rise to nationalist reactions that of which make Stalin and his successors convinced that the borderland were so much sensitive and vulnerable and this sensitivity indeed might lead to the destruction of the entire system especially during such an extraordinary situation as war.¹³ Depending upon that of "safety of socialist Fatherland" claim, Stalin's autonomist tendencies moved in a tragic way for eight nations who used to accommodate in the regions surrounding from Baltic shores to Black Sea, from Far East to Korean border. Having labeled as "bad nations" and accused of treason, Poles in the West, Crimean Tatars in the south, Germans in Volga area, Karachais, Chechen-Ingushs, Balkars and Meskhetians in Caucasus, Kalmyks near Caspian Sea and Koreans in Far East have steadily uprooted from their native soils and deported to Central Asia between 1937 and 1949.¹⁴ Both of deported nations were accused of "collective crime" and "betray to Fatherland" accompanying claims of collaborating with Germans and working as spies on behalf of Japans during the war.

In addition, it is also noteworthy that there observed discrimination in the selectivity of punished nations. Despite of the variety of deported nations in terms of ethnic and linguistic terms (Indo-European, Iranian, native Caucasian, Turk, Mongolian), the Slavic or Russian Orthodox nuances were indeed absent.¹⁵ Meanly, this was maybe extreme but a way of Stalin to declare that there were bad nations, but also good ones, and the best of them was the Russian nation.

Meanwhile, the phenomenon of deportation of nations from their ancient homeland by ignoring any trial or investigation process in the execution was clearly a kind of manifestation of lawlessness implemented by Stalin and his successors.¹⁶ Even there existed much of comments about Soviet justice under Stalin one of which "illustrated the Soviet principle by a joke about a rabbit which escaped from the Soviet Union into Poland, explaining that it did so because all camels in the USSR were to be shot. When it has been said that "But you are not a camel", the rabbit answered as "No, but how can I prove it?"¹⁷ So, the question was whether the German invasion was the basic cause of deportations or it was an instrument to justify that of punishment of related nations. In anyhow, even it was the case, how could it be possible to attribute that of inimical activities to an entire nation including women, old people and even children? Hence, the obvious target of the policy has appeared in a very pragmatic sense: "recolonization or settlement of near-abroad regions by reliable population"¹⁸, in other words to establish reliable, trustworthy barriers against possible invasions and for further expansionism. In this context, the characteristic of Stalin meant so much. As Solzhenitsyn stated in describing Stalin "in all his long-suspicion-ridden life he had trusted no one". Coupled with his paranodial fear through the security of

¹³ Carrere d'Encausse, **The Nationality Question in the Soviet Union and Russia**, p. 28

¹⁴ Seyit Tuğrul, **SSCB'de Sürgün Edilen Halklar**, İstanbul: Chivi Yazıları Yayınevi, 2003, p. 17

¹⁵ Isabelle Kreindler, "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update", **Soviet Studies**, V. 38, July 1986, p. 388

¹⁶ Ağa-Ali Kemaloğlu, **The Phenomenon of Ethnic Deportations in Soviet Nationality Policy: Meskhetian Turks Case**, Master Thesis, Bilkent University:Ankara, February 1996, p. 3, for further information please also see Otto J. Pohl, **The Stalinist Penal System: A Statistical History of Soviet Repression and Terror 1930-1953**, Mac Farland: North Carolina, 1997 and Otto J. Pohl, **Ethnic Cleansing in the USSR, 1937-1949**, Greenwood Press: Westport, 1999

¹⁷ Neville, *ibid.*, p. 200

¹⁸ Kemaloğlu, *ibid.*, p. 4

Soviet state, Stalin indeed did not wish to see national minorities who settled in frontier area of borders in the case of their any real or possible collaboration with the enemies.

Hence, it can be stated that like all the great colonial empires, the Russian-Soviet empire where coercion and force became a standard, recognized part of repertory at the disposal of Soviet nationality policy,¹⁹ has left its print on the ethnic detritus spread across the vast lands of it once dominated. In that context, that of deportations en mass can be evaluated as the tragic examples of a totalitarian regime's endurance in order to achieve total ethnic cleansing of its nations in a speedy and encompassing nature with the allocation all of its resources.²⁰

In the final point, under the deportation policy of Stalin, 1.600.000 people of eight nations had deported to Central Asia, by a big proportion to Kazakhstan and Uzbekistan. Begun with the deportation of Volga German in September, 1941 due to a so-called preemptive measure; the wave of deportation had lasted by the Meskhetian Turks on November, 1944 this time by a punitive measure. According to final estimates, of the 1.600.000 deportees almost one in three approximately 530.000 deportee had been lost during the deportation process.²¹

II- THE CRIMEAN TATARS CASE

A- The Deportation of Crimean Tatars

"It was early in the morning-still dark- when they came and knocked on the door. They told us some kind of resolution had been adopted and that we must leave. They gave us a half hour to gather some possessions and food... Everyone began to cry as we gathered our things. Later they loaded us into a truck and drive us away to a muddy field where we have waited for hours in the rain surrounded by soldiers and machine guns. Eventually we were taken to a spot where two long freight trains were waiting. Only early in the morning did the train begin to move. During the journey the train stopped only in stations where the soldiers in each time have asked "any bodies there", "any bodies there? ". Those of bodies which were just thrown away into hollows, predominantly were belonged to children and olds, two of whom were my father and brother..."²²

These words belonged to at that time sixteen years old boy: one of 238.500 Crimean Tatars, who came to know the frightened term of "deportation" by a well-planned operation started on May 18 and completed on May, 20 1944. An entire nation has sent to a "journey of lingering death, death moved down the old, the young and the weak"²³ depending upon the claim of "mass collaboration with the enemy" which did not stand upon strong evidences. Firstly, throughout the summer 1941, the Red Army mobilized millions of Soviet citizens from all nationalities to resist against German invasion. In that recruitment process, between 250.000-300.000 Crimean Tatars were mobilized and sent to fight in partisan brigaded and also on the front.²⁴ Secondly according to Soviet historian Alexander Nekritch, beside the participants of Red Army, thousands of Tatars had been sent to labor camps by Germans as "Ostarbeiter" during the years of 1942-43. Even as Edige Kırımal stated between the years of 1943-44, Nazis had burned out 128 Crimean villages due to the fact that they helped to partisan brigaded.

¹⁹ Edward Allworth, "Mass Exile, Ethocide, Group Derogation: Anomaly or Norm in Soviet Nationality Policies?", **Tatars of the Crimea and Their Struggle for Survival**, Edward Allworth (ed.), London: Duke University Press, p. 170

²⁰ Brian Glyn Williams, "The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival", **Central Asian Survey**, 17/2, 1998, p. 285

²¹ Tuğul, *ibid.*, pp. 175-179

²² The Open Society Institute, **Crimean Tatars: Repatriation and Conflict Prevention**, 1996, pp. 12-13

²³ Kreindler, *ibid.*, p. 391

²⁴ Williams, *ibid.*, p. 286

On the other hand, following the Nazi capture of Crimea, up to 8.000 Crimean Tatars were formed into anti-partisan defense brigades whom operated in Nazi controlled areas in the peninsula.²⁵ However, such collaborative acts were by no means equalized to all Crimean Tatars, especially considering that Slavs and the significant number of Ukrainians assisted Germans and even enlisted in pro-German military units. Anyhow those of guilty portion of population have already left the Crimea long before the Red Army's arrival to this territory.²⁶ From this point of view, a kind of punitive treatment from Stalin was expected, but never in that degree of brutality. The deportation of Crimean Tatars was indeed noteworthy for its vast scale and ruthlessness. Beside, keeping mind all the statistics above, the so-called claim of collective betray of Crimean Tatars do not sound satisfying enough. Even Khrushchev in his secret speech to the "Twentieth Party Congress held in 1956 suggested that Stalin's claims about the collaboration of certain nationalities with Germans were wrong.²⁷ So, for a deeper understanding, a historical perspective to the issue is also required.

1-) Historical Background of Crimean Tatar's Deportation

According to the leading commentators, beside Tatar's behaviors during the war, there was variety of factors which were responsible for the tragedy in 1944. In fact, what they mentioned was the Russia's hostility exhibited toward Tatars long before the emergence of the war which caused from the centuries-lasting uneasy relations of two nations.

"The Crimean Tatars are Hanafi, Sunni Muslim Turkic minority whose ethnogenesis as a distinct group was completed on the northern shores of the Black Sea during the fourteenth and fifteenth centuries"²⁸. Since then, Crimea became a region of attention and Moscow's first real attempts toward Crimean Tatars had started with the invasions of 1687-1689. But it was only with Tsarina Catherina II in whose reign the Crimea first incorporated into (1774), later was annexed by the Russian Empire (1783). Actually, at that times there existed both political and economical motives behind Russia's interest in maintaining control within Crimea with more emphasis to economic reasons, on concentrating the aspects of foreign trade with Europe and the rich agricultural lands. As for the political aspect; this was partly physiological and partly real. Since the thirteenth century, Moscow indeed had suffered from both military incursions by and political subjection to the Tatars. Especially since the Crimean khanate's existence in 16th century, the khan's armies often terrorized neighboring principalities, including the Russian principality of Muscovy.²⁹ Even Slavs were captured in a battle of Crimea's thriving slave trade. That of practice of enslavement created the stereotype within the Slavic population that Tatars were barbarians and also created the anti-Tatar fear and animosities. Hence, since then the Tatars have represented a hostile force on Moscow's frontiers.³⁰ Moving from that point, it can be stated that prior to the annexation of Crimea by Russia in 1783; they had a history of hostility. "Even a 19th century foreign observer of Russia has characterized the conquest of Crimea as an act of revenge against the last empire of the Tatars, who had enslaved Russia for so long."³¹ By the Russian annexation, the russification process has begun. Meanwhile, from the start, "possession of the Crimea occupied an important place in the Russian psyche, a feeling that keeps retain to this day".³² Evaluating from a strategic aspect, Crimea such a geo-strategically important area was seen vital in gaining access to the Mediterranean Sea, an stable aim of countless Russian and subsequently Soviet leaders.

²⁵ For further information please see, Patrik Von Zur Mühlen, **Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği**, E. B. Özbilen(trans.), Ankara:Mavi, 1984

²⁶ Tuğul, *ibid.*, p. 173

²⁷ Kemaloğlu, *ibid.*, p. 34

²⁸ Williams, *ibid.*, p. 287

²⁹ The Open Society Institute, *ibid.*, p. 17

³⁰ Alan Fischer, **The Crimean Tatars**, Stanford: Hoover Institution Press, 1978, p. 66

³¹ Kreindler, *ibid.*,p. 388

³² Fisher, *ibid.*, p. 81

The prejudice and hostility toward Crimean Tatars have shown itself times before the events of World War II. As an instance, just after the Crimean War of 1854-1856, Tatars, traditionally, accused of betraying Russian Army by aiding the Anglo-French and Turkish alliance. Nonetheless, that of Crimean War experience strictly deepened the impression of Tatars were unreliable subjects. In that sense, during the war, in 1855 Crimean Tatars in big groups migrated to Ottoman Empire mainly to Anatolia, which could be also considered as the first example of Crimean Tatars' deportation. Gradually after, during the last half of the 19th century to 1930s the Tatar intelligentsia had been devastated by assimilation, purges and emigration.

In addition, looking through a historical perspective, it can be observed that throughout all those years Russian authorities have pursued consciously a policy of decreasing Tatar population in Crimea. The statistics also say so. Tatars comprised about 83 percent of the peninsula's population in 1783, and 20 percent in 1937, 1.5 percent in 1989 and eventually 9.6 percent in 1993 while the ratio of Russians and Ukrainians have been rising up.³³ As it can be concluded, the history of Russian-Crimean Tatars relations have loaded with those of forced migrations, collectivization, purges, war, Nazi occupation and finally deportation.

By a projection from 18th century to the deportation years, it seemed that actually there had not much of differences in Russia's final interest on Crimea. The strategic influence of Crimea peninsula in general and Black Sea Fleet in particular still refers so much for Russian side³⁴ in terms of its shore with Black Sea, the Sevastopol marine and its Mediterranean climate. In that sense, in explanation of deportation, the dates of deportation and the dates of Soviet demand upon Turkey for joint control of the Straits were coinciding. After the deportation and first major settlement of Slavs was completed, in March 1945, Molotov informed the Turkish ambassador that the USSR was renouncing the Turco-Soviet Treaty of Neutrality signed in 1925.³⁵ Moving from here, it seems to be sure that, Soviet demands for Turkish Straits had a relevancy in the issue due to the possibility that Stalin wanted to be sure that no "fifth column of Turkic nationalities" would stand in the way as a pressure on the Soviet-Turkish borders.

In conclusion, in addition to the above-mentioned causes, the legacy of continuing prejudice against Crimean Tatars on the part of Russian element in the Soviet Union has served to the Soviet authorities at least as a pretext. Pursing the czarist approach of "Crimea without Crimean Tatars"³⁶, Stalin and his successors, in this manner, have motivated by the foreign policy considerations in deporting the Crimean Tatars from the Black Sea area.³⁷

B- The Crimean Tatar Resettlement in Central Asia

"... deportation from Crimea was more than a deportation from one continent to another, it was a trip back in time."

By May 20, 1944 the act of deportation had ended, however; the rest of the story has just begun for the ones who were going to their unknown future as a deportee. According to the estimations of Nikolai Burgai, a specialist on deportations, of 191.088 Crimean Tatars, who could survive during the journey, 151.604 Crimean Tatars were sent to Uzbek SSR, 8.597 to the Udmurt and Mari Autonomous Oblasts and the rest distributed throughout Tajikistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan. Among them,

³³ **The Open Society Institute**, *ibid.*, pp. 16-22

³⁴ Gerard Snel, "At the Border of European Security: The Case of Ukraine", **Rising Tension in Eastern Europe and The Former Soviet Union**, David Carlton, Paul Ingram, Giancarlo Tenaglia (eds.), New York: Dartmouth, 1996, p. 113

³⁵ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, C. II, 2002

³⁶ Brian Glyn Williams, **The Crimean Tatars: The Diaspora experiences and the Forging of a Nation**, Leiden: Brill, 2001, p. 375

³⁷ Fisher, *ibid.*, pp. 150-155

Tashkent became sharply pointed as the main dispersion centre for Crimean Tatars where they received a hostile welcome depending upon the anti-Tatar propaganda of Soviet agencies. About their arrival, a Crimean Tatar reported as³⁸:

"I personally recall how we were met by the local inhabitants, who had been poisoned by Stalin's propaganda. One of the rocks hit me. I was still only a boy. "

The mutual relations with the Uzbeks could be established only after making a point of stressing their shared Islamic beliefs and traditions. Islam and the Crimean Tatar language which is a hybrid of Oghuz and Kipchak (Uzbeks are Kipchak), surely provided a common ground of an open dialogue between these two peoples.

Upon arrival in Central Asia, the Crimean Tatars from their deportation in 1944, until after Stalin's death in the mid-1950s, were forced to live under a punitive, special settlement regime (*spetsposeleniel*)³⁹. That of settlement included highly difficult life conditions like informal camps which were run by NKVD and in which Tatars have worked 12 hours workdays in the fields and factories. Having faced with drastic changes of climate (desert oasis conditions) and other lifestyle conditions such as inadequate housing (barracks, dug outs or simple mud brick dwellings), insufficient supply of clean water and food, most of Tatars coped with the diseases and lost their lives in the harsh early years of settlement.

Therefore; the Crimean Tatars had to get used to considerable socioeconomic changes in order to adapt to and survive in its unfamiliar and at the same rate difficult conditions. Tatars who settled in Southern Uzbekistan were forced in to be employed in agriculture while the ones settled in Tashkent vicinity in the factories. On the other hand, it is also said that "Crimean Tatars, to a considerably degree, satisfied the need for the development of industry in the republics of Central Asia."⁴⁰

The Crimean Tatars suffered in that of life conditions for 12 years until the death of Stalin, after 1953 it was time for being rehabilitated and struggling to go back "home".

1-) Crimean Tatar's Struggle to Return to Crimea

Although it was not the first movement emerged in the post-Stalinist Soviet Union, the Crimean resistance is marked as the one which has been the longest in sense of permanency: for twenty-nine years.⁴¹ With the death of Josef Stalin in 1953, his successors Khrushchev's launched de-Stalinization campaigns and as a result Soviet Union has experienced a political amendment through its "punished nations". Trying to rectify some of Stalin's injustice policies, Khrushchev gradually put an end to the special settlement regime and allowed Crimean Tatars "survivors" to reengage in Soviet society in 1956. However; there was an exceptional for Tatars who constituted one of the three nations (the other two were the Volga Germans and Meskhetian Turks) whose demand for returning was ignored and condemned to remain in Central Asia.⁴²

From that moment on, the Tatar's long-lasting struggle for "right to return" and national rehabilitation has begun in terms of a highly motivated campaign with the leadership of Mustafa

³⁸ Williams, **The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival**, pp. 290-295

³⁹ Kemaloglu, *ibid.*, p. 33

⁴⁰ Williams, **The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival**, p. 298

⁴¹ Peter Redaway, "The Crimean Tatar Drive for Repatriation: Some Comparisons with Other Movements of Dissent in the USSR", **Tatars of the Crimea and Their Struggle for Survival**, Edward Allworth (ed.), London: Duke University Press, 1988, p. 194

⁴² Williams, "**The Crimean Tatars: The Diaspora experiences and the Forging of a Nation**", p. 403.

Jemilev⁴³. Jemilev and some senior Tatar leaders have so decided that their nationality would not regain its ethnic rights without taking political action. As the first action that the Tatar leaders took, was sending petitions, some of which with over 6000 signatures, asking for the right to return in the "light of Leninist nationality policies"⁴⁴. As a second step "anti-Soviet propaganda and stirring up racial discord" was produced at the end of which Tatar leaders were sentenced to prison. After 1964, Tatars continued their campaign in a more professional way; via lobbies. As a result, a decree was published on 9 September 1967 which accepted the claims of collaboration were uneven but denied to return to Crimea.⁴⁵ Despite of the decree, after a decade after 1967, 577 Crimean Tatar family obtained residency permits in Crimea.

It was just after the dismantling of USSR when 260.000 Tatars had managed to return, thus in 1993 the population of Tatars in Crimea has risen up to 9.6 percent which is a relatively hopeful ratio comparing with the 1.5 percent of 1989's census.

C- The Consequences of the Deportation on Crimean Tatars

Stalin's deportation policy toward Crimean Tatars as the other seven nations has indeed had two faces: what it was hoped to be succeeded via deportations was not only the physical removal of Tatars from Crimea, but it was also locked up destroying Tatar's cultural involvement on the Crimea. Hence, in response to each of two "face" belong to the Crimean Tatars cases; I would like to mention two basic consequences of the deportation: its political and social outcomes.

1-) Political Consequences of the Deportations on Crimean Tatars

In terms of political means, deportation actually achieved the score that aimed by the Soviet regime. The Crimean Tatars, who still struggle for their return to "homeland", enjoy none of the Soviet forms of group recognition that they had experienced earlier. In any case, just after the deportation, the Crimean peninsula was resettled primarily with ethnic Russians and Ukrainians; even in 1954 Crimea's transformation from the Russian Federation to the Ukrainian SSR had been authorized by Khrushchev.⁴⁶

As a consequence of its lacking unit status, at the moment, Crimean Tatars do not possess either a written constitution or a proceeding body, so they cannot be identified with any branch of political organization that might develop on a base of territorial unit. Beside, the nationality also lacks other customary Soviet forms of formal sovereignty such as a flag, a seal, a capital city or a national anthem.⁴⁷ Since the liquidation of former Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, the Crimean Tatars have still lacked of a political-administrative territory and naturally a political body. Short to say, that all constituted the political outcomes of the deportation: due to the absence of a territory and a political recognition, Crimean Tatars seem not to be existed in political terms.

2-) Socio-cultural Consequences of the Deportation

What has happened in Crimea after the deportation with the motive of eradicating signs of Tatar's presence obviously highlighted the other aspect of Soviet policy which seemed as equally brutal. Coupled with the all of the post-war Soviet administrations' enforcements toward the permanent exile status of the Crimean Tatars, those of eradications clearly identified the general long-term policy of the Soviet regime: "to prevent any prospective re-Tatarisation of the Crimea".⁴⁸ In that sense, the best solution in order to

⁴³ Mustafa Jemilev is also known as Mustafa Cemiloğlu.

⁴⁴ Allworth, *ibid.*, pp. 179-180

⁴⁵ The Open Society Institute, *ibid.*, pp. 178-179

⁴⁶ The Open Society Institute, *ibid.*, p. 200

⁴⁷ Allworth, *ibid.*, p. 173

⁴⁸ Hakan Kırımlı, "Soviet Educational and Cultural Policies Toward the Crimean Tatars in Exile", *Central Asian Survey*, 8/1, 1989, p. 85.

prevent the return to the Crimea and the re-establishment of the Crimean ASSR would be the complete "assimilation of the Crimean Tatars among the people of the places of exile and a subsequent dissolution of a distinct Crimean Tatar national identity.⁴⁹ In doing so, Crimean Tatars, facing assimilation and amalgamation, would disappear as a nation and a non-existent nation would have no claim over Crimea. Therefore, serious of action pursuing the goal of full or partial destruction of Tatars was carried out. For instance, in Crimean Tatars' homeland, most trace of their culture such as village mosques, Muslim cemeteries, historical monument of ancient culture were eradicated. Even Crimean Tatars were not included as a nation in Soviet censuses and for all intents and purposes, the Crimean Tatars had been erased from the USSR's ethnic map.⁵⁰ Additionally, they have pursued marginally radical methods in destroying Crimean Tatar's language and literature. As a tragic instance, in Akmesid, Baku, Tbilisi, Kazan and other cities of the USSR, all books which published in Crimean Tatar were burned or removed. Tatar's educational opportunities were also limited with the offer of opening course for children who had no schooling. Tatars also had no books or newspapers in their native language. Only by the partial rehabilitation of Khrushchev in whose rule the publication of a newspaper -Lenin Bayragi- a journal -Yildiz- and a few books -totally 16 in 1959-68-in Crimean Tatar language were permitted.⁵¹

Hence, considering all these conditions, it might strongly expect that the preservation of Crimean Tatar national identity and culture was nearly impossible. However; the development of recent decades and the events of 1980s suggest that Crimean Tatars did not lose their unique national identity in Central Asia, rather have maintained much of the characteristics of a distinct national group to this day in spite of the policies of Soviet administration. Furthermore, the deportation has somehow broken down the regional linguistic differences that had for centuries divided the Tatars.⁵² That of preserving national identity can be basically attributed to two factors:

First of them is the tremendous role of family in keeping sense of Crimean Tatariness' alive. The young Tatars who grew up in Central Asia and have relatively foggy memories about their previous life and who attended to Uzbek, Kazak and Russian schools were taught by the parents and grandparents in sense of detailed and traditional nuances like the Tatar cuisine, songs from Crimea etc. In doing so, they indeed succeeded in creating a sense of identification within themselves and a sense of separateness from the surrounding people. Also, keeping the memory of deportation alive, the older generations provided to pass on that of communal grievances from generation to generation.⁵³

*"Around the family table, every day we talked about coming back to the Crimea. We were raised on the idea of motherland and there is no doubt that the family played the primary role in preserving an imaginary territorial link to Crimea."*⁵⁴

As a second motive, which contributed to the maintenance of Crimean Tatar identity was indeed regime's discrimination against the Crimean Tatars.⁵⁵ That of strict discrimination caused to the emergence of a defense instinct among Tatars which subsequently led the born of Crimean Tatar national movement. As Robert C. Bone explained in his article, the nations who believe that they are sharing the same destiny, living same common grievances and keeping the same memory of the injustices, gather easily under the term of "us" and tend to struggle to the common enemy which makes them unified.⁵⁶

⁴⁹ Ibid., p. 69

⁵⁰ Williams, **The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival**, p. 301

⁵¹ Kırımlı, ibid., pp. 71-72

⁵² Williams, **The Crimean Tatars: The Diaspora experiences and the Forging of a Nation**, p. 454

⁵³ Williams, ibid., p. 300

⁵⁴ Williams, **The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival**, p. 302

⁵⁵ Ayşegül Aydınğün, İsmail Aydınğün, **Kırım Tatarlarının Vatanına Dönüşü: Kimlik ve Kültürel Canlanma**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, p. 59

⁵⁶ Yalçınkaya, ibid., p. 175

Tatars, in this manner, concentrated their efforts on reviving Crimean Tatars' national consciousness via the press, literature and education in their place of exile. Coupling with the goal of returning to the homeland, the Crimean Tatar national movements obviously received mass participation from Tatars in exile and indeed contributed to formation of the unified Crimean Tatar nation of today. In other words, on contrary to what Stalin had stated, Crimean Tatars have still sustained to survive as a distinct nation even if they do not have a homeland.

Conclusion

It has been said that empires are often built and raised on the suffering of non-ruling groups. That, the World War II deportees of eight nations constituted one of that "sufferings". From eight nations approximately two and a half million people were deported to various parts of Central Asia carrying the label of 'bad nations' on them, because they were accused of collaboration with the enemy, however; interestingly without any trial, any investigation and any judgment. Moving further from the justice the claims, it is a fact that those of deportations became the most tragic landmarks in Soviet history. In any case, the subtitles of the deportation have still been affective on the deported nations.

In this context, since May of 1944, when Crimean Tatars have come to know the horror of deportation, they have still suffered from their mass deportation from Crimean peninsula, where gave their nationality its identity and where became the reason of their deportation, as well. More than 200.000 Crimean Tatars, half of whom perished during the process of transit and in the early years of exile, have faced the ongoing efforts of both Stalin and post-Stalin's Soviet regime to suppress their national heritage, nationhood, the memory of their homelands. Impressively, however; this exiled micro-nation preserved its national identity, its struggle and dream to return "Green Island". The case of Crimean Tatars, in that sense, forms a successful example of the unification of national identity and political mobilization of even small and fragmented ethnic groups irregardless of the hardy circumstances or brutal sanctions they face.

Bibliography

- 📖 Allworth, Edward, "Mass Exile, Ethocide, Group Derogation: Anomaly or Norm in Soviet Nationality Policies?", *Tatars of the Crimea and Their Struggle for Survival*, Edward Allworth (ed.), Duke University Press, London.
- 📖 Aydıngün, Ayşegül, İsmail Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü: Kimlik ve Kültürel Canlanma*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- 📖 Conquest, Robert, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, MacMillan, London 1968.
- 📖 D'Encausse, C. Helene, *The Great Challenge*, Holmes & Meier Publisher, New York 1992.
- 📖 D'Encausse, C. Helene, *The Nationality Question in the Soviet Union and Russia*, Scandiavian University Press, Norway 1995
- 📖 Fisher, Alan, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford 1978.
- 📖 Hill, Ronald J., "Ideology and the Making of a Nationalities Policy", *The Post-Soviet Nations*, Alexander J. Motyl (ed.), Columbia University Press, New York 1992.
- 📖 Kemaloglu, Ağa-Ali, *The Phenomenon of Ethnic Deportations in Soviet Nationality Policy: Meskhetian Turks Case*, Master Thesis, Bilkent University, February, Ankara 1996.
- 📖 Kırımlı, Hakan, "Soviet Educational and Cultural Policies Toward the Crimean Tatars in Exile", *Central Asian Survey*, 8/1, 1989.
- 📖 Knight, Amy, "The Political Police and The National Question in the Soviet Union", *The Post-Soviet Nations*, Alexander J. Motyl (ed.), Columbia University Press, New York 1992.
- 📖 Kreindler, Isabelle, "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update", *Soviet Studies*, V. 38, July 1986.
- 📖 Mühlen, Patrik Von Zur, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, E. B. Özbilen(trans.), Mavi, Ankara 1984.
- 📖 Neville, Peter, *Russia: The USSR, The CIS, and the Independent States*, The Windrush Press, London 2003.

- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, C.II, İstanbul 2002.
- Pohl, Otto J, *The Stalinist Penal System: A Statistical History of Soviet Repression and Terror 1930-1953*, Mac Farland: North Carolina, 1997.
- Pohl, Otto J., *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937-1949*, Greenwood Press: Westport, 1999.
- Redaway, Peter, “The Crimean Tatar Drive for Repatriation: Some Comparisons with Other Movements of Dissent in the USSR”, *Tatars of the Crimea and Their Struggle for Survival*, Edward Allworth (ed.), Duke University Press, London 1988.
- Snel, Gerard, “At the Border of European Security: The Case of Ukraine”, *Rising Tension in Eastern Europe and The Former Soviet Union*, David Carlton, Paul Ingram, Giancarlo Tenaglia (eds.), Dartmouth, New York 1996.
- The Open Society Institute, *Crimean Tatars: Repatriation and Conflict Prevention*, 1996.
- Tuğrul, Seyit, *SSCB’de Sürgün Edilen Halklar*, Chivi Yazıları Yayınevi, İstanbul 2003.
- Vasiliev, Alexei, “Russia and Central Asia”, *Rising Tension in Eastern Europe and The Former Soviet Union*, David Carlton, Paul Ingram, Giancarlo Tenaglia (eds.), Dartmouth, New York 1996.
- Yalçınkaya, Alaeddin, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği’nde Moskova-Türkler İlişkileri*, Beta Yayınevi, İstanbul 2004.
- Williams, Brian Glyn, *The Crimean Tatars: The Diaspora experiences and the Forging of a Nation*, Leiden: Brill, 2001.
- Williams, Brian Glyn Williams, “The Crimean Tatar exile in Central Asia: a Case Study in Group Destruction and Survival”, *Central Asian Survey*, 17/2, 1998.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ŞEKİL BİLGİSİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A Bibliographic Study about Morphology of Turkey Turkish

Erhan SOLMAZ*

Özet

Bu çalışmamız, Türkiye Türkçesi şekil bilgisi alanında ülkemizde bugüne kadar yayımlanmış olan süreli yayın; kongre, konferans ve sempozyum bildirimleriyle, yine bu alanda yazılmış müstakil kitaplar tespit edilerek hazırlanmıştır. Bibliyografya çalışmamız taranan süreli yayınlar ve kısaltmalar bölümünden oluşmaktadır. Şekil bilgisi üzerine yazılan makale ve bildirimler “ ” içinde verilmiş, müstakil eser isimleri ise italik olarak yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelime, Ek, Kök, Şekil Bilgisi.

Abstract

Our study is prepared by determining the periodic presses, congresses, conferences and symposium declivities on morphological field of Turkey Turkish in our country so far and also by determining the special books on that field. Our bibliographical study includis periodic presses that are looked through and abbreviations. The articles and declarations on morphology are written in “ ” and special books on field are written in italics.

Key Words: Word, Suffix, Rot, Morphology.

Çalışmamız, Türkiye Türkçesi şekil bilgisi alanında, ülkemizde şimdiye kadar yayımlanmış olan süreli yayın; sempozyum, kurultay ve kongre bildirimleriyle, bu sahada müstakil bir kitap hüviyetindeki çalışmaları içermektedir. Bu çalışmada, tespit edilebildiği ölçüde Türkiye Türkçesi şekil bilgisinin bugünü ve tarihi geçmişi yanında Türkiye Türkçesi ağızlarının geneli üzerine yapılan çalışmalar da yer verilmiştir. Fakat bu konudaki eksiklerimizin bulunabileceği muhakkaktır. Bu çalışma, bibliyografya, taranan süreli yayınlar, taranan kitaplar ve kısaltmalar bölümlerinden oluşmaktadır. Bibliyografyaların yazımında makale ve bildirimler “ ” içinde verilmiş, eser adları italik olarak yazılmıştır.

Türkiye Türkçesi şekil bilgisi üzerine tespit edildiğimiz çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Acarlar, Kevser, “Fiil Kiplerinde Anlam Kaymalarının Sebepleri”, *TD*, S. 213, Ankara 1969, s. 250-254.
- _____, “Türkçede Geniş Zaman (Muzari)”, *TD*, S. 203, Ankara 1968, s. 509-513.
- _____, “Çıkma Durumunda ‘den halinde’ Sözcüklerin Tümcede Türlü kullanılışları”, *TD XXIV*, 235, 1971, s.34-37.
- _____, “*mi* Ekinin Türlü Kullanılışları”, *TD XXII*, 277, 1970, s.358-363.
- Adalı, Oya, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, TDK Yay., Ankara 1979, 117 s.
- Ağakay, M. Ali, “Türkçe’de -l Eki”, *TDAY - B, Seri: II*, Sayı: 3-4, TDK Yay., Ankara 1940, s. 40-47.

* Okt., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türk Dili Bölüm Başkanlığı.

- Ahmet, Günşen, “Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Çekimi: -cI, -cU”, 4. *UTDK*, İzmir, 2000.
- Akalın, Ş. Haluk , “+IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 92-105.
- Akar, Ali, “-Ġan Eki”, *V. UTDK I*, Ankara 2004, s. 85-96.
- Aktan, Bilâl, “/-pak/ Eki Üzerine “*TD*, S. 640, TDK Yay., Ankara 2005, s. 347-352.
- Aktaş, Ayfer, “-DıktAn/-DuktAn Sonra Zarf Fiili Üzerine Bir Araştırma “*TD*, S. 597, TDK Yay., Ankara 2001, s. 257-265.
- Altıntaş, Zafer, “Geçmiş Zaman Kiplerinin Adlandıırılması”, *TD XXXII*, 289, 1975, s.577-580.
- Aliyeva, A. Hatire, “Türkiye Türkçesinde İsm Halleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları”, *V. UTDK I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 157-164.
- Alyılmaz, Cengiz, “Zamir n’si Eki Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 403-415.
- Arat, R. Rahmeti, “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, 1955, s. 396-401, *Makaleler I*, s. 1047-1052.
- Argunşah, Mustafa, “Ünlü Gerindiumunun - mağa Yerine Kullanılışı”, *III. UTDK*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 117-125.
- Arıkoğlu, Ekrem, “Türkçenin - rAk ve - ArAk Ekleri Hakkında”, *V. UTDK I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 187-192.
- Aslan, Sema, “Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları ve -Cİk Eki Üzerine “ *TD*, S. 603, TDK Yay., Ankara 2002, s. 224-229.
- Atalay, Besim, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK Yay., İstanbul 1941, 382 s.
- _____, “Türkçede Gelecek Zaman Edati”, *TDAY-B, Seri: II*, Sayı: 3-4, TDK Yay., Ankara 1940, s. 30-39.
- _____, “Türkçede -samak / -semek Eki Hakkında”, *TDAY-B, Seri: III*, Sayı: 1-3, TDK Yay., Ankara 1945, s. 5-10.
- _____, *Türkçemizde - men, - man*, TDK Yay., İstanbul 1940, 55 s.
- _____, “Türkçede -yor Eki “*TD 4*, 1933.
- Ay, Özgür, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekiminde Kullanılan Şahıs Ekleri Üzerine”, *V. UTDK I*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 319-342.
- _____, Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.
- Aydın, Mehmet, “Anadolu Ağızlarında İken ~ -Ken Zarf-Fiilinin Kullanımı ve Görevleri”, *TD.*, S. 588, TDK Yay., Ankara 2000, s. 639-645.
- Baba, M. Okan, “-E Durum Eki Üzerine Bir Deneme”, *TDD*, S.88, Dil Derneği Yay., İstanbul 2001.
- Bağdaş, Cahit, “Divanü Lügati’t-Türk’teki Şiirlerde İsim Hal Eklerinin Kullanılışları “*İAD*, S. 11, İstanbul 2001,s. 29-40,
- Banguoğlu, Tahsin, “Türkçede Kelime Teşkili”, *DB I*, İstanbul 1941

- _____, “Nispet Sıfatları ve - sel, - sal”, *DB*, İstanbul 1987, s. 264.
- Bassarak, Armin, “Türkçe Zaman Kiplerinin Doğallık Dereceleri”, *TDAY-B 1995*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 31-36.
- Baştürk, Dr. Mehmet, “Türkçe’de Edilgen Fiil”, *DD*, Ankara Üniv. TÖMER Yay., Ankara, Ekim 1995, s. 48-53.
- Bayraktaroğlu, Emin, “Sel ve Sal Hikâyesi”, *TDİ*, S. III, 1966, s. 51-53.
- Bolulu, Osman, “‘ki’, ‘da’ Bağlaçlarıyla ‘-ki’, ‘-de’ Eklerinin Yazımı ve İşlevleri”, *TDD*, Dil Derneği Yay., C.14, S.79, Ankara 2000, s.24-25.
- _____, “Soru mi’si mi, Soru Eki mi?”, *ÇTD*, Dil Derneği Yay., C.12, S.187, Ankara 1997, s. 11.
- _____, “Türkçede Eklerin Önemi ve -den eki”, *TDD*, C.4, S.23, Dil Derneği Yay., Ankara 1991, s.40-44.
- Boz Erdoğan, “Türkiye Türkçesi’nde + DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine”, *V. UTDK I*, Ankara 2004, s. 501-512.
- Brendemoen, Bernt, “Doğu Karadeniz Ağızlarındaki -miş’li Geçmiş Zaman Üzerine Bir Not”, III. UTDK, TDK Yay., Ankara 1999, s. 199-206.
- Buran, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- 326 s.
- _____, “-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı”, *TDAY-B 1994*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 11-18.
- _____, “Türkçede İsim Çekimi Ekleri”, *TDS II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 263- 277.
- _____, “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, III. UTDK, TDK Yay., Ankara 1999, s.207-214.
- _____, “Anadolu Ağızlarında İsim Hal Ekleri”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yay. Kayseri 1995., s. 164-174.
- Büker, Cengiz A., “Türkçede “imek” Eylemi”, *TDD*, Dil Derneği Yay., C.4, S.19, Ankara 1990. s. 9-14.
- Caferoğlu, Ahmet, “Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki”, *TDAY- B 1971*, TDK Yay., Ankara 1989, s. 1-10.
- _____, *Türkçede “Daş “Lahikası*, İktisat Mat. İstanbul 1929, 16 s.
- _____, “Türkçe Türetme Ekleri Üzerine Bir Çalışma”, *HSBBD V*, 1, 1973, 47-56. s.
- Canpolat, Mustafa, “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusatus) Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, AÜDTCF Yay., C.X, S.1, Ankara 1988 s. 9-11.
- Corcu, Demet, “Zorunluluk Kipliği -mAlI’nın Anlamsal İçyapısı”, *DA*, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul. 2005, s. 33.
- Çağatay, Saadet, “Türkçede ki < erki”, *TDAY-B 1963*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 245-250.
- Çağiran, Önder, “Türkiye Türkçesinde Kökteş Fiiller”, *TD.*, S. 544, Ankara 1997.
- Çelik, Mehmet, “dA’nın İşlevleri”, *DA*, Simurg Yay., İstanbul. 1999, s. 25-32.
- Çoraklı, Şahbender, “Türkçenin Yaratma Gücü: İkillemeler II”, *TAED*, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 2005, S. 27, s.41-45.

- Çotuksöken, Yusuf, “-sAl Eki Üzerine”, *ÇTD*, Dil Derneği Yay., Ankara 2001, C.16, S.166, s. 442.
- _____, *Türkçede Ekler-Kökler-Gövdeler*, Genişletilmiş 2. baskı, Cem Yay. 1991.
- Cüceloğlu, D, “Türkçe Türetme Ekleri Üzerine Bir Çalışma”, *HSBBD V*, 1, 1973, s. 47-56.
- Demir, Necati, “Çokluk Eki +(I)t/+(U)t Üzerine “*TD*, S. 647 . Ankara 2005, s. 437-442.
- Demir, Nurettin, “Anadolu Ağızlarında Birinci Çokluk Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkesi”, *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, (Haz. A. Sumru Özsoy- E. Eser Taylan), *Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi*, İstanbul, 2000, s. 65-71.
- _____, “Derleme Sözlüğü’nde Şimdiki Zamanla İlgili Veriler “*İAD*, S. 10. İstanbul 2000. s. 19-27
- _____, “Güneybatı Anadolu ağızlarında kullanılan şimdiki zaman eki : -ik gelir”, *UTDK 1992*, *TDK Yay.*, Ankara 1996, s. 43-56.
- Demirbilek, Salih, “Tarihi Süreç İçerisinde - sIk Ekinin İşlevleri”, *V. UTDKB I*, *TDK Yay.*, Ankara 2004, s. 731-738.
- Demircan, Ömer, “- la Eki ile Eylem Dışı Sözcüklere sağla- / neden ol- Anlamı Yüklemek”, *TDD*, *Dil Derneği Yay.*, İstanbul 2003, S.10, s. 99.
- _____, “ Odaklayıcı da “, *TDD*, *Dil Derneği Yay.*, İstanbul 2004, S.102, s. 10.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Kök- Ek Bileşmeleri”, *TDK Yay.*, Ankara 1977.
- _____, “*Türk Dilinde Çatı*”, Papatya Yay., İstanbul 2003.
- Develi, Hayati, “-sa Eki Nedir? Kip mi? Zarf-Fiil mi?”, *İA.*, S.1, İstanbul 1995, s. 92-95.
- Dilmen, İbrahim Necmi, “Türkçe’nin Ekleşme Birleşme Kuvvetleri”, *TDAY-B Seri: II*, Sayı: 13-14-15, Mayıs 1942, *TDK Yay.*, Ankara 1942, s. 52 -55.
- Dizdaroğlu, Hikmet, *Türkçede Filler*, *TDK Yay.*, Ankara 1963.
- _____, *Türkçede Sözcük Yapma Yolları*, *TDK Yay.*, Ankara 1962.
- Doğan, Enfel, “Türkiye Türkçesinde Nispet Ekini Karşılama Yolları”, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi TDED*, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yay.*, C.XXX, s: 189-207, İstanbul 2003.
- Doğan, Levent- Durmuş, Oğuzhan, “Türk Dilinde Kalınlık-İncelik Uyumu Bakımından +ki Eki”, 1. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildiriler, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları, Kırşehir 2004, s.159-169.
- Dolu, Halide, “Türkçede -sal, -sel eki”, *Türk Dili Dergisi*, *TDD Yay.*, C.2, S.8, s.4-6, Ankara 1988.
- Duran, Suzan, “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözler”, *TDAY-B 1956*, *TDK Yay.*, Ankara 1988, s. 1-110.
- Eckmann, János, “Karamanlıca -işin’li Gerindium Hakkında”, *TDAY-B, Seri: III*, Sayı: 14-15, Ocak 1950, *TDK Yay.*, Ankara 1951, s. 45-52.
- _____, “Karamanlı Türkçesinde - maca Ekli Fiil Şekli”, *TDAY-B 1953*, *TDK Yay.*, Ankara 1988, s.16-28.
- _____, “Karamanlıca’da Birkaç Gerindium Terkibi”, Çev. Müjdat Kayayerli, *TKA*, Yıl: XXVI/2, 1988, Ankara 1989, s. 89-94.
- _____, “Türkçe’de -raq, -rek Ekine Dair”, *TDAY-B 1953*, *TDK Yay.*, Ankara 1988, s. 49-52.
- Edizkun, Haydar, “-el, -il, -sel Ekleri Üzerine”, *TD*, S. 179, Ankara 1966, s. 1012-1019.

- _____, “Yine -el, -il, -sel Ekleri Üzerine”, *TD*, S. 184, Ankara 1967, s. 264-267.
- Elbir, Zekiye Gül, “Anadolu Ağızlarında Fiil Yapım Ekleri”, *F. Ü. Türk Dili Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ 1994.
- Emre, Ahmet Cevat, “Türkçe’de Çoğul Belgisi - ler’in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma “*TDAY-B, Seri: II*, Sayı : 5 - 6, Son Teşrin (Kasım) 1940, *TDK Yay.*, Ankara 1940, s. 37 -44.
- Eraslan, Kemal, “-sar / - ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, *Hasan Eren Armağanı*, *TDK Yay.*, Ankara 2000, s. 92-127.
- _____, “+ s1 - / + si- (~+su- / +sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile -s1- / -si- (~- su- / - sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında”, *TKAE*, C. XXXII / 1-2 (1994), *Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan Cildi*, Ankara 1996, *TDK Yay.*, Ankara 1996, s. 47-62.
- _____, “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu”, III. UTDKB, *TDK Yay.*, Ankara 1999, s. 381-385.
- _____, “-maklık / - meklik ve -makçı / -mekçi Birleşik Ekleri Hakkında”, *V. UTDKB I*, Ankara 2004, s. 927-928.
- _____, “Tarihi Yazı Dillerinde -gu/-gü, -ku/-kü, İsim-fiil Eki, Yapısı, İşlevi, Kullanılışı ve Genişlemiş Şekilleri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, *TDK Yay*, Ankara 2004, s. 117.
- Ercilasun, A. Bican, “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, *TKAE*, *Faruk Kadri Timurtaş Hatırasına Armağan Cildi*, C. VII-XXI, Ankara 1983, s. 115-119.
- _____, “-maç / -meç Eki Üzerine”, *TDED*, C. XXI (31 Aralık 1973), s. 83-88.
- _____, “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *TDAY-B 1999* Ankara 2000, s. 41-47.
- _____, “Türkçede Emir ve İstek Kipi”, *TD*, S. 505, Ankara 1994, s. 3-9, *Türk Gramerinin Sorunları I*, *TDK Yay.*, Ankara 1995, s. 61-66.
- _____, “Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli”, *Şükrü Elçin Armağanı*, H. Ü. Yay., Ankara 1983, s. 261-262.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Hasan Eren Armağanı*, *TDK Yay.*, Ankara 2000, s. 128-134.
- Eren, Hasan, “Yeni Bir Ek: -sal / -sel”, *TD*, S. 580 Ankara 2000, s. 291-306.
- _____, “Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek”, *Feyzi Halıcı, İMYK*, Ankara 1989, 478-483. s.
- Ergin, Arın, “Türkçede -sel, -sal Ekleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Birliği Derg.*, C. I, S. 7/8 (1966), s. 59-60.
- Ersoylu, Halil, “-IbAnUñ, -UbAnUñ Gerindiumu”, III. UTDKB, *TDK Yay.*, Ankara 1999, s. 433-438.
- Gemalmaz, Efrasiyap, “Türkçedeki Tamlanan Eki Üzerine”, *TAED*, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 1997, S. 8, s.1.
- Gökdayı, Hürriyet -Turgay Sebzecioğlu, “Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü “*TD*, S. 649 . Ankara 2006, s.61-72.
- Gökşen, Enver Naci, “Çıkma Durumunun (-den) ve Kapsamı”, *TD*, S. 279 Ankara 1974, s. 973-978.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Türkçe’nin Az İncelenmiş Bir Eki: -dİç”, *UATDK 1988*, *TDK Yay.*, Ankara 1996, s. 169-172.

- _____, “Türkçede -mal ve -mel Eki Üzerine”, *TDAY-B 1978-1979*, TDK Yay., Ankara 1981, s. 23-32.
- _____, “Unutulmuş Bir Ek mi”, *TDAY-B 1975-1976*, TDK Yay., Ankara 1976, s. 183 - 185.
- Gülensoy, Tuncer, “Anadolu Ağzlarında Şimdiki Zaman Eki”, *TKA*, XXIII/ 1-2, 1985, s. 282-295.
- Gülsevin, Gürer, (*Kâmûs-ı Türkî'ye Göre*) *Türkçe'de Yapım Ekleri ve Kullanılışları I: Fiilden İsim Yapan Ekler*, Malatya 1993, 125 s.
- _____, “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 203-215.
- _____, “Çatı Ekleriyle Kullanılabilen Ekler”, *İA*, S. 6, İstanbul 1998, s. 125-126.
- _____, “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *TD*, TDK Yay., S. 446, Ankara 1990, s. 187-190.
- _____, “Türkçe’de Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif- Tanımlama Sorunu Üzerine”, *V. UTDKB I*, Ankara 2004, s. 1267-1284.
- _____, “Türkçede -sa Şart Gerindiumu Üzerine”, *TD*, S. 467 Ankara 1990, s. 276-279.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller Üzerine”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. 2, Afyon 2001, s. 125.
- _____, “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”, *TDAY-B 1997* Ankara 2000, s. 215-224.
- _____, “Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlılıklar (1): “bu+ ra” mı, “bu ara” mı?”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir 2005., s. 333-337.
- Gülsevin, Selma, “Türkiye Türkçesinde Fiilden Yapılan Araç- Gereç Adları”, *AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, Sonbahar 1999, s. 99-113.
- Güngördü, Erol, “Fiilden Fiil Türeten -çı/-çi- Eki Üzerine “*TD*, S. 636, Ankara 2004, s. 770-781.
- Hacıyev, Tofig, “-dürür / - türür Şekilçisinin Menşeyine Dair”, *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yay, Ankara 2000, s. 200.
- Hatiboğlu, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., 1974, 173 s.
- _____, “Türkçede Eklerin Kökeni”, *TD* 268, Ankara 1974.
- İlhan, Nadir, “Birleşik Fiil Kuruluşunda a-ı-u Ünlüleri”, *TD*, S. 596, Ağustos 2001, s. 177-183.
- Johanson, Lars, “Fiilimsi Önermelerinin Görevleri Üzerine”, *BB*, 1972, TDK Yay., Ankara 1975, s. 525-529.
- Kahraman, Tahir, “Dilbilgisi Derslerinde Ad Çekimlerinin İşlenişi Üzerine”, *ÇTD*, Dil Derneği Yay., Ankara 2003, C.16, S.187, s. 308.
- _____, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yay., Ankara 1996, 422 s.
- _____, “İsim Çekim Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 278-297.
- Karaağaç, Günay, “Dişilik veya Küçültme Ekleri mi?”, E.Ü T.D.E.A.D, Edebiyat Fakültesi Yay., S. V., İzmir 1986., s. 81-91.

- Karadoğan, Ahmet, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Öğeleri” *TD*, S. 634, Ankara 2004, s. 541-550.
- Karahan, Leyla, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri”, *TKAE*, Yıl: XXXII / 1-2, 1994, Ankara 1996, s. 205-236.
- _____, “Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki -lar’ın Yeri”, *TD*, S. 563 Ankara 1998, s. 381-387.
- _____, “Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı / -di ‘nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair”, *TKAE*, C. XVIII, 1990, *Muharrem Ergin Armağanı Cildi*, s. 335-341.
- _____, “Yükleme (Accusative) ve İlgî (Genetive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *III. UTDK* 1996, *TDK* Yay., Ankara 1999, s. 605-611.
- Karamanlıoğlu, A.F., “Kelimedede Mana Değişikliği ve Bir Ek”, *TDİ I*, *TKAE*, Ankara 1966, 149-152. s.
- Koç, Nurettin, “-ca Eki Üzerine”, *TD*, S. 582, Haziran 2000, s. 505-515.
- Kocasavaş, Yıldız, “+sa- / +se- İsimden Fiil Yapma Eki ve Genişletilmiş Şekilleri”, *TDED*, C. XXVIII, İstanbul 1998, s. 419-434.
- Kononov, N., “İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapım”, XI. *TDKB*, *TTK* Yay., Ankara 1968, s.61-70.
- Korkmaz, Zeynep, “- ası / - esi Gelecek Zaman İsim-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *TDAY-B* 1968, *TDK* Yay., Ankara 1989, s. 31 -38., *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 145-150.
- _____, *Türkçe’de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 4. Baskı, *TDK* Yay., Ankara 2000, 92 s.
- _____, “-arak / -erek Zarf- Fiil (Gerindium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Reşid Rahmetî Arat İçin, TKAE* Yay., Ankara 1966, s. 331-335, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 128-132.
- _____, “Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie- Morphologie Bağlantısı”, *TDÜA 2.II*, *TDK* Yay., Ankara 1985, s. 249-273.
- _____, “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 160-167.
- _____, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 12-84.
- _____, “Türkçe’de -l eki (-al/ -el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/ -sel) I”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 139-144.
- _____, “Türkçe’de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları”, 4. Baskı, *TDK* Yay., Ankara 2000, 92 s.
- _____, “Türkçede -°n Zarf-Fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 179-187.
- _____, “Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”, *AÜ. DTCF Dergisi*, c. XVII/ 1-2, Ankara 1959, s. 159-168, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 3-11.
- _____, “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 85-90.

- , “Türkçede İsimden Fiil Türeten +-r-, +ar- / +er- Eki ve Yapısı Üzerine”, *TDÜA*, C.I, s.168-178, *TDK*, Yay., Ankara 1995.
- _____, “Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < -madın / -medin zarf-fiil (Gerindium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *TDÜA*, C. I, *TDK* Yay., Ankara 1995, s. 151-159.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler “*TD*, S. 620 . Ankara 2003, s. 118-128.
- Köktekin, Kâzım, “-mAktA, -mAdA Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine “*TD*, S. 594 . *TDK* Yay., Ankara 2001, s. 634-639.
- Kösearif, Fuat, “Çoğul Takımımızın Çıkanağı (Menşei) Nedir?”, *TDAY-B Seri: III*, Sayı: 10-11, Ocak- Aralık 1947, *TDK* Yay., İstanbul 1948, s. 13-15.
- _____, “Ekler ve Takılar”, *TDAY-B, Seri: III*, Sayı: 4 -5, Kasım 1945, *TDK* Yay., Ankara 1945, s. 343-352.
- Kremena, A. Hacılova, “Türkçede iken’in Durumu ve Fonksiyonu”, *TDED*, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1970, C. 18, s.1-8.
- Mansuroğlu, M., “Türkçede -taçı Ekinin Fonksiyonları”, *TDED*, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1956, C. 7,S. 1-2, s. 105-108.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Bazı Notlar”, *TDED*, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1960, C. 10, S. 1-2, s. 5.
- _____, “Türkçede -gay/-gey eki ve türemeleri “Jean Deny Armağanı *TDK*, Yay., S.173. s.171-183, Ankara 1958.
- _____, “Türkçede -mış Ekinin Fonksiyonları”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 345-350.
- _____, “Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları”, *TM*, C. X, 1951-1953, s. 342-349.
- Menz, Astrid, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yaklaştırma (Örnekseme) Yoluyla Oluşan Biçimbirimsel Özellikler”, *V. UTDKB II*, *TDK* Yay., Ankara 2004, s. 2113-2118.
- Miskioğlu, Ahmet, “Görülmeyen, Başkasından Duyulmayan (-ik’li) Geçmiş Zaman”, *TDD*, Dil Derneği Yay., C.4, S.21, s.34-38, Ankara 1990.
- Nezihi, H., “*Ekler Üzerinde Araştırmalar*”, *Ülkü Dergisi*, nr. 16, Haziran 1934 (Yetiş, Kazım, “Atatürk ve Türk Dili 3 III”, *TDK* Yay., Ankara 2005, s. 1995-2005.)
- Orkun, Namık Hüseyin, “*Has İsimlerin Tetkiki (Onomastika)* “*YTD*, c.1, nr. 25, Ağustos 1937 (Yetiş, Kazım, “Atatürk ve Türk Dili 3 III”, *TDK* Yay., Ankara 2005, s. 2045-2054.
- Öner, Mustafa, “-matı Gerindiumu Hakkında”, 3. *UTDKB*, *TDK* Yay., Ankara 1999, s. 833-840.
- _____, “Türkçede -Lıg > -Lı Ekli Niteleme Sözlerinin Edatlaşması”, *V. UTDKB II*, *TDK* Yay., Ankara 2004, s. 2239-2252.
- Önlü, Zafer, “Türkçede + lı Eki”, *V. UTDKB II*, *TDK* Yay., Ankara 2004, s. 2203-2208.
- _____, “Türkçede -la / -le zarf eki”, *UTDKB 1992*, *TDK* Yay., Ankara 1996, s. 9-15.
- Özçelik, Sadettin, “*Türkçede Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Tespitler* “*TD*, S. 598 . Ankara 2001, s. 410-412.
- _____, “Türkçede İsimden Fiil ve Fiilden İsim Yapım Eki Olarak (I)K”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, *TDK* Yay, Ankara 2004, s. 290.
- Özdemir, Emin, “- maç, - meç Eki”, *TD*, C. XXIV, S. 239 Ankara 1971, s. 382-383.

- _____, “İstekleşen Yapım Ekleri”, *TD* 205, 1968.
- Özkan, Fatma, “- Mak, - Mek Eki ile Yapılan Kalıcı İsimler”, *V. UTDKB II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2277-2282.
- Özkan, Nevzat, “*Hal Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme* “*İAD*, S. 12. İstanbul 2001, s.153-165.
- _____, “İsme Gelen Ekleri de Alan Bir Fiil Gövdesi”, *TDAY-B 1996*, Ankara 1999, s. 213-220.
- Özmen, Mehmet, “-IcI, -UcU Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanılması Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Kemal Eraslan Armağanı Cildi*, S. 9-10, İstanbul 1988, s. 545-556.
- _____, “Gerek Gerekmek ve Gereklilik Çekimi”, *Mustafa Canpolat Armağanı*, Eren Kitapevi, Ankara 2003., 177-193.
- Radloff, W., “Türk Dilleri’nin Morfolojik İncelemesine Giriş”, (Çev. M. Şükrü Akaya), *TD-B, Seri: II*, Sayı: 3-4, Mayıs 1940, TDK Yay., Ankara 1940, s. 62 -71.
- Salman, Ramazan, “Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri”, *TDAY-B 1999/ I-II*, Ankara 2003, s. 189-223.
- Sarı, Mustafa, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, *Türkoloji Dergisi*, C. XIII, S. 1, Ankara 2000. s. 227-242.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Eşzamanlı Değişikliğe Uğraması”, *Türkoloji Dergisi*, C. XIII, S. 1, Ankara 2000. s. 229-239
- Sertkaya, Osman Fikri, “-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *TDAY-B 1989*, TDK Yay., Ankara 1988, s. 65- 69.
- Sev, Gülsel, “Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı”, *V. UTDKB II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2655-2666.
- Sevortyan, E. V., “Fiilden isim Yapma Eki - 1 ve Bununla İlgili Fonetik Sorunlar”, *BB*, TDK Yay., Ankara 1968, s. 101-107.
- Sezer, Önder, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zarflar ve Zarf Yapımı*, AKÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2006.
- Sözer, Emel, “Türkçede -dir Biçimbiriminin Kullanım Alanları”, *Bağlam*, İÜ YÜO Almanca Böl. Dergisi., İstanbul 1980, S. 2, s. 9.
- Şcerbak, Aleksandr M., “Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair”, *TDAY-B 1989*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 317-321.
- Taşkiran, Celal, “Türkçenin Ekleri”, *ÇTD*, Dil Derneği Yay., Ankara 2001, C.14, S. 163, s. 309.
- Tekin, Talât, “- Isar Ekinin Türeyişi”, *Türk Dili*, C. III, S. 31 (Nisan 1954), s. 453-455.
- _____, “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *GDD*, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği Yay., Ankara 1980, S. 7-8, s.10.
- Temir, Ahmet, “Türkiye Türkçesinde -sal / - sel Sıfat Eki nereden Geliyor ?”, *UTDK 1992*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 5-7.
- Tiken, Kâmil, “Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri”, *TDAY-B 1999/ I-II*, Ankara 2003, s. 281-364.
- Topçu, Vedia, “Prizen Türk Ağızlarında İsim Eklerinin Rollerini”, *IV. MATK* (20-25 Eylül 1982, İstanbul)’ye sunulan bildiri.

- Tosun, Cengiz, “{ - İş } ve { - İş } Eklerinde Süreçleşme İşlevi”, *V. UTDKB II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 2899-2908.
- _____, “Türkçede Küçültme ve Benzetme Ekleri”, *GDD*, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği Yay., Ankara 1978, S. 1, s. 48-54
- Tuna, Nedim Osman, “Türkçede Transitive-Causative ‘Geçişli-Ettirgen’ Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, İ.Ü Edebiyat Fakültesi TDED, İ.Ü Edebiyat fakültesi yay., C.XXIV-XXV s: 381-428, İstanbul 1986.
- Türk, Vahit, “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *TDAY-B 1996*, Ankara 1999, s. 291-340.
- Türkyılmaz, Fatma, “*Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*”, TDK Yay., Ankara 1999.
- Uğurlu, Mustafa, “- ArAk ve -p ile Kurulan Zarf-Fiili Parçalarda Sınır Vurgulayışı Rolü”, III. UTDK 1996, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1181-1187.
- Uygur, Sinan, “+IA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme “*TD*, S. 646 . Ankara 2005, s. 347-352.
- Uygur, Vedat, “Eşitlik (Ekvatif) Eki ve Eşitlik Grubu Üzerine “, *TD*, S. 546 Ankara 1997, s. 547-548.
- Üstüner, Ahat, “-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı”, *VII. MATK* (8-12 Kasım 1999, İstanbul)’ye sunulan bildiri.
- _____, “Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri”, TDK Yay., Ankara 2000.
- _____, “-dık/ -dük ve -AcAk Eklerinin Hareket İsmi Göreviyle Kullanılmaları”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yay. Kayseri 1995., s. 362-369. Vászary, István, “Türkçedeki Denominal - sun eki”, *UTDK 1992*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 1-3.
- Vaszary, Istvan, “Türkçedeki denominal \pm sun eki”, *UTDK 1992*, TDK Yay., Ankara 1992, s. 1-3.
- Yaman, Ertuğrul, “Geniş Zaman Ekleriyle Türetilmiş Sıfat- Fiil Ekleri”, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Dergisi*, S. 5, Mart 1992.
- _____, “*Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*”, TDK Yay., Ankara 1999.
- Yıldırım, Faruk, “- (y) İşIn Zarf-Fiili Üzerine”, *V. UTDKB II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 3207-3218.
- Yusipova R., “Türkçede deyimler ve bileşik fiiller”, XI. *TDKB*, TDK Yay., Ankara 1968, s. 249-250.
- Yüce, Nuri, “Bazı Nadir Sözcükler ve İlginç Bir Ek Üzerine”, *V. UTDKB II*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 3275-3298.
- Yücel, Bilâl, “Sıfat-fiil Terimi ve Başlıca Dil Bilgisi Terimleri Sözlüklerindeki İşlenişi”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 81.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı bakımında Sınıflandırılması Üzerine”, *TBA*, S. 9, Sivas 2000, s. 75-114.
- Zülfikar, Hamza, “Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan -ip < -if Eki”, *Türkoloji Dergisi*, C. X, S. 1, Ankara 1992, s. 13-20.
- _____, “Durum Ekleriyle Fiillerin Bağlantısı, kZorunlu veya Zorunlu Olmayan Ögeler”, *Sözlük Bilimi Sempozyumu*, DAÜ, Kıbrıs- Mağusa,, (basılmamış bildiri).

Taranan Süreli Yayınlar

1. Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 1-40. ciltler.
2. Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkoloji Dergisi, 1-12. ciltler.
3. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, 1-16. sayılar.
4. Bağlam, İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Almanca Bölümü Dergisi, 1-3. sayılar, 1979-1981 yılları arası.
5. Bağlam, İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Fransızca Bölümü Dergisi, 1-6. sayılar, 1976-1981 yılları arası.
6. Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.
7. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003-2005., Manisa.
8. Çağdaş Türk Dili, Dil Derneği Yayınları, 1-17. ciltler.
9. Genel Dilbilim Dergisi, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği, 1-8 sayılar.
10. İlmî Araştırmalar Dergisi, S. 1-20, İstanbul.
11. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İnönü Üniversitesi Yayınları Malatya,S.1-2.
12. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1-30. sayılar.
13. Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi, 1-7. ciltler.
14. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1-6. sayılar.
15. Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1-14. sayılar.
16. TDAY- Belleten Dizini, 1940-2001 yılları arası.
17. Türk Dil Kurultayı, VIII, X, XI Bilimsel Bildiriler Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960-64-68.
18. Türk Dili Dergisi, Dil Derneği Yayınları, 1-17. ciltler.
19. Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984-2001 S. 1-12.
20. Türk Dili, TDK Yayınları 1-650. sayılar arası.
21. Türk Dilleri Araştırmaları, C 1-13, Ankara-İstanbul, 1991-2003.
22. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İzmir S.1-5. 1996-2005.
23. Türklük Bilimi Araştırmaları,Sivas, S.2-3-4-5-7-15. 1996-2004.
24. Türkoloji Dergisi Cilt 13-14 Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları.
25. V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler. İstanbul 1985. Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Taranan Kitaplar

1. *I. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne Valiliği Yayınları, Edirne 2003.
2. Ata-Aysu, Ölmez, Mehmet, *Mustafa Canpolat Armağanı*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Eren Kitapevi, Ankara 2003.
3. Aydın, Mehmet, *Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara 2002.
4. Beyatlı, Hidayet Kemal, *Irak Türkmencesi*, TDK Yay., Ankara 1996.
5. Buran, Ahmet, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.
6. _____, *Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar I. II. C. (Ağzlar)*, Boğaziçi Yay., Ankara 1992.
7. _____, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağzları*, TDK Yay., Ankara 1997.
8. _____, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri, 1995.
9. Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu Ağzlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara 1994.
10. _____, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I. (Oyunlar, Tekerlemeler, Yanıltmaçlar Ve Oyun İstilahları, Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilayetleri Ağzları)*, TDK Yay., Ankara 1994.
11. _____, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I. (Oyunlar, Tekerlemeler, Yanıltmaçlar Ve Oyun İstilahları, Konya, Isparta, Burdur, Kayseri, Çorum, Niğde Vilayetleri Oyunları)*, TDK Yay., Ankara 1994.
12. _____, *Anadolu İlleri Ağzlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu Ve Zonguldak İlleri Ağzları)*, TDK Yay., Ankara 1995.
13. _____, *Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbayıkları Ağzları)*, TDK Yay., Ankara 1995.
14. _____, *Güneydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağzları)*, TDK Yay., Ankara 1995.
15. _____, *Orta Anadolu Ağzlarında Derlemeler (Niğde, Kayseri, Kırşehir, Yozgat, Ankara Vilayetleri İle Afşar, Saçkaralı ve Karakoyunlu Uruklarının Ağzları)*, TDK Yay., Ankara 1995.
16. _____, *Sivas Ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara 1994.
17. Canpolat, Mustafa, Tezcan Semih, Onaran Şerif Mustafa, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK Yayınları, Ankara 1978.
18. *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayın. Ankara 1974.
19. Dalli, Hüseyin, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağzları Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay., Ankara 1991.
20. Demircan, Ömer, *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yay., İstanbul 2003.
21. Eckmann, Janos, Levent Sırrı Agah, Mansuroğlu, Mecdut, *Nemeth Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962.
22. Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağzları*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1978
23. Ercilasun, A. Bican, *Kars İli Ağzları*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983.

24. Eren Emin, Mehmet, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, TDK. Yay., Ankara 1997.
25. Erten, Münir, *Diyarbakır Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük)*, TDK Yay., Ankara 1994.
26. Gülensoy, Tucer, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Milli Araştırma Dairesi Yay., Ankara 1981.
27. _____, Buran, Ahmet, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.
28. _____, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ağızları Üzerine Düşünceler*, Boğaziçi Yay., Ankara 1993.
29. Gülseren, Cemil, *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük Ve Dizinler)*, TDK Yay., Ankara 2000.
30. Günay, Turgut, *Rize İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2003.
31. Günşen, Ahmet, *Kırşehir Ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara 2000.
32. *I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler*, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 1986.
33. *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler*, İnönü Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1989.
34. Kalay, Emin, *Edirne İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1998.
35. Karakuş, İdris, *Prof. Dr. Sadık Tural Armağanı*, Ankara 2002.
36. Kerman, Zeynep, *Mehmet Kaplan İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.
37. Korkmaz, Zeynep, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994.
38. _____, *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, TDK Yay., Ankara 1994.
39. _____, *Nevşehir Ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994.
40. _____, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. ve II. Cilt*, TDK Yay. Ankara, 1995.
41. Olcay, Selahattin, *Doğu Trakya Yerli Ağzı (İnceleme-Derleme-Dizin)*, TDK Yay., Ankara 1995.
42. _____, Ercilasun, Ahmet Bican, Aslan, Ensar, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK Yay., Ankara 1998.
43. Özkan, Fatma, *Osmaniye Tatar Ağzı*, TDK Yay., Ankara 1997.
44. *Prof.Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını. Ankara, 2004.
45. *Prof.Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir 2005.
46. Prof.Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz, *Diriözler Armağanı*, Ankara-2003.
47. Türkoloji Araştırmaları, *Fuat Özdemir Anısı*, Adana 1997.
48. Türkyılmaz, Fatma, "*Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*", TDK Yay., Ankara 1999.
49. Yaman, Ertuğrul, "*Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*", TDK Yay., Ankara 1999.
50. Yard. Doç. Dr. Buran, Ahmet, *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildiriler*, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları, Kırşehir 2004.
51. Yüksel, Zühal, *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*, TKAE Yay., Ankara 1989.

Kısaltmalar

AKÜ	: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
AÜ	: Ankara Üniversitesi.
BB	: Bilimsel Bildiriler.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DA	: Dilbilim Araştırmaları.
DB	: Dil Bahisleri.
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
Fak.	: Fakültesi.
HÜ	: Hacettepe Üniversitesi.
İAD	: İlmî Araştırmalar Dergisi.
İMYK	: İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi.
İÜ	: İstanbul Üniversitesi.
MATK	: Milletler Arası Türkoloji Kongresi.
nr.	: Numara.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
TBA	: Türklük Bilimi Araştırmaları.
TD	: Türk Dili.
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları.
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
TDD	: Türk Dili Dergisi.
TDED	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
TDİ	: Türk Dili İçin.
TDK	: Türk Dil Kurumu.
TDUA	: Türk Dili Üzerine Araştırmalar.
TDS	: Türk Dilinin Sorunları.
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
TM	: Türklük Mecmuası.
TÖMER	: Türkçe Öğretim Merkezi.
UTDK	: Uluslar arası Türk Dili Kurultayı.
Üniv.	: Üniversitesi.
Yay.	: Yayınları.
YTD	: Yeni Türk Dergisi.

BAHŞILIK GELENEĞİNDE HEDİYELERİN FONKSİYONLARI VE SEMBOLİK ANLAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the Functions and Symbolic Meanings of Gifts in “Bahsilik” Tradition

*Halil İbrahim ŞAHİN**

Özet

Bahşılık, Türkmen, Özbek ve Karakalpak Türkleri arasında destan anlatımıyla, Kazak ve Kırgız Türkleri arasında ise daha çok büyücülük boyutuyla öne çıkan bir gelenektir. Bu çalışmada özellikle bahşılardan sanatlarını sürdürmede önemli bir yeri olan ve bunun yanı sıra icralarını da olumlu veya olumsuz bir şekilde etkileyen hediyeler ele alınmıştır. Bu hediyelerin bahşılık geleneğindeki işlevleri ve sembolik anlamları üzerinde tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç olarak bahşılardan ustalarından veya dinleyicilerden aldıkları hediyelerin, geleneği devam ettirmede ve onların çıraklıktan ustalığa geçişlerini sembolize etmede önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bahşılık Geleneği, Hediye, Fonksiyon, Sembolik Anlam.

Abstract

“Bahsilik” tradition base on the telling epic in Turkmen, Uzbek and Karakalpak and mostly is connected with sorcery in Kazak and Kirghiz. In this study, gifts that play an important role in continuation of “bahsilik” tradition and the effect to their performance whether as positive or negative have been especially taken up. Investigation and evaluation of their functions and symbolic meanings in “bahsilik” tradition have been studied. As a result of this, gifts given by their master or audience are too important to continue this tradition and to symbolize their passing from apprenticeship to mastery.

Keywords: “Bahsilik” Tradition, Gift, Function, Symbolic Meaning.

Giriş

Bahşılık, Türkmen, Özbek ve Karakalpak Türklerinin yaşadığı bölgelerde destan anlatıcılarının ve çeşitli şiirleri söyleyenlerin oluşturduğu; Kazak ve Kırgız Türklerinde ise falcılıkla, büyücülükle uğraşan tiplerin temsil ettiği bir gelenektir. Sözlü ortamda usta-çırak ilişkisi içinde yetişen bahşılardan; dutar, dombıra veya komuz adı verilen müzik aleti ile sanatlarını icra etmişlerdir.¹ Hayatlarını destan anlatımı ve destanların dışındaki şiirleri söyleme üzerine kuran bahşılardan, Türk destan geleneği bağlamında pek çok çalışmada konu edilmişlerdir. Özellikle V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, V. Uspenskiy, V. Belyaev, T. Mirzayev, A. Aşirov ve K. Reichl gibi araştırmacılar, bahşılık geleneğinin coğrafyasını, oluşum şekillerini takip etmişler, bahşılardan eğitimlerini, icra tekniklerini, icra esnasında kullandıkları müzik aletlerini, icra ortamlarını büyük bir dikkatle değerlendirmeye almışlardır. Bahşılardan, diğer bir ifade ile büyük bir geleneğin taşıyıcılarını yakından tanıma çalışmaları, profesyonel bir sanatçının elinden çıkan edebiyat metinlerinin incelenmesine, yorumlanmasına da büyük katkılar yapmıştır.

* Arş. Grv. Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Bk. V. M. Jirmunskiy-H. T. Zarifov, *Uzbekskiy Narodniy Geroičeskiy Epos*, Moskova 1947, s. 25; Fuad Köprülü, “Bahşi”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 152-153; Metin Ergun, *Kopuz Sarımı Kazak Aşıklık Geleneği Akınlar ve Cıravlar*, Ankara 2002, s. 110-111; Kırgız bahşılardan için bk. Ulanbek Alimov, *Kırgızistan’da Akınlar ve Akınlık Geleneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2003.

Avrupalı araştırmacılar, Türkmenlerdeki bahşılık geleneğini, ilk önce Vambery'in 1863 yılında başladığı ve Tahran, Hive, Buhara, Semerkant gibi önemli merkezleri dolaştığı meşhur seyahatinin sonunda elde ettiği notlarından tanımıştır. Avrupa'daki Türk destan ve destan anlatıcıları üzerinde yapılan çalışmalarda sürekli kullanılan Vambery'in bu notlarında, Türkmen bahşılarının kış aylarında düzenlenen gece toplantılarında hikâyeler anlattıkları, şiirler söyledikleri ve icraları esnasında da "dutar" adlı bir müzik aleti kullandıkları haber verilmektedir.² Daha sonraki yıllarda ise Türkmen bahşıları ile ilgili daha geniş bilgiler V. A. Uspenskiy ve V. M. Belyaev'in birlikte hazırladıkları **Turkmenskaya Narodnaya Muzika** adlı çalışmada yer almıştır.³ Özbek bahşıları ile ilgili ise V. M. Jirmunskiy ve H. T. Zarifov'un ortak çalışmaları olan **Uzbekskiy Narodny Geroişeskiy Epos** adlı eserdeki bilgiler batılı araştırmacılar tarafından önemli ölçüde kullanılmıştır.⁴ Ayrıca Özbek bahşıları ile ilgili Jirmunskiy'in ve Zarifov'un diğer bazı çalışmalarında, Töre Mirzayev'in araştırmalarında bilgiler yer almaktadır. Karakalpak bahşılarında da K. Ayımbetov'un **Karakalpakskiy Narodniye Skaziteli** adlı eserindeki kayıtlar önemli ölçüde bu alandaki araştırmalarda kullanılmıştır.⁵

Bugüne kadar bahşılık geleneği hakkında yapılan çalışmalar, doğal olarak bahşılığın sanatkârlık boyutu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bahşılığın şiirleri öğreniş tarzları, repertuarları, çıraklık aşamaları ve az da olsa icra ortamları çeşitli vesilelerle kayıt altına alınmıştır. Bahşılığın anlatım ortamlarına, özellikle de ekonomik hayatlarına, ekonomik hayatlarının sanatlarına tesiri meselesine tatmin edici bir şekilde değinilmemiştir. İster destan anlatan (destancı), isterse sadece şiir söyleyebilen (termacı) bahşı olsun, sonuçta belirli bir sosyal yapının içinde icrasını gerçekleştirmektedir.⁶ Bahşılığın kendisi de sanatını sunduğu sosyal yapının bir bireyidir, o da sosyal hayatta belli bir statüye sahiptir. Bahşılar, toplum hayatında öncelikli bir sanatkâr konumundadırlar, ancak hayatlarını sadece bu uğraşla devam ettirememişler, günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çeşitli mesleklere (çiftçilik, hayvancılık, çobanlık vb.) de mensup olmuşlardır. Böyle bir durumun varlığı da bahşılık sanatını ekonomik açıdan dinleyicilerin değil, mensubu oldukları mesleklerin desteklediğini göstermektedir, ancak bahşılık geleneğinde bahşılığın iktisadi hayatına katkıda bulunan ve sanatlarını, icralarını, toplum içindeki konumlarını etkileyen en önemli kanallardan birisi de çeşitli vesilelerle dinleyiciler veya ustalar tarafından verilen hediyelerdir. Bahşılar için ekonomik anlamda ilk, asıl kaynak olmayan hediyelerin hem bahşı için hem de dinleyici için ayrı ayrı anlamları vardır.⁷ Bu çalışmada, genel olarak bahşılık geleneği, bahşılığın eğitimleri sonunda ve icra ortamlarında aldıkları hediyeler, hediyelerin icraya etkisi, bu hediyelerin ifade ettiği sembolik anlamlar, geleneğin devam etmesindeki fonksiyonları üzerinde tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Bahşılık Geleneğinde İcra Ortamı ve Hediyeler

Türk kültürü için eşsiz bir eser konumundaki Dede Korkut Kitabı'nda ozanın toplumsal yapı içindeki konumunu bazı örneklerle görmekteyiz. Ozanın anlatım ortamı içindeki yeri, icra ortamı, sanatını maddi anlamda destekleyen kaynaklar, Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesinde, "Kam Pürenin Oğlu

² Arminius Vambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, (Haz.: N. Ahmet Özalp), İstanbul 1993, s. 56.

³ V. A. Uspenskiy-V. M. Belyaev, **Turkmenskaya Narodnaya Muzika**, Moskova 1928; Viktor M. Beliaev [=Belyaev], "The Music Culture of Turkmenia", **Central Asian Music: Essays in the History of the Music of the Peoples of the U.S.S.R.**, (Ed. and trans. Mark and Greta Slobin), Middletown 1975, s. 129-174.

⁴ V. M. Jirmunskiy-H. T. Zarifov, **age.**, 23-58.

⁵ Bk. V. M. Jirmunskiy, "Epic Songs and Singers in Central Asia", **Oral Epics Of Central Asia**, Cambridge 1969, 269-339; V. M. Jirmunskiy, **Tyurkskiy Geroişeskiy Epos**, Leningrad 1974; Töre Mirzayev, **Halk Bahşılarının Epik Repertuari**, Taşkent 1979; K. Ayımbetov, **Karakalpakskiy Narodniye Skaziteli**, Taşkent 1965; Kabil Maksetov, **Karakalpak Halkının Kırkem Avızeki Döretpleri**, Nökis 1996, s. 317-318.

⁶ Mehmet Aça, "Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar", **Millî Folklor**, S. 7(53), Bahar, s. 83.

⁷ Bk. Bk. V. M. Jirmunskiy, "Epic Songs and Singers in Central Asia", **Oral Epics Of Central Asia**, Cambridge 1969, 269-339; V. M. Jirmunskiy, **Tyurkskiy Geroişeskiy Epos**, Leningrad 1974; Töre Mirzayev, **Halk Bahşılarının Epik Repertuari**, Taşkent 1979; K. Ayımbetov, **Karakalpakskiy Narodniye Skaziteli**, Taşkent 1965; Kabil Maksetov, **Karakalpak Halkının Kırkem Avızeki Döretpleri**, Nökis 1996, s. 317-318.

Bamsı Beyrek Boyı”nda ve bazı boylardaki kalıplaşmış ifadelerde belirtilmiştir.⁸ Mukaddimedeki “*Kolça kopuz götürüp ilden ile bigden bige ozan gezer. Er namerdin er nakesin ozan bilür. İleyünüzde çalup aydan ozan olsun*” ifadesi ile Bamsı Beyrek boyundaki Beyrek’le ozan arasındaki geçen “*Beyrek Oğuz geldi. Bakdı gördi ki bir ozan gider. Aydur: Mere ozan nireye gidersin? Ozan aydur: Big yigit düğüne giderem*” şeklindeki konuşmalardan ozanların düğünlere iştirak ettiği, beylerin huzurunda icrada buldukları, bunun karşılığında beylerden çeşitli hediyeler aldıkları sonucu çıkmaktadır.⁹ Dede Korkut Kitabı’ndaki bu bilgiler, ozanlığın anlatım ortamı ve ekonomik kaynaklarına dair kısmi kayıtlardır, ancak bu kayıtlar diğer Türk bölgelerinde toplum içinde ozanın fonksiyonunu üstlenmiş durumdaki anlatıcılar veya söyleyiciler için de kullanılabilir.

Dede Korkut Kitabı’nda ozanların sosyal hayattaki konumlarını, sanatlarını ve günlük yaşamlarını devam ettiren maddi desteği nasıl sağladıklarını gösterir bir kayıt da Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nda yer almaktadır. Bamsı Beyrek, ozan kılığında geldiği sevgilisi Banı Çiçek’in düğününde ok atma yarışında hedefi herkesten daha iyi vurur. Bu durumu gören Salur Kazan, ozan kılığındaki Beyrek’i yanına çağırır. Bu esnada Beyrek, Salur Kazan’ı ve oradaki beyleri öven bir soylama söyler: “*Alar sabah sapa yirde dikilende ağban ivlü/Atlas ile yapılanda gök sayvanlu/Tavla tavla çekilende şahbaz atlu/Çağıruban dad virende bol çavuşlu/Yaykandugında yağ dökilen bol ni’metlü/Kalmuş yigit arhası/Beze miskin umudı/Bayındır Hanuñ güyegüsü/Tülü kuşuñ yavrısı/Türkistanuñ diregi/Amut suynuñ aslanı/Karaçuguñ kaplanı/Koñur atuñ iyesi/Han Uruzuñ babası/Hanum Kazan...*” şeklinde devam eden soylamanın, bir başka ifade ile övmenin neticesinde Salur Kazan, ozana: “*Mere delü ozan menden ne dilersin, çetirlü otak mı dilersin, kul karavaş mı dilersin, altun akça mı dilersin vireyim.*” der.¹⁰ Böyle bir kayıt, Dede Korkut Kitabı’nda anlatılan Oğuz toplumunda ozanların düğünlere icrada bulduklarını, bu ortamlarda beylerden, varlıklı kimselerden bazı hediyeler aldıklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bahşılıkların toplum içinde saygın bir yere sahip olduklarını, davetlere katılan bahşılara yapılan ayrıcalıklı muamelelerden, gösterilen hürmetten ve sanatlarına olan talepten rahatlıkla ifade edebiliriz. Konuyla ilgili olarak 19. yüzyıla ait bir kayıta geçen şu ibareler oldukça önemlidir: “*Onlar, çok şık ve temiz giyinirler. Bahşı nereye giderse büyük bir ilgi ile, güler yüzle karşılanır ve diğer insanlardan daha da farklı bir şekilde karşılanır. Konuşma sırası da ilk olarak bahşılardır. Bahşılar para geleceğini bildikleri halde kendilerini özletmeyi sever, nazlanırlar ve her zaman aydım saza hiç zamanları yokmuş gibi davranırlar.*” Bu bilgiye benzer bir şekilde Rus araştırmacı Petr Skosirev’in bahşılıkların köy ve göçebe çevrelerinde saygıdeğer kişiler olduklarını ve onların her zaman aranan, özlenen, talep edilen misafirler konumunda bulduklarını belirtmesi de bahşılıkların toplum içindeki durumunu vermesi açısından dikkate değerdir.¹¹ Bahşılara verilen kıymetin yansımaları, Türkmen atasözünde “*İle devlet geler bolsa bağı bilen ozan geler*” şeklinde, Özbek atasözünde de “*Yurtğa davlat konar bolsa bahşı bilen uzan keler*” şeklinde görülmektedir.¹²

Bahşılıkların icra ortamları, “âşık”ların, “akın”ların, “jırav”ların, “manasçı”ların ve “toolçu”ların anlatım ortamlarından çok farklı değildir. Anadolu sahasında âşıklar, uzun kış gecelerinde, Ramazan aylarında, köy odalarında, kahvehanelerde şiir söylerken Türk dünyasının en uzak yerlerinden olan Tuva bölgesinde destancılar (toolçu), günlük çalışmaların devamında çadırlarda, av esnasındaki dinlenme vakitlerinde, yeni doğan çocuk için düzenlenen ziyafetlerde, yeni yıl bayramı “şagaa” ve cenaze

⁸ Öcal Oğuz, *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*, Ankara 2000, s. 37-42.

⁹ Fuad Köprülü, “Ozan”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 139-140; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara 1997, s. 75, 137.

¹⁰ Muharrem Ergin, *age.*, s. 144-145.

¹¹ Bayram Şamuradov, *Âşık ve Bahşı Geleneği Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000, s. 133.

¹² Akmuhammet Aşirov, *Könegüzer*, Aşgabat 1992, s. 5; Töre Mirzayev, *age.*, s. 9.

törenlerinde şiirler söylemişlerdir.¹³ Destan anlatan “toolçu”ya, dinleyiciler çeşitli hediyeler vermektedir ve buna “holun aktaar” (elini aklama) adı verilmektedir. “Toolçu”nun icrasına katılan dinleyiciler, destancıya çay, et veya süt ürünlerinden bazılarını takdim etmektedirler.¹⁴ Yakutlarda “olongo” büyük çaplı eğlence ve toplantılarda, balık avlarının ve at yarışlarının aralarında, “ıhıah” adlı festival ve düğünlerde, akşam ve gece vakitlerinde anlatılmaktadır.¹⁵ Sözlü geleneğe şiir sanatıyla uğraşan, şiiri çeşitli şekillerde ve formlarda sunma yeteneğine sahip sanatçılar (anlatıcılar, söyleyiciler vb.) dinleyici kitlesi ile toplumun çeşitli vesilelerle bir araya geldiği ortamlarda buluşabilmektedirler. Bu ortamlara örnek olarak düğünler, çocuk doğumu nedeniyle düzenlenen ziyafetler, bazı yerlerdeki şiir veya destan dinleme amacını güden toplantılar, hanların veya beylerin davetleri gösterilebilir.

Bahşılık geleneğinin hâkim olduğu coğrafyalarda da (Türkmenistan, Özbekistan, Karakalpakistan) bahşılardan, katılımcıları memnun etme ve eğlendirme amacını güden düğünlerin, ziyafetlerin, kutlamaların en ilgi çeken, en çok aranan tipleri ve vazgeçilmez asli unsurları olduklarını söyleyebiliriz. Bahşılardan katılmadığı veya katılımlarının az olduğu toplantılar, eksik olarak görülmüş ve bu nedenle bu tarz mekânlarda mümkün olduğunca çok ve aynı oranda meşhur bahşının yer alması talep edilmiştir.¹⁶ Aşirov’un kayıtlarından Türkmen bahşılık geleneğinin icra alanlarından birinin ve en önemlisinin toylar olduğunu öğrenmekteyiz. Çeşitli vesilelerle düzenlenen toylarda “bahşı aydirtmak, at çaptırmak” en önemli gelenekler arasında bulunmaktadır.¹⁷ Bu toylarda bahşılardan dutar çalıp aydım söyledikleri gibi, aynı zamanda kendi aralarında hüner yarışına da girmektedirler. Ustalığını kanıtlayan, diğer bahşılara üstünlük kuran bahşılardan toy sahibinin belirlemiş olduğu hediyeleri almaya hak kazanmaktadırlar. Mesela Türkmenistan bölgesinde düzenlenen bir çocuk toyunda bahşılardan toylardaki konumlarını ve hediye verme geleneğini görmekteyiz. Toy, toy sahibinin bahşılara gelip “*Bagşılar, itibar edip geldiğiniz için beni bahtiyar ettiniz. Bu toy, benim 40 yaşında sahip olduğum oğlumun toyudur. Bu toyda bahşı söyletmeyi, at koşturmayı niyet edindim. Siz elinizden geleni arkaya koymayın. Toyu, toya benzetelim.*” demesiyle başlar ve Nepes Bahşı, Körgocalı, Yegenoraz ve Köseleç (Gulyagmır) Bahşı gibi destancıların katılmış olduğu toyda dinleyicilerin kararıyla diğer bahşılara üstün geldiği kabul edilen bahşıya iki yaşında bir koyunun (işçek), ipek mendilin ve Hive çüppesinin armağan olarak verileceği ifade edilmiştir.¹⁸ Bu toydaki hüner yarışı, birçok bahşının iştiraki ile başlamış, ancak daha sonra Nepes Bahşı ile Köseleç Bahşı arasında geçen bir karşılaşmaya dönüşmüştür. Nepes Bahşının üstünlüğü ile tamamlanan yarışmanın sonucunda Nepes Bahşı sadece ipek mendili almış, diğer hediyeleri ise daha uzak bölgelerden gelen bahşılara bırakmıştır.¹⁹ Yine 1900’lü yılların başında Merv bölgesinde bir obada düzenlenen toyda Ağacan Bahşı ile Meti Salır’ın oğlu Oraz Salır atışmış (aydışır) ve bu karşılaşmanın sonucunda dinleyicilerin verdiği karar neticesinde galibe “iki yaşındaki deve” (ogşuk) verilmiştir.²⁰

Bahşılardan, düğünlerin dışında özel toplantılarda, hanların huzurunda ve son dönemlerde de bahşılardan bayramında karşılaşmalar (aydışık) düzenlemişlerdir. Bu karşılaşmalarda konu sınırlaması yapılmamakta, bahşılardan kendi şiirlerini veya yeni yarattıkları şiirleri irticalen söylemeleri istenmektedir. Karşılaşmalarda biçim ve ezgi açısından karmaşık olan şiirleri söylemek, bir destanı baştan sona veya hakem konumundaki bahşılardan istediği yerden devam ederek anlatabilme hüneri olarak kabul edilmiştir. Özellikle düğünlerde yapılan karşılaşmalarda ayrı ayrı yerlere oturan bahşılardan etrafında toplanan dinleyicilerin sayısına göre hangi bahşının galip geldiğine karar verilmiştir. Üstünlüğü, ustalığı kabul edilen bahşıya atışma (aydışık) geleneğinin bir parçası olan koyun, at, deve, altın gibi hediyelerin

¹³ Bk. Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul 1995, s. 58-59; Metin Ergun-Mehmet Aça, **Tıva Kahramanlık Destanları I**, Ankara 2004, s. 74; Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Ankara 2003, s. 84-88;

¹⁴ Metin Ergun-Mehmet Aça, *age.*, s. 77.

¹⁵ Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)**, (Çev.: Metin Ekici), Ankara 2002, s. 98.

¹⁶ Töre Mirzayev, *age.*, s. 21.

¹⁷ Bk. İsa Özkan, **Yusuf Bey-Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı**, Ankara 1989, s. 33-34.

¹⁸ Akmuhammet Aşirov, *age.*, s. 37.

¹⁹ Akmuhammet Aşirov, *age.*, s. 42.

²⁰ Akmuhammet Aşirov, *age.*, s. 75.

verilmesi de bahşılara hem itibar kazandırmakta hem de ekonomik açıdan önemli bir katkı sağlamaktadır.²¹

Özbek bahşıları da Türkmen bahşıları gibi düğünlerde, sünnet törenlerinde, özel olarak düzenlenmiş ve destan anlatımını amaçlayan toplantılarda bir araya gelmektedirler. Özbek Türklerinde destan anlatımı, sonbaharla ilkbahar arasındaki zaman dilimi içinde yapılır. Böylece genel uğraşları çiftçilik olan dinleyiciler ve çiftçilik ve çobanlıkla uğraşan bahşılar da günlük işlerinde geri kalmamış olmaktadır.²² Pek çok Özbek bahşısının çeşitli davetler için uzun mesafeler aldıkları, yolculuk yaptıkları, ancak emeklerinin karşılığında ise davet sahiplerinden ve dinleyicilerden giyecek yeni eşyalar, bazen bir at, bazen de bir büyükbaş hayvan aldıkları görülmüştür. Özbek bahşıları da beylerin, hanların huzurunda şiir söylemişler, onlardan da çeşitli armağanlar almışlardır.²³ Töre Mirzayev'in verdiği bilgilerden Özbek bahşılarının bir grubunun devamlı olarak hanların, beylerin yanında yaşadığını, bu bahşıların hanlarla birlikte savaflara da katıldığını öğrenmekteyiz. Buhara Emiri'nin yanındaki Ernazar Kaban, Hive Hanı'nın sarayındaki Rıza Bahşı birinci gruba giren bahşılar iken, ikinci gruptaki bahşılar ise hanların huzuruna sadece özel toplantılar için gelebilmişlerdir.²⁴ Harezmi bahşıları, Köroğlu Destanı'nı hanlarının huzurunda yedi gün anlatmışlardır. 19. yüzyılda yaşayan Ernazar Şair, Buhara Emiri'nin önünde Alpamış Destanı'nı altı ay anlatmıştır.²⁵ Hanların yanında bahşı bulundurma geleneği sadece Türkmen, Özbek sahalarına değil, diğer Türk bölgelerindeki hanlara da has bir durumdur. Yöneticinin himayesindeki bu ozanlar, hanın ve onun atalarının yiğitliklerini, kahramanlıklarını anlatarak düzenlenen ziyafetlere coşku katmışlardır.²⁶ Radloff'un Kırgız Türklerinden tespit ettiği "*Sultanlardan birinin bir şarkı boyunca nasıl aniden ayağa fırladığını ve ipek pelerinini nasıl savurup hediye olarak verdiğine şahit oldum.*" şeklindeki kayıta, diğer Türk topluluklarında var olan ozanların icrasını izleyen hanların Kırgızlarda da olduğunu ve ozanın icrasının han tarafından ödüllendirildiğini görmekteyiz.²⁷ Ayrıca Balık Kumaruulu, Tınbek Capıyuulu gibi Manasçılar da hanların, beylerin huzurunda, onların himayeleri altında uzun yıllar Manas Destanı'nı anlatmışlardır.²⁸ Yine Radloff'un Manasçıların dinleyiciler arasında zengin Kırgızların varlığı durumunda onlara soylamalar sunduklarını, standaki soylamaları özene bezene söylediklerini, bunun sonucunda memnun olan varlıklı dinleyicilerin destekleriyle maddi ve manevi olarak güç kazandıklarını nakletmesi de anlatıcı dinleyici ilişkisini, dinleyicinin icraya tesirini göstermesi açısından dikkate değerdir.²⁹

Magtulgılı Garlıyev (Çuval Bağşı), doğup büyüdüğü muhitini bırakarak Hive bölgesine gittiğinde buradaki usta bahşılar, Garlıyev'in bu bölgede kalıp bahşılık yapabilmesi için Cüneyt Han'dan izin almaları gerektiğini söylerler. Cüneyt Han'ın huzuruna çıkan Magtulgılı Garlıyev, Cüneyt Han'dan şu sözleri işitir: "*Gördüklerin buraların şiirine hâkim bahşılardır, daha da çoktur, bahşımız çok miktardadır. Her önüne gelen buralara dutarını alıp gelemez. Eğer buradaki bahşılara denk olduğunu gösterirsen burada kalır, Hiveli olursun, yok eğer gösteremezsen buradan çıkıp gidersin.*"³⁰ Böyle bir kayıt, bahşılık geleneğindeki hanlarla şiir ustaları arasındaki ilişkiyi izah etmesi açısından oldukça kıymetlidir. Cüneyt Han, civarındaki bahşıları tanımakta ve yeni gelen bir bahşıyı da sınava tabi tutarak ancak bölgesinde bahşılık yapmasına izin vermektedir. Böyle bir durum, Cüneyt Han gibi yöneticilerin

²¹ Bayram Şamuradov, *age.*, s. 200-204.

²² Töre Mirzayev, *age.*, s. 18.

²³ Walter Robert Feldman, *The Uzbek Oral Epic: Documentation of Late Nineteenth and Early Twentieth Century Bards*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University 1980, s. 49.

²⁴ Töre Mirzayev, *age.*, s. 25.

²⁵ Töre Mirzayev, *age.*, s. 21.

²⁶ Bk. V. Jirmunskiy-Nora Chadwick, "Orta ve Doğu Asya Türk Destanlarında Anlatım ve Kompozisyon", (Çev.: Handan Er), *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 8(19), 2000, s. 13; Mehmet Aça, *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya 2002, s. 81, 86; Liliya İbrahimova, *Türki Halklar İcatında Çura Batır Dastanı*, Kazan 2002, s. 30-31.

²⁷ V. Jirmunskiy-Nora Chadwick, *age.*, s. 17.

²⁸ Metin Ergun, "Manasçılar-1", *Türk Kültürü*, XXXIII(390), (23-33), 1995, s. 605-609.

²⁹ Özkul Çobanoğlu, *age.*, s. 80.

³⁰ Akmuhammet Aşırov, *age.*, s. 94-95.

bahşılara değer verdiklerini, onların sayıları, yetenekleri gibi hususları yakından takip ettiklerini de göstermektedir.

Bahşılardan destan anlattıkları toplantılar, hediyelerin, bahşışlerin gündeme geldiği önemli ortamlardandır. Bu ortamlarda bahşılar, dinleyiciden istediklerini bazen destan anlatımına başlamadan bazen de anlatımın ortasında belirtebilirler. Böyle bir durum sadece bahşılık geleneğinde değil, anlatma geleneğine sahip hemen bütün Türk topluluklarında görülebilmektedir. Örneğin Çora Batır Destanı'nın Kırım Tatarları arasındaki anlatması, anlatıcının dinleyicisinden beklentilerini ifade eden bir girişle başlar: “Siz anlat diyorsunuz bizlere/Biz anlatalım sizlere/Ne verirsiniz bizlere/Binmek için verersen deve ver/Sağmak için verersen kısrak ver”³¹ Burada destancı, açıkça dinleyicilerden bir şeyler talep etmektedir.

Özbek bahşılık geleneğindeki destan icrası esnasında bahşının bahşış toplama şekli ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Özbek bahşılarının destan anlatımına ara verip bahşış toplama yöntemlerini Reichl, Jirmunskiy ve Zarifov'dan şöyle nakletmektedir: “Gece yarısı bir ara vardır. Şair-destancı anlatımı en can alıcı bir yerde bilerek keser; odadan çıkarken ceketini ve belindeki eşarp benzeri örtüyü çıkartıp yere serer ve dombirasını baş aşağı çevirerek onun üstüne bırakır (buna “dombıra tontarmak” denir). Anlatıcının odada bulunmadığı sırada dinleyicilerden birisi bu örtüyü odanın ortasına açar ve orada bulunan herkes ödeme yapmak için hazırladığı –ödeme herhangi bir mal veya para ile yapılır- şeyi bu örtü üzerine koyar.” Bahşının odadan çıkması ile ona ait olan bir örtünün yere serilmesine “rumal yozmak” adı verilir. Bu örtünün üzerinde toplanan bahşışlerin dışında bahşılara gerek ev sahiplerinin gerekse misafirlerin çeşitli hediyeleri (giysi, koyun, sığır, at vb.) olur. Bahşılardan almış oldukları hediyeler, onların icralarının kalitesine veya dinleyicilerin sosyal statülerine göre değişebilmektedir.³² Destan anlatımının karşılığı olarak verilen bu hediyeler, bahşıya ekonomik olarak bir destek anlamını taşıdığı gibi, onun destan anlatımında gösterdiği başarının da bir yansıması konumundadır.

Bahşılardan icra alanlarına Sovyetler Birliği'nin bölgeye girişiyle birlikte yeni mekânlar da eklenmiştir. Sovyet ideolojisinin benimsenmesinde kullanılacak pek çok tipin halk kültüründe var olduğunu, halktan alınan malzemenin Sovyet ideolojisi çerçevesinde işlenip tekrar halka sunulması gerektiğini 1934 yılında Sovyet Yazarlar Birliği Kongresi'nde dile getiren Maksim Gorki bütün dikkatleri halk kültürüne yöneltmiştir. Yeni bir edebiyatın ancak halk kültüründen yaratılabileceğini savunan Gorki'nin konuşmasından sonra büyük çaplı derleme faaliyetlerine girişilmiş, halk arasındaki usta destancılar, masalcılar büyük kentlere çağrılarak işçilere de bu anlatıcıların anlattığı destan, masal ve şiirler dinletirilmiştir.³³ Bahşılar da büyük şehirlere davet edilmiş, tiyatrolarda, kulüplerde, fabrikalarda, sanat bayramlarında sanatlarını icra etmişler, çeşitli Sovyet araştırmacılarının yapmış oldukları ses kayıtları ile daha geniş bir coğrafyada, daha fazla dinleyici ile buluşmuşlardır.³⁴ Bahşılardan bu yeni ortamlarında geleneksel anlamda bir icranın olmaması sebebiyle hediyeleşme geleneğinin varlığını göremiyoruz. Bunun yerine bahşılar, “halk bahşısı” gibi çeşitli unvanlara layık görülerek başka anlamda ve değişik şekillerde takdir edilmişlerdir.

2. Bahşılığa Geçişte Hediyelerin Rolü ve Sembolik Anlamları

Sözlü kültürde uzun yılların ürünü olan birikimi gelecek nesillere aktarabilmek için ustaların çırak yetiştirmesi bilinen bir uygulamadır. Geleneksel hayatın hemen bütün alanlardaki usta çırak ilişkisi, var olanı aktarma şekilleri ortak noktalara dayanmakta, bu ortaklıklar da sözlü gelenekte çırak yetiştirme

³¹ Liliya İbrahimova, “Çora Batır Hakkındaki Destanların Poetikası Üzerinde Bir Değerlendirme”, (Akt.: Halil İbrahim Şahin), **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, V(2), 2005, s. 360.

³² Bk. Karl Reichl, *age.*, s. 102; Töre Mirzayev, *age.*, s. 21; Selami Fedakar, **Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003, s. 72-73.

³³ Bk. Mark Azadovskiy, **Sibirya'dan Bir Masal Anası**, (Giriş Yazan ve İngilizceden Çev.: İlhan Başgöz), Ankara 2002, s. 21-22.

³⁴ Akmuhammet Aşirov, *age.*, s. 78-79.

faaliyetinin belirli modele sahip olduğunu göstermektedir. Bahşılık geleneğinde de usta bahşılar mutlaka şiir sanatına yatkın, kendi yolunu tutabilecek öğrenciler, çıraklar yetiştirmişlerdir. Bahşılıkta şiir söylemek, destan anlatmak ne kadar önemli ise çırak yetiştirmek de aynı ölçüde değerli görülmüştür. Bu gelenekte ve diğer pek çok şiir söyleme geleneğinde olduğu gibi bahşi olmanın temelinde iki yolu vardır. Bunlardan en yaygın bir ustanın yanında çıraklık yaparak ondan bahşılık sanatını öğrenmek, diğeri ise rüya yoluyla veya olağanüstü şekillerde bahşi olmaktır. Rüya yoluyla bahşılık yeteneğini kazanmak, bahşılığa davet edilmek bahşılık eğitiminin ilk adımı kabul edilmiş, usta bir bahşidan eğitim almak bahşi olmanın vazgeçilmez ilkelerinden sayılmıştır.³⁵

Özbek bahşılık geleneğindeki usta çırak ilişkisinin prensipleri, safhaları üzerinde Jirmunskiy, Zarifov ve Mirzayev'in tespitlerinde bahşi olmak isteyen bir öğrencinin ciddi bir eğitimden geçtiğini, ustanın (üstâz) verdiği bütün görevleri yerine getirdiğini görmekteyiz. Usta bir bahşi, çırağını destan anlatmaya gittiği bölgeden veya kendi çevresinden seçerek eğitim sürecini başlatır. Çırak, bahşılık eğitimi boyunca ustasının yanında yaşar, ona her türlü günlük işlerde yardımcı olur, onun destan anlatımı ile ilgili vermiş olduğu ödevleri yapar. Ustasının şiir söylemek için gittiği hemen bütün yerlere de giden çırak, ustasının şiir söyleme tarzını, ait olduğu ekolü ve repertuarını tanır. Bahşi aday, destan anlatımında kullanılması gereken klişe ibarelerden başlayarak destanların çeşitli bölümlerini ayrı ayrı öğrenir ve öğrendiklerini ustasına sunar; ustası da onun yanlışlarını düzeltir, eksiklerini tamamlar ve gerekli durumlarda ona örnek sunumlar yapar. Bu şekilde iki veya üç yıl süren çıraklık eğitiminden sonra usta bahşi, beraberinde toylara, çeşitli toplantılara götürdüğü öğrencisine “terma”lar, destandan bölümler söyleterek onun icraya alışmasına katkıda bulunur.³⁶

Bahşılık eğitiminin sonuçlanması safhasında dinleyicinin teklifi ve ustanın izni ile yapılan sınavdan sonra öğrenciye verilen hediyeler oldukça anlamlıdır. Usta, öğrencisinin piştiğine, eğitimini tamamlaması gerektiğine inandıktan sonra şiir sanatını bilen yaşlıların, usta destancılardan bulunduğu bir mecliste çırağını imtihana tabi tutar. Ustanın aradan çekilmesi ile dinleyicilerin teklif ettiği bir destanı baştan sona tek başına söyleyen veya anlatan çırak, dinleyicilerin onay vermesi durumunda “bahşi” unvanını alır. Bu aşamada usta, çırağına eğitimini başarıyla tamamladığını, tek başına bahşılık yapabilecek seviyede olduğunu sembolize eden bir cüppe, dutar veya dombıra hediye eder.³⁷ Aynı şekilde Karakalpak Türklerinde eğitim sürecinin sonunda jırav olduğuna kanaat getirilen öğrenciye de özel olarak yaptırılan bir kopuz veya ünlü bir jıravın kopuzu hediye edilir.³⁸ Böylece çırak konumundaki bahşi aday, bahşılığa ayak basmış, bahşi unvanını alarak ustasının vermiş olduğu ve diploma anlamına da gelen dutarla veya dombırayla şiir söyleyip yeni çıraklar yetiştirebilecektir. Görüldüğü üzere bahşılık eğitiminin sonunda çırağına verilen hediyeler, onun ustalığını, yeni hayatını temsil ettiği gibi, gelenekte bahşılık yapmasına izin verici bir fonksiyon da üstlenmişlerdir.

Özbek bahşılık geleneğinde olduğu gibi Türkmen ve Karakalpak bahşıları da ancak ciddi bir eğitimin sonunda bahşi olmaya hak kazanırlar. Bahşılık yeteneklerini olağanüstü kaynaklara bağlayan Türkmen bahşıları, rüyalarında bahşılardan pirini gördüklerini, onun elinden bade içtiklerini, pirin verdiği dutar (Karakalpaklarda duvtar) ile şiir söylemeye başladıklarını iddia etmektedirler. Karakalpak bahşılarının da benzer bir süreçten geçerek bahşılığa geçiş yaptıklarını söyleyebiliriz.³⁹ Anadolu, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Türklerinin yaşadığı coğrafyalardaki şiir ustalarının

³⁵ Bk. V. M. Jirmunskiy-H. T. Zarifov, *age.*, s. 35-37; Töre Mirzayev, *age.*, s. 28-38; Dzhamilya Kurbanova, “The Singing Traditions of Turkmen Epic Poetry”, *The Oral Epic: Performance and Music*, (Ed. Karl Reichl), Berlin 2000, s. 116.

³⁶ V. M. Jirmunskiy-H. T. Zarifov, *age.*, s. 35-36; Töre Mirzayev, *age.*, s. 36; Selami Fedakar, *age.*, s. 49-53.

³⁷ V. M. Jirmunskiy-H. T. Zarifov, *age.*, s. 37; Töre Mirzayev, *age.*, s. 36; Metin Ekici, *Türk Dünyasında Köroğlu (İlk Kol) İnceleme ve Metinler*, Ankara 2004, s. 51.

³⁸ B. N. Putilov, *Epiçeskoye Skazitelstvo: Tipologiya i Etničeskaya Spetsifika*, Moskova 1997, s. 36.

³⁹ Metin Ergun, “Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine Araştırmalar-1”, *Türk Kültürü*, XXXIV(397), Mayıs, 1996, s. 278.

rüyada şiir söyleme kabiliyetine layık görüldükleri yönünde çeşitli rivayetleri vardır.⁴⁰ Türkmen bahşılık geleneğinin rüyada bahşı olma ile ilgili en güzel örneklerinden birini Necepoğlan hikâyesindeki Necep'in gördüğü rüya teşkil etmektedir. Bahşılık eğitimini, bahşılardan geçirdiği süreçleri konu edinen destanda Necep, rüyasında “kırklar”ı ve Türkmen bahşılık sanatının piri olarak kabul edilen Âşık Aydın’ı görür, onun elinden bade içer ve bahşılık yeteneğini kazanır. Bu rüyada bahşılardan piri Âşık Aydın, Necep’e hediye olarak bir dutar verir, Necep de bu dutarla şiir söyler.⁴¹ Görüldüğü gibi rüyada da olsa pir olarak kabul edilen usta bahşı, çırağa dutar hediye etmektedir. Böyle bir rivayet, bahşının sanatına kutsallık ve saygınlık kazandırmakta, çevresindeki dinleyicilerinin ona ve dutarına bakış açısını değiştirmekte, sanatının devamlılığını sağlamaktadır.

Türkmen anlatı geleneğinde yer alan Şasenem-Garıp hikâyesindeki Garıp ile Âşık Aydın’ın atıştığı ve atışmanın neticesinde Garıp’ın ozan olduğu kısımlarda yine usta Âşık Aydın’ın öğrencisine onun yetkinliğini gösterir bir hediye vermesi söz konusudur. Garıp’ı kendisine öğrenci alan Âşık Aydın, uzun bir süre eğitim verdiği Garıp’a en sonunda bazı sorular yöneltir ve cevaplarını alır. Sorduğu sorulara Garıp’ın başarılı bir şekilde cevap verdiğini gören Âşık Aydın, Garıp’a: “*Sen ozan, sazanda olmuşsun.*” der. Âşık Aydın’ın kırk adet kerametli kara dutarı vardır, Âşık Aydın kendisine çıraklık yapıp ustalığa erişen öğrencilerine bu dutarlardan birisini vermektedir. Garıp’a da “*Oğlum sen halife olmuşsun, bu kerametli kara dutarı sana hediye ediyorum. Bu dutar sana, nesline daima yoldaş olsun.*” diyerek bir dutar verir.⁴² Bahşılardan eğitim sürecinin edebi esere yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz bu kısımda ustanın çırağına verdiği dutar, onun ustalığını, olgunluğunu sembolize etmektedir.

Özbek bahşıları arasında yaygın bir şekilde bilinen bir efsanede de bahşı aday rüyasında gördüğü “aksakal”dan bir dombıra alır ve şiir söylemeye başlar. Efsanede açık bir alanda uyuyakalan bahşı adayının rüyasına bir “aksakal” girer, onun ağzına bir tane atar, onun bahşı olacağını söyler ve eline bir dombıra vererek şiir söylemesini ister. Rüyasında bahşılığa geçiş yapan aday uyandığında yalnız olduğunu fark eder, ancak rüyasında kendisi için bahşılık töreni düzenleyen pirin vermiş olduğunu dombırayı yanında bulur ve şiir söyleyip bahşılık mesleğini icra etmeye başlar.⁴³ Kazak akınlık geleneğinde de akın adayları, rüyalarında ölmüş olan veya yaşayan bir akını (Bu genellikle Dede Korkut’tur) görürler ve kendilerine verilen dombırayla şiir söylemeye başlarlar.⁴⁴ Kırgız Türklerinde Manas Destanı’nı anlatan hemen bütün “manasçı”lar, rüyalarında Manas’ı ve 40 arkadaşını gördükten sonra destan anlatmaya başladıklarını söylerler. Mesela, asıl adı Bekmurat olan manasçı Balık Kumaruulu, rüyasında Manas ve arkadaşlarını görür, onlardan “*Bundan sonra bizi anlat, bizi ırla.*” şeklinde istek alır. Balık Kumaruulu’nun “Balık” mahlasını ona kendileri verdikleri gibi bir de at hediye ederler.⁴⁵

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi bahşılığa geçişi, adaya verilen hediyeler sembolize etmektedir. İster eğitim sonucunda, isterse rüyada bahşı olunsun, mutlaka önceki hayattan yeni hayata, mesleğe, sanatkârlığa geçiş, ustaların düzenlediği törenlerle anlamlı hale getirilmiştir. Bu bağlamda Dede Korkut Kitabı’ndaki on iki anlatımdan birisi olan “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu”ndaki Boğaç’ın aldığı hediyelerle (taht, at, ev, cüppe vb.) bahşılardan eğitim sonucunda veya rüyalarında aldıkları hediyeler arasında fonksiyon açısından çok büyük farklılık yoktur. Ad alabilecek yetkinliği sağlayan Boğaç, Dede Korkut’tan ad, babasından çeşitli hediyeler almış ve alplığa geçiş yapmıştır. Beyliğini, alplığını sembolize eden hediyelerini alan Boğaç, toplum önünde saygın bir konuma yükselirken bahşılardan aldıkları sembolik hediyelerle (cüppe, dutar veya dombıra) benzer bir

⁴⁰ Bk. Umay Günay, *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara 1993; İlhan Başgöz, “Türk Halk Hikâyelerinde Düş Motifi Zinciri”, *Folklor Yazıları*, İstanbul 1986, s. 24-38; B. N. Putilov, *age.*, s. 45-60; Özkul Çobanoğlu, *age.*, s. 62-63.

⁴¹ Bayram Şamuradov, *age.*, s. 140-141.

⁴² *Şasenem-Garıp*, Haz.: Ata Rahmanov, Aşgabat 1992, s. 19-22.

⁴³ Töre Mirzayev, *age.*, s. 32.

⁴⁴ Putilov, *age.*, s. 47; Metin Ergun, *Kopuz Sarını Kazak Âşıklık Geleneği Akınlar ve Cıravlar*, Ankara 2002, s. 104-105.

⁴⁵ Metin Ergun, “Manasçılar-1”, *Türk Kültürü*, XXXIII(390), (23-33), 1995, s. 606-607; Putilov, *age.*, s. 48-49.

konuma gelmişlerdir.⁴⁶ Böyle bir durumun varlığı da geleneksel Türk kültüründe bir noktadan diğer noktaya geçişlerde benzer bir sürecin hâkim olduğunu, sadece belirli koşulları yerine getiren bireylere yeni unvanların ve sembolik bazı hediyelerin verildiğini göstermektedir.

Sonuç

Bahşılık, toplumsal dokunun içinde sunum boyutuna sahip bir gelenektir. Bahşılıkların dikkate almak zorunda oldukları, bütün icralarda iç içe buldukları ve çeşitli durumlarda iletişim kurdukları bir dinleyici kitleleri vardır. Bu dinleyiciler sayesinde sanatlarını devam ettiren bahşılıklar, sunmuş oldukları icra neticesinde onlardan bazı karşılıklar istemektedirler. Bu karşılık, bazen saygı, bazen dikkat ve takdir bazen de maddi bir boyuta sahip olabilmektedir. Bahşılıkların aldıkları hediyeler de bu karşılıkların sadece bir kısmını teşkil etmektedir. Bahşılık geleneğindeki hediyelerin ilk işlevi, bahşının ekonomik hayatına katkı yapması, bir diğeri ise bahşının sanatını anlamlı ve saygın kılan sembolik anlamlar taşımasıdır. Çıraklık dönemini bitiren bahşının ustasından veya usta bahşılardan aldığı hediyeler, onun ustalığını, yetkinliğini sembolize ettiği gibi dinleyici önündekini konumunu sağlamlaştırmaktadır.

Burada ayrıca belirtmek gerekir ki dinleyicilerin icra esnasında bahşıya gösterdikleri ilginin, söyledikleri şevklendirici sözlerin icraya tesir etmesi gibi dinleyicilerin bahşıya verdikleri ekonomik destek de icrayı etkilemektedir. İcra esnasında takdir ve destek anlamında “Berakalla, ömrün uzak bolsun”⁴⁷ denilen bir bahşı tüm hünerini sergilemek için performansının üstüne çıkıyorsa hem ustalığı hem de iktisadi hayatı için önemli olan hediyelerin varlığı da onun sunumunu, söylediği şiirlerin veya anlattığı destanların kurgusunu, yapısını, hacmini etkileyecektir. Bu tespitlerden hareketle bahşılıkların yarattığı ve aktardığı ürünler üzerinde araştırma yapılırken bahşılık geleneğindeki, bahşılıkların icra ortamlarındaki tüm öğelerin ve şartların dikkate alınması gerektiğini, metinlerin yaratıldığı dokunun titizlikle tahlil edilmesi halinde çok daha sağlıklı sonuçların elde edileceğini söyleyebiliriz.

⁴⁶ Bk. Ali Duymaz, “Dede Korkut Kitabı’nda Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I**, 1998, s. 39-50; Ali Duymaz, “Dede Korkut Kitabı’nda Alplığın Eğitimi ve Geçiş Törenleri”, **Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri, 19-21 Ekim 1999**, Ankara 2000, s. 109-122.

⁴⁷ Akmuhammet Aşirov, *age.*, s. 74.

RUSYA VE OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKAS-ÖTESİNDE NÜFUZ MÜCADELESİ

Russia and Ottoman Empire's Power Struggle in Trans-Caucasia

*Abdullah TEMİZKAN**

Özet

Biz bu makalede Kafkasya'da ve Gürcistan'da Osmanlı Devleti, Rusya ve İran gibi üç büyük gücün nüfuz mücadelesini ele aldık. Bu mücadele sırasında maruz kaldıkları diplomatik ve askerî hareketlerle birlikte bu sürece nasıl dahil edildiklerini inceledik. Süreç Rusya'nın Gürcistan'ı himayesine almasıyla başlamış ve Dağıstanlıların Gürcistan'a akınlarıyla devam etmiştir. Rusya, Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan ve Dağıstan'a seferlerinden sonra bu saldırılara karşılık vermiş kati olarak Gürcistan'ı ilhak etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Dağıstan, Maver-i Kafkas, Lezgi, Çeçen, Osmanlı Devleti, Rusya, İran, Ağa Muhammed Han, Omar Han, Kral II. Irakli

Abstract

In this essay we dealt with the struggle of three great powers, Ottoman Empire, Russia and Iran, in Caucasia and Georgia. During this struggle, together with the diplomatic and military operations. We examined how they were included in this process. The process started with the patronage of Russia over Georgia and continued with the raid of Dagestanians to Georgia. After the Aga Muhammed Khan's campaigns to Georgia and Dagestan, Russia answered to these attacks and invaded Georgia definitely.

Key Words: Georgia, Dagestan, Transcaucasia, Lesgian, Chechen, Ottoman Empire, Russia, Iran, Aga Muhammed Khan, Omar Khan, King II. Heraklius

Büyük Petro'nun sıcak denizlere inme politikasını siyasi bir vasiyet gibi algılayan ve ülkesini oryantal bir despot gibi yöneten¹ Çariçe Katerina 18. Yüzyılın ikinci yarısında bu politikayı uygulamaya koymuş ve büyük mesafeler almıştır. Kırım'ın ele geçirilmesinden sonra sıra Kafkasya'ya gelmiştir. Kafkasya'yı tamamen ele geçirme niyetinde olan Ruslar, bölgede ilk olarak Kuzey Kafkasyalılarla karşılaşmışlardır. Üstelik Kuzey Kafkasya halklarının çoğunluğunun Müslüman olması, Rusya'nın Kafkasya'da tutunmasının önüne kültürel ve dinî bir cephe daha açmaktadır. Rusya Kafkasya'da tutunabilmek için bu bölgede bir müttefike ihtiyaç hissetmiştir. Zira son derece sarp olan bu bölgenin sert mizaçlı, savaşçı halklarına hâkimiyetini savaşmadan kabul ettirmesi zor gözüküştür. Tabii bir kale durumundaki Kafkasya'yı yine bir kaleyi alır gibi abluka altına almaktan başka bir çarenin olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır.² Bütün savaşçılıklarına rağmen siyasi bir birlik etrafında bir araya gelemeyen Kafkasyalılar bu durumu, Rusları, Kafkasya'yı ablukaya aldıktan sonra zamana yayarak bölgeyi tadrîcen ele geçirme yoluna itmiştir.³ Fakat böyle bir kuşatma çok uzun zaman, çok fazla emek, para ve kan akıtılmasını göze almak anlamına gelmektedir. Böylesine bir riski göze almak ve bu politikayı nesiller boyu devam ettirebilmek çok ciddi bir ihtisas ve politik gücü de gerektirmektedir.

*Yrd.Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Eric Edmund Kleist, **European or oriental? British Perceptions of Russia in the Nineteenth Century, a dissertation**, Presented in Partial fulfillment of requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the College of Arts and Sciences Georgia State University 2003.,s.81.

² Kadircan Kafli, **Şimali Kafkasya**, İstanbul, 1942.,s.60.

³ E.P. Tolmachev, "Russia's Annexation of the Caucasus", **Russian Social Science Review**, Vol. 44, no.2, March-April 2003, pp. 4-8.

Projesi Prens Potyemkin tarafından hazırlanan ve Çariçe II. Katerina tarafından onaylanan bu abluka siyasetinin uygulamasında Rusların ilk yaptıkları şey, Kafkasya'yı nehir boylarını güzergâh olarak almak suretiyle müstahkem bir hat inşa ederek kuzeyden kuşatmayı başlatmak olmuştur.⁴ Kırım ve Taman'ın işgali ve Kazak müstahkem hattının inşası bu aşamanın olgunlaşma işaretleri olarak değerlendirilebilir. İşte tam da bu aşamada doğal müttefik arayışları gündeme gelmiştir. Dağların güney yamaçlarında Kartvel ırkının yaşadığı Gürcistan (Kahetya, Kartelina), İmeretiya, Mingrelya ve Guria bulunmaktaydı. Halkının büyük bir kısmı Hıristiyan olan bu bölge, son zamanlara kadar Osmanlı Devleti ve İran'ın saldırılarına maruz kalmıştır.⁵ Bu ülkelerin aksine bu bölgeler İngiltere ve Fransa gibi güçlü ülkelerin gündemine girmemiştir.⁶ Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti tebaası olan Hıristiyanların dahi hamisi olan Rusya, Gürcistan'ın da doğal olarak hamisi olmayı istemekte ve Kafkasya'da Hıristiyan bir müttefik adayı bulmuş olmanın getireceği kolaylıkları hesap etmekteydi.⁷

Esasen Hıristiyanlık Gürcüler arasında dördüncü yüzyıldan beri yaşamaktaydı. Gürcü Krallığı on ikinci yüzyılda meşhur Kraliçe Tamara (1184–1212) zamanında en kudretli çağını yaşadı. Tamara Kafkasya'nın güneyinde ve hatta Doğu Anadolu'da otoritesini kurdu. Ancak on üç ve on dördüncü yüzyıllarda peş peşe tekrarlanan Moğol ve Tatar akınları, Gürcistan'a da ölüm ve yıkım getirmiştir. Bu akınlar sonucunda ülke prensliklere bölündümüştür. Dağlık bölgelerde bulunanlar kendi hallerine bırakıldıkları için zamanla tekrar paganlaştılar. Cengiz ve Timur'dan sonra Osmanlı ve İran hükümdarları bölgede etkin güç olarak ortaya çıktılar ve Gürcistan üzerinde baskı kurmaya başladılar.⁸ Bu baskılar karşısında Hıristiyan olduğu için Rusya'yı kendine yakın bulan Gürcü krallarından Aleksandr 1587 yılında Rusya ile gizli bir anlaşma yaparak Moskova'nın himayesine girdi.⁹ Ancak bu tarihlerde gücünün doruğunda olan Osmanlılarla karşı karşıya gelmeye cesaret edemeyen Rusya'nın herhangi bir müdahalesini görmüyoruz. Ruslar Gürcüleri dindaş olmaları nedeniyle doğal müttefik olarak görürken, Osmanlı Devleti de, sık sık İran'la aralarında el değiştiren Tiflis Krallığı İran, Mingrel ve Gurya topraklarını ise Osmanlı mülkü olarak kabul ediyorlardı.¹⁰ Bu nedenle Rusya'nın bu bölgeye fiili bir tecavüzü savaş sebebi sayılacaktı.

1685 yılına gelindiğinde İberya (Gürcistan) Kralı Taymuraz, bizzat Moskova'ya giderek Osmanlı Devleti ve İran'a karşı Çar Alexis'ten yardım talebinde bulunmuştur. Büyük Petro zamanında İran bölgede hâkimiyetini iyice tesis etmişti ve Tiflis'te bir garnizon bulunduruyordu. Ayrıca Tiflis'te oturan Gürcü kralına tabii bir devlet başkanı muamelesi yapıyordu. 1773 yılında Todleben, dört yüz asker ve dört topla Daryal boğazından geçerek Gürcü Askeri Yolu üzerinden Tiflis'e girdi. Ertesi yıl yüz yirmi yıldır Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kutayis'i ele geçirdi. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Osmanlılar Gürcistan üzerindeki egemenliklerinden vazgeçti. Kuzeybatı Kafkasya'da Kuban nehri Osmanlı-Rus sınırı kabul edildi.¹¹

General Todleben'in bu harekatı Rusların Kafkas-ötesi'nde başarılı operasyonlar yapabileceğini ortaya koydu. Rusların daha bu tarihlerde Gürcistan'ı ilhak etmeyi düşündükleri, ancak Gürcü prensliklerinin böyle bir duruma henüz hazır olmadıkları için ertelediklerini düşündürecek bazı olaylar cereyan etmiştir. Gürcüler Aspindoza yakınlarında yirmi bin kişilik bir Osmanlı ordusunu mağlup

⁴ Bu projenin uygulanması için görevlendirilen Pavel Sergiyeviç Potyemkin, projeyi hazırlayan Prens Potyemkin'in bir akrabası idi. Julietta Meskhidze, "İmam Shaykh Mansur: a few stanzas to a familiar Portrait", *Central Asian Survey*, (2002), 21-(3), 301-324.

⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (çev. Murat Özden), İstanbul, 1996.,s. 48

⁶ Tolmachev, a.g.m.,s.4

⁷ Yusuf Küçükdağ-Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, C.I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Ankara, 2003.s.170.

⁸ *age.*, s.48.

⁹ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996.,s.6-7.

¹⁰ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.I, İstanbul, 1296.,s. 97.

¹¹ C. M. Bronevskiy, *Noveşiya İzvestiya a Kavkaze*, Sankt-Peterburg 2004, s. 345.; Baddeley, *age.*, s. 49.; N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Çeviren: Sedat Özen, İstanbul, 1998, s.32.

ederken Todtleben savaşı sadece seyrederek kendi askerlerini yedekte tutturmuştu. Bu tavır, Gürcüler zayıf düşün ve kolay lokma haline gelsin şeklinde bir anlayışın sonucu da olabilir. Ancak Çariçe Katerina'nın Başbakanı, Kont Potyemkin, iletişimde ortaya çıkacak zorluklar yüzünden Gürcistan'ın ilhakına karşı çıkıyordu. Ona göre Gürcüler Osmanlı-Rus, Rus-Kafkas savaşına daha fazla katkıda bulunmalıydılar. Tiflis Kralı II. İrakli Todtleben'in Kafkas-ötesi'ndeki faaliyetlerinden işkillenmiş ve Poti hareketinin başarısız kalmasını fırsat bilerek, Todtleben'in geri çağrılmasını istemiştir. Zaten 1773 yılında Aşağı Volga'da patlak veren Pugaçev isyanı nedeniyle Kafkas-ötesi'ndeki bütün kuvvetler geri çağırılmıştır.¹²

1768–1774 savaşlarında Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı Gürcistan'ı kullanmayı düşündü. Gürcistan'ın hiçbir kazanç elde edemediği bu savaşta, komşularının Gürcistan üzerindeki dikkati daha bir artmıştır. Kuzey Kafkasya'da Rusya ile mücadele yürüten Kafkasya Müslümanları arkalarını emniyete almak istiyorlardı. Rusya'nın bölgedeki rakipleri olan İran ve Osmanlı Devleti de Rusya'nın Gürcistan politikasını ve Gürcistan'ın Rusya'ya yaklaşımını yakından takip ediyorlardı. Rusların bu ülkeye yaklaşım tarzından rahatsız olan bu ülkeler Dağıstanlıları Gürcistan'a akın düzenlemeleri için teşvik etmişlerdir. Rusya Gürcistan'ın maruz kaldığı bu saldırılar esnasında hiçbir ciddi yardım girişiminde bulunmamıştır. Bunun üzerine II. İrakli Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki düşmanları olan Avusturya ve Venedik gibi ülkelerle anlaşma çareleri aramaya başlamıştır.¹³ Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 12. Maddesi ile Kabardey bölgesi öyle bir konuma getirildi ki, kısa bir süre sonra Rusya bu bölgeyi tamamen işgal etti. 1783 yılında Kırım'da imzalanan anlaşmaya göre Kuban nehri iki ülke arasında sınır kabul edildi.¹⁴ Ruslar, böylece dağların kuzeyinde de sağlam bir konum elde ettiler. Her ne kadar Osmanlılar Mingrelya'dan aldıkları "köle haracı"ndan vaz geçseler de (3. Maddeye göre) Gürcüler bu anlaşmadan da bir fayda elde edemediler. Savaşta mücadelelerine paralel olarak anlaşmadan iyi sonuçlar bekleyen Gürcüler, hayal kırıklığına uğradılar.¹⁵

Kaynarca Anlaşmasından sonra Kahetya ve Karteli Kralı II. İrakli, Osmanlıların doğrudan saldırılarından kurtulmuş bulunuyordu. Fakat bundan sonra da Osmanlılar Dağıstanlıları Gürcistan'a saldırımları için teşvik etmeye başlamıştır.¹⁶ Bu esnada İran'daki taht değişikliği sonucu iktidara gelen Ali Murad, Gürcistan'ın İran'a tabi olması için baskılarını artırmıştır. Çaresiz kalan II. İrakli Rusya'dan yardım istedi. Kafkas Orduları komutanı Korgeneral Kont Paul Potyemkin ilk iş olarak Daryal Geçidi ve Gürcü Askeri Yolu'nu ele aldı. Daryal Geçidi'ni aşarak Kazbek ve Kobi istikametinde devam ederek Tiflis'e ulaşan bu yolda türlü tehlikeler mevcuttu. Aşağı kısımlarda, kaya ve buz yuvarlanmaları oluyor, yukarı kesimlerde ise sık sık çığ düşüyordu. Yolun kuzey kısmının yarısı Ossetlerin kontrolünde bulunmaktaydı. Ossetler bu yolu kullanan herkesten haraç alıyorlardı.¹⁷ Potyemkin Terek nehri kıyılarında Vladikavkaz isimli bir kale inşa ettirmiş ve kaleyi postalarla Mozdok'a bağlamıştır. Daha sonra dağları aşarak Gürcistan'a ulaşan patikayı güvenli bir yol haline getirmek için faaliyetlere girişti.¹⁸ Sonuçta 1783 yılının Ekim ayında sekiz atın çektiği arabasıyla bu yol üzerinden dağları aşarak Tiflis'e ulaştı.¹⁹ Rusların bu faaliyetleri Osmanlı casuslarının ve serhat bölgesindeki resmi görevlilerinin raporlarına da yansımıştır. Raporlarda Kafkasya'dan Gürcistan'a ulaşan yolların en iyisinin bu yol olduğu ve bir aydan beri bu yolda işçilerin çalıştıkları belirtildikten sonra Rusların bu yolu tamamlamaları

¹² Luxembourg, *age.*, s.31-32.

¹³ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958. s.373.; II. İrakli ismi esas itibarıyla Heraklius'tan gelen farklı bir telaffuzdur.

¹⁴ A.Çirg, "Çerkesi v Rusko-Osmanskiih Atnaşeniyah Vtaroy Palavini XVIII v.", **Rossiya i Çerkesiya (Vtaraya Palavina XVIII-XIX vv.)**, Maykop 1995., ss.45-60.

¹⁵ Luxembourg, *age.*, s.32.

¹⁶ Osmanlı ajanları dağlıları kışkırtmakta son derece başarılı oldular. Lezgi akıncılarına Ahıska'da barınak yerleri verildi. Böylece Gürcistan hem Dağıstan, hem Abhazya'nın kuzeyinden hem de Ahıska'dan gelen saldırıların arasında kalmıştır. Luxembourg, *age.*, s. 36.

¹⁷ Baddeley, *age.*, s. 49-50.; Bu haracı bir devlet olsa adı gümrük vergisi olurdu.

¹⁸ Miskhedze, *agm.*, s.309.

¹⁹ BOA, H.H., No:324c., (Bir Osmanlı casusunun Bab-ı Ali'ye ulaşan raporunun padişaha sunulan özeti); Baddeley, *age.* s. 50.; Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, (Basılmış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, s. 80.

halinde Tiflis tarafına daha rahat ulaşacakları ifade edilmektedir. Bu yol üzerinden Tiflis'e ulaşan Rus ordusunun asıl amacının İran üzerine yapılacak bir seferin hazırlıklarını yapmak olduğu tahmin ediliyordu.²⁰

Tiflis Kralı II. İrakli Osmanlı, İran ve Dağıstanlıların baskılarından bunalınca 1783 Haziranında Gori kalesinde bir toplantı düzenleyerek, burada Rusya himayesine girmeyi müzakereye açtı. Sonuçta II. İrakli ve onun neslinden gelenler Gürcistan Krallığı'nda sonsuza kadar uyulması şartıyla Rus himayesine girilmesini kabul etmişlerdir.²¹ Kırım, Taman, Kuban ve Kabardey'in ilhakı, Kazak Hattı'nın kuvvetlendirilmesi, Kalmukların sürülmesi, Nogayların imhası, Rusların elini Kuzey Kafkasya'nın kuzeyinde iyice kuvvetlendirmişti. General Potyemkin, Gürcistan'da da durumun olgunlaştığına ve Kafkas-ötesi'ne sarkmanın zamanının geldiğine inanıyordu. II. İrakli'nin gönderdiği Prens Garseven Çavçavadze, Gori kalesindeki toplantıda alınan karar üzerine 24 Temmuz 1783 tarihinde General Potyemkin ile Georgiyevsk Anlaşmasını imzaladı.²² Bu anlaşmaya göre:

Karteli ve Kahetya memleketlerinin kralı II. İrakli ve onun torunları yapılan talep üzerine İran ve diğer devletlerin himayelerinden feragat ederek Rusya'nın himayesine girecek ve Rusya'ya yardım edecektir. Bu maddede daha önce İran'ın himayesinde olduğu ancak bu himayeden umduğunu bulamadığı anlaşılan Gürcistan krallığının kendini Rusya'nın kollarına attığını görüyoruz. Rusya Devleti de II. İrakli'nin bu taahhüdünü kabul ederek yukarıdaki hüküm gereğince bundan sonra malik olacağı emlakın muhafazasına gerekli zamanı ayıracağına taahhüt etmiştir. Gürcistan böylece kendisini hem Kafkasyalıların saldırılarından hem de siyasal bütünlüğünü tehdit eden saldırılardan koruyacağını düşünmektedir. Bundan sonra verasetle Gürcistan kralı olacak şahıs öncelikle Rusya Devleti'ne durumu bildirecek ve krallıkta devamlı kalacağına dair ondan lüzumlu istek ve emri alacaktır. Rusya da bunu kabul ettiğine dair senet, sancak, kılıç, asa kakma ve kaplı elbise göndererek, bunun karşılığında Gürcü veliahdının krallıkta müstakar olduğunu ve bundan sonra kendisine Rusya tarafından telkin olunacak surette tahtını himaye edeceğine ve Rusya'nın hükmüne göre hareket edeceğine dair yemin etmesini istemektedir. Gürcü krallığı iktidarının meşruiyetini Rus Çarı'nın onayına ve göndereceği iktidar alametlerine bağlamakla kalmamış bu tabiliğin, yemin etmek suretiyle de bağlayıcılığını kabul etmiştir. Öyle ki, bu tabiiyet, hudutta bulunan Rusya kumandanı ve elçisinin haberi olmadıkça Gürcistan kralının etrafta bulunan devletlerle muharebe etmemesini de içermektedir. Muharebe yapmak gerektiğinde, hudut kumandanı ve Rus elçisinin rey ve yardımı olmadan hareket etmeyip ancak onun yardımıyla hareket edecektir.²³ Hanedanın iktidarını garantiye almanın karşılığında Gürcü Krallığı, Rus çarına bağlı herhangi bir eyalet (guberniya) valisinden farksız bir duruma gelmiştir.

İki ülke karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarında elçi bulundurmaya taahhüt ederken, Rusya, Gürcistan kralının hükmü altındaki halkı, kendisiyle müttefik kabul ettiğini bunun için bu halka düşman olan devlet veya milleti Rusya'nın da düşman bileceğini yazılı olarak taahhüt ederek bir yerde Osmanlı Devleti ve İran'ı Gürcistan'a yapacakları muhtemel saldırılarda muhataplarının kim olacağı konusunda uyarmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti veya başka büyük devlet ile yapılacak bir anlaşmayı imzalama yetkisi, salyâne ve sair işler Rusya kralının kararına bırakılmıştır. Bütün bu güvencelere karşılık Gürcistan kralı, askerleriyle bundan sonra devamlı olarak Rusya'nın hizmetinde olacağını taahhüt etmiştir.

²⁰ BOA, H.H., No:333a-k., (Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından Bab-ı Ali'ye gönderilen rapor); Gökçe, **age.**, s.79.

²¹ Bronevskiy, **age.**, s.36.; Küçükdağ-Dedeyev, **agm.**, s.167.; Met Çünetikho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, Çev. Fahri Huvaj, Ankara, 2002, s. 51; Baddeley, **age.**, s. 50.

²² Bronevski, **age.**, s. 345. Luxembourg, **age.**, s. 35; Baddeley, **age.**, s. 50; Semen Esadze, **Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi (Hatırat)**, (Çev. Murat Papşu), Ankara, 1999, s. 7-8; C. Paşa, **age.**, C.II., (1296), s. 122-123.; Ahmet Akmaz, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)**, Kayseri, 1994., s. 57.; Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: IX, s. 641-679.; Paul B Henze, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi**, (Çev: Akın Kösetorunu), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1985, s. 4.; Mark Bliev, **Rossia i Gortsi Balşovo Kavkaza**, Maskva 2004, s.38.

²³ Ahmed Vâsif Efendi, **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbar**, (Haz. Mücteba İlgürel) İstanbul, 1994, s. 76.; Bronevski, **age.**, s. 345.

Gürcistan, Sadece siyasal anlamda himaye altına girmemiş aynı zamanda dinî bakımdan da Rus himayesini kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre, Rusya'nın muvafakatiyle Kartelya ve Kaheti memleketlerinin başpiskoposu Rusya kralının 8. derecede olan metropolitleriyle aynı kıdemde olup bunların yaptıklarını yapmakla gerekli yetkiye sahip olması da kabul edilmiştir. Gürcistan'ın geleneksel sosyal tabakalaşmasının devamını sağlamak, ülkedeki nizamın korunması bakımından gerekli görülmüş olmalı ki, memleketin devamlılığının sembolü olan asilzadelerin Rusyalı asilzadelerin sahip oldukları imtiyazlardan aynen istifade etmeleri garanti altına alınmıştır. Bu hamleyle aynı zamanda aristokrat ailelerin imtiyazları korunarak civardaki büyük güçlerin vaatleriyle muhalefet edip, hem Gürcü hanedanının nüfuzunu hem de Rus hâkimiyetini zaafa uğratmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hiçbir vize ve yazılı izne gerek olmadan iki ülke vatandaşları birbirlerinin ülkelerinde ikâmet edebilecek ve ticari faaliyette bulunabilecekti. Bu madde ile de aristokratların dışındaki Gürcü halkının bu anlaşmaya karşı ortaya koyabileceği hoşnutsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Zira bu bölgenin diğer halklarına karşı sosyal hareketlilik ve ticarî kapasitelerini büyütebilmeleri bakımından Gürcü halkına önemli bir üstünlük kazandırmaktadır.²⁴

Rusya taahhüt ettiği himaye ve korumayı ifa edebilmek için Gürcistan'da bir askeri güç bulundurma sözünü yerine getirmek istiyordu. 3 Kasım 1783'te iki nişancı taburu, Gürcülerin alkışları arasında Gürcistan'ın kalbi sayılan Tiflis'e girdi.²⁵ Daha sonra General Potyemkin kumandasında otuz beş bin asker daha gönderilmiştir. Ruslar bu askeri yığınağın Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekeceğini bildikleri için, İran ve Dağıstan arasında sağlamayı planladıkları ateşkesi bahane olarak ileri sürdüler. Ancak Osmanlı casusları bu askeri yığınağın amacının Azerbaycan hanlıklarını Rusya'ya bağlamak olduğunu ve bu askerlerin on iki bininin Açıkbaş hâkimi Salomon'un emrine gireceğini İstanbul'a bildirmişlerdir. Bu nedenle Osmanlılar bu bahanelere inanmadılar.²⁶ Bu fiili duruma dağlık bölgelerin halklarınınca itirazlar edildiyse de pek etkili olmadı.²⁷ Görüşmeler tamamlandıktan sonra II. Katerina tarafından gönderilen özel bir heyet II. İrakli'nin Gürcü Krallığını onaylayan ve Gürcistan'ın Rus himayesine girdiğini ilan eden bir bildiri sunmuştur. Bu bildiri özel bir törenle 25 Ocak 1784 tarihinde halka açıklanmıştır.²⁸

Bu anlaşmayla Rusya Gürcistan'ın dış işlerinde sıkı ve sürekliliği olan bir kontrol sağlamıştır. Ancak bu anlaşmanın uygulamasına 19. Asrın başına kadar geçilememiştir.²⁹ Her şeye rağmen aslında bu anlaşma Gürcistan'ın siyasal varlığını yok sayıyor ve dış dünya ile ilişkilerini keserek tecrit ediyordu. Anlaşma Gürcistan'ın fiili ilhakının habercisi gibidir. Tiflis Hanı olan II. İrakli Rus yanlısı tutumunda yalnız değildi, Açıkbaş hâkimi olan Kral Salomon da onunla hem fikirdi. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının yazışmalarına yansımıştır. Diğer taraftan Dağıstanlılar otuz bin kadar adamları hazır olduklarını ancak akın yapmak için padişahın hem maddi hem de manevi desteğine ihtiyaç duyduklarını belirterek eğer bu desteklerle beraber kırk bin kişilik bir Osmanlı ordusu da sınırda hazır tutulursa II. İrakli ve Salomon'a iyi bir ders vereceklerini Bildirmişlerdir.³⁰ Çünkü Ananur yolunun Rusların kontrolüne geçmesi Lezgileri ve diğer Dağıstan halklarını telaşlandırmıştır. Rusların bu yolu kullanarak Dağıstan'ı kuşatmaya aldığı farkındaydılar ve geleceklerinin elden gitmesi endişesi içindeydiler.³¹ Bölgedeki Müslüman siyasi teşekkül ve toplulukların hiç birisi Rus askerinin Tiflis'e girmesini

²⁴ Ahmet Vasıf Efendi, *age.*, s. 77.; Cevdet Paşa, *T.C.*, C.II., (1296), s. 122-123.

²⁵ BOA, H.H., No:324c. (Bir Osmanlı casusunun Bab-ı Ali'ye ulaşan raporunun padişaha sunulan özeti); Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 51; Gökçe, *age.*, s. 80.

²⁶ BOA, H.H., No: 324c.; Akmaz, *age.*, s. 57.; Gökçe, *age.*, s. 80.

²⁷ Berkok, *age.*, s.51

²⁸ Baddeley, *age.*, s. 50; Yusuf İzzet Paşa anlaşmanın ilanı için 24 Kânun-u Sâni / Aralık 1784 tarihini vermektedir. Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 51

²⁹ Luxembourg, *age.*, s. 35.

³⁰ Gökçe, *age.*, s. 78.

³¹ BOA, H.H. No:336c., (Bab-ı Ali'den Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya hitaben gönderilen emir ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın gönderdiği casus raporlarını havi belgelerle birlikte Dağıstan Hanlarının Bab-ı Ali'ye yolladıkları mektupları da içermektedir.); BOA, H.H., No:333k.,(Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan Bab-ı Ali'ye ulaşan arıza)

istemiyordu. Ruslar her ne kadar asıl amaçlarını gizleseler de Gürcistan'daki Rus askeri varlığının amacı muhtemel bir İran seferinin yanı sıra Dağıstan'ı kuşatmak ve Anadolu'ya yapılacak bir harekâtın üssü olarak kullanmaktı.³²

Kırım, Taman, Kabardey ve son olarak Gürcistan'ın himaye altına alınması yayılmacı kolonist Rus politikasının yeni bir merhalesiydi. Rusya Kırım'ı işgal ederek aynı zamanda Kafkasya'nın batı sahillerini de tehdit ediyordu. Taman yarımadasının ilhakıyla da doğrudan Kafkasya topraklarına sokulmuş, Gürcistan'ın himayesi ve Daryal geçidinin Rusların kontrolüne geçmesi ile Kafkas sıradağları tam ortadan ayrılmış ve güneyden kuşatılmış oluyordu. Tehlikenin farkında olan Kafkasyalılar, özellikle Gürcistan'ın Rus himayesine girmesine sert tepki vermiş ve her fırsatta Tiflis'e saldırmaya başlamışlardır. Aslında bu saldırılar Tiflis'i tamamen Rusya'nın kucağına itmekten başka işe yaramamıştır.³³ Lezgiler Gürcülere saldırmış bu arada Gürcistan'da bulunan Rus kuvvetleri de bu çatışmalara katılmışlardır.

Gürcülerin Rus himayesinin de verdiği güvenle yapmış oldukları tahrik edici hareketlere sinirlenen Osmanlı Devleti'nin Çıldır eyaletine bağlı Acara halkı, 1783 ve 1784 yıllarında öteden beri yapıp geldikleri akınları bu kez daha şiddetli bir şekilde tekrar etmişlerdir. Salomon'un gafletinden faydalanarak onun memleketine aniden saldırıp halkın bir kısmını esir etmişler ve yolları üzerindeki bazı köyleri de yakıp yıkmışlardır. Çıldır valisi Süleyman Paşa bu akınları merkezden gelen emirler üzerine yaptırıyordu. Faş Muhafızı Vezir Halil Paşa ile Mîr-i mîrandan Abaza Mehmed Paşa'dan Acara halkını bir düzene sokmaları istenmiştir. Açıkbaş hâkimi Salomon da bir taraftan şikâyet ederken diğer taraftan adamlarını Çako kasabasına saldırtıyordu. Tabii bu duyulduğu için tedbir alınmış, halk silahlandırılmış ve kasaba boşaltılmıştır. Abaza Mehmed Paşa da Salomon'un adamlarını pusuya düşürerek bozguna uğratmıştır.³⁴

Ruslar bu çatışmaları elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Osmanlı Devleti de Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini usulsüz bulduğunu ve hoş karşılamadığını belirtmiştir.³⁵ Bu arada II. İrakli de boş durmuyor, Rus himayesinin verdiği cesaretle Faş ve Batum'u alma planları yapıyordu. Bu durum Erzurum'da oturan Sınır ve Serhat Nâzırı El-Hac Mustafa Efendi'ye bildirilmiş ve tedbir olarak Canikli Hacı Ali Paşa'ya o bölgenin asker ve mühimmatça takviye edilmesi emredilmiştir.³⁶ (1784) II. İrakli'nin saldırıları karşısında bölgedeki Osmanlı yöneticileri yetersiz kalmışlardır. Ulufeli asker getirmenin pahalıya mal olacağı ve ulaşımın zorluğu nedeniyle bölgedeki nüfuzlu kişilerden Hacı Şahinzade Osman Oğlu Mustafa Bey'e on beş bin akça ile mirimiranlık rütbesi verilmiş bölgenin güvenliği ona havale edilmiştir. Mustafa Bey de yerli halktan asker toplayarak güvenliği sağlamaya çalışmıştır.

II. İrakli Han'ın Rus himayesine girmesi üzerine Faş ve çevresinin muhafızlığına atanan Halil Paşa'ya Sadrazamlıktan bir mektup yollanarak bu konuya dikkati çekilmiştir; II. İrakli Han'ın konumu önemli olduğu için, onun her hareketinden haberdar olarak, Azerbaycan Hanlarının işittiği üzere Rusya'nın İran'a sızma eğilimine karşı tedbirli olunması emrediliyordu. II. İrakli Han daha önce Osmanlı Devleti'ne tabi olmaya teşebbüs etmişse de aradan çok zaman geçtiği için durum değişmiş ve Rusya'ya tâbi olmuştur.³⁷ Bu arada Ruslar İran'a sızmak için hazırlıklarını sürdürmektedirler. Bu amaçla II. İrakli ve Salomon zamanında Revan taraflarına mühendis göndermiş, bu kaleyi tamir ve takviye etmişlerdir. Revan Hanı Hüseyin Han Rusları büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Rusların fırsat buldukça, Osmanlı Devleti ile olan anlaşmayı ihlal etmek bir tarafa, İran toprağı olan Giylan ve Mazenderan hatta bütün İran'ı istila etmeye niyetlendiği, Osmanlı makamlarınca haber alınıyordu. Bu istihbaratlara göre tedbirler alan Osmanlı Devleti de valilerini uyarmakla kalmıyor, İran'ın valilerini dahi Bağdat Valisi

³² BOA, H.H., No:324c, (Bir Osmanlı casusunun Bab-ı Ali'ye ulaşan raporunun padişaha sunulan özeti); Gökçe, *age.*, s. 79-80.

³³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s. 36.

³⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, *age.*, s. 153-154.

³⁵ Ahmed Vâsıf Efendi, *age.*, s. 209.

³⁶ Cevdet Paşa, *age.*, C.II., (1296), s. 154.

³⁷ Cevdet Paşa, *age.*, C.II., (1296), s.123-124.

Süleyman Paşa aracılığıyla uyarıyordu. Bazı Dağıstan hanlarına mektuplar yazılarak eğer Rusya İran'ı istila edecek olursa Ruslarla mertçe mücadele edilmesi salık veriliyordu.³⁸ Kafkasyalılar Osmanlılardan medet umarken Osmanlı Devleti de Kafkasyalılara umut bağlamıştı. Osmanlılar Kafkasyalılara yardım sözü vererek mücadele azimlerini de artırmaya çalışıyorlardı.

II. İrakli Han Rus himayesi karşılığında çocuklarını Ruslara rehine olarak vermişti şimdi aynı bedeli Dağıstan hanlarından istiyordu. Üstelik bir miktar Rus askerini kendi topraklarına sokmuş, Ananur yolu başta olmak üzere dağ yollarını tamire başlamıştı. Bu durum etraftaki hanlıkların şüphesini çekmiştir. II. İrakli'nin bu suretle Rus ordularının Kafkas-ötesi'ndeki muhtemel harekâtına taşeronluk etmesinden çekiniyor ve ona karşı kin duyuyorlardı.³⁹ Çocuklarını II. İrakli'ye rehin vermek bir tarafa bu talep Dağıstan hanlarının nefretini artırmıştır. Dağıstan hanları Osmanlı Devleti'ne mektup yazarak kendilerine yardım edildiği takdirde kanlarının son damlasına kadar Ruslarla savaşıp savaşmayacağına söz veriyorlardı.⁴⁰ Zaten Gürcülerin Rusya himayesine girmesi, özellikle de bir Rus askeri gücünün Tiflis'e girmesi çevredeki İslam devletlerini ve özellikle de Osmanlılarla Kafkasyalıları epeyce kızdırmıştı. Hatta Osmanlı Devleti Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına mektuplar yazarak Gürcistan'a ve Kazak Hattı'na saldırımları için teşvik etmiştir.⁴¹ Bunun üzerine başta Kumuk hâkimi ve Karabağ Hanı olmak üzere bazı Dağıstan ve Azerbaycan hanları mektup yazarak Padişahın emrinde Ruslara karşı kanlarının son damlasına kadar savaşmaya hazır olduklarını belirtmişlerdir.⁴² Çıldır Valisi Süleyman Paşa ulemadan Halil Efendi ile hediyeler ve II. İrakli'nin Ruslarla yapmış olduğu anlaşmanın tercümesini yollayarak hanları Rusya ve II. İrakli'ya karşı uyarmış ve işbirliği teklif etmiştir.

Çok geçmeden bu teklifin etkisi görülmüş, bir yandan Dağıstan ve Azerbaycan hanları, diğer yandan Lezgiler büyük gruplar halinde dağlardan inerek Gürcistan sınırında, Alazen vadisinde ortalığı yakıp yıkmaya koyuldular. Congetay hâkimi bu davete on iki bin süvari ile icabet etmiştir.⁴³ Dağıstan askerlerine Omar Han başbuğ olmuş ve doğrudan Tiflis üzerine yürümüştür.⁴⁴ (1 Haziran 1784) II. İrakli, Süleyman Paşa'dan bu akını durdurmasını talep eder. Anlaşma gereği saldırının durdurulması için Congetay Hâkimi Ahmat Han'a haber yollanmışsa da bilerek geç kalınmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti II. İrakli Han'ın cezalandırılmasını istiyordu. Omar Han zaten Tiflis önlerine gelmişti. 1784 yılında Rus Generali Samolyof'u da yanına alan II. İrakli ile Lezgiler arasında Gori'de meydana gelen ve beş saat süren kanlı bir çarpışma sonunda Dağıstan ordusundan dört yüz kişi ölmüş, yedi yüz kişi yaralanmıştır. Çok daha fazla kayıp veren II. İrakli, önceden tahkim ettiği kaleye çekilirken Omar Han Lori taraflarına saldırmış ancak kuşatma aletleri olmadığı için Tiflis'i kuşatmamıştır.⁴⁵ Bu Dağıstanlıların Gürcistan'a yapacakları büyük akınların habercisi sayılabilecek bir yoklama akını idi.

Tiflis ve civarını bir müddet yağmalayan Omar Han ve adamları, Ahılkelek önlerine gelerek Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya haber yollayıp top ve tüfek isterler.⁴⁶ Ancak Paşa Osmanlı Devleti'nin

³⁸ Cevdet Paşa, *age.*, C.II., (1296), s.123

³⁹ BOA, H.H., No:1338., (Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Erzurum valisi eliyle Bab-ı Ali'ye ulaşan taktiri.)

⁴⁰ Cevdet Paşa, *age.*, C.III., (1296), s.155

⁴¹ BOA, H.H., No: 1182., (Çıldır valisinin tahriratu üzerine sadrazamın telhisi ve padişahın onayını havi.)

⁴² BOA, H.H., No:79., (Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan gelen mektuba cevaben Bab-ı Ali'den yazılan emir.) BOA, H.H., No: 1308.; Gökçe, *age.*, s. 77.

⁴³ Ahmad Han bu akından önce Erzurum Muhassılı El- Hac Hüseyin vasıtasıyla Osmanlı başkentine mektup yollayarak durumunu haber vermiştir. BOA, H.H., No: 1240.

⁴⁴ BOA. H.H., No: 879., (Erzurum Valisi Vezir Battal Hüseyin Paşa tarafından Bab-ı Ali'ye gelen tahriratın hülasası); Osmanlıca arşiv belgeleri ve kaynaklarda Omar Han diye geçmekte olup, Rus Kaynaklarında da Omar Han diye geçmekte olan bu ismin Türkçedeki karşılığı Ömer Han olmalıdır. Ancak biz Kafkasya'daki telaffuzu esas aldık bu nedenle makale içerisinde "Omar Han" olarak geçecektir.

⁴⁵ BOA, Cevdet Askeriye, No: 552., (Bab-ı Ali'den Congetay Hakimi Ahmed Han'a hitaben kaleme alınan mektup); BOA, H.H., No: 879., (Karşı İbrahim Efendizade Numan Bey'den Bab-ı Ali'ye ulaşan taktiri.); Ahmet Vasıf Efendi, *age.*, s. 308-309.; Yusuf İzzet Paşa bu savaşın Musaköy denen mıntıkada yapıldığını ve Lezgilerin geri çekildiğini iddia etmektedir. Ancak arşiv belgeleri bu iddiayı yalanlamaktadır. Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 53.

⁴⁶ Bu yağma harekâtından sonra Osmanlı devlet adamlarının Lezgilerin Osmanlı topraklarında kışı geçirme talebinde bulunmaları ihtimali karşısında telaşa kapıldıkları anlaşılmaktadır. BOA, H.H., No: 1014.; Zira Çıldır valisinin taktirinden anlaşıldığı üzere

Tiflis'i almak gibi bir planının olmadığını ve derhal memleketlerine dönmeleri gerektiğini söyler. Zaten hububat kıtlığı hüküm sürdüğü için Süleyman Paşa'nın onlara bu kış barınacak yer ve yiyecek sağlaması imkânsızdı. Bu durumda çaresiz kalan Lezgiler Kars taraflarına akınlar düzenleyerek başlarının çaresine bakmaya çalıştılar. Ancak tam bu sırada II. İrakli Han seçme askerlerden oluşan dört bin kişiyi sınıra konuşlandırmış ve ayrıca Revan ve Karabağ hanlarıyla da anlaşmıştır. Durumun ciddiyetini kavrayan Süleyman Paşa ne yapacağını şaşırmıştır. İstanbul Çıldır Valisinden durumu idare etmesini istiyordu. Omar Han ise boş durmuyor ve Gürcüler üzerine habire baskınlar düzenliyordu. İşte bu akınlardan birinde Derbent Hâkimi Ali Sultanla birlikte Dahhan kazasını ele geçirdiler. Bu arada Ruslar da saldırıya hazırlanıyorlardı. Lezgiler ise ilkbaharda tekrar akına çıkmak için hazırlık yapmak amacıyla Çıldır'a geldiler. Çıldır Valisi eliyle onlara yiyecek, gitecek ve beş bin kuruş verilmiştir.⁴⁷ Nihayet Omar Han ve Askerleri Süleyman Paşa tarafından Dağıstan'a yollanmıştır. Olumsuz şartlar altında ve II. İrakli'nin tacizlerine maruz kalarak yirmi beş bin kişilik askeriyle Dağıstan'a ulaşmıştır.⁴⁸

II. İrakli, Lezgileri taciz edince, onun önünden kaçan muhacir kitleleri Çıldır yönüne hareket etmişlerdir. Çıldır Valisi Süleyman Paşa bu muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için elinden geleni yapıyordu. Ancak Süleyman Paşa bu yardımların Rusya ile yapılan anlaşmalara aykırı olduğunu bildiği için kararsızlık içindeydi. İstanbul'a görüş sormak için mektup yazmış ancak Halil Hamit Paşa azledildiği ve yerine tayin edilen Ali Paşa da henüz İstanbul'a ulaşmadığı için cevap alamamıştı.⁴⁹ Bu esnada Çıldır civarında toplanan beş bin kadar Lezgi askeri (H.1198–1783-1784) Tiflis'e saldırmıştır. Ancak dönüşte pusuya düşmüşler ve çok az bir kısmı Ahıska'ya sığınabilmiştir. Bu olayın üzerinden fazla zaman geçmeden yine bin civarında Lezgi kuvveti ile Erzurum ve Kars tarafından gelen başıboş bir güruhtan oluşturulan süvari topluluğu Tiflis'i yağmalamaya giderken pusuda bekleyen Rusların top ateşine maruz kalmıştır. Diğer taraftan muhacirleri nakleden Süleyman Paşa'ya bağlı Osmanlı birlikleri de bu top ateşi altında kalmıştır. Top ateşinden kurtulana kadar çok ağır zayıat veren karışık akıncı grubu ve Osmanlılar geriden gelen taze Lezgi kuvvetlerince kurtarılmıştır. Lezgiler Gürcü ve Rusları da kılıçtan geçirmiş, bir kısmı da esir edilmiştir. Bu arada İstanbul'a ulaşan yeni sadrazam Ali Paşa, Süleyman Paşa'ya cevaben gönderdiği yazıda, Lezgilerle Gürcüler arasındaki mücadelelerin çok eskilere dayanan, adeta gelenekselleşmiş bir mücadele olduğunu bu nedenle Rusların Osmanlı Devleti'ni suçlayamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca Dağıstanlı muhacirlere yardım etmenin ise ehl-i İslâm olması bakımından halifenin üzerine farz olduğunu belirterek, mümkün mertebe yardım edilmesini, ancak yardım ederken anlaşmaya aykırı hareket edilmemesini tavsiye etmiştir.⁵⁰

Osmanlılar Dağıstanlılara yardımda bulunuyor ancak Rusya'nın Dağıstanlıların Gürcistan'a saldırısını bahane edip Azerbaycan ve İran'a kadar olan bölgeye saldırmasından ve hâkimiyet kurmasından endişe ediyorlardı. Bu nedenle Avar Hanı Omar Han'ın Tiflis'e saldıracağını haber alan Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Omar Hana beklemesini tembih etmiş, bu arada İstanbul'a fikir danışmıştır. Bu arada Omar Han'a karşı koyabilmek için acil Rus yardımına ihtiyaç duyan II. İrakli Han umduğunu bulamadı, Rusları Kafkasya'da gelişmekte olan "gazavat" ve yeni bir Rus-Osmanlı savaşının patlak vermesi endişesiyle bu yardımı yapmadığı gibi var olan askerlerini de hattın gerisine çektiler.⁵¹ Süleyman Paşa'nın sorusuna cevaben, anlaşmaya aykırı olduğu için bu saldırının yapılmamasını emreden tahrir Çıldır'a ulaşmadan Omar Han on beş bin askerle Tiflis'e saldırmıştır. Ne Gürcüler ne de Ruslar tedbir

Çıldır eyaletinde meskun halk bu beklenmeyen misafirleri ağırlayabilmek için perişan olmuşlardır. Dağıstanlı askerlerin karınları beş-on gün boyunca doyurulmuş, üst rütbede bulunanlara hediyeler verilmiştir. Eyalet hazinesinden bunlar için kırk-elli bin kuruş civarında harcama yapılmıştır. Akuşa Kadısı ve bazı reisler memleketlerine dönmeye ikna edilmişse de Omar Han ve Ali Sultan askerleriyle birlikte kalıp zorlukla gitmeye ikna edildiler. Buradan ayrıldıktan sonra da Gürcülerin Vahan kalesini muhasara etmişlerdir. BOA, H.H., No: 1338.; BOA, H.H., No: 1245., (Erzurum Muhassılı El- Hac Hüseyin'in Bab-ı Ali'ye ulaşan takriri.); BOA, H.H.,No: 893., (Telhis)

⁴⁷ Ahmet Vâsıf Efendi, *age.*, s. 308-309.

⁴⁸ Gökçe, *age.*, s. 85.

⁴⁹ Cevdet Paşa, *age.*, C.III, (1296), s.159.

⁵⁰ BOA; H.H., No: 879.; Cevdet Paşa, *age.*, C.III., (1296), s.161.

⁵¹ Luxembourg, *age.*, s.35-36.

aldıkları için açıkta direnmeyip kalelere çekiliyorlardı. Tiflis halkı Kazak, Demürcü, Hasanlu ve Bozçalı kabilelerinin çoğu Dere Çiçek üzerinden Karabağ semtine ve bazıları Abadan üzerinden Revan eyaletine firar etmiştir. Bir kısmı ise Çıldır valisi Süleyman Paşa'ya iltica ederek Sultanîye sınırına ulaşmışlardır. Bazı aileler de Tiflis'e tabi Revan Şuragil'inden Kars eyaleti kalasına kadar gelmişlerdir. Omar Han'ın dağlıları gümüş madenlerini yağmaladıktan sonra geri çekilirken Luri bölgesinde Gürcülerle savaşa tutuşmuşlardır. Dört yüz ölü ve yedi yüz yaralı vermesine rağmen dağlılar muharebeden galip ayrılıyorlar. 1784 yılının ilkbaharında Dağıstanlılar Tiflis'i fethetmek maksadıyla Çıldır valisinden top talep ederler. Rusya'nın eline savaş sebebi olacak bahane vermemek için vali bu teklifi reddettiği gibi çeşitli girişimlerle bu saldırıdan dağlıları vazgeçirir.⁵²

Bu akından sonra Osmanlı yönetimi Omar Han'ın Kızlar kalesi tarafına akın yapmasını istemiş olmasına rağmen, Gürcistan'a akın yapması beklenmeyen bir gelişme idi. Bu onun Osmanlı Devleti'ne sadık olduğu fikrinin doğmasına sebep olmuştur. Esasen Osmanlı yönetimi onunla yapılan yazışmalardan bunu biliyordu. Ancak bu olayla bu isbat edilmiş oluyordu. Çıldır valisine yazılan emirde Kıştan önce Omar Han'ın Kızlar kalesi tarafını yağmalaması için ikna edilip kendisine asker ve mühimmat yardımı yapılması istenmiştir.⁵³

Yine 1784 (1198) yılı içerisinde Omar Han ve Ali Sultan (Cöngetay Hâkimi yani Gazi Kumuk Hanı) Gürcistan'daki Bahan kalesine saldırdılar. Kale alındıktan sonra II. İrakli Han'ın ordusu dağılmış, halk ise Karadağ, Revan taraflarına gitmişlerdir. Kars hududuna giden dört yüz kadar atlı bura halkı tarafından soyulmuş, onlar da bu sefer Çıldır'a sığınmışlardır. Çıldır valisi bunları kısıtlı imkânlarla konaklatmıştır. İstanbul'dan gönderilen arıza ile Ruslarla barışı bozacak bir ilişkiye girilmemesi ve Dağıstanlıların da küstürülmemesi sıkı sıkı tembihleniyordu. Dağıstanlılar, yaralılarının çok olması ve yolların Rus-Gürcü kuvvetlerince kesilmesi sebebiyle Çıldır'a sığındılar. Çıldır Valisi onları ağırlayabilmek için beş bin kuruş fazladan para istedi ve Dağıstanlıların bahara kadar Çıldır'da kalmasına razı olundu. Erzurum valisinin darphaneye olan borcundan bu iş için elli bin kuruş daha alınmıştır.⁵⁴

Diğer taraftan Osmanlılar 1785 yılı Nisanında İmereti yönünden Burun boğazı yoluyla Gürcistan'a saldırdıkları gibi Lezgiler dahi Avar Hanı Omar Han komutasında tekrar Karteli çevresinde saldırılarda bulunarak etrafı yakıp yıktılar.⁵⁵ Bu sırada Ruslar Kuzey Kafkasya'da baş gösteren ve "gazavat" adı altında yürütülen İmam Mansur'un başını çektiği direniş hareketini bastırmak ve dindirmek amacıyla çok sıkı bir faaliyet içerisindeydi. İşte bu nedenle Rusya Gürcistan'ın savunmasını hakkıyla yapamıyordu. Gürcistan'a yardım bir yana Kafkasya'daki Rus koloni merkezlerinden Kızlar Kalesi Kabardey ve Çeçenlerin saldırısına maruz kalmaktaydı.⁵⁶

1779 dan 1796'ya kadar olan zaman diliminde İranlıların Kafkasya, Gürcistan ve Rusya üzerinde ciddiye alınacak tehditleri olmadı. 1785 yılında General Potyemkin Gürcistan'la Rusya arasındaki anlaşmayı onaylamak üzere Tiflis'e gönderildi.⁵⁷ Rus himayesine girince İran'ı tehdit edip sindirmeye çalışan Gürcü kralı II. İrakli, Kaçar Hanedanından Türk asıllı Ağa Muhammed Han'ın Kuzey İran'daki Kaçarları ve diğer Türk kabilelerini birleştirmesiyle korkmaya başlamıştı. Bu durumu fark eden II. İrakli daha 1790'da hazırlıklara başlamış ve İmeretya ile bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşmaya göre savaş

⁵² BOA, H.H., No:879., (Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Bab-ı Ali'ye ulaşan tavreri); Cevdet Paşa, *age.*, C.III., (1296), s.163.; Ahmed Vasıf Efendi, *age.*, s. 308.

⁵³ BOA, H.H., No: 1308.

⁵⁴ BOA, H.H., No: 1308.; Cevdet Paşa, *age.*, C.III., (1296), s.164.

⁵⁵ Omar Han, Çıldır valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla Osmanlı padişahına hitaben gönderdiği bir mektupta, kendisinin küffar olarak nitelediği topraklara akın yapmasına Osmanlı Devleti'nin cevaz vermediğini söylediğini ve buna çok hayret ettiğini ifade etmektedir. Omar Han mektubunun sonunda her halükarda Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olduğunu tekrar etmektedir. BOA, H.H., No: 811.,(Avar Hakimi Omar Han'ın Bab-ı Ali'ye ulaşan Arapça mektubu ve tercümesi)

⁵⁶ Ahmed Vasıf Efendi, *age.*, s. 309-310.; Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 53.

⁵⁷ Bronevski, *age.*, s. 344.

sırasında sekiz bin kişilik bir İmeretya kuvveti yardıma gelecekti.⁵⁸ 1792 yılının sonunda Osmanlı-Rus savaşı bitmiş, Yaş Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmaya göre Ruslar Gürcistan'dan çekilmişlerdi. Osmanlılar henüz savaştan çıktıkları için yorgun ve bitkin durumdaydılar. Bu nedenle Kafkas-ötesi serbest kalmıştı. Kafkas-ötesi'ni sahiplenmek konusunda İran kendisinde doğal ve tarihi haklar görüyordu. Bu amaçlarının gerçekleşmesi için şartların uygun olduğu kanaatine varınca⁵⁹ Gürcistan artık tehlikeyle burun buruna gelmişti. 1794'te Ağa Muhammed Han II. İrakli'ye bir teklifte bulunarak, eskiden olduğu gibi İran'ın vassalı olmasını istemişti. Bu durumda tehlikenin yaklaştığını anlayan II. İrakli Ruslardan yardım istedi. Kazak Hattındaki Rus Generali Gudoviç'ten en azından üç bin kişilik bir yardım talep etti. Ancak Gudoviç acil bir tehlike yok diyerek yardım teklifini reddetti. Aslında Gudoviç St. Petersburg'dan bir işaret bekliyordu, beklediği işareti alamayınca bu cevabı vermek zorunda kaldı.⁶⁰

II. İrakli Ruslardan yardım beklerken Ağa Muhammed Han harekete geçmişti bile. Yardım sözü veren İmeretyalılar da vazgeçerek etrafa saldırıp yağma yapmaya başladılar. Ağa Muhammed Han çoğunluğu süvarilerden oluşan altmış bin kişilik bir kuvvetle Gürcistan'a girdiğinde İmeretyalılar korkarak etrafa dağıldılar. Giderken yine etrafı yağmaladılar ve binlerce Gürcü kadını köle olarak götürdüler. Ağa Muhammed Han'ın karşısına az miktardaki kuvvetiyle çıkan II. İrakli yenildi. Ganimet ve Hıristiyan köle beklentisiyle yerinde duramayan İran kuvvetleri hiçbir direnişle karşılaşmadan Tiflis'e girdiler (11 Eylül 1795) Şehir 16 gün boyunca tamamen yağmalandı. otuz civarında Gürcü köle İran'a götürüldü.⁶¹ II. İrakli aralıksız olarak Ruslardan yardım istiyordu. Ancak ne yollar ne de şartlar bu yardımın kısa sürede ulaştırılmasını mümkün kılıyordu. Kış mevsiminin yaklaşması ve Horasan'daki karışıklıklar Ağa Muhammed Han'ın Kasım ayı içinde Tiflis'i terk etmesine sebep oldu. Gürcistan son derece hassas bir durumdaydı, üstelik baharla birlikte yeni bir işgal tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Gürcistan'ın içine düştüğü duruma çok kızan Katerina General Gudoviç'e derhal Terek nehrini geçmesini emretti. Gürcü askerî yolunda 8 bin askerle bekleyen Gudoviç, General Zubov'un kumandasına girdi.⁶² Kont Valerian Zubov kumandasındaki otuz beş bin kişilik Rus kuvveti Derbent istikametinde ilerlemeye başladı. Rusların bu harekâtına Derbent Hanı ile Gazi Kumuk (Lak) Hanı dışında Dağıstanlılar tepki göstermediler. Diğer bir Rus kuvveti de Tiflis'e girmek üzerine Kur vadisi üzerinden yollandı. Rus kuvvetleri 10 Mayıs 1795'te Derbent'i işgal ettiler.⁶³ Sonra Güney istikametinde ilerleyerek Bakû, Şamahı ve Şuşa mıntıklarını işgal ettiler. Diğer kol da Gürcistan'a girdi. Tam bu sırada Katerina'nın ölmesi (1796) üzerine Rus kuvvetleri girdikleri yerlerden çekilmek zorunda kaldılar.⁶⁴

Bu boşluktan faydalanan Ağa Muhammed Han Derbent'i geri almıştır. Ağa Muhammed Han'a karşı Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen Azerbaycan ve Dağıstan Hanlarının talepleri İstanbul'da bir toplantıda görüşülmüştür. Ağa Muhammed Han'ın Ruslarla savaştığı göz önünde bulundurularak Hanlara askeri yardımda bulunmanın doğru olmayacağı ancak muhacirlere Müslüman olmaları sebebiyle yardım etmenin vacip olduğu için yardım edilmesi gerektiği kararı alınmış ve serhat valiliklerine tertibat almaları için emir verilmiştir. Hanlıklara ise cevap olarak İran'la Osmanlı Devleti'nin barış halinde olduğu, bulunduğunu Ağa Muhammed Han'ın bu barışı bozacak bir hareketi görülmedikçe İran kuvvetlerine karşı askeri bir müdahalede bulunulmayacağı bildirilmiştir.⁶⁵

⁵⁸ Luxembourg, *age.*, s. 38.

⁵⁹ Berkok, *age.*, s. 400.

⁶⁰ Luxembourg, *age.*, s. 38-39. ; Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 56.

⁶¹ Bronevski, *age.*, s. 350.

⁶² Aleksey Şişov, *Palkovotsi Kavkazkikh Vayni*, Maskva 2003, s. 21.; Bronevski, *age.*, s. 351.

⁶³ Şişov, *age.*, s. 30.

⁶⁴ Luxembourg, *age.*, s. 39-40.; Berkok, *age.*, s. 400.; Yusuf İzzet Paşa, İranlıların götürdüğü esir sayısını (13.000) on üç bin olarak vermektedir. Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 60-61.; Baddeley, *age.*, s. 50.; Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücadeleleri (1800-1830)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 49.; Bronevski, *age.*, s. 351.

⁶⁵ Cevdet Paşa, *age.*, C.3, (1296), s. 166.; Gökçe, *age.*, s.180.

Osmanlı Devleti'nin sınır görevlileri ve casusları Ağa Muhammed Han'ın hareketlerini dikkatle izliyordu. Tiflis ve çevresini yağmaladıktan ve on beş gün kadar o bölgede kaldıktan sonra Tiflis'e sekiz saat mesafedeki Şanak köprü mıntikasına ulaşmıştır. Her ne kadar Ağa Muhammed Han Azerbaycan ve Dağıstan'dan kuvvetlerini çektiyse de Osmanlı Devleti her ihtimale karşı sınır boylarındaki valileri uyarmış ve tertibat almaları emrini vermiştir. Ağa Muhammed Han'ın bir sınır tecavüzü vuku bulursa sınırdaki işleri yürütmesi için Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'ya seraskerlik rütbesi vermiş sonra Ağa Muhammed Han işkillenir diye bu rütbeyi geri almıştır.⁶⁶

Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın yerine atanan Mehmed Paşa II. İrakli Han'ın Tiflis yakınlarında Ağa Muhammed Hanla bir savaşa girdiğini ancak yenilerek geri çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Ağa Muhammed Han'ın Osmanlı sınırına tecavüz etmeye yeltenmediği, ancak her ihtimale karşı tertibat almanın yerinde olacağı ve bu doğrultuda daha önce asker istemek üzere hükümete gönderilen yazıya cevap verilmediği hatırlatılarak acilen asker ve mühimmat takviyesi yapılmasını talep etmekteydi. Bu bağlamda İstanbul'dan Çıldır Eyaleti içerisinde yer alan altı kale için gönderilen mühimmat görevli memurlara teslim edilmiştir.⁶⁷ Anapa Muhafızı Mustafa Paşa'nın gönderdiği bir takrirde Dağıstan Hanlarının Ağa Muhammed Han'a biat ettikleri ve Ağa Muhammed Han'ın kardeşi Feth Ali Han'ın Ruslarla yaptığı bir savaşı kazandığı haber verilmekteydi. Muhammed Han Kızılkale'ye saldırırken Kafkasyalılar da Kuban nehrini geçerek baskınlar vermeye başlamışlardır.⁶⁸ Bu sırada Ruslar Kabardeylerden üç bin asker talebinde bulunmuşlar ve "Eğer bizim hazırlanmamızı istiyorsanız, oluruz, şöyle ki, hangi taraf yenilirse o tarafı yağmalarız" cevabını almışlardır. Kabardeyler Ağa Muhammed Han gelecek olursa ona itaat edeceklerini de eklemiştir. Bu haberler üzerine İstanbul'da bir meclis toplayan hükümet Rusya'nın düşmanlığını çeker ve Anadolu'nun işgaline yol açar diye Ağa Muhammed Han'ın tarafını tumanın zararlı olacağı, Rusları desteklemenin ise Tiflis Krallığını güçlendireceği gerekçesiyle en doğru tutumun tarafsızlık olduğuna karar vermişlerdir. Sınır valilerine de bildirerek bu karar gereğince hareket etmeleri bildirilmiştir. Ağa Muhammed Han ise Osmanlı Devleti'ni de savaşa sokmak istiyordu. İki Müslüman devletin ortak din düşmanı olan Rusya'ya karşı işbirliği yapmasının gerekli olduğunu İstanbul'a yolladığı risalelerde belirtiyordu. Ancak Osmanlı Devleti, hareketlerinden memnun olmadığı Ağa Muhammed Han'a güvenmiyordu.⁶⁹ Üstelik 1787 yılında Osmanlı Devleti Avusturya ve Rusya ile savaşırken İran tarafsız kalmıştı. Bu nedenle Azerbaycan Hanlarına Osmanlı Devleti'nin savaşa girecek durumunun olmadığını bildirilmiştir.⁷⁰

Gerçekten de bu yıl içerisinde Tiflis Hanı II. İrakli, Kuba Hanı Feth Ali Han ile Şeki Hanı Mehmet Hasan Han'ı da ikna ederek Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Han'a karşı düşmanca tutum sergilemeye başlamışlardır. Bu arada II. İrakli Han Gürcü ve Rus askerlerini de alarak Tiflis'e yirmi saat mesafedeki Şemseddinli bölgesine saldırmıştır. Bu durumda Tiflis şehri boş kalmıştır. Ancak Çıldır Valisi Süleyman Paşa bu durumdan faydalanmak gibi bir harekete girişmemiş ve bu durum İbrahim Han'ın hayretini çekmiştir.⁷¹

Katerina'nın yerine Rus tahtına çıkan oğlu Pavel, annesinin siyasetini takip etmek istemiyordu. Pavel, bütün Rus kuvvetlerinin Terek'in kuzeyine çekilmesini emretmiş, yalnız Kral I. George'un ricası üzerine 1796'da Rus kuvvetleri Gürcistan'da kalmıştır. Bu kuvvetler Ermeni asıllı General Lozarof'un kumandasındaydı.⁷² Aslında Rus himayesinde olmak Gürcistan'a tükenişi ve büyük miktarda nüfus kaybını getirmiştir. Nüfus kaybının oranı yüzde 40 civarında tahmin edilmektedir. Ağa Muhammed Han tekrar harekete geçtiğinde Gürcü krallığı takatsiz kaldığından Rus yardımı hayati önem taşıyordu. 1797

⁶⁶ BOA, H.H., No: 6699., (Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Bab-ı Ali'ye ulaşan mektubu.)

⁶⁷ BOA, Cevdet Askeriye, No: 4812., (Telhis)

⁶⁸ BOA, H.H. No: 6688-a, (Çıldır Valisi Mehmed Paşa'nın Bab-ı Ali'ye mektubu); BOA, H.H., No: 6715., (Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Bab-ı Ali'ye ulaşan arzısı.; Gökçe, *age.*, s. 181

⁶⁹ Bronevski, *age.*, s. 350.

⁷⁰ Gökçe, *age.*, s. 182-183.

⁷¹ BOA, H.H., No: 1308., (Bab-ı Ali'den Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına hitaben kaleme alınan emir.)

⁷² Berkok, *age.*, s. 400.

yılında yardım istemek amacıyla Rusya'ya gönderilen Prens Çavçavadze'nin temasları, Paul'un Moskova'ya gitmesi nedeniyle gecikti. Çavçavadze'nin tekliflerinin sonradan kabul edilmesine rağmen, o esnada talih Gürcistan'ın yüzüne güldü. 1798'de Ağa Muhammed'in öldürülmesi, İran'ı karmaşa dönemine soktu. Kısa bir süre için de olsa Gürcistan rahat nefes aldı.⁷³

Tiflis hakimi II. İrakli'nin çok yaşlı olması onu ölüm endişesine sevk etmiş, yerine büyük oğlunu han seçmiştir. Bunu haber alan Osmanlı Devleti yeni hanın Osmanlı Devleti taraftarı olduğuna dair duyular almış, bunun doğrulanması için Çıldır valisine bir emir gönderilmiştir.⁷⁴ II. İrakli'nin bu kararına diğer oğulları karşı çıkmışlardır. II. İrakli ise bu karışık durumun Osmanlıları telaşlandırmaması için dost olduğunu bildiren bir mektup göndermiştir.⁷⁵ Osmanlı Devleti de eğer "af edilmek istiyorsa mücerred bir af name göndermesi gerektiği ve Devlet-i Aliyye'nin buna mani olmayacağını ve bunun aman name ile mümkün olabileceği"ni ifade etmiştir.⁷⁶ Gürcistan'daki taht mücadelelerinde doğal olarak bölgenin büyük güçlerinin etkisi oluyordu. Prenslar kendilerini Rusya veya Osmanlı gibi bir devletin desteklemesini önemsiyorlardı. Gürcü prensleri için durum bu merkezdeyken, haberlere ve II. İrakli'nin bu mektuplarına Osmanlı Devleti pek itimat etmiyordu. Zira Rus himayesinin askeri bir varlığı da beraberinde bu ülkeye getirdiğini biliyordu.

1799 senesi geldiğinde Feth Ali Han Çıldır Valisi Sait Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Mektupta Şehzade Abbas Mirza kumandasında bir İran ordusunun güvenliği sağlamak için Şirvan, Gürcistan ve Dağıstan sınırlarına gönderildiğini bildiriyor, eğer Osmanlı topraklarına iltica edenler olur ise bunların kabul edilmemesini rica ediyordu.⁷⁷ Şehzade Mirza'nın bölgede bulunmasının asıl amacı Rusya'nın muhtemel bir saldırısına karşı hazırlıklı olmaktı. Aslında Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında dostluk ilişkileri gelişmekteydi. Ancak her şeye rağmen Osmanlı Devleti, iki devlet arasında bir savaş vukuunda tarafsızlık politikası uygulamayı benimsemiştir. Bu tarihte Rusya ile Osmanlı Devleti arasında anlaşma görüşmeleri yürütülmekle beraber Osmanlı murahaslarından olan Erzurum Valisi Abdi Paşa'ya hitaben kaleme alınmış bir emirnameden Rusya'nın saldırı hazırlıkları yaptığının haber alındığı ve buna karşı tedbirlerin alınması için emirname yazılarak ilgili yerlere gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ahıska kalesi Bina Emine Mustafa Necip bu kalenin tamirâtı için ihtiyaç duyulan on beş bin kuruşun gönderilmesini İstanbul'dan istemekteydi.⁷⁸ Anapa kalesi binalarının tamiri için gönderilen işçi ücretlerinden başka levazım ve ihtiyaçların temini için daha fazla para gönderilmesi talep edilmekteydi.⁷⁹ Bu arada İstanbul'dan Anapa'ya bina tamir işinde çalıştırılmak için gönderilen duvarcılarının çoğunun usta olmadığından şikâyet edilmekte ayrıca Erzurum tarafından gelen işçiler huzursuzluk çıkarmakta olduklarından te'dip edilmeleri için İstanbul'dan bir kıt'a emri istenmektedir.⁸⁰ Bu savaş ihtimali Osmanlı Devleti'ni İran'a yaklaştırmış ve İki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için gayret gösterilmiştir.⁸¹

Gürcistan'ın rahatlığı fazla sürmedi. 1798'de II. İrakli'nin ölümüyle tahta resmî olarak 12. George geçti. İlk işi 11 Ekim 1798'de Prens Gersevan Çavçavadze'yi II. İrakli zamanında yapılan himaye anlaşmasını yenilemek üzere Moskova'ya göndermek olmuş ve olumlu cevap almıştır.⁸² George 1800 yılında Feth Ali Han'dan oğlunun rehin olarak Tahran'a göndermesini isteyen bir mektup aldı. Eğer reddedecek olursa Tiflis'i işgal etmekle tehdit ediyordu. İran ordusu sınırda yığınak yapmaya başlamıştı.

⁷³ Luxembourg, *age.*, s.40-41.; Aydın (2001), *age.*, s.50.

⁷⁴ BOA, H.H., No: 6696.,(Bab-ı Ali'nin Çıldır Valisi Said Mehmed Paşa'ya emri) ; BOA, H.H., No: 6690., (Bab-ı Ali'nin Çıldır Valisi Said Mehmed Paşa'ya emri); Giyorgi'nin Osmanlı Devleti'ne meyilli olduğu öteden beri iddia edilmektedir. Ruslar, onun hanlığını kutlamak ve Rusya'ya yaklaştırmak üzere ona hanlık kalpağı, kılıç ve hediyeler göndermiştir. BOA, H.H., No: 7490., (Çıldır Valisi Sait Mehmed Paşa'nın Bab-ı Ali'ye emri)

⁷⁵ BOA, H.H., No: 6693., (Tiflis Hanı II. İrakli'nin Erzurum Valisi Abdullah Paşa eliyle Bab-ı Ali'ye ulaşan mektubu.)

⁷⁶ Aydın (2001), *age.*, s.52.

⁷⁷ BOA, H.H., No: 6721-b., (Feth Ali Han'ın Çıldır Valisi eliyle Bab-ı Ali'ye ulaşan mektubu.)

⁷⁸ BOA, Cevdet Askeriye, No: 3371.

⁷⁹ BOA, Cevdet Askeriye, No: 3981., (Anapa Muhafızlığının Bab-ı Âli'ye ulaşan arızası.)

⁸⁰ BOA, Cevdet Askeriye, No: 4033., (Anapa Bina Emine Mehmed Ağa'nın Bab-ı Âli'ye ulaşan arızası.)

⁸¹ BOA, Cevdet Hariciye, No: 1342., (Padişahın Erzurum Valisi ve Şark Canibi Seraskeri Abdi Paşa'ya emri.)

⁸² Aydın (2001), *age.*, s. 52.

Rus elçisi Kavolensky'den cesaret alarak teklifi reddetti. Gelişmeleri haber alan Çar Pavel General Knoring'e kuzey Kafkasya'daki kuvvetlerini toplayarak, İran'ın saldırma ihtimali ortaya çıktığında, Gürcülerin tamir edilmesini istediği Daryal Geçidi yolu üzerinden dokuz piyade taburu, on beş süvari bölüğü ve toplarıyla birlikte dağları aşarak Gürcistan'a girmesini emretti. Gürcü kralına, onu koruyacağı mesajını gönderdi.⁸³

İki yüz mil uzunluğundaki bu yolun tamiri tam 36 gün sürdü. Rusların çok acil bir tehlike dışında Gürcülere yaptırmaya çalıştıkları bu yolu yapıp bu dağları aşacaklarını kimse düşünmüyordu. Rus birlikleriyle beraber sivil idareci Kovolenski de Tiflis'e geldi.⁸⁴ 1800 yılının Haziran ayında Kralın kardeşi Çariçeviç Aleksandır kardeşine karşı çıkararak İranlılara sığındı. Hayatı boyunca Rus düşmanlığı yapan bu prensin ömrü romantik maceralarla geçmiştir. Zaman zaman İran'ı ve İran'a bağlı hanlıkları Gürcistan'a karşı kışkırtırken, bir taraftan da Gürcistan'ı Rusya'ya karşı ayaklanması için teşvik ediyordu. Bu gayretlerinin sonucunda Feth Ali Han Aras nehrini geçerken, Avar Hanı Omar Han da Gürcistan'ı işgal etmek ve Ruslardan temizlemek amacıyla dağlardan inmiştir. İranlılar Ruslardan çekindikleri için fazla ilerlemeden çekildiler. Daha az ihtiyatlı ve daha cesur olan Omar Han, Yara ve Alagan ırmaklarının birleştiği yere kadar ilerledi. Burada General Lazarof komutasındaki Rus ordusuyla yapılan savaşı (7 Ekim 1800) Ruslar kazandı.⁸⁵

Ruslar Kafkas-ötesi'nde tam olarak yerleşebilmek için doğu Karadeniz'de Rus gemilerinin yaklaşacağı bir limana ihtiyaç duyuyorlardı. Ruslar bu amaçla Tiflis'i harekât merkezi olarak kullanmak suretiyle Anakara ve Kemhal taraflarında istihkâmlar yapmaya başladı. Anakara kalesi Sohum'a seksen, Faş'a elli mil uzaklıkta ve gemilerin yanaşabilmesi için müsait bir yapıya sahipti. Eğer burasını ele geçirebilirlerse Tiflis üzerinden hem Kafkas-ötesi'ne hem de bu liman vasıtasıyla Anadolu'ya asker sevk edebileceklerdi.⁸⁶ Rusların bu faaliyetlerini haber alan Osmanlı yönetimi, Rus büyükelçisinden bu durumu sormuş, Büyükelçi, bunun istihkâm değil buğday konulacak ambar ve çardaklardan ibaret olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Bu sırada İran da boş durmuyor, sefer hazırlıkları yapıyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti de sınırlarına tekrar asker yığmak zorunda kaldı. II. İrakli'nin ölümü bölgedeki istikrarı iyice bozmuştur. Rusların kendisine gönderdiği hediyeler onun Rus yanlısı tutumunda önemli bir etken olmuştur.⁸⁸

XII. George, 18 Aralık 1800 tarihinde Çar Pavel'in Gürcistan'ın ilhakını ilan eden manifestosunun yayınlanmasından⁸⁹ biraz önce ülkesini himayesine alması için Hindistan'ı işgal planlarıyla uğraşan Çar Pavel'e bir elçi yollamıştı. Bu dileğin kabul edildiğinin ilanından on gün sonra, 28 Aralık 1800'de XII. George öldü.⁹⁰ 1802 yılında Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakıyla, Rusya'nın sınırları Osmanlı Devleti ve İran'a dayanıyordu.⁹¹ Bu durum bu iki ülke için büyük bir tehlike teşkil ettiği için iki ülkeyi birden karşısına almış oluyordu. Bir taraftan da etraftaki dağlık bölgelerde yaşayan dağlı halk Ruslar için önemli bir tehlike oluşturuyordu. Çünkü bu sırada Bütün Kafkasya, dağlar ve dağ ardındaki yerler tamamıyla kaos içerisinde bulunmaktaydı.⁹² Bu yüzden bu dağlılara boyun eğdirilmesi Ruslar açısından son derece

⁸³ Baddeley, *age.*, s. 83; Luxembourg, *age.*, s. 41 ; Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 63-64.; Küçükdağ-Dedeyev, *agm.*, s. 171.

⁸⁴ Luxembourg, *age.*, s. 41.; Baddeley, *age.*, s. 51.

⁸⁵ Baddeley, *age.*, s. 83.; Berkok, *age.*, s. 400.; Yusuf İzzet Paşa, *age.*, s. 63-64. Luxembourg, bu savaşın tarihi için Kasım 1800'ü vermektedir. Luxembourg, *age.*, s. 41-42.

⁸⁶ BOA, Cevdet Askeriye, No: 45644., (Çıldır Valisi Said Mehmed Paşa'nın Bab'ı Ali'ye ulaşan arızası.)

⁸⁷ BOA, H.H., No: 14616., (Reisülküttabın Bab-ı Ali'ye arızası.)

⁸⁸ BOA, H.H., No: 7490., (Çıldır Valisi Said Mehmed Paşa'nın Bab'ı Ali'ye ulaşan arızası.)

⁸⁹ Rostislav Fadeev, *Kavkazkaya Vayna*, Maskva 2005., s.36.

⁹⁰ Baddeley, *age.*, s. 83-84.; Esadze, *age.*, s. 7-8., Luxembourg, *age.*, s. 26-27.; Saydam, *age.*, s. 41-42.; Berkok, *age.*, s. 401-402.

⁹¹ Bülent Gökyay, "Russia and Chechnia: A Long History of Conflict, Resistance and Oppression", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, (Summer&Fall 2004), Vol. 3, No: 2&3, pp.1-18.

⁹² Fadeev, *age.*,s.41.

önemliydi.⁹³ Bu karmaşa esnasında Gürcü kraliyet ailesi de dramatik bir şekilde iktidardan uzaklaştırıldı.⁹⁴

Kafkas-ötesinde özellikle Gürcistan'dan sorumlu olan Kafkasya Genel Valisi Tsitsiyanof, Gürcü kraliyet ailesinin etkisizleştirilmesiyle iyice rahatlamıştır. Önceki yöneticilerin tersine, o kendine has yöntemleriyle ülkenin bu bölgesini idare etmiştir. Öncelikle yarı bağımsız olan Acem hanlıklarına da artık daha sert davranmıştır. Tsitsiyanof Çar I. Aleksandr'a yazdığı bir mektupta: "Korku ve açgözlülük, burada her şeyin iki ana kaynağıdır. Buradaki insanların tek politikası kuvvettir. Liderlerin başlıca dayanağı da cesaret ve dağlılara ödenen paralardır. Fakat bundan böyle buradaki uygulamaları tamamen değiştirecek ve Dağıstanlıları yatıştırmak için, yardım ve hediye adı altında haraç vereceğime, ben onlardan vergi ödemelerini isteyeceğim" demektedir. Tsitsiyanof, yerli hanlara yazdığı namelerde de, sert ve emredici bir üslup kullanıyordu; "Bir sineğin bir kartalla görüşmelere girmesi görülüş şey mi? Sizin bir merminiz benim beş adamımı öldürmeyecek, fakat benim bir top güllem veya şarapnel ateşim, sizin otuzunuzun işini bir anda bitirecektir."⁹⁵ Gürcistan'da Rus hâkimiyetinin kurulması sonucunda bu ülke Rusların Kuzey Kafkasya'ya yapacakları harekâtlar için kuzeydeki ve Karadeniz kıyısındaki hattın benzeri bir görev yapan bir üs olarak kullanılmıştır.

Sonuç itibariyle İran'ın Gürcistan'a yaptığı seferler bir cezalandırma ve yağma seferi olarak nitelendirilebilecek askerî harekâtlar iken Dağıstan'a ve Azerbaycan Hanlıkları üzerine yapılanlar kalıcı olmayı özellikle Derbent'i kontrol altında tutmayı böylece Rusya'nın güneye sarkmasının ve İran'a saldırmasının önüne geçmeyi amaçladığını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti ise kendinde bölgeye düzen vermek için soğrudan bir askeri harekât yapacak gücü bulamadığı için daha çok Azerbaycan, Dağıstan hanlıklarını ve Kafkasyalıları kullanarak Kafkas-ötesinde nüfuz elde etmeye çalıştığını görüyoruz. Halbu ki, Rusya'nın Gürcistan'ı ilhaki, neredeyse bir asırdır o sınırdaki bekleyen Rusya'yı doğal sınırları sayılabilecek Terek ve Kuban nehirlerinin öte tarafına geçirmiştir. Eğer Gürcistan olmasa böyle bir harekâtı yapmasına neden olacak başka ciddi bir gerekçe bulamayabilirdi.⁹⁶ O zaman siyasi manada bütünlük arz eden bir Ermeni siyasi teşekkülü olmadığı için Gürcistan krallığı Rusya'nın önündeki tek seçenektir. Rusların bu bölgeye hâkim olmak ve Kafkas-ötesi ile coğrafi bir bütünlüğü sağlamak istemeleri sıcak denizlere inme politikası açısından da normal görülebilir. Bu bütünlüğün önündeki engel ise Osmanlı Devletini sürekli takviye ve teşvik ettiği Kuzey Kafkasya toplulukları idi. Bu engelin ortadan kaldırılması için Rusya bir asırdır hazırlanıyordu. Zira Kafkasya'yı almadan Orta Asya'yı alması zor görünüyordu. Gürcistan'ın Rusların eline geçmesiyle Ruslara karşı direnişe devam eden Kuzey Kafkasya halklarının durumu iyice zorlaşmıştır. Ruslar bu hamleyle sadece Kafkasya'da değil Orta Asya siyasetinde de önemli bir avantaj kazanmış oluyorlardı. Osmanlı Devleti ise bu durumu istemeyerek de olsa kabullenmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Rusya'nın bir Karadeniz gücü olmasını istemeyen İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ndeki ticarî çıkarları nedeniyle özellikle İngiltere, Hindistan'daki varlığına karşı bir tehdit hissetmesi nedeniyle Rusya'nın Osmanlı Devleti ve İran'ın aleyhine topraklarını genişletmesiyle ilgilenmeye başlamışlardır.

⁹³ Baddeley, *age.*, s.51.

⁹⁴ *age.*, s.86.

⁹⁵ Baddeley, *age.*, s.87.

⁹⁶ Luxembourg, *age.*, s. 42-43.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Hatt-ı Hümayun Tasnifi

- BOA, H.H., No:79
- BOA, H.H., No:324c
- BOA, H.H., No:333a-k
- BOA, H.H. No:336c
- BOA, H.H., No:552
- BOA, H.H., No:811
- BOA, H.H., No:879
- BOA, H.H., No:893
- BOA, H.H., No:1014
- BOA, H.H., No:1240
- BOA, H.H., No:1308
- BOA, H.H., No:1338
- BOA, H.H., No:1182
- BOA, H.H., No:6688-a
- BOA, H.H., No:6690
- BOA, H.H., No:6693
- BOA, H.H., No:6696
- BOA, H.H., No:6699
- BOA, H.H., No:6715
- BOA, H.H., No:6721-b
- BOA, H.H., No:7490
- BOA, H.H., No:14616

Cevdet Askeriye

- C.A. No:3371
- C.A. No:3981
- C.A. No:4033
- C.A. No: 4812
- C.A. No:45644

Cevdet Hariciye

- C.H. No: 1342

Diger Eserler

- 📖 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbar*, Haz. Mücteba İlgürel İstanbul,1994.
- 📖 Akmaz, Ahmet, *Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)*, Kayseri, 1994.
- 📖 Aydın, Mustafa, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- 📖 Baddeley, F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (çev. Murat Özden), İstanbul, 1996.
- 📖 Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958.
- 📖 Bliev, Mark, *Rossia i Gortsi Balşovo Kavkaza*, Maskva 2004.
- 📖 Bronevskiy, C. M., *Noveşsiya İzvestiya a Kavkaze*, Sankt-Peterburg 2004.
- 📖 Budak, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: IX, ss.641-679. ss.641-679.
- 📖 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.I, İstanbul, 1296.
- 📖 Çirg, A., "Çerkesî v Rusko-Osmanskîh Atnaşeniyah Vtaroy Palavini XVIII v.", *Rossiya i Çerkesiya (Vtaraya Palavina XVIII-XIX vv.)*, Maykop 1995., ss.45-60.
- 📖 Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996.
- 📖 Esadze, Semen, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi, (Hatırat)*, (çev. Murat Papşu) Ankara, 1999.
- 📖 Fadeev, Rostislav, *Kavkazkaya Vayna*, Maskva 2005.
- 📖 Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, (Basılmış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.
- 📖 Gökyay, Bülent, "Russia and Chechnia: A Long History of Conflict, Ressistance and Oppression", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, (Summer&Fall 2004), Vol. 3, No:2&3, pp.1-18.
- 📖 Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1985.
- 📖 Kaflı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul, 1942.
- 📖 Kleist, Eric Edmund, *European or Oriental? British Perceptions of Russia in the Nineteenth Century*, a dissertation, Presented in Partial fulfillment of requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the College of Arts and Sciences Georgia State University 2003.
- 📖 Küçükdağ, Yusuf – Dedeyev, Bilal, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, C.I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Ankara, 2003.
- 📖 Luxembourg, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Çev. Sedat Özen, İstanbul, 1998.
- 📖 Met Çünetikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Çev. Fahri Huvaj, Ankara, 2002.
- 📖 Meskhidze, Julietta, "İmam Shaykh Mansur: a few stanzas to a familiar Portrait", *Central Asian Survey*, (2002), 21-(3), 301-324.
- 📖 Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997.
- 📖 Şişov, Aleksey, *Palkovotsi Kavkazkikh Vaynu*, Maskva 2003.
- 📖 Tolmachev, E. P., "Russia's Annexation of the Caucasus", *Russian Social Science Review*, Vol. 44, no.2, March-April 2003, pp. 4-8.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KIRIM VE KAFKASYA'DAN GÖÇ HAREKETLERİ VE SARUHAN (MANİSA) SANCAĞI'NA GÖÇLER

Migrative Movements from Crimea and Caucasia and the Migrations to Saruhan (Manisa) Sanjak in the Second Half of the 19th Century

*Muzaffer TEPEKAYA**

Özet

Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında hızlı bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu savaşlar sonrasında Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 3 milyon civarında göçmen gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu göçmenlerin bir kısmını yeni yerleşim birimlerine iskân ederken, bir kısmını da azar azar mevcut yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Göç hareketleri Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla malî yük getirmiştir. Özellikle savaş zamanında gelen göçmenler, hemen hemen bütün mallarını bırakarak göç etmişlerdir. Anadolu'ya gelen göçmenler, bazen umduklarını bulamamışlardır. Yapılan yardımlar zaman zaman yetersiz kalmış, tahsis edilen araziler ihtiyaca cevap verememiştir. İskân ile sağlanan şartların yeterli olmamasından dolayı göçmenlerden bazıları başka vilâyetlere, bazıları da geldikleri yerlere geri dönmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde, hemen her bölgeye az ya da çok göçmen yerleştirilmiştir. Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na adı geçen yıllar arasında Kırım ve Kafkasya'dan 20.000 kadar göçmen yerleştirilmiştir. Göçmen hareketleri bu dönemde Manisa Sancağı nüfus yapısında önemli oranda değişikliğe yol açmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan yerleştirilen göçmenler arasında Tatar, Çerkez ve Çeçen gruplar ilk sırayı almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kırım, Kafkasya, Göç

Abstract

Following the Crimean War of 1853-56 and the Russo-Turkish War of 1877-78, approximately 3 million people migrated from the Crimean peninsula and the Caucasia to the Ottoman lands. Ottoman State (Empire) settled some of these immigrants in new settlements while settling some others step by step in existing settlements. Immigrations caused rather heavy financial burden on the Ottoman State. Especially those who migrated during the war came to the Ottoman lands with no property at all. Those who came to Anatolia could not find exactly what they expected. Aid provided for immigrants and lands assigned to them sometimes fell short. Due to unfulfilled expectations or inefficient conditions some immigrants went to other estates while some returned to their homelands. In the Ottoman Empire, more or less some immigrants were settled almost in each region. During the above mentioned period, about 20.000 immigrants were settled in Saruhan sandjak in Manisa vilayat. Immigrations caused important changes in population. Tatar, Caucasians and Chechens were the most crowded groups among all immigrants.

Key Words: Ottoman, Crimea, Caucasia, Migration

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme devirlerinde fethedilen topraklara merkezden gönüllü veya sürgünler vasıtasıyla nüfus gönderirken,¹ son dönemlerinde, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya göçmen kabul etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, toprak kaybına başladığı

* Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi.

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul 1954, s. 209-237.

dönemden itibaren, esaret altında kalan vatandaşlarının merkeze gelme isteklerine karşı duramamıştır. Ayrıca dönemin en güçlü Müslüman Türk devleti olması hasebiyle diğer ülkelerdeki Müslüman ahalinin göçüne de mecburen izin vermek durumunda kalmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, her dönemde zulümden kaçanların sığınağı olmuştur.

Osmanlı hükümlerinin hâkim unsuru olan Türk ve Müslüman vatandaşlar, hakimiyetin Hıristiyan devletlere geçmesi ile beraber büyük baskı ve katliamlara maruz kalmışlardır. Uzun süre huzur ve adalet içinde birlikte yaşadıkları halkla, artık ortak yaşayışın süremeyeceğini anlayan Türk ve Müslüman halk, maruz kaldıkları baskı ve zulümler neticesinde Anadolu'ya göçü tercih etmişlerdir.

Kırım'ın Rusya tarafından ilhakının ardından toplu göçlerle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başına kadar Kırım, Kazan, Özü ve Kafkasya havalisinden tahminen 300.000 ila 500.000 arasında göçmen kabul etmiştir.² İlk yıllarda gelen göçmenlerin çoğu Rumeli yakasında yerleştirilerek, Hıristiyan nüfusa karşı Müslümanların oranı arttırılmaya çalışılmıştır. Bununla ileride doğabilecek bir Rus saldırısına karşı, Tuna Nehri'nin güneyinde bir savunma hattının kurulması amaçlanmıştır.³

Bu araştırmada arşiv belgeleri ve araştırma eserler birlikte kullanılmıştır. Arşiv belgeleri içinde en fazla yer tutan Osmanlı arşiv belgeleri ki, bunlar literatür listesinde ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak verilmiştir. Bunlar özgün Osmanlı İmparatorluğu devlet arşiv belgeleridir. Araştırma eserleri ise konuyla ilgili şimdiye kadar yayınlanmış kitap ve makaleler oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten kullandığımız kaynaklar arasında meclis tutanakları, gazeteler, diplomatik yazışmalar, mektuplar, hatıra ve biyografiler sayılabilir.

Kullandığımız kaynakların verileri ile "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler" konusunu açıklamaya ve yeni bir ışık altında ortaya koymaya çalıştık.

A-1853-1856 Kırım Savaşından Sonra Yaşanan Göç Hareketleri ve Saruhan Sancağına Göçler

Kırım'dan Göçler

Osmanlı Devleti'ne göç, Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle başladı. Rusya'da yaşayan Müslümanlar, Ortadoks Rus Çarının idaresi altında yaşamaktansa, Müslüman Osmanlı hakimiyeti altında yaşamayı istedikleri için atalarının topraklarını terk etmeye başladılar. Kırım'dan göçler, özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı.⁴

Kırım'ın sahil boylarında yaşayan Tatarların Kırım Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Osmanlı ile iş birliği yaptıkları gerekçesi ile, Rusya'nın iç kesimlerine doğru sürgüne teşebbüs edilmeleri, Kırım'dan yeni bir göç hareketinin başlamasına sebep olmuştur.⁵ Bu süreçte 1862 yılına kadar Kırım üzerinden göç eden 398.000 göçmenden 180.000'ni Nogaylar teşkil etmiştir.⁶ İlk yıllarda Kırım üzerinden göç edenlerden çoğu, doğrudan doğruya Varna veya Balçık iskelesine sevk edilerek Tatarların

² Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966, s. 11.

³ Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 104.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 300.

⁵ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 97.

⁶ Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948, s. 84.

çok eskiden beri yoğun olarak yaşadıkları Dobruca havalisine yerleştirilmiştir.⁷ Ancak içlerinden İstanbul'a gelenler de eksik olmayıp bunların sayısı 1858 yılından sonra daha da artmaya başlamıştır.⁸

Kırım üzerinden İstanbul'a gelen göçmenlerin çoğu, kendi arzularına binaen Rumeli havalisinde yerleştirilmek üzere, tekrar gemilere bindirilerek Varna tarafına sevk edilirken mazilerinde pek çok defa oradan oraya göçürülmüş veya sürülmüş olan Nogaylardan bazıları da rahatları ve emniyetleri açısından Anadolu'da yerleşmeyi arzu etmişlerdir.⁹

1859 ortalarına kadar stratejik maksatlarla Anadolu'da pek göçmen yerleştirmek istemeyen Babıâli, göçmenlerin arzusuyla ve en önemlisi de Rumeli'de bu iş için elverişli toprakların daralmaya başlaması üzerine tutum değiştirerek Anadolu'ya göçmen sevk etmeye başlamıştır. Nitekim 1859 sonbaharından itibaren İstanbul'da bulunan çoğu Tatar göçmenlerin tamamına yakınının Anadolu'ya sevk edilmesi uygun görülmüştür. 1854-1860 yılları arasında Orta ve Güney Anadolu'ya yerleştirilen Tatar nüfus 176.700'dür.¹⁰

Bu dönemde Kırım göçmenlerinden Saruhan Sancağı'na önemli miktarda iskân yapılmıştır. Kırım Bahçesaray ahalisinden 120 hane, Saruhan Sancağı Merkezi'ne yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı gerek zaruret ve gerekse şartlara uyum gösteremeyerek Rumeli'ye, Varna bölgesine gitmişlerdir. Geriye kalanlardan 21 hane, 83 nüfus, Manisa Kaymakamlığı'na başvurarak Varna'ya gitmek için izin talep etmişlerdir. Manisa Kaymakamlığı'nın olurlarını alan bu Kırım göçmenlerine İzmir Valiliği İstanbul Muhacirîn Komisyonu'ndan izin alınmadıkça bu isteğe onay veremeyeceği cevabını vermiştir. İzmir Valiliği, Muhacirîn Komisyonu Riyaseti Celilesine 16 Eylül 1861 tarihinde yazdığı bir yazı ile bu konuda görüş sormuş¹¹ ve Muhacirîn Komisyonu'nun 8 Ekim 1861 tarihli yazı ile İzmir Valisi Rıza Paşa'ya verdiği cevapta, adı geçen göçmenlerin durumlarının tetkik edilmesi, evvelce iskân edildikleri Manisa'ya iadeleri, eğer bu mümkün olmuyorsa İzmir'de uygun yerlere yerleştirilmeleri istenmiştir.¹² Bunların bir kısmının Manisa'ya, bir kısmının da İzmir'e yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.

Yine Kırım ahalisinden 87 hane, Manisa Sancağı, Palamut Nahiyesi Balıca Karyesine üç bin dönüm arazi verilerek iskân edilmiştir. Bunlar memnuniyetlerini "*...bizler Kırım ahalisinden olup seksen yedi haneden ibaret bulunarak, iskânımız ber-kemâl olup her cihetle cümlemiz memnune ve müteşekkik bulunmuş olduklarımızı havi iş bu hoşnudiye nâmemiz min-mümaileyhe i'ta kıldı*",¹³ şeklinde belirtmişlerdir. Bu 87 hane,¹⁴ yaklaşık 4500 nüfusu oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde; özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı göçmen hareketleri yaşandıkça göçmenlerin sevk olundukları vilâyetlere birer hususi talimatname gönderilerek bunların hangi esaslar dahilinde iskân olunacakları bildirilmiştir.¹⁵ 3 Mayıs 1856 tarihinde Kırım göçmenlerinin iskân esaslarını belirleyen talimatname çıkartılarak belli hususlar belirtilmiştir.¹⁶ Bu talimatnameye göre göçmenler;

- *Din ve mezheplerine bakılmaksızın kabul edilecekler,*

⁷ Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1983, s. 1605.

⁸ Wolf-Dieter Hütteroth, **Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren**, Göttingen 1968, s. 72 vd.

⁹ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, s. 124.

¹⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, İstanbul 1983, s. 153.

¹¹ BOA, **Sadâret Mektubi Umum Vilâyât (A. MKT. UM)**, 504/65-1, 11. Ra. 1278.

¹² BOA, **A. MKT. UM**, 504/65-2, 3. R. 1278

¹³ BOA, **A. MKT. UM**, 456/7-3, 5. Ş. 1277.

¹⁴ BOA, **A. MKT. UM**, 456/7-5.

¹⁵ Saydam, **age.**, s. 102.

¹⁶ BOA, **İrade-i Dahiye, (İD)**, 22622

- Kesin iskân oluncaya kadar civar köy ve kazalarda geçici olarak barındırılacaklar,
- Masrafları devlet tarafından tahsis edilecek,
- Kesin iskân sırasında zengin olanlar evlerini kendileri yapacak, zengin olmayanları devlet tarafından yaptırılacak,
- Ziraat yapacaklara imkân sağlanacak ve tohumluk verilecektir,
- Muayyen bir müddet vergi alınmayacak ve askere alınmayacaklar.

Bu talimatnamede belirtilenlerin dışında bir durum meydana gelirse merkezden sorulacak, bunların istirahatları ve asayişleri için her türlü tedbir alınacaktır.

3 Mayıs 1856 tarihli talimatnameye göre iskân olunan göçmenler, yeni kurulan köylerde topluca yerleştirilmişlerdir.¹⁷ Ardından 3 Mayıs 1857'de göç ve iskân ile ilgili kanunname çıkarıldı.¹⁸ Bu kanunname ile sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti'nin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu.¹⁹ Ancak Osmanlı-Rus Kırım Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya göçün aşırı derecede artması ile Osmanlı Devleti bunları toplu olarak iskân etmekte zorlanmıştır. Bu sebeple, 1860 tarihinden itibaren Anadolu'ya sevk edilen göçmenler, mevcut köy ve kasabalara iskân edilmeye başlamış, hatta her köy ve kasaba halkından hissesine düşen göçmenleri kendi imkânları ile iskân etmeleri istenmiştir.²⁰ Fakat göçmenlerin büyük bir kısmı köy ve kasabalara dağıtılmayı kabul etmeyerek toplu iskân olunmaları hususunda direnmişlerdir. Göçmenlerin direnmesi ve yerli ahalinin maddi gücünün bunları iskân etmeye yetmemesi karşısında göçmenlerin ikna edilebilenleri köy ve kasabalara üçer-beşer dağıtılmış, edilemeyenler ise yeni kurulan yerlere topluca yerleştirilmişlerdir.²¹

Bu çerçevede 11 Ağustos 1860 tarihinde Saruhan Kaymakamlığı'na Sadarettin yazılan yazıda, Kırım göçmenlerinden İstanbul'a gelmiş olan 1700 haneden, 200 hanenin Saruhan Sancağı'nın bağlı olduğu kasaba ve köylere taksim edilerek yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Aynı yazıda, göçmenlerin iskânları hakkında tanzim olunan talimatın bir nüshası gönderilmiş olduğu ve birkaç gün içinde Saruhan'a gelecek olan göçmenlerin iskânları için gerekli hazırlıkların yapılması istenmiştir.²² Bundan başka İzmir Kaymakamı Tufan Paşa'ya gönderilen 8 Mart 1861 tarihli bir yazıda "Der-saadette bulunan 200 hane, 867 nüfusun 130-140 hanesinin Saruhan Sancağı Akhisar Kazasında iskân edilmesi" istenmiştir.²³

Saruhan Sancağı'na gönderilen göçmenlerin emir buyrulduğu gibi açıkta nüfus bırakılmamak şartıyla iskân edildiği, ihtiyaçlarının muhacirîn memurları aracılığı ile yardımsever halktan akçe ve hayvanat olarak toplanıp karşılandığı, Saruhan Kaymakamı Mehmed Sadık tarafından Babiâli'ye bildirilmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti, 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Savaşı sonrasında yoğunlaşan göçmen iskân hareketlerini düzenlemek amacıyla yeni kuruluşlar oluşturma yoluna gitti. Bu tarihlere kadar göçmenlerle ilgili iskân işleri, "Şehremaneti" tarafından idare ediliyordu. Ancak artan göçmen sayısı Şehremaneti'nin

¹⁷ BOA, İD, Nr. 22622.

¹⁸ Shaw, *age.*, 153.

¹⁹ Karpat, *age.*, s. 104.

²⁰ BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ (İMV), Nr. 22848, lef. 5-6

²¹ BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus (İMM), Nr. 962

²² BOA, A. MKT. UM, 420/23, 25. M. 1277.

²³ BOA, A. MKT. UM, 399/58, 25. Ş. 1277.

²⁴ BOA, A. MKT. UM, 455/61, 07 Şaban 1277.

bu işin üstesinden gelemeyeceğini gösterdi.²⁵ Nihayet 1860 yılında İstanbul'da bulunan göçmen sayısının bir hayli artması üzerine eski Trabzon valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında, göçmenlerle ilgili her türlü iş ve yazışmaları yürütmekle görevli bir "Muhacirîn Komisyonu"nun kurulması kararlaştırılmıştır.²⁶ Önce bu komisyonun taşra teşkilatları oluşturulmamış, ihtiyaç duyuldukça bu görevi, taşraya geçici olarak gönderilen iskân memurları yerine getirmişlerdir.²⁷ Ancak daha sonra göçmen iskân edilen hemen her vilâyet, sancak ve kazalarda Muhacirîn Komisyonu teşkil edilerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁸

Kafkasya'dan Göçler

Özellikle Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerin 1768'den sonra Rusların saldırıları ve Kuzey Kafkasya'nın bir kısmını işgal etmeleri üzerine başlamıştır. Bu dönemde Kuzey Kafkasyalılar Anapa, Taman bölgelerinde Türk askerleri ile birlikte Ruslara karşı savaşmışlar, yenilgi üzerine 10.000 kadar Kuzey Kafkasyalı Türkiye'ye göç etmiştir. 1780-1800 yılları arasında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına 15.000, 1828'de de 12.000 göçmen gelmiştir.²⁹

1828/1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda iki devlet arasında 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması yapılmıştı. Buna göre Kafkas limanları (Anapa, Poti), Erivan ve Kur'un yukarı vadisindeki kaleler (Ahıska, Akhalkalaki vb.) Ruslara veriliyordu. Rus ticaret gemilerine Karadeniz'de işletme ve Boğazlardan serbestçe geçiş hakkı tanınıyordu. Bundan başka Kuban mansabından Saint Nikolay limanına kadar Karadeniz sahili, Rus hakimiyetine geçmişti.³⁰ Çerkezlerin Türklerden silah ikmali yaptıkları yer olan Anapa ve Kırım ile Transkafkasya arasında doğrudan ulaştırma imkânlarını sağlayan Poti Limanının Ruslar'ın eline geçmesi, Kafkasyalılar için önemli bir kayıptı.³¹

Kırım Savaşı sonunda 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nda, Kafkasya ile ilgili hiç bir hüküm olmadığından memleket, 1829 Edirne Antlaşması ile tespit edilmiş olan statüye dönmüş oluyordu. Bu statü ise Ruslar'a Kafkasya'da istediği gibi hareket etmek serbestisi kazandırıyor. Edirne Antlaşması'na göre Kafkasyalılar, varlık ve bağımsızlığını müdafaa eden bir millet değil, metbuuna isyan etmiş bir tebaa mahiyetinde idi. Bu vaziyet, Kafkas halkının tehcir felaketini hazırlayan en önemli unsurlardan biri olmuştur.³²

Kırım Savaşı, Rusların Kafkasya'ya karşı 1852'de başlattıkları taarruzları birkaç sene durdurmuştu. Bu süre içinde Kafkasyalılar da toparlanma imkânı buldular. Fakat Ruslar, Kırım Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra 1856'dan itibaren Kafkas seferini başlattılar. Bu defa kesin sonucu Doğu Kafkasya'da aramak üzere ordunun ağırlık merkezini bu bölgenin karşısında toplamışlardı. Batı Kafkasya'da ise şimdilik tespit ve işgal vaziyeti almakla yetindiler.³³

Kırım'daki bütün kuvvetler de Kuzey Kafkasya'ya yığıldığından buradaki Rus Orduları'nın mevcudu 300.000'i bulmuştu. O devrin Rus askeri yazarlarından General Fadayef, Kafkas savaşları hakkında şu tespitte bulunuyordu : "*Dağlılarla yaptığımız bu harp, Mısır'dan Çin Denizi sahillerine*

²⁵ Eren, *age.*, ss. 39-54

²⁶ BOA, *İMM*, Nr. 694, lef. 1

²⁷ BOA, *İMV*, Nr. 20407; BOA, *ID*, Nr. 30579; BOA, *İMM*, Nr. 962.

²⁸ *Aydın Vilâyet Salnamesi*, H. 1297, s. 128,135; H. 1299,s. 193,202; H. 1300, s. 188,202; H. 1304, s. 318; H. 1305, s. 318; H. 1306, s. 165; H. 1308, s. 138; H. 1311, s. 252; H. 1312, s. 425; H. 1313, s. 411; H. 1314, s. 408; H. 1326, s. 378.

²⁹ Kadircan Kaflı, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 1966, s. 19; Saydam, *age.*, s. 10; Habiçoğlu, *age.*, s. 47-48

³⁰ Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967, s. 53; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1194, Ankara 1990, s. 57-58.

³¹ W. E. D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 42.

³² İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 509.

³³ Berkok, *age.*, s. 509-510.

kadar uzanan bütün ülkeleri istila etmeyi mümkün kılacak derecede büyük bir orduya ihtiyaç göstermektedir."³⁴

Bu 300.000 bin kişilik Rus ordusu, Kafkas istilasını bütün şiddeti ile devam ettirdi. Dağ köylerinde kadınlar ve çocuklar katledildi. Uzun savaşıardan yorgun düşen dağlılara, Rusların çok büyük kuvvetlerle saldırmaları, zaten gücünün sınırına gelmiş olan dağlıları çok zor duruma düşürmüştü. Nihayet 6 Eylül 1859'da Dağıstan'daki mücadele Gunip Dağı'nda sona erdi. Otuz beş yıldan beri Ruslara karşı mücadele eden İmam Şamil, elindeki bütün kaynaklar tükendikten sonra silahını bırakmak mecburiyetinde kaldı.³⁵ Böylece 1859 yılı sonlarında Kuzey Kafkasya'nın bütün doğu Dağıstan, Çeçenistan ve orta Oset ve Kabardey bölgeleri Rus istilasına altına girmiş oldu.³⁶ 1860 yılı boyunca 4000 Çerkez ailesi Kuban'ın sol kıyısındaki topraklarını terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar.³⁷

1859'da Doğu Kafkasya'nın Ruslar tarafından istila edilmesi, artık Kafkasya'nın mukadderatını tayin etmişti. Bundan sonra Ruslar, bütün kuvvetlerini Batı Kafkasya cephesinde toplayabileceklerdi.³⁸ 1864 yazının ilk aylarında Ruslar bütün kuvvetleriyle kesin sonuç almak için harekete geçtiler. Sahilden iç kısımlara, Kuban cephesinden batıya ve güneye doğru ilerledi.³⁹ Doğu Kafkasya'nın işgalinden beş yıl sonra Batı Kafkasya da Çarlık Rusya'sının işgaline girdi. Kafkasya'ya Çar Naibi olarak tayin edilen Grandük Mischel, 1864 Ağustosunda bütün Batı Kafkasya'ya şu fermanı tebliğ etti : "*Bir ay zarfında, Kafkasya terk edilmediği takdirde, bütün sekene, harp esiri olarak Rusya'nın muhtelif mıntıklarına sürülecektir!*"⁴⁰

1859 yılında Şeyh Şamil'in esarete düşmesinden sonra, bütün güçleri ile Çerkezlerin üzerine yüklenen Rusların, yüzlerce dağ köyünü ateşe vererek, sakinlerini kılıçtan geçirdikten başka, 1.500.000 kişiyi Osmanlı topraklarına sürmek için yurtlarından çıkartması, esasen daha Kırım Harbi sırasında başlamış olan münferit göçlerin, birden bire kitle göçleri haline dönüşmesine sebep olmuştur.⁴¹ Rusların bu tutumu karşısında adeta bir oldu bitti ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, Rusya ile bir göç anlaşması yapamadığı gibi, bunların iskânları konusunda da hiçbir hazırlığa fırsat bulamadan, çaresiz sınırlarını açmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde, Kafkasya'dan ne kadar göçmen geldiğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak 1864 yılında Takvim-i Vekayi'de çıkan bir habere göre, 1855 yılından 1863 Haziranı'na kadar Osmanlı topraklarına göç eden Kırım ve Kafkas göçmenlerinin miktarı 311.333'ü bulurken, 1864 Temmuzuna kadar bunların toplamı, 595.000 ulaşmıştır.⁴² Yine aynı gazetenin başka bir nüshasında da, Temmuz 1864 Mayıs 1865 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı, 87.000 olarak verilmiştir.⁴³ O halde, 1864 Mayısına kadar Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin toplamı 682.000 bulmaktadır. Zira Kuzey Kafkasya'dan büyük göç, Ruslar ile yapılan uzun savaşların yenilgiyle sonuçlanması üzerine 1864'de olmuştur.⁴⁴ 1860-1876 yılları arasında göç edenlerin sayısı 700.000'e ulaşmıştır.⁴⁵ Yolda ölenlerle geri dönenler hesaplandığında bu rakam bir milyonu geçmiştir. Dolayısıyla Ruslar, bir milyon civarında Çerkez, Çeçen ve diğer Kuzey Kafkasya halklarını Türkiye'ye

³⁴ Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Ankara 1961, s. 44.

³⁵ Fikret Işıltan, "Şeyh Şamil", **İA**, MEB Yayını, C. XI, İstanbul 1970, s. 472-473.

³⁶ Hızal, **age.**, s. 44.

³⁷ Allen-Murattof, **age.**, s. 103.

³⁸ Berkok, **age.**, s. 523.

³⁹ Berkok, **age.**, s. 525.

⁴⁰ Berkok, **age.**, s. 526.

⁴¹ Mirza Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayını, C. III, İstanbul 1993, s. 384.

⁴² **Takvim-i Vekayi**, Nr. 760, 5. R. 1281 (7 Eylül 1864).

⁴³ **Takvim-i Vekayi**, Nr. 804, 21. M. 1282 (16 Haziran 1865).

⁴⁴ Kafli, **age.**, s. 19.

⁴⁵ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri 1856-1876**, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992, s. 150-152.

sürmüşlerdir.⁴⁶ Bu dönemde Osmanlı ülkesine Kırım ve Kafkasya'dan 1.000.000 ile 1.200.000 arasında göçmen geldiği hesap edilmektedir.⁴⁷

İlk yıllarda Kafkasya'dan göç eden göçmenler, genellikle Rumeli'ye sevk edilir ve daha çok da Tuna Boyu ile Balkanlar silsilesi etrafında yerleştirilirken, içlerinden bazıları da Makedonya havalisinde iskân olunmuştur.⁴⁸ 1859 yılından itibaren göç eden Kafkas göçmenlerinden bir bölümü, yine eskiden olduğu gibi Rumeli havalisine sevk edilirken diğer bir kısmı da başta Karadeniz bölgesi olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yerleştirilmiştir.

28 Ekim 1860'ta Dağıstan ve Çeçen göçmenlerinden 274 hane 1266 nüfus, Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı'na gönderilmiştir. Bunların değişik kasaba ve köylere üçer-beşer hane şeklinde yerleştirilmesi, eğer rıza göstermezler ise bir veya iki köy şeklinde iskân olunmaları istenmiştir.⁴⁹ Bu dönemde Dağıstan göçmenlerinin Saruhan Sancağı Merkez Kazasında yerleştirilmiş olduğunu, “Dağıstan ahalisinden İskender Bey'in maaşına zam yapılmasını isteyen” dilekçesinden anlıyoruz.⁵⁰

Sadareten 20 Kasım 1860 tarihinde Aydın Kaymakamı Ata Bey Hazretlerine yazılan bir yazıda, Şeyh Şamil Efendi takımından 20 hane göçmenin Aydın Sancağı'nda iskân olunmak üzere gönderildiği bildirilmektedir. Adı geçen göçmenlerin Millet-i İslamiye'nin misafirleri olduğu vurgulanarak Aydın halkının her türlü yardımı teşvik edilerek, sefalet çektirilmeyerek refah ve asayişlerinin sağlanması, içlerinde fakir ve muhtaç olanlara iskânı sağlanıncaya kadar yarımşar kıyye (okka), nân-ı azîz (ekmek) veyahut bedelinin verilmesi emredilmiştir.⁵¹

1860 Ağustos'unda Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı'na Orkapısı ahalisinden ve Hoca Mustafa takımından 141 hane 570 nüfus gönderilerek yerleştirilmiştir.⁵² Aydın Vilâyeti'nden Sadarete yazılan 23 Aralık 1860 tarihli bir yazıda buyrulan talimatname-i aliyye gereğince 274 hane 1300 Çeçen nüfusun, Aydın Vilâyeti bünyesinde yerleştirildikleri bildirilmektedir.⁵³ Çeçen ahalisinden göçmenlerin bir kısmının da Saruhan Sancağı'na yerleştirildiği bildirilmiştir.⁵⁴

Peyderpey gelmekte olan göçmenlerin vukû bulan masraflarına karşılık olmak üzere 1861 yılında Muhacirîn Komisyonu'na 50.000 kuruşun itasıyla zimmet kaydı ve Saruhan Sancağı dahilinde bulunan kazalarda yerleştirilmek üzere gönderilen Çeçen Muhacirlerinin nân-ı arz bahasıyla nakliye masrafı olarak 18.141 kuruş Maliye Nezareti tarafından havale edilmiştir.⁵⁵

Saruhan Sancağı'na Manisa merkezde İbrahim Çelebi Mahallesi'nde iskân edilen Kafkas göçmenleri, sosyal ve dinî ihtiyaçlarını gidermek, cami, mektep ve medrese yaptırmak amacıyla vakıf kurmuşlardır.⁵⁶ Yine Saruhan Sancağı Soma Kazası'na iskân edilen Kafkas göçmenleri için “Yeni

⁴⁶ Tamar Güsar, “Kuzey Kafkasya'nın Politik Durumu”, **Kafkasya Kültürel Dergisi**, S. 3, Ankara 1964, s. 19.

⁴⁷ Kemal H. Karpat bu dönemde 1.200.000 Çerkez'in Osmanlı ülkesine göç ettiğini yazmaktadır. Bk. Karpat, **age.**, s. 111. Bir başka çalışmada ise “1854 ile 1876 arası yalnız Kırım'dan 1,4 milyon Tatar Osmanlı İmparatorluğu'na girmiştir.” denilmektedir Bk. Shaw, **age.**, 153. Diğer araştırmaların verileri doğrultusunda bu rakamların ayrı ayrı Çerkez ve Tatarları değil, bütün Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçleri kapsadığını düşünüyoruz.

⁴⁸ **Takvim-i Vekayi**, Nr. 757, 13. S. 1281 (18 Temmuz 1864); Nr. 759, 28. S. 1281 (1 Ağustos 1864).

⁴⁹ BOA, **A. MKT. UM**, 441/39, 27. Ca. 1277.

⁵⁰ BOA, **A. MKT. UM**, 438/59, 13. Ca. 1277.

⁵¹ BOA, **A. MKT. UM**, 437/56, 6. Ca. 1277.

⁵² BOA, **Sadâret Evrakı Nezâret ve Devâir**,(A. MKT. NZD), 327/78, 2. R. 1277; BOA, **A. MKT. UM**, 422/46, 5. S. 1277.

⁵³ BOA, **A. MKT. UM**, 447/49, 9. C. 1277.

⁵⁴ BOA, **A. MKT. NZD**, 327/23, 28. Ra. 1277.

⁵⁵ BOA, **İD**, Nr. 31935.

⁵⁶ Hasan Yüksel, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, S. 5, Ankara 1994, s. 475-488.

Hamidiye” adında bir karye kurularak yerleştirilmişlerdir.⁵⁷ Soma Yeni Hamidiye Kafkas göçmenleri, sosyal ve dini ihtiyaçlarını gidermek amacıyla vakıf kurmuşlardır.⁵⁸

21 Ağustos 1861’de Kırım, Dağıstan, Çeçen ve Nogay göçmenleri Saruhan Sancağı Adala, Sart ve Marmara nahiyelerinde iskân olunmuştur.⁵⁹

1863-1864 yılları arasında Kafkasya’dan yoğun bir göç hareketi yaşanmış ve Haziran 1864 tarihi itibari ile son bir yılda Osmanlı ülkesine 283.000’i aşkın göçmen gelmiştir.⁶⁰ Bu dönemde yaşanan yoğun göç hareketinin temel sebebi, 1864 yılında Rusya Hükümeti’nin Kafkasya ve Kuban bölgesinde yaşayan Müslüman halkın bir ay içerisinde bölgeyi terk etmeleri için verdiği emirdir.⁶¹

Şeyh Şamil’in tasfiyesinden sonra işi sıkı tutan Ruslar, Çeçenlerin elinde bulunan topraklara el koymuş ve halka çok az toprak bırakırken, dağlık kesimleri devlet malı kaydetmişlerdi. Asıl maksatları, Şeyh Şamil’e en büyük desteği vermiş olan Çeçenleri, Terek Nehri’nin kuzeyine göç etmeye zorlamak ve Don Kazakları arasında asimile etmektir. Bu durum karşısında, Ruslara karşı başarı şansı olmayan bir ayaklanma ile karşı karşıya kaldıklarını gören Çeçen ileri gelenlerinden General Musa Kundukhov, 1864 yılında İstanbul’a gelmiş, Babıâli ile görüşerek göç için gerekli izni almıştır.⁶² İlk yıllarda gelen Çeçenlerden bir kısmı Aydın, İzmir, Manisa, Lice, Hani, Silvan, Çapakçur, Huveydat ve Halep (Kilis) de iskân olunurlarken, diğerleri ise Maraş-Göksun, Sivas-Uzunyayla, Adana-Toprakkale ve Tokat’ta yerleştirilmişlerdir.⁶³

B- 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan Sonra Yaşanan Göç Hareketleri ve Saruhan Sancağı’na Göçler

Dobruca, Kırım ve Sibirya’dan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Dobruca, Kırım ve Sibirya’dan Osmanlı ülkesine oldukça fazla göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin önemli bir kısmı Kuzey Dobruca’dan gelenlerdir. Kuzey Dobruca Türklerinin büyük bir bölümünü vaktiyle Kırım havalisinden gelmiş olan Tatarlar teşkil ediyorlardı. Keza Kırım Harbi’nden sonra da çok sayıda Kırımlı göçmen yerleştirilerek Tatarlar için Dobruca, Kırım’dan sonra ikinci vatan haline gelmişti. Daha Rusya’nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı ilan etmesinden bir gün sonra, Tuna Valisi Sadık Paşa’nın Tulca Mutasarrıflığı’na bir telgraf çekerek, gerek İslam gerekse Hıristiyan olsun, Kuzey Dobruca ahâlisinin “*yükte hafif bahada ağır eşyasını ve nakli mümkün olarak zehayirini alarak alelumum hayvanatını beraber sürüp götürmek ve nakli mümkün olmayan zehayir ve saman ve kıyah gibi düşmanın hareketını teshil edecek şeyleri itrak etmek*» suretiyle, Köstence hattına kadar geri çekilmesini istemesi üzerine⁶⁴, çoğu bir iki nesildir buralarda yaşayan ve ekseriyetini Nogayların teşkil ettikleri Dobruca Müslümanları, tekrar yerlerinden oldular. Osmanlı ordusunun gözetim ve yardımlarıyla Mecidiye kasabası ve köyleri dahi tamamen tahliye olundu.⁶⁵ Netice itibariyle daha bu savaşın ilk aylarında, sayıları 80.000-90.000 nüfusu bulan Kuzey Dobruca Müslümanları, Varna, Şumnu ve Pravadi civarına kadar çekilerek, bilhassa buralardaki Kırım Türklerine ait köylerde 9-10 ay kadar bekledikten sonra⁶⁶, çoğu memleketlerine geri dönerken⁶⁷ bir kısmı

⁵⁷ BOA, Yıldız Sadâret Hususi Maruzat (YA-Hus), 296/93, 17. Za. 1311.

⁵⁸ Yüksel, age., s. 488.

⁵⁹ BOA, A. MKT. UM, 493/30, 14. S. 1278

⁶⁰ Tercüman-ı Ahval, Nr. 423, 28. C. 1280 (11 Kasım 1863); Takvim-i Vekayi, Nr. 760, 05. R. 1281 (07 Eylül 1864).

⁶¹ Berkok, age., s. 526.

⁶² Musa Kundukhov, Musa Kundukhov’un Anıları, (Çev: Murat Yağan), İstanbul 1978, s. 57-61.

⁶³ BOA, A. MKT. UM, 422/46, 5. S. 1277; BOA, A. MKT. UM, 447/49, 9. C. 1277; Saydam, age., s. 147-152.

⁶⁴ İ. Halil Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1877-1878 Osmanlı Rus ve Romen Savaşı, C. II, İstanbul 1936, s. 86.

⁶⁵ Sedes, age., C. IV, s. 104.

⁶⁶ Müstecip Ülküsal, Dobruca ve Türkler, Ankara 1987, s. 39.

⁶⁷ Basiret Gaztesi, Nr. 2429, 22 Nisan 1294 (2 Mayıs 1878).

da yollarına devamla; Edirne, Bursa, İzmir, Adana ve Eskişehir civarında yerleştiler. İçlerinden çok azı da Güney Dobruca'daki Türk köylerinde kaldılar.⁶⁸ 93 Harbi sırasında Kuzey Dobruca'da 55'ten fazla Türk köyünün tamamen boşaldığı görülmektedir. Ancak Kuzey Dobruca havalisinden asıl göçler, 1883'de Türklerin askere alındıkları yıl ile 1899'da görülen kıtlık senelerinde olmuştur. 1899 kıtlık senesinde 40 kadar Türk köyü tamamen boşatılmıştır.⁶⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden 1890 tarihine kadar, Kırım ve havalisinden toplu göçlere rastlanmamaktadır. Ancak Ruslar tarafından askere alınan gençlerin, 1890 tarihinden itibaren Rusya içlerine gönderilmeye başlanması, uzunca bir aradan sonra Kırım'dan yeni bir göç hareketine sebep olmuştur. Daha öncekilerin aksine, bu sırada göç eden 20.000 Kırımlıdan çoğunu, 1783'ten beri Ruslarla iş birliği yapmakta bir mahsur görmeyen zengin toprak sahipleri teşkil etmektedir. Çünkü çocuklarının askere alınarak Rusya içlerine götürüleceğini gören zadegan takımı, evlerini, mülklerini ve hayvanlarını yok pahasına satarak Anadolu'ya göç etmiştir.⁷⁰

1890 tarihinden sonra da Kırım'dan yapılan göçler devam etmiştir. 1902 yılına kadar devam eden bu devrede yapılan göçler, toplu olmayıp posta vapurlarıyla peyderpey gelenlerden ibarettir. Bunlardan çoğu, Kırım'da hüküm süren kuraklık sebebiyle fukara düşmüş küçük çiftçilerdir. Peyderpey geldikleri için bir müddet Anadolu Kavağı'nda bekletildikten sonra daha önce Anadolu'da Kırım göçmenleri tarafından kurulmuş olan köylere gönderilerek bunlar arasında üçer beşer hânelik küçük gruplar halinde yerleştirilmişlerdir.⁷¹

1900 yılında Çin'de Avrupalı sömürgecilere karşı milliyetçilerin başlattığı "Boxer ayaklanması"⁷² bahâne eden Rusların Mançurya'yı işgal etmesi ve bu meselenin 1904 yılında Rus-Japon Savaşı'na yol açarak Uzakdoğu'ya gönderilen Kırımlı gençlerin epeyce zayıf vermesi Kırım'da yeni bir tedirginliğe sebep olmuştur. Daha 1902 yılında ayaklanan binlerce Kırımlı, göç için hazırlıklara başlamıştır.⁷³ Bu sırada göç eden Kırımlıların bir kısmı da Aydın vilâyeti civarında iskân edilmiştir. Bunlardan Kırım Bahçesaray göçmenlerinden bazılarının Saruhan Sancağı, Saruhanlı Karyesine yerleştirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Kafkasya'dan Göçler

1877-1878 Savaşı'nın başlaması ile yirmi sene evvel Rumeli'de yerleştirilmiş olan Çerkez göçmenlerinden çoğu ikinci defa olarak yerlerinden edilmiş ve Anadolu'ya geçiş noktası olan iskelelere sığınmışlardı. Bunlardan Makedonya ve Rodoplar havalisinde yerleştirilenler Selânik; Vidin'den Varna'ya kadar olan Tuna boyunda iskân olunanlar ise, diğer Rumeli göçmenleri ile beraber hareket ederek Varna iskelesinde toplanmışlardı.⁷⁵ Varna ve Selânik iskelelerinde toplanan göçmenlerden çoğu savaşın sona ermesi ile tekrar memleketlerine dönmeyi düşündüklerinden, içlerinde özellikle Rumeli kökenli olanlar, Selânik, Manastır, Şumnu ve Varna havalisinde geçici olarak yerleştirilirlerken, Çerkez veya Tatar kökenli olanlar ise bekletilmeksizin Anadolu ve Suriye tarafına sevk edilmişlerdir.⁷⁶ Hatta bunlardan bazıları, Berlin Antlaşması'ndan sonra Rumeli'deki topraklarına geri dönmek istemişlerse de, buna katiyetle izin verilmemiş ve ilk hicretleri sırasında Rumeli'de verilmiş olan araziler, Anadolu'da ikinci defa verilmiş olan araziler ile mübadele edilmiş sayılarak⁷⁷, Rumeli ile alakaları kesilmeye

⁶⁸ Ülküsal, *age.*, s. 39.

⁶⁹ Ülküsal, *age.*, s. 41-42.

⁷⁰ Gözaydın, *age.*, s. 93-94.

⁷¹ Tercüman-i Hakikat, Nr. 6233-1033, 22 Ağustos 1314 (3 Eylül 1898)

⁷² Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, (Çev: Halim İnal), E yayınları, İstanbul 1975, s. 223-225.

⁷³ Gözaydın, *age.*, s. 93-94.

⁷⁴ BOA, Dahiliye Sicil-i Nüfus, Tahrirat (DH-SN-THR), Nr. 73/122.

⁷⁵ Basiret, Nr. 2392, 24. RA. 1295 (4 Mayıs 1878).

⁷⁶ Rumeli, Nr. 273, 24. L. 1295 (21 Ekim 1878).

⁷⁷ BOA, İMM, Nr. 2926.

çalışılmıştır. Bu hususta son derece kararlı görünen ve bazı önlemler almaya ihtiyaç duyan Babiâli, Rumeli'den Çerkez göçmeni sevk edilen Anadolu vilâyetlerine çoğu defa talimat göndererek bunların kesinlikle bir daha geri dönmelerine izin verilmemesini istemiştir. Ayrıca vapur şirketleri de uyarılmış ve Rumeli iskelelerine Çerkez göçmeni taşımamaları istenmiştir.⁷⁸ Babiâli'nin bu tutumunun asıl sebebi, daha 1878 İstanbul Konferansı sırasında Büyük Devletlerin, Rumeli havalisinde bulunan Çerkezlerin Anadolu'ya göçürülmelerini istemeleri olmuştur.⁷⁹ II. Abdülhamid, Rumeli havalisinde dağınık halde bulunan Çerkezlerin Vidin'den İzvornik kasabasına ve oradan da Sava Nehrine kadar uzanan bir hat üzerinde, askerî bir kordon teşkil edecek şekilde iskân olunmalarını istemiştir.⁸⁰

Selânik iskelesinde toplanan Çerkezler, bulunabilen posta vapurları ile ilk fırsatta Mersin iskelesine sevk edilerek⁸¹ Aydın, Adana, İskenderun ve Suriye havalisinde iskân olunmuştur. Varna iskelesinde toplananlar, ilk günlerde, buraya gönderilen vapurlarla İstanbul'a taşınmışlarsa da 1878 Martı'ndan itibaren başta Samsun, Sinop ve Akçaşehir olmak üzere Batı Karadeniz'de iskeleleri bulunan şehirlere çıkarılmıştır. Buralarda bir iki gün bekletilen göçmenler, hemen arkasından daimi iskân bölgelerine sevk edilmiştir.⁸²

Bu gelen göçlerden Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı Salihli Kazası İhsaniye Karyesine 30 hane, Teşvikiye Karyesine 35 hane, Orhaniye Karyesine 35 hane⁸³ toplam olarak yaklaşık 500 Çerkez göçmen iskân edilmiştir. Ayrıca aynı dönemde Saruhan Sancağı Palamut Nahiyesi Osmaniye ve Kavakdere köylerine Çerkez göçmen yerleştirilmiştir.⁸⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin başlarında, Ruslardan gördükleri mezalim ile Karadeniz sahillerine yığılmaya başlayan binlerce biçare Çerkez, bulabildikleri vasıtalarla İstanbul'a gelmeye başlamış ve 1878 sonlarına kadar İstanbul'a gelenlerin sayısı 50.000 nüfusu bulmuştur.⁸⁵

Genellikle deniz yolu ile İstanbul'a gelen ve burada kurulan geçici iskân merkezlerinde toplanan Çerkezler, daha sonra daimi iskân merkezlerine sevk ediliyorlardı. Ancak kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyerek, ekseriya Biga ye Balıkesir tarafında yerleşmek istemeleri, zaman zaman bunların İstanbul'da yığılmalarına sebep olmuştur. Bu gibi durumlarda, şehir içinde asayişin bozulmasına neden oldukları gibi aynı zamanda kendilerinin de sefil ve perişan olmalarına yol açabiliyordu. Meselâ, 1883 Kasım'ında Humbarhâne'de geçici olarak ikâmet eden göçmenlerden bazılarının uygunsuz birtakım hareketlerde bulunacaklarının duyulması üzerine, üç-beş Çerkez'in bir arada dolaşması yasaklanırken, burada bulunanların da bir an evvel Samsun, İzmit, Yalova, Biga, Bandırma ye Beyrut tarafına sevk edilmelerine karar verilmiştir.⁸⁶

İstanbul'da yığılmayı önlemek amacıyla alınan bir başka tedbir de İstanbul'a gelen Kafkas göçmenlerinin giriş izinleri kontrol edildikten sonra, karaya çıkarılmaksızın ya geldikleri ya da idâre-i Mahsusa'dan temin olunacak olan vapurlarla doğrudan doğruya daimi iskân bölgelerine sevk edilmeleri olmuştur.⁸⁷ Ancak ilk günlerin dışında, posta vapurları ile gelenlerin sayısı, ekseriya beş-on hâneyi geçmediğinden, bunlardan çoğunun doğrudan doğruya sevkleri mümkün olmamış ve Anadolu

⁷⁸ BOA, **Ayniyat Defteri (AD)**, Nr. 1151, s. 271; Şimşir, **age.**, C. II, s. 250, Vesika Nr. 67.

⁷⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, C. II, İstanbul 1326, s. 324-325.

⁸⁰ BOA, **Yıldız Esas Evrakı (YEE)**, Nr. 18-553/140-93-34.

⁸¹ **Rumeli**, Nr. 258, 30. C. 1295 (19 Haziran 1878).

⁸² BOA, **AD**, Nr. 81, s. 60; İpek, **age.**, s. 37-38.

⁸³ İpek, **age.**, s. 183.

⁸⁴ İpek, **age.**, s. 184.

⁸⁵ BOA, **YA-Hus**, Nr. 255/64, lef. 6.

⁸⁶ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1878-1890)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 6, Samsun 1991, s. 113-114.

⁸⁷ BOA, **İrade-i Hariciye (İH)**, Nr. 20566, lef. 3.

Kavağı'nda bina veya çadırlarda birkaç gün bekletildikten sonra, bulunabilen posta vapurları ile daimi iskân bölgelerine sevk edilmeleri yoluna gidilmiştir.⁸⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle artan göçmenlerle ilgili kanunları tefsir etmek üzere 17 Cemaziyelahir 1295 (18 Haziran 1878)'de "İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu"⁸⁹ kurulmuştu. Komisyonun kuruluşu, teşkilatı ve görevleriyle ilgili bir talimatname düzenlenmiştir. Bu talimatname beş fasıl, bir ilave ve bir sonuç kısmıyla toplam 48 maddeden oluşmaktadır. Kuruluşunun 8. maddesinde de belirtildiği gibi, bu komisyon Cuma günleri hariç haftanın her günü toplanarak her türlü muhaceret işini yürütmekle görevlidir.⁹⁰

İdare-i Umûmiyye-i Muhacirîn Komisyonu başkanlığı görevini kuruluşundan itibaren, 1894 yılına kadar sırasıyla, Sadık Paşa (1878), Naşit Paşa (1878), Feyzi Paşa (1878), Emin Paşa (1878-1879), İsmail Paşa (1879), Mazhar Paşa (1879), Yusuf Rıza Paşa (1880-1894) yürütmüşlerdir.⁹¹ İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu, 19 Eylül 1894 tarihinde, ülkeye gelen göçmen sayısındaki azalma sebebiyle lağvedilmiştir. Göçmen işlerinin bundan böyle Dahiliye Nezareti ile Şehremaneti'nin birlikte yürütmesine karar verilmiş, komisyonun personeli ise Sadarete, Dahiliye Nezareti'ne, Şehremaneti'ne ve ihtiyaç duyulan yerlere görevlendirilmiştir.⁹² İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu'na bağlı olarak biri İdare-i Umur-u Hesabiye ve diğeri İdare-i Umur-u İslamiye adıyla iki merkez şube bulunacaktır. Bununla beraber kuruluşunun ikinci maddesinde belediyeler nezdinde 20 şubenin açılması öngörülmüştür. Bu çerçevede göçmen sevk edilen vilâyet merkezlerinde birer taşra teşkilatı ve buna bağlı livâ veya kaza merkezlerinde de birer şubesi kurulmuştur.⁹³

Bu arada 1878 yılında II. Abdülhamit başkanlığında Yıldız Sarayı'nda "Umur-u Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu gibi daimi bir komisyon olmayıp ihtiyaç halinde toplanan bir komisyondur. Görevi, göçmenlerin iskân ve iâşe işleriyle ilgili genel kararlar almak, göçmenlerin memleketlerine veya Anadolu'ya sevkleri sırasında iskân mahallerini tespit etmektir.⁹⁴ Komisyonun başkan yardımcısı, Hazine-i Hassa Nazırı Said Paşa idi. 10 üyesi bulunan komisyonun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu yoğunlaşan göçmen hareketlerinin hafiflemesi üzerine lağvedildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Osmanlı ülkesine Kuzey Kafkasya'dan 500.000 göçmen gelmiştir.⁹⁶ Rusya'nın bir müddetten beri rafa kaldırmış olduğu Kafkasya'nın Karadeniz sahillerine ve buraya yakın iç bölgelerine Kazak göçmenleri yerleştirme projesini, 1888 yılında yeniden ele alarak aynı konuda bazı yeni projeler üzerinde çalışmaya başlaması, Kuban Çerkezlerini oldukça rahatsız etmiş ve yeni bir göç hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Meselâ, 1888 yılında Kuban havâlisinde yürürlüğe konulan bir projeye göre Karadeniz sahillerinde bulunan 337.000 desyatınlik (367.330 hektar) araziden yalnızca 6000 desyatını (6540 hektar) ziraata ayrılmıştı. Bu arazinin de 9'da 8'i bağcılığa ve çiçekçiliğe tahsis edilmiş, geri kalan 331.000 desyatınlik arazi ise tarla ve meraya tahvil edilerek, buralar Don Kazaklarına tahsis olunmuştu. Güya Kazak göçmenler yerleştirilmek suretiyle buralar, mamur hale getirilip şenlendirilecekti.⁹⁷

⁸⁸ İpek, *agm.*, s. 114.

⁸⁹ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 2

⁹⁰ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 3; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (H. 1295/M. 1878), s. 222.

⁹¹ BOA, *İD*, Nr. 6508; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, (H. 1312/M. 1894), s. 486; Saydam, *age.*, s. 107-109

⁹² BOA, *Yıldız Tasnifi-Sadaret Resmi Maruzatı (YA-Res)*, 72/12.

⁹³ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 2.

⁹⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, s. 73.

⁹⁵ İpek, *age.*, s. 74.

⁹⁶ Kafli, *age.*, s. 19.

⁹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, Nr. 3043, 20 Temmuz 1304 (1 Ağustos 1888).

Kuban havalisi Çerkezlerinin topraklarına sinsice el konulmak suretiyle buralara Don Kazaklarının yerleştirilmesi ve Çerkezlerin asimilasyon politikası ile karşı karşıya kalmalarından hemen sonra, 1889 Şubatı'nda Kafkasya İslam ahâlisinden 666 hâne halkı adına, vekilleri aslan ve İsmail imzaları ile Babıâli'ye yapılan yazılı bir müracaatta, kendilerinin Osmanlı topraklarına iltica etmelerine izin verilmesini talep etmektedirler.⁹⁸

Konuyu Hariciye Nezâreti ile muhabere eden Muhacirîn Komisyonu, bunların daha önce boş arazi olduğu tespit edilen Erzurum, Van ve Hakkari havalisinde yerleştirilmelerine karar vererek bu yoldaki bir teklifi Hükümet'e sunmuştur. Ancak Meclis-i Vükelâ'dan alınan cevapta ise Erzurum, Van ve Hakkari civarında iskân edilecek olanların, Kuban havalisinden gelecek olan Çerkezlerin değil, aksine yine aynı bölgeden gelecek olan Nogayların olduğu kaydedilerek adı geçen Çerkez göçmenlerin mezkûr yerlerin dışında ve Anadolu'nun münasip bir yerinde yerleştirilmelerinin daha münasip olacağı bildirilmiştir.⁹⁹ Ancak bu müracaatın kabul edilmesi, Kuban havalisi Çerkezleri arasında yeni bir heyecana sebep olmuş ve neredeyse, Kuban civarında yaşayan bütün Çerkezlerin mallarını mülklerini satarak Osmanlı topraklarına göç hazırlıkları yapmaya başlamalarına sebep olmuştur. Nitekim aynı yılın sonlarına doğru, Kuban Kazakları arazisi dahilinde bulunan ve vaktiyle II.Katerina adına kurulmuş olan Yekaterinodar (Grosnodar) ve Labinsky nahiyelerine bağlı bazı Çerkez köylerinden 24.000 aile Osmanlı topraklarına göç etmeye karar vererek, Moskova'dan gerekli izni almıştır.¹⁰⁰

Babıâli'ye yapılan müracaat kabul edilmiş olmalı ki adı geçen göçmenlerin iskân olunacakları mahalleri tespit etmek üzere toplanan Meclis-i Vükelâ, Muhacirîn Komisyonu 'nun önerisi ve daha önce Dahiliye Nezâreti tarafından benimsenmiş olan teklif uyarınca bunların Aydın, Konya, Ankara ve Adana vilâyetleri dahilinde bulunan toplam 335.078 dönüm boş arazide yerleştirilmelerini kararlaştırmıştır. Yine bu kararlara göre, göç etmeyi düşünen Kuban Çerkezlerinin önce vekilleri getirtirilecek ve bunlara teklif olunacak olan araziler gösterilecektir. Vekiller, kendilerine gösterilen arazilerden birini beğenerek geri döndükten sonra, bunların muhaceretlerine izin verilecektir. Ayrıca Trabzon'dan Kuban havalisine gönderilecek olan memurlar vasıtasıyla bunların kesin nüfusları ve nakledilecekleri iskeleler tespit edilecektir.¹⁰¹

Bu konuda alınan kararlar, Rus sefâreti ile temasa geçilerek günü gününe Rusya'ya bildirilmiş, Rusya da bu iş için hususi olarak General Malahama'yı görevlendirerek İstanbul'a göndermiştir. Malahama'ya Kuban Çerkezlerinin sahil bölgelerinde iskân edilip edilemeyeceği sorulduğunda "*Bunların yirmi-otuz seneden beri öyle sahil yerlerde ziraatle meşgul ve alışmış*"¹⁰² oldukları cevabı alınmıştır.

General Malahama'dan alınan bu cevaba göre, adı geçen Çerkezler, 1860-1864 yılları arasında dağ köylerinden çıkarılarak Kuban havalisine sürgün edilen Çerkezler olduğu anlaşılmaktadır. Durumu bir kere daha gözden geçiren Meclis-i Vükelâ, Kuban havalisinden gelecek olan göçmenlerin İstanbul'da karaya çıkarılmaksızın, ya geldikleri vapurlarla doğrudan doğruya, ya da İdâre-i Mahsusa'dan temin edilecek olan vapurlara aktarma yapılmak suretiyle Mersin iskelesine çıkarılmalarını ve bunların öncelikle Adana vilâyeti dahilinde, buradaki boş araziler dolunca da sırasıyla Konya ve Ankara vilâyetlerinde yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁰³

Ancak daha önceki yıllarda iskân olunan Kafkas göçmenlerinin, Hükümet tarafından gösterilen arazilerde yerleşmeyerek, diledikleri yerlerde yerleşmek, askerlik ve vergi vermek gibi yükümlülükleri reddetmek, hatta yerleştirildikleri mahallerin etrafındaki yerli ahâliyi rahatsız ederek topraklarından

⁹⁸ BOA, İMM, Nr. 4686; MV, Nr. 50, s. 51.

⁹⁹ BOA, YEE, Nr. 33-93-553/27; BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

¹⁰⁰ BOA, İMM, Nr. 4686; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

¹⁰¹ BOA, İMV, Nr. 50, s. 51; BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10.

¹⁰² BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10.

¹⁰³ BOA, İMM, Nr. 4686; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

sürmek gibi bazı güçlükler çıkardıkları görüldüğünden, aynı gailelerle karşı karşıya kalmamak için bu sefer işi sıkı tutmak isteyen Meclis-i Vükelâ, Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın riyasetinde Evkaf, Ticaret ve Nafia Nazırlarından oluşan bir komisyon teşkil ederek, konu ile ilgili bir lâyiha hazırlanmasını istemiştir. General Malahama'nın görüşlerine de başvurularak hazırlandıktan sonra Meclis-i Vükelâ tarafından da onaylanan bu lâyhada özetle şu görüşlere yer verilmiştir:

Muhacirlerin, hükümet tarafından gösterilen yerleri beğenmeyerek diledikleri yerlerde yerleşmeye teşebbüs etmelerine ve muafiyet sürelerinin dolmasından sonra asker veya vergi vermemeye kalkışmalarına ya da iskân olundukları mahallerdeki kadim ahâliyi yerlerinden sürerek topraklarına el koymalarına katiyetle izin verilmeyecektir.

Muhacirin Komisyonu'ndan alınan bilgiler doğrultusunda iskân olunmaları kararlaştırılan Konya, Adana ve Ankara vilâyetlerinde ilaveten gerektiğinde Hüdavendigâr, Aydın, Kastamonu ve Halep vilâyetlerine de bir o kadar göçmen sevk edilmelidir.

Bu vilâyetlerde bulunan boş arazileri daha önceden gördükten sonra, içlerinden uygun buldukları mevkilerden birisini seçerek, göç edecek olanlara, daha önceden ona göre malumat vermek üzere, adı geçen muhacirlerin vekilleri getirilmelidir. Daha sonra, bunların sağlıklı bir biçimde nakledilebilmeleri için, hem Osmanlı hem de Rus Hükümetleri tarafından yeteri kadar memur tayin edilmelidir. Nihayet göçe karar veren muhacirler, bu memurların nezâretinde tahsis olunacak olan vapurlara kafile kafile bindirilerek, iskân olunacakları yerlere en yakın olan iskelelere, doğrudan doğruya sevk edilmelidirler.

*Göç etmek arzusunda bunların on sene askerlikten ve iskân tarihlerinden itibaren de 6 sene vergiden muaf tutulmaları uygun görülmüştür.*¹⁰⁴

Ancak göç arzusunda olan Kuban havalisi Çerkezlerinin, yukarıdaki şartları pek beğenmedikleri ortaya çıkmaktadır. Zira 24.000 hâne halkından sadece 2000 hane kadarı göçe kesin olarak karar verirken diğerlerinin ise göçten vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nihayet yapılan tahkikat sonunda Kuban havalisinden göç etmeye kesin olarak karar verenlerin 9.100 nüfustan ibaret oldukları ve bunların 4 Temmuz 1890 tarihinde çıkarılan bir irade ile, Adana ve Konya vilâyetleri dahilinde yerleştirilmelerine karar verilmiştir.¹⁰⁵

Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması (24 Nisan 1877) ve Rus kuvvetlerinin Temmuz 1877'de Tuna'yı aşarak ilerlemeleri üzerine, daha önce Çerkezlerin yoğun olarak yerleştirildikleri Tuna boyları ve Dobruca da istilaya uğradı.¹⁰⁶ Türk donanmasının himayesi altında Kafkasya kıyılarında müşterek harekate girişileceği korkusu, Kafkasya'daki Rus stratejisinin çok ihtiyatlı tertip edilmesine sebep oldu. 93 Harbi'nde Türkler ile Kuzey Kafkasyalılar arasındaki dayanışma ve ortak askeri hareket, Rusları zor durumda bıraktı. Özellikle Abazaların yardımları büyük oldu. Türkiye'ye göç etmiş olan Çerkezler de bu harekate katıldılar.¹⁰⁷

Rumeli'de bir taraftan Rusların diğer taraftan da ayaklanmış olan Bulgarların Müslüman halka (Türkler, Dobruca'da yerleşmiş olan Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkezler) şiddetli davranışları, evlerini yıkmaları ve bazılarını öldürmeleri büyük bir paniğe, sonuçta top yekûn bir göç hareketine yol açtı. Yollara dökülen yüz binlerce nüfus, bir an önce Edirne'ye ve İstanbul'a ulaşmaya çalışıyordu. Kara yolundan göç edenlerin büyük kısmı Edirne ile İstanbul arasına yığıldılar. Bunların sayısı Mart 1878'de

¹⁰⁴ BOA, İMV, Nr. s. 52, S. 50/1;

¹⁰⁵ BOA, İMM, Nr. 4851.

¹⁰⁶ Habıçoğlu, *age.*, s. 81-82.

¹⁰⁷ Allen - Muratoff, *age.*, s. 105.

300.000 civarında idi Bu göçlerin en yoğun olduğu dönem ise 1878-1880 yıllarıdır.¹⁰⁸ Ayrıca Varna ve Rusçuk limanlarından gemilerle alınan binlerce göçmen Anadolu ve Suriye taraflarına sevk edildi. Bunların büyük bir kısmı Çerkezlerden ibaret gibi görünmektedir. Bu şekilde 1859-1864 yılları arasında Rumeli’de yerleştirilmiş olan 175.000’den fazla Çerkez bu kez Anadolu, Suriye, Filistin ve Lübnan’a nakledilmiştir.¹⁰⁹ Sonuç itibarıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırası ve sonrasında resmi istatistiklere göre Anadolu’ya gelen göçmen sayısı yaklaşık 1.000.000 kişidir.¹¹⁰

Bu göçlerle önemli ölçüde Saruhan Sancağı’na gelenler olmuştur. Öyle ki 1877-1878’de Saruhan Sancağı’nda 84.522 olan nüfus, 1881/1882-1893 verilerine göre 346.955’e ulaşmıştır.¹¹¹ 15 yıl içerisinde Saruhan Sancağı nüfusunun dört katına çıktığı görülmektedir. Bu artışın, normal nüfus artışının ötesinde Kırım - Kafkasya ve Balkan göçlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırası ve sonrasında Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı ülkesine göç etmek isteyenler sadece Türk ve Müslümanlardan ibaret değildi. Aynı dönem içerisinde sayıları çok fazla olmamakla birlikte başta Museviler olmak üzere, Müslüman olmayanların da göç istekleri olumlu karşılanmış ve göçlerine izin verilmiştir.¹¹²

Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Daimi iskân mahallerine sevk edilen göçmenlerin yol masrafları ile, yolcuları süresince ihtiyaç duydukları tayinât bedelleri devlet bütçesinden karşılanmıştır.¹¹³ İskân olunacakları mahalle geldikten sonra da tahrirleri yapılarak maddî durumlarına göre tayinât alıp almayacakları yeniden tespit edilmiştir. Fukara olanlara belli bir süre için yevmiye ya da nân-ı aziz adı altında nakdî veya aynî yardımlar sürdürülmüştür. Bunlardan nân-ı aziz, daha çok evlerine yerleştirilen göçmenlerin, ilk hasat mevsimine kadar aldıkları aynî yardımlardır. Fakat her gün köylere ekmek dağıtmak mümkün olmayacağından, ekseriyetle bedeli, nakdî olarak ödenmiştir.

1861 yılında alınan bir kararla hasta göçmenlerin tedavi masrafları ve ilaç paralarının Mekteb-i Tıbbiye tarafından belirlenmiş olan bedeller üzerinden hazine tarafından karşılanacağı bildirilmiştir.¹¹⁴

İskân işinde takip edilen son safha ise hâneleri teslim edilen göçmenlere arazi dağıtılmasıdır. 1878 öncesi neşredilen talimatnâmelerde, hâne başına dağıtılacak arazi miktarı hakkında herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, bunların münbit ve mahsuldar olması hükme bağlanmıştır.¹¹⁵ Arazi dağıtımının, boş arazilerin durumu ve coğrafi şartlara bağlı olarak mahalli idarelerin takdirine bırakıldığı anlaşılmaktadır.

1878 talimatnâmesinde ise, köy ve kasabalarda boş durumda bulunan mirî, metruk veya mevkuf arazilerden lüzumu miktar yer gösterileceği hükme bağlanmıştır.¹¹⁶ Ancak bu talimatnamede de miktar konusunda bir kayda rastlanmamaktadır.

Diğer yandan, göç meselesinin başından beri arazi dağıtılan göçmenlere, her hâne için bir çift öküz, çift edevâtı ve tohumluk zahire dağıtılmıştır. Bütün bunlardan sonra, ilk hasatla birlikte

¹⁰⁸ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996, s. 75.

¹⁰⁹ Habiçoğlu, **age.**, s. 82-83

¹¹⁰ Shaw, **age.**, s. 153; Berkok, **age.**, s. 528.

¹¹¹ Karpat, **age.**, ss. 159-162.

¹¹² Erkan, **age.**, ss. 75-77.

¹¹³ BOA, **İMM**, Nr. 2786; BOA, **İD**, Nr. 22622.

¹¹⁴ BOA, **İD**, Nr. 32241.

¹¹⁵ BOA, **İD**, Nr. 2262; 30579.

¹¹⁶ 1878 tarihli “İskân-ı Muhacirîn Talimatnâmesi, Md. 29, Bk. İpek, **age.**, s. 214.

göçmenlerin daimi iskânlarının tamamlandığı kabul edilerek hicretlerinden beri kendilerine verilmekte olan yevmiye veya nân-ı aziz gibi yardımlar kesilmiştir.¹¹⁷

Göçmenlere Tanınan Muafiyetler

1856 senesinde çıkarılan bir irâde ile Osmanlı Devleti'ne göç eden göçmenlerin geldikleri günden itibaren askerlikten 25 sene, daimi iskân edildikleri günden itibaren de 10 sene müddetle vergilerden muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır.¹¹⁸ Ancak zamanla muafiyet sürelerinde değişiklikler yapılmıştır. Nitekim *ağnam rûsûmu* H.1281 yılından itibaren alınması kararlaştırıldığı halde, bu verginin H.1282'den itibaren alınacağı Saruhan Sancağı'na gönderilen belgeden anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Yine 93 Harbi esnasında, çift ve çubuğunu bırakarak göç edenlere 10, barış devrinde mülklerini satarak gelenlere de 6 sene askerlik muafiyeti tanınmıştır. Keza aşarda ise bu muafiyet süresi 3 yıl olmuştur.¹²⁰

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım ve Kafkasya'dan iki dönemde Osmanlı ülkesine hızlı bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu iki dönemden birincisi 1853-1856 Kırım Savaşı ve sonrası; ikincisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir.

Bu dönemlerde Osmanlı'ya göç hareketlerinin hemen hepsine sebep olan ülke Rusya'dır. Rusya, güçlü bir donanmaya sahip olmadığı için Batı Avrupa ülkelerinin aksine sömürgecilik hareketlerini coğrafyasının devamı olan ülkeleri istila ederek sürdürmüştür. Bu çerçevede Kırım ve Kafkasya'yı işgal ederek buradaki halkları göçe mecbur etmiştir.

1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin hemen hemen yarısına yakınının yerleştirildiği Rumeli Vilâyeti'nin önemli bir kısmının 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında işgale uğraması ile yeni büyük bir göç hareketi başlamıştır. Bu göçmenlerin bir kısmı Balkanlarda kalan Türk topraklarına yerleştirilirken önemli bir kısmı ise Edirne, Aydın, Ankara, Kastamonu ve Hüdavendigâr vilâyetlerine yönlendirilmiştir. Böylece daha 20 yıl önce yerleştirilen Kırım ve Kafkasya göçmenleri, henüz huzur ve refaha kavuşmaya başladığı bir dönemde tekrar sefalet ve perişanlık içerisinde Anadolu'ya göç etmeye mecbur kalmışlardır.

1850-1900 tarihleri arasında Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 3 milyon civarında göçmen gelmiştir. Bu bölgelerden gelen göçmenlerin dil, örf, adet ve gelenekleri farklılık gösterdiğinden, Anadolu'ya uyum göstermeleri oldukça zor olmuştur. Uzun süre intibak sıkıntısı yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti, bu göçmenlerin bir kısmını yeni yerleşim birimlerine iskân ederken, bir kısmını da azar azar mevcut yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Göçmenlerin çok azı köy ve kasabalara dağıtılabilmiş, büyük çoğunluğu yeni kurulan köylerde toplu olarak yerleştirilmiştir. Göçmen iskânı sebebiyle pek çok yeni yerleşim merkezi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, henüz mevcut şehir ve köylerdeki altyapı meselelerini çözememişken bir de bu yeni göçmen yerleşim yerleri problemi ortaya çıkmıştır.

Göçmenler metrûk veya boş arazilerde yerleştirildiklerinden, bu yerlerin üretime kazandırılması ülke ekonomisi açısından faydalı olmuştur. Anadolu'ya gelen göçmenlerden bazıları, eski varlıklarının bir bölümünü altın ve kıymetli eşyaya dönüştüren eşraf kesimi idi. Bunlar getirdikleri serveti yeni

¹¹⁷ BOA, İMM, Nr. 962, lef. 2; 2786, lef. 2; İMV, Nr. 22848, lef. 5

¹¹⁸ BOA, İMM, Nr. 266, lef. 1.

¹¹⁹ BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MMD), Nr. 13573, s. 1.

¹²⁰ İpek, age., s. 220-224.

yerleştikleri yerlerde ticaret ve sanayi alanlarına yatırarak Müslüman orta sınıfın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Göç hareketleri Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla malî yük getirmiştir. Özellikle savaş zamanında gelen göçmenler, hemen hemen bütün mallarını bırakarak göç etmişlerdir. Göçmenlerin ulaşım masrafları ile başlayan ekonomik harcamaları; yiyecek, içecek ve iskân giderleri ile büyük boyutlara ulaşmıştır. Zaten büyük açıklar veren Osmanlı maliyesi, göçmenlerin getirdiği maliyet ile oldukça büyük iktisadî sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır.

Bununla beraber asıl yükü çeken yerli ahali olmuştur. Çünkü göçmen kabileleri arttıkça devlet yetişemez hale gelmiş ve yerli halka müracaat edilmiştir. Zaten çok iyi durumda olmayan halk, her şeye rağmen gelen göçmenlere yardım elini uzatmaktan geri durmamıştır.

Göçmen hareketlerinden en fazla etkilenen şüphesiz göçmenlerin kendileri olmuştur. Anadolu'ya gelen göçmenler, bazen umduklarını bulamamışlardır. Yapılan yardımlar zaman zaman yetersiz kalmış, tahsis edilen araziler ihtiyaca cevap verememiştir. Verilen arazilerin bataklık ya da bataklık yakınında olmasından dolayı sıtma hastalığı yüzünden kimi zaman toplu ölümler yaşanmıştır. Ayrıca zor şartlarda aslî vatanlarını terk etmek zorunda kalan göçmenler göçler sırasında da açlık, kıtlık, salgın hastalıklar gibi sebeplerden ötürü önemli miktarda nüfus kaybı yaşamıştır. Bu rakamın sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 500.000 civarında olduğu iddia edilmektedir.

İskân ile sağlanan şartların yeterli olmamasından dolayı göçmenlerden bazıları başka vilâyetlere, bazıları da geldikleri yerlere geri dönmüşlerdir. Zaman zaman yaşanan problemlere rağmen Osmanlı Devleti, ülkesine gelen göçmenleri, hukukî olarak kendi vatandaşlarından ayrı tutmadığı gibi tanıdığı imkân ve muafiyetler sayesinde rahat bir iskân süreci yaşatmıştır. Göçmenler, uzun sürede de olsa Osmanlı insanı ile bütünleşmiş ve Anadolu'nun sosyal yapısının kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. Göçmenlerin Osmanlı ülkesine gelişi ile birlikte Anadolu nüfusunda önemli bir artış olmuştur. Bu nüfus artışı ile daha homojen bir yapı oluşmuş, böylece Anadolu'nun demografik yapısını olumlu yönde etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde, hemen her bölgeye az ya da çok göçmen yerleştirilmiştir. Yoğun bir şekilde göç alan bölgelerden biri de Aydın Vilâyeti'dir. Manisa, Aydın, İzmir, Denizli Menteşe Sancaklarını kapsayan Aydın Vilâyeti, 1850-1900 yılları arasında göç hareketlerine en fazla sahne olan vilâyetlerden biridir.

Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na adı geçen yıllar arasında Kırım ve Kafkasya'dan 20.000 kadar göçmen yerleştirilmiştir. Göçmen hareketleri bu dönemde Manisa Sancağı nüfus yapısında önemli oranda değişikliğe yol açmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan yerleştirilen göçmenler arasında Tatar, Çerkez ve Çeçen gruplar ilk sırayı almaktadır.

Göçmen hareketlerinin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları, uzun vadede ortaya çıkan bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzden 1850-1900 yılları arasında Osmanlı ülkesi ve Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na gelen göçmen hareketlerinin sonuçlarını tespit etmek, her toplumsal olayda olduğu gibi çok zordur. Buna rağmen yoğun göçlerin Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve demografik yapısında önemli değişiklikler meydana getirdiği bir gerçektir.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Ayniyat Defterleri
2. Babiâli Evrak Odası Tasnifi
3. Dahiliye Nezareti Tasnifi
 - a) Evrak Odası Tasnifleri
 - b) Şifre Kalemi Tasnifi
 - c) Sicil-i Nüfus
4. İrade Tasnifi
 - a) İrade-i Dahiliye Tasnifi
 - b) İrade-i Hariciye Tasnifi
 - c) İrade-i Hususiye Tasnifi
 - d) İrade-i Meclisi Mahsus Tasnifi
 - e) İrade-i Meclis-i Umûmi Tasnifi
 - f) İrade-i Meclis-i Vâlâ Tasnifi
 - g) İrade-i Şura-ı Devlet Tasnifi
5. Maliyeden Müdevver Defterler
6. Yıldız Tasnifi
 - a) Yıldız Sadaret Hususî Maruzat
 - b) Yıldız Sadaret Resmî Maruzat
 - c) Yıldız Esas Evrakı

II- Süreli Yayınlar

A-Düstur I.Tertib

B-Salnameler

- 1- Devlet Salnameleri 1263, 1264, 1265, 1267, 1269, 1270, 1271, 1272, 1274, 1278, 1282, 1284,1285, 1295, 1296, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1324, 1326.
- 2- Aydın Vilâyeti Salnameleri 1296, 1300, 1304, 1305, 1306, 1310, 1317 1320 1326.

C-Gazeteler

- 1- Basiret (İstanbul)
- 2- Takvim-i Vekayi
- 3- Tercüman-ı Ahval (İstanbul)
- 4- Tercüman-ı Hakikat (İstanbul)

III. Araştırma Eserler

- 📖 Ağanoğlu, H.Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: GÖÇ*, İstanbul 2001.
- 📖 Allen, W.E.D.-Paul, Muratoff, *Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.
- 📖 Baddeley, John F, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Ankara 1989.
- 📖 Bala, Mirza, “Çerkezler”, *İA*, C. III, İstanbul 1963.
- 📖 Bala, Mirza, “Karaçay ve Balkarlar”, *İA*, C.VI, İstanbul 1965.
- 📖 Bala, Mirza – Halil İncalcık, “Kırım”, *İA*, C.VI, İstanbul 1965.
- 📖 Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul 1954.
- 📖 Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.
- 📖 Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.
- 📖 Cabağı, Vassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.
- 📖 Çanak, Ahmet Fahri, *Kafkaslardan Uzunyaylaya*, Ankara 1969.
- 📖 Ekrem Mehmet Ali, “Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri”, *VIII.Türk Tarih Kongresi*, C. II, Ankara 1983.
- 📖 Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966.
- 📖 Erkan Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.
- 📖 Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.
- 📖 Gözaydın, Ethem Fevzi, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948.
- 📖 Güsar, Tamar, “Kuzey Kafkasyanın Politik Durumu”, *Kafkasya Kültürel Dergi*, S. 3, Ankara 1964.
- 📖 Habiboğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1983.
- 📖 Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.
- 📖 Halkın, Leon E, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1989.
- 📖 HIZAL, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, Ankara 1961.
- 📖 Hüttheroth, Wolf-Dieter, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Gottingen 1968.
- 📖 Işıltan, Fikret, “Şeyh Şamil”, *İA*, C.XI, İstanbul 1970.
- 📖 İpek, Nedim, “Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6'dan ayrı basım, Samsun 1991.
- 📖 İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- 📖 Kaflı, Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 1966.
- 📖 Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831*, Ankara 1943.
- 📖 Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, VII, VIII, Ankara 1983.
- 📖 Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.
- 📖 Karpat, Kemal, “Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Yayınlarından, Ankara 1992.
- 📖 Kundukhov, Musa, *Genaral Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978.
- 📖 Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1194, Ankara 1990.
- 📖 Luraghi, Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, (Çev: Halim İnal), E yayımları, İstanbul 1975.
- 📖 McCarthy, J, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998.
- 📖 Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. II, İstanbul 1326.
- 📖 Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1856-1876*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992.
- 📖 Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.
- 📖 Sedes, İ.Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, C. II, İstanbul 1987.
- 📖 Şentürk, Hüdayi, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.
- 📖 Shaw Stanford J.- SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, İstanbul 1983.
- 📖 Tutum, Cahit, “1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Ankara 1992.
- 📖 Ülküsal, Müstecip, *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1987.
- 📖 Yüksel Hasan, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, S. 5, Ankara 1994.

KÜLTÜREL ALANDA KÜRESEL – YEREL İLİŞKİSİ

The Global - Local Relation in Cultural Sphere

Dilek Ç. YEŞİLTUNA*

Özet

Küreselleşme, ekonomik, sosyal, politik ve kültürel değişmeyi içeren bir süreç olarak, uluslar arası bir süreçtir. Bilim adamları arasında, küreselleşmenin ortaya çıkışı ve tanımlanması konusunda farklılıklar olsa da, onun sürekli genişleyen ve karmaşıklaşan bir etkileşim süreci olduğu görüşü yaygın olarak benimsenmektedir. Bu süreçte iki önemli yön bulunmaktadır. Biri teknoloji ve piyasa değişimlerinin yeni küresel görüntü sanayilerini ve dünya pazarlarını geliştirmesidir, diğeri ise yerel üretim ve dağıtım şebekeleri yönündeki gelişmelerdir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin farklılıkları, onların küreselleşmenin baskıcı niteliğinden farklı boyutlarda etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Bu, özellikle kültürel alanda çatışmalara, çözümlere ve gerilimlere neden olmaktadır. Bu temelde, kültürel ürünlerin yapısı ile üretme, dağıtma ve edinme koşullarındaki dengesizliklere ek olarak kültürel alandaki farklı değişme eğilimleri (küreselleşme-yerelleşme) küreselleşmede gerilim yaratan alanlardan biridir. Bu çerçevede, önemli bir ekonomik boyuta sahip olan kültürel mallar, tüm yaşamı kuşatan ürünler olmaktadır. Bu bağlamda, küreselleşmenin yapısında ve değişme eğilimlerinde kültürel, ulusal ve yerel etkileşim biçimlerinin etkili olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Küresel, Yerel, Medya, Kültürel Eserler, Kültürel Etkileşim

Abstract

Globalization, as a process which includes economic, social, political and cultural changes, is an international process. Although there are differences among scientists about its emergence and identification, it is widely accepted that globalization is an interactional process that constantly extends and becomes complicated. In this process, there are two important aspects. The first includes the development of new global “image industries” and world markets by the changes in technology and the market, the other aspect concerns the developments in the local production and distribution networks. In addition to the hegemonic quality of globalization, the difference of development levels of countries leads to a certain number of problems like conflicts, dissolution and tensions especially in cultural field. On this basis, besides the inequalities in the quality of cultural products, the condition in production, distribution and possession, various tendencies of change (globalization- localization) are among issues which create tension in globalization. In this frame, on cultural basis, cultural goods which have an important economic dimension, become products which surround our lives completely. From this aspect, it can be said that the interaction form of globalization, national and local structures has influence on the structural and development trends of globalization.

Key Words: Globalization, Global, Local, Media, Cultural Product, Cultural Market.

Giriş

Günümüzde en çok tartışma konusu olan olgulardan biri küreselleşmedir. Gerek kapsama alanının (ekonomik, siyasal, kültürel gibi) gerekse etki alanının (yerel, ulusal, uluslar arası gibi) genişliği nedeniyle, onu son onlu yıllarda yaşanan hızlı değişimin temel dayanağı yapmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

Küreselleşme ve sonuçları hakkındaki tartışmalar, çeşitli entelektüel çalışma alanlarında bir süredir devam etmektedir. (Hall, 1998, 39) Giddens'a göre küreselleşme, uzak yerleşimleri birbirine, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin sözkonusu olduğu yollarla birbirine bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması olarak tanımlanabilir. (Giddens 1994, 62)

Son dönemde yaşanan değişiklikleri “geç kapitalizm” olarak isimlendiren Jameson, yaşananları, yalnızca tekeli safhanın ötesinde yeni iş örgütlenme biçimlerinin (çok uluslu, uluslar ötesi) ortaya çıkması olarak görmemektedir. Bununda ötesinde bu değişiklikler, özünde çeşitli sömürgeci güçlerin kendi aralarında sürdürdükleri rekabetten farklı bir dünya kapitalist sisteminin görünümüdür. Jameson'a göre geç kapitalizmin genel özellikleri şunlardır: (Jameson, 1992, 20-21)

- Uluslar ötesi iş formasyonları
- Yeni bir uluslar arası iş bölümü
- Uluslar arası bankacılığın ve borsacılığın kazandırdığı baş döndürücü dinamizm
- Medyalar arası yeni ilişkilerin gelişimi
- Bilgisayarlar ve otomasyon
- Üretimin gelişmiş üçüncü Dünya Alanlarına kaydırılması ile birlikte geleneksel iş gücünün krizi
- Yuppie kesiminin ortaya çıkması ve
- Küreselleşen bir boyutta tabakalaşmanın oluşumu

Jameson'da geç kapitalizmin kültürel gelişiminin mantığı olarak tanımlanan postmodernizm, bazı kültürel değişikliklerin işaretlerini sunar. (Best- Kellner, 1998, 224). Bunlar sırasıyla şunlardır: Yüksek kültür ve aşağı kültür arasındaki katı ayrımın çökmesi; modernist eserlerin eleştirel ve yıkıcı yönlerini yitirmelerini sağlayacak şekilde kutsal patikaya dahil ve yukarıdan tayin edilmeleri; kültürün hemen hemen tümünden metalaşması ve bunun da kapitalizme meydan okurken başvurulabilecek eleştirel bir mesafenin ortadan kalkmasına yolaçması; özelliğın radikal fragmentasyonunda endişe, yabancılaşma ve burjuva bireyciliği sorunsallarının sona ermesi; tarihsel geçmiş duygusunu silen kötürümleştirici bir mevcudiyetçilik; yön duygusunun kaybına yol açan postmodern hiper-uzamın ortaya çıkmasıdır.

Eagleton, söz konusu dönemi; hizmet, finans ve enformasyon sanayilerinin geleneksel imalat sanayi karşısında zafer kazandığı ve klasik sınıf politikasının yerini dağıtık “kimlik politikaları” öbeğine bıraktığı teknoloji, tüketimcilik ve kültür sanayisinin geçici, merkezlesleşmiş dünyasını doğuran yeni bir kapitalizm biçimi olarak özetler. (Eagleton, 1996, 100)

Ekolojik, kültürel, ekonomik, politik ve sivil toplum oluşumlarını yan yana fakat birbirine indirgenmeyecek şekilde var eden ulus ötesi bir süreç olarak tanımlanabilen (Sarıbay, 2004, 19) küreselleşme, maddi-tarihsel gelişim açısından Robertson tarafından beş evrede ortaya konulmaktadır: (Robertson, 1999, 98-101).

1. Evre: Oluşum Evresi; Avrupa'da 15.yy'dan 18.yy ortalarına kadar sürmüştür. Ulus topluluklarının yavaş yavaş ortaya çıkışı ve Orta Çağın “ulus ötesi” sisteminin çöküşü.

2. Evre: Başlangıç Evresi; 18. yy ortalarından 1870'lere kadar olan dönem. Türdeş üniter devlet düşüncesindeki değişimler v.b. Uluslar arası ve ulus ötesi düzenlemeler ile iletişime ilişkin yasal sözleşmelerin ve iletişimle uğraşan aktörlerin hızla artması.

3. Evre: Yükseliş Evresi; 1870’lerden 1920’lerin ortalarına kadar süren dönem. Burada “yükseliş”, önceki dönemlerin ve mekanların giderek billurlaşan küreselleşme eğilimlerinin (altında) ulus toplumlara, (eril eğilimli) bireylere, tek bir “uluslar arası toplum” anlayışına ve giderek tekleşen ama birleşik hale gelmeyen bir insanlık anlayışına gönderme yapar. Küresel iletişimin biçimi ve hızında artış küresel yansımaların gelişimi Dünya zamanının yürürlüğe konması v.b.

4. Evre: Hegemonya için Mücadele Evresi; 1920’lerin ortalarından 1960’ların sonlarına kadar olan dönem. Yükseliş döneminin ortaya çıkardığı baskın küreselleşme sürecine ilişkin tartışmalar ve savaşlar. Milletler Cemiyetinin ardından Birleşmiş Milletlerin kurulması. Çatışan modernlik anlayışları ve ardından Soğuk – savaşın yükselmesi. Üçüncü Dünyanın netleşmesi v.b.

5. Evre: Belirginlik Evresi; 1960’ların sonunda başlayıp, 1990’larda kriz belirtileri gösteren dönem. Küresel bilincin artması. Materyalizm sonrası değerlerin vurgulanması. Soğuk savaşın sona ermesi ve “haklar” sorununun görünür hale gelmesi, yaşanan çekişmelere rağmen küresel medya sisteminin sağlamlştırılması v.b.

Küreselleşme’nin gelişmesinde, Welsh, beş faktörün önemli olduğunu ileri sürer. (Jones – Jones, 1999, 220). Bunlar; küresel pazarın doğuşu ve sermayenin küreselleşmesinin; insanların hareketlerinin küreselleşmesinin; üretimde, tüketimde ve boş zamanda enformasyon teknolojisinin öneminin; bütün gezegeni etkileyen çevresel konularla ilgili farkındalığın artışı ve politikaların, ulus – devleti öteleyen gerilmenin büyüyen farkındalığı.

Sonuç itibariyle değişmeyi getiren, insanlar ve topluluklar arasındaki işbirlikleri, çatışmaları, çelişkileri vb. içeren ve her geçen gün genişleyen ve karmaşıklaşan bir etkileşim sürecine işaret eden küreselleşme, çok yönlü bir süreçtir.

Küreselleşmenin Boyutları

Küreselleşmenin tanımlanmasında ya da var oluşun koşullarının belirlenmesinde olduğu gibi, “boyutlar” konusunda da farklı görüşler vardır. En genel ifade küreselleşme alanlarını üç başlıkta toplar. (Jones, Jones, 1999, 220-221).

İlk olarak, ekonomik alanda malların ve hizmetlerin üretimi, değiş tokuşu, dağıtımı ve tüketimi konusunda çok büyük ekonomik rekabet vardır. Pazarlar küreseldir ve ekonomistler küresel pazarı hedefler. Küresel ekonominin artan önemi, devletin rolünde değişimler ve serbest pazar ekonomisinin artan önemini ortaya çıkarmıştır.

İkinci olarak, küreselleşme süreci, politik alanı etkiler. Küreselleşmenin ulusalcılıkla ilgili iki sonucu olabileceği belirtilir. İlki, küresel kapitalizmin promosyonu ulusal sınırları zayıflatabilir. İkincisi, ulusalcılık küreselleşmenin bir sonucu olarak gerçekten güçlenmiş olabilir. Bu durumda ulusalcılık “yerel” köklere yönelen bir dönüş olarak anlaşılabilir. Ulusalcılık modernleşme ve küreselleşme akışına karşı bir direnç biçimi olabilir.

Üçüncü alan, küreselleşme ve kültürel alan arasındaki ilişki içinde ortaya çıkar. Özellikle küreselleşmenin sonuçları yerel kültürler ve kimlikler konusu içinde yer alır.

Appadurai ise, konuyu daha ayrıntılı bir biçimde inceleyerek, söz konusu alanları beş kategoride karakterize etmektedir: (Sarıbay, 2004, 42-43)

1. Etno-alan: İnsanların hareketlilik ve etkileşim (turistler, göçmenler, sürgünler v.b.) alanı.

2. Tekno-alan: Ulusal ve uluslar arası şirketler tarafından üretilen mekanik enformatik teknolojinin akış alanı.
3. Finans-alan: Uluslar arası büyüyen ve hızlanan para ve piyasa işlemlerinin akış alanı.
4. Medya-alan: Gazete, televizyon, filmler v.b. aracılığıyla, enformasyon akışının sağlandığı alan.
5. İdeo-alan: Özellikle aydınlanma kökenli ideolojilerin ve fikirlerin dayandığı kavramların (özgürlük, insan hakları, egemenlik, temsil v.b.) etkin olduğu alan.

Appadurai bu beş alanın, kültürü kendi hegomanik etkileşimleri, küresel yayılmaları ve tek biçimli etkenler yoluyla etkilemediklerini, daha çok farklılıkları, çelişkileri, karşıt eğilimleri ve 'karşıtları' yoluyla etkilediklerini iddia eder (Lull, 1995, 149-150). İletişim teknolojisi bu görüşün temelini oluşturur ve ona göre söz konusu araçlar kültürel standartlaşmadan çok kültürel çeşitliliği yaymak için işlev görür.

Küreselleşmenin Kültürel Boyutu

Son onlu yıllarda iletişim sistemlerinde bir devrim olmuştur. Otuz yıl önce küresel eğlence aracı olarak uydu yayını düşünülemezken, diğer yeni teknolojiler (kablolu yayın gibi) ve enformasyon iletişim teknolojileri kitle iletişiminin özüne dönüşmüştür. Kitle iletişim endüstrisi, küresel girişimler haline gelmiştir. Bu büyüme hem izleyici miktarı hem de küresel medya sahipliğine yönelim açısından önemlidir.

Yeni teknolojik gelişmelerin etkileşimsel kapasitesini artırması ve izleyicilerin iletim süreci üzerinde daha fazla denetim olanağına sahip olup olmadığı ya da söz konusu simgesel ürünlerin tektipleşmeyi getirip getirmediği kültürel alandaki tartışmalı konulardır.

Thompson, bugün kitle iletişim olarak betimlenen şeyin, tarihsel olarak, simgesel biçimlerin sabitlenmesi ve yeniden üretiminin yeni olanaklarını kullanmaya çalışan kurumların gelişmesi aracılığıyla ortaya çıkmış bir fenomenler ve süreçler alanı olduğunu belirtir. Bu temelde kitle iletişimin dört karakteristik özelliğini vurgular: (Thompson, 1992, 218-225)

1. İlk karakteristiği, simgesel malların kurumsallaşmış üretim ve yayımıdır. Bu simgesel biçimler çok sayıda kopyanın üretilebileceği ya da sayısız alımlayıcı için elde edilebilir olması anlamında doğaları gereği yeniden üretilebilirler. Dolayısıyla bunlar metalaşmışlardır ve satılacak nesnelere olarak ya da diğer mal ve hizmetlerin satışını kolaylaştıracak araçlar olarak işlem görürler.

2. İkinci karakteristiği, simgesel malların üretimi ve alımlaması arasındaki temel bir kopuşu kurumlaştırmasıdır. Simgesel mallar genel olarak, üretim ve dağıtım (yayımlar) mekanında, fiziksel olarak bulunmayan alıcılar için üretilir. Bunlar, sabitlendikleri ve iletildikleri teknik medya yoluyla dolaylanırlar. Bu genel olarak mesajların üreticiden alıcıya tek yönlü bir akışını içerir. Böylesi bir üretimi, iletim sürecinin getirdiği belirsizlikten kaçınmak için üreticiler çeşitli stratejiler kullanırlar. (Deneyimlere dayanma ya da piyasa araştırmaları yapma vb.).

3. Üçüncü karakteristiği, simgesel biçimlerin zaman ve mekan olarak elde edilebilirliğini genişletmesidir. Bu genişleme sadece kitle iletişimde değil kültürel iletimin tüm biçimlerinde uzam-zaman uzaklaşmasını bir derece içerir. Dahası simgesel biçimler kağıt, fotoğraf film ya da elektromanyetik kayıt cihazları gibi, görece kalıcı araçlarla sabitlendikleri için zaman içinde kullanımlarını koruyabilmektedirler. Söz konusu ürünlerin tüketilme düzeyi, bir yanıyla teknik, bir yanıyla da sosyal koşullara uygun olup olmadığına bağlıdır.

4. Dördüncü karakteristiği, kitle iletişiminin, simgesel biçimlerin kamusal dolaşımını içermesidir. Kitle iletişim kurumları, ilke olarak ürünlerini, onları alımlama koşullarına sahip herkes için üretmeleri anlamında, kamusal bir alan içinde dolaşır. Bu kamusal karakterinin bir sonucu kitle iletişimin gelişmesine kitle iletişim kurumları üzerinde devlet yetkilileri ya da diğer düzenleyici kuruluşlar adına denetim uygulama çalışmalarının eşlik etmesidir.

Tüm bu özellikler, teknolojik olanakların iletişim yapısında önemli dönüşümler yarattığını ortaya koymaktadır. İletişim ve etkileşim mekanlarının yeniden yapılanması, yeni bir iletişim coğrafyasının üretildiğini, böylece coğrafi tesadüflerin öneminin azaldığını göstermektedir.

Ortaya çıkan yeni mekansal dinamiklerin görünürde birbirinden ayrılan iki önemli yönü dikkat çeker. Bunlar iletişim politikalarını (kültür politikalarını) ve kültürel kimliklerin gelişimini önemli ölçüde etkileyecek birer faktördür.

Küresel – Yerel ilişkisi

Çağımızda, bir yandan teknoloji ve piyasa değişimleri yeni küresel görüntü sanayilerini ve dünya pazarlarını doğururken, diğer yandan görsel-ışitsel üretimin yurtsuzlaşarak uluslar arası yaygın sistemlerin geliştiği görülmektedir. Ayrıca, yerel üretim ve dağıtım şebekeleri yönünde de önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Küresellik ile yerellik arasındaki bu gerilim süreci, yayıncılıktaki ulusallığın önemini kaybetmekte olduğu ve ulusal medya sistemlerinin kamu hizmeti anlayışlarının çökmekte olduğu bir zamana denk düşer. (Morley, Robins, 1995, 18) Burada mesele, küresel ya da yerel medya meselesi değil, küresel ile yerelin nasıl eklemlendikleri meselesidir.

Gün geçtikçe daha çok küçülen, en görkemli birimlerin (ulus-toplum) giderek daha çok kültürlülüğün bugün (ya da çok etnikliğin) dışsal olduğu kadar içsel zorlamalarına maruz kaldığı birey ile kolektif benliklerin ve birey ile kolektif ötekilerin özdeşleşme koşulları her zamankinden daha karmaşık hale gelmektedir. (Robertson, 1998, 99-100). Küreselleşme, diyalektik bir süreçtir, dolayısıyla yerel oluşumlar karmaşık bağlantılar içinde etkilenme konumunda olabildiği gibi ilişkiler tam tersine yönelebilir.

Küreselleşmiş toplumsal ilişkilerin gelişimi muhtemelen ulus-devletlerle bağlantılı ulusçuluk duygusunun bazı yönlerini törpülemeye hizmet etmektedir. (Giddens, 1994, 63). Bu nedenle, küreselleşmenin ayrıklaştırmaya karşı türdeşleştirmeyi, tikelleşmeye karşı evrenselleştirmeyi özendirip özendirmediğine ya da içerip içermediğine yönelik sorular karmaşık oldukları kadar önemli de olmaktadır. (Robertson, 1999, 27).

Örneğin Bauman, zamansal ve mekansal mesafelerin teknolojik iptalinin, insanlık durumunun homojenleştirmek yerine kutuplaştırma eğilimi taşıdığını ileri sürer. Küreselleşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçası, mekânı giderek bölme, insanları ayırma ve dışlamadır. Nitekim, giderek daha fazla küreselleşen ve yurtsuzlaşan seçkin kesim ile geride kalan ‘yerelleşmiş’ kesim arasındaki artan iletişim kopukluğu özel bir endişe kaynağıdır. Günümüzde, anlam ve değer üretimin merkezleri yurt ötesidir ve yerel kısıtlamalardan kurtarılmıştır. Ancak bu durum söz konusu değer ve anlamların sunulacağı insanlar için geçerli değildir. Kısaca gücün yurtsuzlaşması, daha katı bir yurt temelli yapılandırma ile birlikte yürümektedir. (Bauman, 1999, 9-28) Tüm bu ayrımlaşmalar, yerel – küresel arasındaki gerilim hatları açıkça yaşanan dengesizliklerin eşitsizliklerin, bir dillenme, tezahür etme biçimleri olmaktadır.

Kültürel alanda önemli sorunları, çatışmaları, çözümleri v.b. içeren etkileşimlere kaynaklık eden bir olgu da ulusal ve uluslar arası göçtür. Küreselleşmenin de önemli bir boyutu, insan kaynaklarındaki yüksek hareketlilik (akışkanlık) potansiyeline işaret eder. Burada kastedilen, zorunlu değil, gönüllü göçtür.

Uluslar arası göç yönelimlerine bakıldığında, bunların hem emek piyasasının hem de yönetim politikalarının etkisiyle belirlendiği görülür. Hizmet ve mallar için var olan dünya pazarı (küresel pazar) gibi bir Pazar, ‘emek’ için bulunmamaktadır. Emek pazarının çoğu hâlâ ulusal olarak düzenlenmektedir ve yalnızca çok kısıtlı sayıda yabancıya açıktır. Dünya ekonomisindeki çok hızlı ve kalıcı bir gelişme bile, emeğin hareketliliğini kısıtlayan bir çok engeli ortadan kaldıramaz. Ancak birlikler, bloklar arasında hareketlilikler yaşanabilmektedir. (Hirst, Thompson, 1998, 48-58).

Dolayısıyla ‘küreselleşme’, işgücü göçünde bir Pazar yaratmamış, ailece göçlerin yaşanabildiği önceki dönemlerin aksine daha da sınırlar getirmiştir. Az sayıdaki nitelikli, ayrıcalıklı insanların dışında kalanlar ise dışlanmak ve yoksulluk ile karşı karşıya kalmıştır.

Bu çerçevede “kültür”, kültürel deneyim çeşitliliği ve olanakları somut olarak arttığı için değil, kültürel deneyimin içinde dolaymlandığı biçimler genişleyip çeşitlendiği için genişlemiştir. (Connor, 2001,30)

Sonuçta, kültürel ürünlerin gerek yapısı, gerekse onları üretme, dağıtma ve edinme koşulları arasındaki dengesizlik, bunun yanı sıra kültürel alandaki farklı yönlerdeki gelişmeler küreselleşmenin gerilimli alanlarındandır.

Kültürel Mal Pazarının Yapısı

Küreselleşme konusundaki tüm tartışmaların ana konusunu küresel pazar ve bu pazara adapte olan, ona yönelik üretim yapan ve ondan kâr sağlayan çok uluslu şirketler oluşturur. Günümüz dünyasında müzik, kitap, filmler ve diğer kültürel mallar ve hizmetler, karmaşık bir kültürel ticaret akış yapısı oluşturan, uluslar arası sınırlar içinde hareket eder.

Gümrük verileri, ‘kültürel’ mal ticaretinin, 1994’te 39.3 milyar US\$’dan 2002’de 59.2 milyar US\$’ye yükseldiğini gösterir. Bunun yanında 2002’de bu pazarda, yüksek gelirli ekonomiler hâlâ en büyük kültürel mal üreticisi ve tüketicisi durumundadır ve söz konusu ülkelerin sayısı son derece sınırlıdır. Dikkat çeken bir istisna, Çin’in 2002’de üçüncü en büyük kültürel mal ihracatçısı olarak sıvırılmasıdır. Birinci 8.5 milyar US\$’la en büyük ‘kültürel mal’ ihracatçısı olan Birleşik Krallık, ikinci 7.6 milyar US\$’la ile ABD ve üçüncü 5.2 milyar US\$ ile Çin olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin kültürel mal ihracatındaki payı %1’den daha az hesaplanmaktadır. (UNESCO, 2005, 9)

Burada ‘kültürel ürünler’ ile kastedilen, hem mallar hem hizmetlerdir. Kültürel mallar; kitap, dergi, multimedya ürünü, yazılım, plak, film, video, görsel işitsel programlar el sanatları ve moda biçimi gibi düşünceleri, sembolleri ve yaşam biçimini aktaran tüketim malları olarak tanımlanır. (Alonso, 2000).

Onlar, geleneksel olarak, kültürel ilgileri ya da gereksinimleri tatmin etmeyi amaçlayan aktiviteler olan kültürel hizmetler olarak anlaşılmaktadır.

Kültürel hizmetler ise; maddi mallar değildir, fakat onların üretimini ve dağıtımını sağlarlar. Onlar örneğin kültürel enformasyon gibi kültürel olay ve gösterilerin sunumu, görsel – işitsel dağıtım hizmetleri, lisans hizmetleri ve diğer kopyalama ile ilgili hizmetler gibi hizmetlerden oluşur.

Ayrıca kültürel ürünler “ana” ve “yan” kültürel ürünler olarak karakterize edilmektedir. Bu ayrım, kültürel ürünlerin özgürlüğünün, doğrudan kültürel içerikle birleşen “ana” ürünler ile bunların hizmetleri onların yaratımı, üretimi ve dağıtımını v.b. sağlayan “yan” kültürel ürünler arasında ayrım yapmayı zorunlu kılmasıyla açıklanır. (UNESCO, 2005, 14) Örneğin, bir müzik kayıtlı CD ‘ana’ kültürel ürün olarak sınıflandırılırken boş bir CD ya da CD çalar “yan kültürel ürün” olarak sınıflandırılır.

Tablo 1: Bölgelere Göre ‘Ana’ Kültürel Mal İhracı (1994 - 2002)

	1994 (%)	2002 (%)
AVRUPA BİRLİĞİ (15)	54.3	51.8
ASYA	-	20.6
Doğu Asya	7.6	15.6
Güney Mrk. Asya	-	0.5
Güney Doğ. Asya	-	4.3
Batı Asya	-	0.5
KUZEY AMERİKA	25	16.9
LATİN AMERİKA VE KARAYİP	1.9	3
AFRİKA	-	0.4
OKYANUSYA	-	0.6

Kaynak : UNESCO 2005.21

Tablo 1’de de görüldüğü gibi Avrupa Birliği ülkeleri son yıllarda ‘ana’ kültürel mal ihracatında önemsiz bir düşme yaşamaktadır. Aynı şekilde biraz daha yüksek olmak üzere, Kuzey Amerika’da düşme yaşarken, Asya büyümesini ikiye katlamıştır. Özellikle burada Doğu Asya Ülkeleri için de yer alan Çin ve Japonya, veriler üzerinde belirleyici olmaktadır. Diğer Asya ülkelerinin konumu Afrika ülkeleriyle benzeşmektedir.

Tablo 2: Bölgelere Göre Ana Kültürel Mal İthalatı

	1994 (%)	2002 (%)
AVRUPA BİRLİĞİ (15)	43.1	40.6
KUZEY AMERİKA	26.7	30.1
ASYA	-	14.7
Doğu Asya	-	10.9
Güney Mrk. Asya	-	1.3
Güney Doğ. Asya	-	1.5
Batı Asya	-	1.0
LATİN AMERİKA VE KARAYİP	4.4	3.6
AFRİKA	-	1
OKYANUSYA	3.9	2.5

Kaynak : UNESCO 2005.21

Görüldüğü gibi Afrika ülkeleri, uluslar arası kültürel ticaret akışında marjinal bir role sahiptir. Dünyada, kültürel mal ticaretinin en büyük payına sahip bölgesel ticari birlikler, Avrupa Birliği (EU15), Kuzey Amerika Serbest Tic. Birliği (NAFTA) ve Güney Doğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN)dir. Diğer ekonomik gruplarında (1994-2002) yılları arasında dünya ticaretindeki paylarında artış olmuştur. Fakat onların küresel ağırlıkları çok sınırlıdır. Onların hiç biri tek başına ne ihracatta ne de ithalatta %1’lik bir paya ulaşamamıştır.

Bunun yanında, bölgelere göre eğlence ve medya pazar yapısına bakıldığında da genel görünüm değişmemektedir. Kuzey Amerika, Kanada için 23 milyar ve ABD için 523 milyar Amerikan dolarına karşılık gelen %43.5 pay ile en büyük pazara sahiptir. Avrupa, Orta Doğu ve Afrika (EMEA) 450 milyar ABD doları ile ikinci, onu 229 milyar ile Asya, 32 milyar ile Latin Amerika izlemektedir. (UNESCO 2005, 23).

Medya konusunda dünya çapında faaliyet gösteren binlerce şirket arasında ancak bir avuç küresel medya ağır topu vardır. UNESCO'nun hazırladığı 78 firmayı içeren (1987) bir çalışmada, söz konusu firmaların bir tanesinin bile her hangi bir üçüncü Dünya Ülkesinde üslenmediğini ortaya koyar. Bunlardan 48'i ABD ya da Japonya'da geri kalanı Batı Avrupa, Kanada ya da Avustralya'da dır. Küresel ve çok uluslu piyasaların gittikçe artan karmaşıklığı, ABD'de "Kitlesele Medya Firmalarının Küreselleşmesi Konusunda Kapsamlı Bir Çalışma" başlıklı bir incelemeyi başlatmıştır. Amacı da, hızla değişen enformasyon dünyasında ABD iletişim politikasının daha iyi formüle edilmesidir. Bu çalışmalarında temelde iki olayla yakından ilgilenilmektedir. Birincisi yeni tanımlanan ve saptanan Avrupa kültür politikasıdır ki, şirketler bunun Amerikan kültür ürünlerinin serbest akışının önüne konan ticari bir bariyer olarak görmektedirler. İkinci önemli konu, yalnızca Üçüncü Dünya Ülkelerine özgü olmayan Medya korsanlığıdır. (Mohammadi 2002, 343 -345) Görüldüğü üzere, küresel medya firmalarının üretim ve promosyon stratejilerinin medya dağılımındaki dengesizlikleri gidermekten ziyade zengin medya ile yoksul medya arasındaki dengesizliği arttırdığı ortaya çıkmaktadır.

Kültürel ürün ticaretindeki temel eğilimlere ülkelerin gelir düzeyine göre bakıldığında, yüksek gelirli ekonomilerin, son on yıl esnasında ihracattaki lider pozisyonlarını koruduğu görülür. En temel büyüme, 1995'lerden itibaren 'alt orta' gelirli ekonomilerde meydana gelmiştir. Gelişmekte olan / geçiş sürecindeki ülkeler, 1994 – 2002 zaman aralığında, her bir kültürel alan (ana ve yan ürünler) için (ABD \$ üzerinden) ihracatta daha yüksek ortalama yıllık büyüme göstermiştir. Bu sonuçlar söz konusu ülkeler için ümit verici görülebilmese karşın, ülke düzeyindeki analizler, bu tabloların ağırlıklı olarak kültürel malların ticaretinde en fazla egemen olan birkaç ülkeye dayandığını ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, gelişmekte / geçiş sürecindeki ülkeler hâla, yüksek gelirli ekonomilerin oldukça gerisinde kalmaktadır. Yüksek gelirli ekonomilerin 1994'teki ihracat değeri 33 milyar amerikan doları iken diğer tüm ülkelerin (3 milyar amerikan doları) ihracat değerinden 11 kat fazlaydı. 2002'de ise yüksek gelirli ekonomilerin ihracat değeri (44 milyar) bütün diğer ülkelerin birlikteliğinin (9 milyar \$) ihracat değerinden 5 kat fazladır. (UNESCO, 2005, 24) Diğer yandan "ana" kültürel ürün ithalatına baktığımızda, 'alt' gelirli ve 'alt-orta' gelirli ekonomilerin hızlı bir büyüme içinde olduğunu, buna karşın büyümenin 'üst orta' gelirli ve 'yüksek' gelirli ekonomiler için stabil (durağan) olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında, genel eğilim ihracat eğilimine göre düşük önemdedir. 2002'deki ithalat düzeyi, 'yüksek' gelirli ekonomiler için 44 milyar Amerikan Doları iken, diğer üç kategoridekiler (alt, alt-orta, üst-orta) için 9 milyar Amerikan dolarıdır. (UNESCO, 2005,25).İthalatta da yüksek gelirli ekonomilerin açıkça diğerlerinden çok üzerinde yer aldığı görülmektedir. Bu aynı zamanda, kültürel ürün pazarında, gelişmiş ülkelerin hem üreten hem de tüketen anlamında önemli bir konuma sahip olduğunun bir ifadesidir. Bir başka ifade ile kültürel ürün pazarında yaşanacak rekabetin yapısı da, diğerlerini dışlayıcı bir dinamik oluşturacaktır. Nitekim Batı Avrupa ülkelerindeki TV programlarındaki geleneksel ABD kaynaklı program ağırlığı hâlen varlığını korumakla birlikte, bazı eğilimler de belirmektedir.

2000 yılında, Avrupa'da, prime-time da yer alan programlarda, yerli yapıtlar ağırlık taşıırken, diğer zamanlarda Amerikan kaynaklı yapıtların ağırlıkta olduğu görülmektedir. EUROFICTION raporunda ele alınan beş büyük Avrupa ülkesinin (Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, İtalya, İspanya) her birinin üretiminde, ihracata yönelik yapıt dilimleri alındığında programı tür ve formatlarında benzeşme eğilimi vardı. 1996-2000 yılları arasında, Avrupa'da iki gelişme görülür. Biri, Amerikan yapıtlarının yıldan yıla erozyona uğraması, diğeri buna koşut olarak yerel üretimdeki büyümedir. Prime-time'da en yüksek yerli yapıma yer veren ülke %75 ile Fransa olurken, onu %56 ile Almanya izler. (Bunonanno, 2001)

Avrupa'da (1999-2001) yılları arasında, Amerikan kaynaklı ithalat düşerken, Amerika ile ortak yapımlar artarak önem kazanmaya başlamıştır. Diğer yandan Amerika ve Avrupa kaynaklı olmayan programlarda dikkat çekici bir yer değiştirme vardır. 2000-2001 yılında Japon programları %25'lik bir büyümeyle 1999-2000 yıllarındaki kapasitesini ikiye katlamıştır. Diğer yandan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan ithal edilen program miktarında 1999'dan itibaren açık bir düşme vardır. (Lang, 2002).

Küresel medya yığını için en geniş potansiyel, Pazar olan Çin’de, hükümet 1994’lerde uygulamaya koyduğu, Çin Propaganda Biriminin medya politikasında yansıtılan, eşik bekçiliğinde çok büyük çaba sarfetmiştir. Bu politika, popüler olarak ‘Altı Hayır’ olarak bilinen yasaklar dizisini kapsamıştır. Çin’de geliştirilen sözkonusu politikalar Hindistan, Endonezya, Singapur, Malezya gibi ülkeler tarafından da izlenmiştir. Bu Asya uluslarının hükümetleri de yabancı yayınları engelleme ve denetlemede birtakım önlemler almıştır. Özellikle Batıdan ithal edilen programlarda sınırlama (%20-%30) yoluna gidilirken, yerli içerikli yerli ürünlerin üretilmesini teşvik eden politikalar geliştirmişlerdir. Ulus devletlerin otoritesinin zayıflamasına eşlik eden küresel medyanın artan etkisine karşın, bölgedeki ulusal politik sistemler, özellikle yabancı medya akışını engelleme ve yerel medyanın gelişmesi konusunda etkili bir rol oynamaya devam etmektedir. (Chadha, Kavoori, 2000, 418-423)

Küresel ürün pazarındaki ticari ilişkilerde, gelişmiş ülkeler temelinde ulusal ve uluslar arası şirketler ölçeğinde rekabet yaşanırken, Üçüncü Dünya ülkeleri farklı bir özellikte pazarda rahatsızlık yaratabilmektedir.

Üçüncü Dünya Ülkeleri, video korsanlığı ve kendilerine özgü “serbest” akış kavramları nedeniyle çok uluslu şirketlere sorun çıkarmaktadır. Bu durum, çok uluslu şirketlerin gelir kaybına yol açmasının yanı sıra, sözkonusu ülkelerdeki embriyonik endüstrileri canlandırarak alternatif ulusal kültür ürünlerine de zarar vermektedir. Dolayısıyla Üçüncü Dünya ülkelerinin hâlâ sınırlı ve kural dışı medya pazarları uluslar arası kültür komisyoncuları için pek cazip değildir. İronik olarak bu durum, üçüncü Dünya medya sistemlerine kendi üretimlerini yapmak ve Batı kültüründen kaçmak için şans yaratan bir zorunlu neden olmaktadır. (Mohammadi, 2002, 346)

Kültürel alanda, böylesi bir ekonomik boyuta sahip küresel-yerel ilişkisinin içeriğini oluşturan simgesel mallar, tüm yaşama yöneliktirler. Yani yaşamı kuşatan, sarmalayan bir doğası vardır. Dolayısıyla, benzeşme ya da ayrışma hareketleri, sosyal ve siyasal açıdan farklı bağlamlarda her zaman potansiyel riskler içermektedir.

Türkiye

Alt-orta gelire sahip, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Türkiye, küresel kültürel ürün pazarında sıçrama yapan ülkelerden (Hindistan, Endonezya) olmasa da, özellikle ithalatta hızlı bir büyüme yaşamaktadır.

Küreselleşmenin temel dinamiklerinden olan ulaşım ve iletişimin simgeleştiği medyanın gelişim yapısına kısaca bakarsak, Türkiye’nin küresel olanla eklemlenme tarzı kendini ortaya koyacaktır.

Türkiye’de ilk modern kitle iletişim aracı olan gazetenin girişi, ülkenin (Osmanlı’nın) kapitalizmle eklemlenme sürecinin (küreselleşmesinin) ürünüdür. İlk gazetelerin yabancılar tarafından yabancı dilde çıkarılması, sözkonusu eklemlenme yapısının içerdiği bir özelliktir. Radyo, Dünya’daki örneklerine göre çok erken bir tarih olan 1927’de Türkiye’ye girmiştir. 1940’lı yılların sonu 1950’lerin başı, ilk kez kitle gazetesi sınıflamasına girebilecek gazetelerin doğduğu yıllardır. Kapitalizmin yeniden biçimlendiği savaş sonrası dönemin gelişmeleri Türkiye’deki basını da etkilemiştir. 1960’lar, “Modernleşme Kuramları”nın etkili olduğu ve ABD güdümünde UNESCO’nun “teknik” yardımlarının, ona talip olacak ülkelerin kitle iletişim sistemlerini, geliştirmek için beklediği yıllardır. Nitekim 1963’te kurulan TRT yasası, Modernleşmecilerin öngördüğü tüm görevleri TRT’ye vermiştir. Gerçek TV yayıncılığının başlangıcı ise ülkenin olağandışı siyasal bir rejimle tanıştığı 1971 sonrasına denk gelir. 1980, Türkiye’de siyasal yaşamın birçok alanında olduğu gibi kitle iletişim açısından da bir dönüm noktasıdır. Bu yıllarda, iletişim alanına yapılan yatırımlar, ülke ekonomisinin bütün diğer alanlarındaki yatırımlarındaki düşüşe karşın, büyük boyutlardaydı. 1980’li yıllarda başlayan süreç 1990’larda medya alanını tümüyle farklı bir görünüme taşımıştır. OECD’nin iletişim alanıyla ilgili 1998 raporunda Türkiye’nin radyo-TV yayıncılığında büyüme rekortmeni olduğu açıklanmıştır. 1995-1997 döneminde

radyo-TV sektöründe, büyümenin OECD ortalaması, yüzde 3.4 olarak gerçekleşirken, Türkiye’de 24.3 olmuştur. (Kaya, 2006).

Medya’nın Türkiye’deki bu kısa tarihçesi, onun gelişiminde siyasal yaşamında ortaya çıkan her olağanüstü döneminin bir mihenk taşı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda, diğer sosyal kurumlaşmalarda olduğu gibi, iletişim alanında da siyasal iktidarla olan organik bağın yapısını göstermektedir.

1997’de (kent temelli örneklem grubu üzerine yapılan) bir araştırmada, geleceğin ulusal enformasyon alt yapısına yönelik olarak en anlamlı bilgiler vereceği kabul edilen bilgisayar ve telefonun sosyo-ekonomik değişkenlere göre dağılım araştırılmıştır. Elde edilen verilere göre, kent nüfusunda bulunan bilgisayarların %52.5’i “en üst” gelir grubundadır. “Üst” ve “en üst” gelir grupları dikkate alındığında, Türkiye’deki bilgisayarların yaklaşık %80’nin belirtilen iki üst grupta toplandığı saptanmıştır. Diğer bir deyişle nüfusun %40’nın sahip olduğu bilgisayarlar (% 77.5), nüfusun %60’nın sahip olduğunun (%22.5) üç katıdır. Bu durum telefon için üst grupta % 45.8 diğer %60 için 54.2’dir (TUENA, 1999). Bu durum belirtilen teknolojik araçlara erişim ve kullanımdaki dengesizliği sergilemesi açısından önemlidir. Ayrıca, küresel-yerel ilişkisinde, farklı yerellik düzlemlerinin olduğunun bir ifadesidir.

Küreselin yerel ile ilişkisinde önemli bir boyut uluslararası şirketlerin yerel şirketlerle olan ilişki yapısıdır. Uluslararası medya şirketlerinin böylesi stratejileri, medyanın farklı sektörlerindeki çeşitli uygulamalarıyla, yerelin içine nüfuz etmeye olanak sağlar. Amerikan CNN’in işbirliği ve ortaklığıyla 1999’da CNN Türk’ün yayına başlaması; Time Warner şirketinin 1990’ların başında Türkiye’de şubeler açarak yerli film dağıtım sektöründe önemli bir güç olması; Elle kadın dergisinin Fransız yayıncısından aldığı yayın hakkıyla Türkiye’de yayınlanması küresel medyanın genişleme eğilimlerine örnek verilebilir. Bir başka örneği oluşturan “Cosmopolitan” dergisi üzerinde yapılan bir çalışmada, dergi içeriğinin yarısına yakınının Amerikan sayısının içeriğine dayandığı saptanmıştır. Özellikle cinsellik ve ilişkiler üzerine olan yazılarda, yerel kültürel ortama uyum sağlamak için Türkiye’den örnekler kullanıldığı görülmüştür. Bu da yerelde hassasiyet taşıyan konularda olası çatışmalara yol açabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu derginin Amerika’daki merkezle olan ilişkisinin yapısı, 41 ülkede yayınlanan Cosmopolitan dergilerinde takip edilmesi gereken belirli bir imaj, kimlik ve dolayısıyla ideoloji bulunduğunu ve diğer sayılarda yayınlanan imaj ve mesajların esnekliğinin ancak bu zimni antlaşma çerçevesinde değişiklik gösterebileceğini ortaya çıkarmıştır. (Kırca, 2002, 185-187).

Küresel-yerel ilişkisi arasındaki gerilim içinde, küreselleşmenin meşruluğunu tehlikeye düşmekten kurtaran iki oluşum vardır. Biri, “glokalleşme”, diğeri “oryantalizasyon”dur. Glokalleşme (Küreselleşme), yerel farklılıkları küresel içinde meşru gören bir anlayışı içerir gibi olsa da, sonuçta yerelin küresele eklenmesidir. Kendi kendine oryantalizasyon ise küreselleşme gibi yerel alanı küresel aracılığıyla meşrulaştırmak değildir. Aksine, küresel alanı yerel aracılığıyla meşrulaştırmaktır. (Sarıbay, 2004,50). Bu temelde dergi örneğimize baktığımızda, Türkiye’de ve diğer benzer ülkelerde yaşanmanın bir kendi kendine oryantalizasyon olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, küresel Pazar ilişkilerinde meşruluk kazanan, merkezin (ana üreticinin) ideolojisi olmaktadır.

2002 yılında, Türkiye’nin ‘kültürel mal’ ihracatı toplam 49.467.1 Amerikan Doları değerinde olurken toplam ithalatı, 164.281,8 olarak gerçekleşmiştir. (UNESCO,2005,59,62). Görüldüğü gibi ithalat oranı ihracatının üç katından fazladır. Buna karşın örneğin Hindistan’ın ithalatı 803.580.9, ihracatı ise 284.461.1 (ABD\$) dir. İhracatı ile ithalat değerleri arasındaki farklılık Türkiye’den (4 kata yakın) fazla olmakla birlikte, ihracatı Türkiye’den yaklaşık 6 kat fazladır. Bu değerler, Hindistan’ın küreselleşme sürecine daha fazla eklenildiğini göstermektedir.

Tüm bunların yanında, diğer ülkelerde gözlenen televizyonlarda yerli yapımı artırma çabasının Türkiye’de de devlet televizyonu örneğinde yaşandığını görmekteyiz. Nitekim 2006 için devlet televizyonlarında programların hedeflenen yerli yapım oranı (TRT 1) de % 74.5 olmak üzere diğer TRT

kanallarında % 100'e kadar çıkabilmektedir. Bunun dışında kalan oran dış kaynaklı yapıma ayrılmıştır. (TRT 2006).

Burada konunun ele alınmasında 'ana' kültürel malları seçme nedenimiz onların özellikle 'yan' kültürel ürünlere göre, doğrudan bir ideolojik boyutunun olmasındandır.

Sonuç

Ele aldığımız temaların ışığında sonuç olarak küreselleşmenin iki farklı hareketi içeren bir süreç olması nedeniyle gerilimli bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bir tarafta gelişmiş ülkenin sahip olduğu ekonomik, sosyal ve siyasal araçlarla kendi ideolojisini hakim kılacak, kültürel benzeştirme hareketi, diğer taraftan farklılaşmayı güçlendiren hareketin eş zamanlılığı, farklı düzlemlerde yaşanan sorunlara kaynaklık edebilmektedir.

Küreselleşme, ekonomik, sosyal, siyasal bakımdan gelişmiş iletişim ve ulaşım araçları tarafından birbirine bağlanan bir dünya sisteminde uluslar ve insanlar arasında hızlanan bağlantılara gönderme yapar. Küreselleşme, farklı kültürlerden insanları doğrudan ya da dolaylı temasını sağlayan kültürler arası iletişimi teşvik etmektedir. Dünya, her zamankinden fazla bütünleşirken (Almanya), dağılmaktadır da (Sovyetler, Çekoslavakya, Yugoslavya v.b.) (Kottak, 2001,587). Dolayısıyla bu süreç, eşzamanlı, yeni siyasal ve sosyal yapılar ortaya çıkartabilmektedir.

Küreselleşme, hem zamanda hem uzamda eşitsiz bir süreçtir. Bu nedenle hızı değiştiği gibi yaşanma biçimi de değişmektedir. Bu temelde onu oluşturan dinamikler, birbirleriyle etkileşim içinde olan ikiliklere yol açmaktadır. Bunlar: (Elteren,1999, 288)

- Küreselleşmeye karşı tekilleşme
- Homojenleşmeye karşı farklılaşma
- Bütünleşmeye karşı parçalanma
- Merkezileşmeye karşı ademi merkezileşme
- Yanyana bulunmaya karşı eşzamanlı bulunma

Böylesi ikiliklerin sonuçlarının ne yönde gelişeceği, ele alınan sosyo-kültürel koşullara bağlı olacaktır. Küresel-yerel ilişkisindeki konumlanışın yapısında, yerelin işaret ettiği ulusal kültürün tarihsel sosyal arkaplanı önemli olduğu kadar, küreselin arkaplanı da etkili olacaktır.

Ekonomik ve kültürel boyutlu mücadele alanı niteliğini taşıyan küreselleşme sürecinde ülkeler, bir yandan bir başka kültür için tehdit kaynağı oluşturabilirken, diğer yandan kültürel tehdit altında kalan bir kültür konumunda tanımlanabilmektedir. Örneğin, bazı Avrupa ülkelerinin, bazı Afrika ülkeleri ile ABD karşısındaki konumları, tehdit oluşturan ve tehdit algılayan konumudur. (Elteren,1999,276-278). Nitekim bu durumu, Avrupa ülkelerinin TV'da yerli yapımları artırma çabasında da görmek mümkündür.

Türkiye açısından küresel olan ile ilişkisini etkileyen temel faktörleri birkaç başlıkta toplamak mümkündür.

- Türk modernleşmesinin özgün koşulları.
- Ulusal temelde oluşan kültürel yapının içerdiği özellikler, yerelliklerin yapısı.

- Kitle iletişim araçlarının gelişim yapısı.
- Belirlenmiş bir kültür politikasına dayanan hukuksal çerçevenin olup olmaması.

Tüm belirttiğimiz faktörler, üstten-alta doğru yaşanan ve kültürel bir kırılmayı içeren modernleşme yapısı, ulusal kültürün içermesi gereken ortaklıkların kurumsallaşmasındaki sorunların varlığı, kısa bir geçmişe sahip olan özel kitle iletişim sektöründe teknolojik anlamda gelişmiş bir yapı olmasına karşın kurumsal anlamda aynı gelişmişliğin olmaması; gerek 'ana' gerekse 'yan' kültürel malların yerli üretimini, dağıtımını ve paylaşımını artırmasını sağlayacak sosyal ve ekonomik mekanizmaların zayıflığını dikkate aldığımızda küreselleşmenin oldukça sorunlu geçeceğini söyleyebiliriz.

Nitekim son yıllarda Türkiye'de milliyetçi ve islamcı söylemdeki yükselişle birlikte Avrupa Birliği üyeliğine yönelik çalışmaların eş zamanlılığı, farklı söylemlerin yer aldığı bir küreselleşme yapısını ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- 📖 Bauman, Zygmunt, *Küreselleşme- Toplumsal Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.
- 📖 Best, Steven, Douglas Kellner, *Postmodern Teori Eleştirel Soruşturmalara*, Ayrıntı Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 Buonanno, Milly, 'TV Fiction Programming: Prime Time is Dömeric, Off- Pprime Time is American' *Euro Fiction*, 2001, <http://www.obs.coe.int/about/oea/pr/pr-eurofiction-bis.html> (29.03.2006).
- 📖 Cano, Alonso, G.M. Del Coral and G. Poussin, 'Culture, Trade and Globalization: Questions and Answers', Unesco Publishing, Paris'den aktaran Unesco 2005, *International Flows of Selected Cultural Goods and Services, 1994-2003*, Institute for Statistics, Montreal 2000.
- 📖 Chadha, Kalyani, Anandam Kavoori, 'Media Imperialism Revisited : Some Findings From the Asian Case', *Media, Culture, Society*, Volume 22, Sage Publication, London 2000.
- 📖 Connor, Steven, *Post- Modernist Kültür- Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- 📖 Eagleton, Terry, *Postmodernizm Yanılsamaları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996.
- 📖 Elteren, Mel Van, 'Amerikan Popüler Kültürünün Etkisinin Global Bir Yaklaşım İçinde Değerlendirilmesi', Der: Nazife Güngör, *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.
- 📖 Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994.
- 📖 Hall, Stuart, 'Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik', Der.: Anthony D. King, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 Hirst, Paul, Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 Jameson, Frederic, *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Mantiği*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- 📖 Jones, Marsha, Emma Jones, 1999, Mass Media, Mac Millan Press Ltd., London.
- 📖 Kaya, Raşit, 'Türkiye'de 1980 Sonrası Medyanın Gelişimi ve İdeoloji Gereksinimi', <http://www.dorduncukuvvetmedya.com/arsiv/akaya.htm> (21.03.2006)
- 📖 Kırca, Süheyla, "Medya Ürünlerinin Küresel Yayılımı, Yerelleştirilmesi: Ulusaşırı Kimliklerin Yaratılması", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı 15, Ankara 2002.
- 📖 Kottak, Conrad Philip, *Antropoloji – İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yayınları, Ankara 2001.
- 📖 Lange, Andre, 'American Fiction and Feature Films Continue to Dominate Western European Television Channel Programme Imports', *OBS.*, 2002, <http://www.obs.coe.int/medium/radtv.html> (29.03.2006).
- 📖 Lull, James, *Media, Communication, Culture*, Polity Press, Cambridge 1995.
- 📖 Morley David, Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.
- 📖 Robertson, Roland, 'Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu', Der.: Anthony D. King, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 Robertson, Roland, *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Bilim Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

- Sarıbay, Ali Yaşar, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, Everest Yayınları, İstanbul 2004.
- Sreberny- Mohammadi, Annabelle, 'The Global and the Local in International Communications', Ed. Kelly Askew and Richard R. Wilk, *The Antropoloji of Media*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford 2002.
- Thompson, John B., *İdeology and Modern Culture*, Polity Press, Cambridge 1992.
- TRT Genel Yayın Planı, 2006.
- TUENA, *Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı- Sonuç Raporu*, 1999, <http://tuene.tubitak.gov.tr> (29.03.2006).
- UNESCO, *International Flows of Selected Cultural Goods and Services, 1994-2003*, Institute For Statistics, Montreal 2005.

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

ÇUVAŞ HALK KÜLTÜRÜ DERSLERİNE GİRİŞ*

N. İ. AŞMARIN

Yayına Hazırlayandan

Aşmarin'in "Çuvaş Halk Kültürü Derslerine Giriş"i Türkoloğun Çuvaş folkloru ile ilgili derslerinden ibarettir. Bu dersler 1923 yılında Ulyanovsk Pratik Halk Eğitimi Enstitüsünde verilmiştir. Derslerin el yazmaları A.İ. Vasilyev tarafından kopyalanmış ve N.İ. Aşmarin tarafından kontrol edilmiştir. Elyazmanın metni bu kopyadan yayınlanmış (NA ÇNİİ, Bölüm IV, Arşiv 67), fakat orijinalleri maalesef korunamamıştır.

Derslerin temelde Çuvaş sınıfları için hazırlanmış olduğuna işaret etmek gerekir. Dolayısıyla Aşmarin tarafından Çuvaş dilinde sunulan birçok malzemenin Rusça'ya tercümesi yoktur. Bundan başka metinde birkaç tanesini açıklayamadığımız birçok kısaltma vardır. Bunlar değiştirilmeden verilmiştir. Metinlerin hazırlanması ve onların Rusça'ya tercümesi A. V. Vasilyev tarafından gerçekleştirilmiştir.

Metin, Aşmarin'in yardımcıları tarafından Çuvaş dilinde yazılan malzemeler ve başka müelliflerden yapılan alıntılar sebebiyle kısaltılmıştır. Burada derslerin ilk bölümü yayınlanıyor.

Aşmarin'in kullandığı kısaltmalar şunlardır:

Afon'kino, Artyuşkin, K. Şeşmer, Maka, Makşimel, Sala, Saha, Cint., tet.2, Kazan' 92, Çıvaşla KİLİSEM, ÇİST. U., Sunçelejevo vb.- metinler Aşmarin'in arşivindedir.

Vişnevskiy, Or. p.ç.- Vişnevskiy V.P. O Religioznih Novoryah Çuvaş.- Kazanskie Gubernskiyeye Vedomosti, 1844, no: 28,36, 37; 1846, no 23 -25.

Zolot.- Zolotinskiy N. İ. Kornevoy Çuvaşsko-Ruskiy Slovar', Spravnenniy s Yazikami i Nareçiyami Raznih Narodov Tyurkogo, Finskogo i Drugihh Plemen, Kazan 1875.

Magn.; Magnitskiy-Magnitskiy V.K. Materialı k Ob'yasneniyu Staroy Çuvaşskoy Verı. Kazan' 1881.

Magn. İOAİE-Mahnitskiy V.K. İz Poyezdki v Selo Şumatovo Yardinskogo u. Kazanskoy Gubernii.-İzvestiya Obşestva arheologii, İstorii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete, C.III. 1880-1882.

* Yazı "Çuvasskiy Folklor. Spetsifika Janrov" adlı kitabın 3-53. sayfaları arasında "Vvedeniye v Kurs Çuvaşskoy Narodnoy Slovesnosti" başlığıyla yayımlanmıştır. Kitap 1982 yılında Çeboksarı'da basılmıştır. Üniversitelerde Çuvaş halk kültürü ile ilgili ilk ders notları olan bu yazının bahsedilen yayını üzerinde hiçbir düzeltme yapmadan tercüme ettik. Metindeki duaların Çuvaşçalarını transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi'ne aktarımı ile birlikte verdik. Yazıyı orijinal metninden yayına hazırlayanın yazı ile ilgili giriş yazısını da tercümede verdik. Rusca metnin başlığında bulunan "slovesnost" kelimesi "Sözlü halk edebiyatı, herhangi bir halka ait edebiyat ve folklor eserlerinin tamamı" manalarına gelmektedir. Biz bu kelimesi "halk kültürü" olarak tercüme etmeyi uygun bulduk.

Mes.- Meszaros Gy. A Csuvas Ösvallas Emleksi (Pamyatniki Cuvaskoy Veri), Budapest 1909.

Milk., K. Milk.; Milkoviç- Milkoviç K. Bit i Verovaniya Çuvaş Simbirskoy Gubernii (Publikatsiya N. V. Nikolskogo), Kazan 1906.

Magn. Milkoviç-Milkoviç K. O Çuvaşah. Etnografiçeskiy Oçerk Neizvestnogo Avtora HVIII Stoletiya. S Predisloviyem V.K. Magnitskogo, Kazan' 1888.

Nik.; Nikolskiy-Nikolskiy N.V. Etnografiçeskiy Oçerk Milkoviça, Pisatelya Kontsa HVIII V., O Çuvaşah, Kazan 1906.

Ohot.; - Ohotnikov N.M Zapiski Çuvaşına o Svoym Vospitanii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete, C. HHHI, 1. Baskı, Kazan' 1920.

Paas.- Paasonen H. Csuvas Szojeguzek (Çuvaşskiy Slovar'), Budapest 1908.

Pekeyev-Rekeyev A.B. İz Çuvaşskih Predaniy i Verovaniy-İzvestiya po Kazanskoy Eparhii za 1896-1898.

Çıvaşsem- Petrov M. P. Çıvaşsem,- NA ÇNİİ, 1. Bölüm,Eğitim arşivi 31 (1881 yılı elyazması)

Yurkin-Yurkin İ.N. Çıvaşsen Avalhi Tini,-Na ÇNİİ, Bölüm 1, Eğitim Arşivi 57, s.618-700 (Elyazması 1891)

Halk şiiri araştırmaları, bize halkın iç dünyasını anlama ve onun ideallerini öğrenme yolunu açıyor. Çuvaş halk şiirinin araştırılması halkın günlük hayatının öğrenilmesinden ayrı düşünülemez. Çünkü şiir, halkın ruhî hayatının bir tarafıdır ve halkın bütün hayatıyla, idealleriyle bağlantılıdır. Çuvaş şiiri araştırmaları tarihle bağlantılı olmalıydı; fakat maalesef biz bu halkın eski sanatını bilmiyoruz. O, bize geri dönmek üzere kayboldu. En eski yazmaları XVIII. Yüzyılda başlamaktadır. Aslında, Türklerin özellikle Sibiryalıların halk edebiyatı bize Çuvaşların daha erken kültürü hakkında bilgi verebilir. Fakat bu kültür az araştırılmıştır ve ayrıca Çuvaş halkının eski sanatı bilinmediği gibi, onun eski dönemini de biz çok az bilmekteyiz. Her şeye rağmen, tarihî araştırma imkânı tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

Bizde dil; nesilden nesile aktarılan ve sürekli değişen ve dolayısıyla her bir kişinin ve hatta tüm halkın hayatını değiştiren, halkın eskiden dünyaya bakışını ve eski şiirin kalıntılarını içinde saklayan bir konuşma dili vardır. Bütünüyle dil kendi kendine bir sanattır ve genelde terim olarak kullandığımız sanat kelimesi, farklı özellikleri ve önemiyle günlük kullanımdan ayrılan halkın sözlü kültürünün sadece bir parçasıdır. Halk kültürü araştırmaları dil araştırmalarıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Dil araştırmalarının başarısı, kendi arkasından halk kültürü araştırmaları sahasında da yeni kazanımları getirmektedir. Onun gözlemlerinin genişlemesi halk kültürü ilişkilerinde dilin oluşumuna yardım ediyor. Bu, özellikle konuşma diline göre halk şiirinde daha uzun süre saklanan arkaik ifadeler ve sözlerle ilgilidir. Çünkü halk edebiyatı eserleri özellikle bunlardan, belli bir kafiye, ölçü gibi formalara bağlı olanlar günlük konuşma diline göre daha az değişikliğe maruz kalmış olmalıdır.

Halk kültürünün farklı türlerine göz atalım. Onlardan en eskileri halk inanışlarıyla ve halkın tabiata bakışıyla ilgili olanlarıdır ve halkın kozmogonik ve dinî gösterilerinin açıklamalarını içine alır. Dikkat edilecek önemli bir nokta da; hem sanatın diğer sahaslarında hem de din sahasında, (...) birçok alıntılar dâhil edilmektedir ve araştırmacının görevi eskiyi yeniden, ilk olanı sonrakilerden ayırmaktan ibarettir. Bu zor bir iştir çünkü Çuvaş halk sanatı eserlerini akraba halkların ve komşu halkların

sanatlarıyla karşılaştırmayı ve başka tesirleri araştırmayı gerektirir. Günümüzde her şeyden önce mevcut folklor motiflerinin listesini çıkarmak, onun özelliklerini ve aynı zamanda az ilerleme kaydedilmiş olan yolumuzda bize hizmet edebilecek kilometre taşları olan isimleri, adlandırmaları ve ifadeleri ortaya koymak zorundayız.

Çuvaş halk kültürünün sınıflandırılmasında ilk sırada Çuvaş pagan duaları yer alır. Bu eserlerin bir çoğu; bir kısmı el yazmalarla ve bir kısmı sayıca az olsa da basma eserlerle bize kadar ulaşmıştır. Bu dualar, Çuvaşların inandığı kutsal varlıklardan gidermesini beklediği ihtiyaçları ve aynı zamanda Çuvaş'ın kendisini çevreleyen dünya, kendi ailesi, arkadaşları, başka insanlar vb.'lerle ilgili farklı dilekleri içeren Tanrı'ya hitapları içine alır. Dualar, diğer halk eserleri gibi, halk psikolojisini ve halkın beklentilerini öğrenmek için çok önemli malzemeleri içine alır. Onlar bize, zaman akışıyla değişen, kendi içerisine Müslümanlık ve Hristiyanlık unsurlarını ve belki bunlardan daha önce bizim hakkında kesin bilgi sahibi olmadığımız başka dinlerin unsurlarını kabul eden Çuvaş halk dinini araştırmak için malzeme verirler. Çuvaş duaları genellikle aşağı yukarı belli sürelerde yapılan farklı törenlerle bağlantılıdır. Bu törenler, bir kısmı belli bir yıl dönemine bağlı ise, diğer kısmı Çuvaş'ın ve onun ailesinin hayatındaki malum olaylara bağlı olmak üzere halk ibadetinin tezahürlerinden bir seri oluşturmaktadır. İlk törenlerin zamanı tabiat çevresinde olan yıl değişmeleriyle belirlenir. Herhalde bunlar yaşayanların hayatına yansır ve onlar bütün iş ve meşguliyetlerini ona göre düzenlerler. Dolayısıyla tabiat tarafından belirlenmiş ve art arda gelen benzer törenlerle bağlantılı olan duaları araştırmak mümkündür.

Dua araştırmalarının ayrıntılarına başlamak yerine daha önce, kimi zamanlarda kendi tarihine sahip olan halk sanatı eserlerinin dış şekilleri üzerinde biraz duralım. Çuvaş duaları ezberden okunur ve kafiyeli satırlarından ibarettir. Mesela, aşağıdaki *uçuk* duası alıntısında:

Şırlah, amin, Turı,	Affet, Turı, amin.
Uçuk tıvatpır,	Uçuk yapıyoruz.
Çirripelen kille tıvatpır,	Yaşayan ruhu sana duada getirdik.
Hura halıhpa puşşapatpır,	Bütün halkla baş eğiyoruz.
İşi pitpe, tutlı çilhepe,	Güler yüzle, tatlı dille,
Viş tıslı vıl'ih-çirlihp	Üç türlü hayvanla,
Çun tatsa, yun tıksa l	Ruh parçalayıp, kan akıtarak
Yılınatpır,asınatpır,	Dua ediyoruz, hatırlıyoruz.
Hura halıhpa puşşapatpır,	Bütün halkla baş eğiyoruz.
Kısre hişşin tiha ertme par,	Kısrak arkasından koşması için tay ver,
İne hişşin paru ertme par,	İnek arkasından koşması için buzağı ver,
Surıh hişşin putek ertme par,	Koyun arkasından koşması için kuzu ver.
Hura halıha ırlıh, sıvlıh par,	Halka sağlık sıhhat ver,
Usal-tıselten, yivırlıhıran sıhla,	Pisliklerden, kötülüklerden kuru,
Şırlah, amin. (Mes., 135)	Affet, amin.)

Hasattan sonra tanrı gibi düşünülen ağıla hitap edilen duada, şunlar söylenir: “*Ana, vıyıma par, kile pırsan hıyma par, pilıke-şurıma kantar, şurlama şillat, utmıl pasmapa tırrine par, utmıl laşa vıyne par, pülmene kirsın, pülmene pereketne par, hıymalatsa mulna par.*” (Bk. Mes., 67) (Ana, bana güç ver, bana kaymak ver, belimi-sırtımı dinlendir, orağımı keskin et, 60 pasma buğday ver, bana 60 beygir gücü ver. Odaya girsın bereket ver, topladığım buğdaylar yeterli olsun, çok zengin olsun.)

Çuvaş dualarında, diğer milletlerde olduğu gibi duaların belirli bir şekilde kuruluşunu gösteren, duaları başlatan *pışmille* ve onları bitiren *âmin* ve *şırlah*, *huş hursa haül il*, *şırlaha par*, *tab tivatpır*, *puşşapatpır* vb. diğer sık kullanılan ifadelerle karşılaşırız. Bu dua metinlerinin birisinde ben, Çuvaş dua ifadelerinin yazılı temelini gösterdim. Çuvaşlar Altın Ordu'nun ya da eski Kama Bulgarları'nın bazı idari terimlerini kendilerine alarak, Uygurların güçlü bir tesiri altında bulunan Altın Ordu kaleminden istifade etmişlerdir. Çünkü hanlık evraklarında kullanılan dil, aslında Altın Ordu'nun Moğol hanlarının hizmetine çağrılan Uygur yazıcıları tarafından yeni bir zemine aktarılan Uygur dilidir. Çuvaş halkının duaları genellikle kısadır. Onlar kendi aralarında basitliği ve anlatım gücünün yüksekliği ile farklıdır. Dualarla hitap ettiği ilahların isimleri, halkın içinde güçlenmiş olan kölelik hissi sonucu ortaya çıkan aşağılatıcı törenler ve kölelerce abartılmış ifadeler halkın inandığı ilahların kültüne aktarılırken, aristokrat kültürünün ve gelişmişliğin işareti olan çok sayıda sıfatla zenginleştirilmemiştir. Çuvaş halkının duaları günlük konuşma dilinden bazı karşılaştırmaların kullanımında ve bazı abartılı ifadelerde görülen yumuşak şiirsel şekliyle ayrılırlar. Sonbahar törenleri sırasında yapılan dua bir örnek olabilir. Çuvaş duaları, sonbaharda her şeyden önce yeni buğdaydan buğday ekmeği duası ile yapılır.

E, pışmille! Tav tivatpır, pu şapatpır. Turı şırlah, sana şinî hipartupa asinatpır, vitinetpır. şırlah turı, şak esî panî tivletpe asinatpır: ülîmren te turra tîrrine çakan pek par, tîpne hîmîş pek par, puş şumne puş huş, şîl şumne şîl huş, pîr pîrçî aksa pin pîrçî ilmelihne par, pereketne par, iksîlmi tivletne par, vişsa kilekene tîrantarsa yamalîhne par, sivve şinsa kilekene işitsa yamalîhne par, pîrîn ayvan kîllîmîre hapîl il! (Çıvaşsem, 36) (Bismillah! Şükrediyorum, secde ediyorum. Affet Tanrım. Buğday yeni ekmeğiyle anıyorum. Affet Tanrım. Rahmetinle anıyorum. Devamında da koçan gibi ekin başağı ver, sapını kamış gibi ver, baş üstüne baş, diş üstüne diş ver. Bir ekilmiş buğdaya bin ver. Aç yolcuyu doyumak, donanı ısıtmak için bereket, başarı ver. Bizim mütevazi duamızı kabul et!)

Aynı duada Pülîhçi ruhuna da şu sözlerle hitap ediyorlar: *şırlah, irî pülîhşî, pur tîlten te esî usra, sıhla, şiten-tivîltan ta sıhla, usal şumîrsencen, pîrînçen te sıhla, şırlah, sana işî hipartupa asinatpır. Man ayvan kîllîme hapîl il şırlah.* (Affet İyi Pülîhçi bütün kötülüklerden kuru, fırtınadan borandan kuru, yağmurdan, doludan kuru. Affet, seni sıcak ekmele anıyoruz. Benim mütevazi duamı kabul et!)

Son duada biz, bir sonrakindeki gibi sadece bir tane saygı ifadesi görüyoruz. Irî-İyi/kutsal. Dualar az sözden oluşmaktadır ve hayati önem taşıyan ihtiyaçları içermektedir.

Aka pîtti kînlî (Ekim sırasındaki lapa kurbanı töreni)

E, pışmelle! Irî Turı, şırlah. Vişî tîslî turî tunîşin asinatpır, tayîla puşna işî pitne, tutlî çîlhipe. Pîr pîrçî aksa pin pîrçî ilmelihne par. Tîrri çakan pek, tînî hîmîş pek pultîr. Vişsa kilekene tîrantarsa yamalîhne, sivve şinsa kilekene işitsa yamalîhne par. Amin! (Çıvaşsem, 36–38) (Bismillah! İyi tanrım affet. Seni hasatın üç türüyle, aşağı eğilerek, parlak yüzle, tatlı dille anıyorum. Başaklar koçan gibi olsun, sapı kamış gibi. Tanrım üşüyenleri ısıtmak için açları doyumak için yardım et. Amin!)

Görülüyor ki, Çuvaş duaları oldukça eski bir tarihe sahiptir ve nesilden nesile kendi genel karakterini koruyarak geçmiştir. Özellikle din sahasında, farklı yeniliklerin halka hangi şekilde sızdığını dikkate alırsak, zaten böyle olması beklenirdi.

Bildiğim kadarıyla, yazılı halk metinlerinin en eskileri HVIII. yüzyıl sonunda yaşayan Koniton Milkoviç adlı araştırmacının *Simbir Bölgesi Çuvaşlarının İnançları ve Günlük Hayatı* adlı makalesinde sunulmaktadır. Bu makale, 1827'de *Severnorn Arhive*'de basıldı. V.K. Magnitskiy tarafından yeniden basıldı. N.K. Nikolski'nin el yazması doğrultusunda üçüncü defa çıktı. Bunun yanında, ölümlere hitap edilen bazı Çuvaş dualarını ve herhalde bizim için belli olmayan bir kaynaktan alınmış nasihatleri sunmaktadır. Çünkü bu metinleri biz Milkoviç'in selefleri olan Miller, Gergi vb.nin etnografik çalışmalarında parça parça buluyoruz. Onun Çuvaş metinlerinden, Çuvaşların sonbahar dönemindeki dualarından birini burada veriyorum. Milkoviç diyor ki; "Kasım başlarında soylu Çuvaşlar yeni hasat

dolayısıyla, en derin şükranlarını belirtmek için yeni ürünlerden hazırlanmış daha lezzetli olan ekme ve birayı yüce tanrıya ve devlet başkanına kurban olarak sunarlar. Misafirlerin toplanmasıyla birlikte ev ahalisiyle, ev sahibi doğuya dönerek, ilahları karşısında diz çökerler, eğilirler ve onlar arasından ev sahibi elinde bira dolu çanağı tutarak kendi dilinde şöyle hitap etmektedir: *Şülte Tori, şırte patşa, şırlah, aşa kaşar, por İvil-hir-İmpele, por moİmpala, horİntaş-İrupala, şİnİ turİpala, horanli pİtİmpa, piç ikelli sİrİmpa, çonİmpala sacsa, çük İvatİp, tasa çonpa puşşapatİp, tav İvatİp. Şırlah,asli şİlti torİ, şİrti patşa! Hora halİhna sİvlİhna par, ırlİhna par, pire porİnmaşkİn par, pereketne par, İkskİlmi tivletne par.*” (Gökteki Tanrı, yerdeki padişah affedin. Bütün oğullarımla, kızlarımla, herşeyimle, akrabalarımla, yeni ekmele, bir kazan lapayla, bir fiçı birayla, erdemli canımla teşekkür ediyorum, dua ediyorum ve eğiliyorum. Affet büyük, yüce tanrı, yer padişahı! Halkına sağlık ver, saadet ver, yetecek kadar rahat bir hayat ver ve bereket bize yoldaş olsun.)

Onun tarafından verilen metnin tercümesi de ilginçtir: “Göklerde hüküm süren Tanrı! Ey sen yerlerin sahibi! Bizi affedin ve kurtarın. Çocuklarımla, kızlarımla, akrabalarımla ve evimle, yeni ürünlerden hazırlanmış içecekleri ve yiyecekleri sana kurban ediyoruz. Bunlarla birlikte gayretle ve şükranla yanan kalplerimizi de sana kurban ve hediye ediyorum. Azametın karşısında çökerek dua ediyoruz, gök tanrısı ve yerlerin padişahı. Zavallı halkına rahatlık, barış ve bereket ver! Ve yiyecek ve içeceklerle dolu kalpler tükenmesin, fakirleşmesin!”

Bu tercümedeki gösterişlilik ve üslup orijinalin doğallığından ve basitliğinden ne kadar uzaktır. Çuvaşların okudukları duaların hemen hemen hepsi, farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından söylenen ve bugüne kadar az araştırılan kısa dua ifadeleri hesaba katılmazsa, kurban etmeyle alakalıdır. Duaların, özellikle ihtiyaçların karşılanması için tanrıya yapılan duaların muhtevasını ayrıntılı bir şekilde incelemek çok önemlidir; çünkü bu dualar bize Çuvaşların ruhî dünyasını tasvir ediyor. Çuvaş duaları bize Çuvaşları çiftçi bir halk olarak tanıtıyor. Görebildiğimiz kadarıyla bunlarda, göçebe hayatın izleri hemen hemen hiç yoktur. Onlar mevsim değişmelerine dayanarak belirli bir düzende yapılmaktadır. Onlardan sadece bazıları, her yıl değil de birkaç yıllık arayla ya da Çuvaşların hayatındaki bazı müstesna hallerle ilgili özel durumlarla bağlantılı olarak yapılmaktadır.

Çuvaşların dualarının yıllık düzeni aşağıdaki gibidir:

İlkbahar duaları:

1- *Aka umİn pİtti*: İlkbaharda tarla sürmeden önce. (Bazı yerlerde, Meszaros’un köklerini Tatar tesirine bağladığı “*Akatuy*” töreni yapılmaktadır.)

2- *Vİrlİh pİtti*: İlkbahar ekiminden sonra (Magnitskiy’de *aka pittİ*)

3- *Kİü umİn pİtti*. Sürüleri tarlaya sürmeden önce.

4- *Uçuk*: Ekmek-hasat hakkındaki dua.

5- *Şerşi çükİ*: Uçuktan sonraki gün. Kızların evlenmesi için dua etme.

Sonbahar duaları:

1- *Kaşhi çük*: Kurban ayı arifesinde, hasata duyulan minnettarlık için her yıl yapılır.

2- *Avİn pİtti* (Magn.): Harmanın bitmesiyle yapılan dua.

3- *Hur çükİ*: Hastalıklar göndermemesi için (her yıl yapılmayan) aslä İrra duası (Mes.115)

4- *Karta pıtti*: Karlar yağmaya başladığı zaman, yaz boyunca hayvanları koruduğu için tanrıya şükran duası, (Mes., 115)

5- *Kilış pittî*: Bir önceki duadan sonra bir kısmı geçmişler için minnettarlık, bir kısmı da gelecekteki refah için yapılmaktadır, (Mes.,115)

6- *Şıv mim ĩr ĩ*: Suların donmasından sonra *şıv amışı*, *çıv aşış ĩ* ne dua ederler.

7-*Sıra çükî*: Sonbahar kurbanlarından en önemlilerinden birisidir. Yeni hasat (Ekmek) ve bira için tanrıya kurban verildiğinde yapılır.

8- *Hort çükî*: Arılar için sâra çükê ile aynı günde yapılır, (Magn., 92)

9- *Hirt-surt pıtti*: Evi koruyan ruhlar için bazı yerlerde sonbaharda bazı yerlerde ilkbaharda yapılır. (Magn.,52)

Bunlardan başka dualar da olmaktadır. Yâni özel durumların sebep olduğu tesadüfi dualar da vardır. Söz açılmışken buraya şunları da ekleyebiliriz:

1- *Nikış pıtti*: Evin temeli atıldığı zaman, “*Şer Yış*”a dua ederler. Yer sahibi ruhuna, diğer Çuvaşlar’da-Âmin Turra’ya dua ediyorlar.

2-*İne irri*: Yeni doğum yapan ineğin sağlığı için yapılır. (Magn.,95) (*ineri*)

3- Sihire karşı dualar. (Mes., 178)

4- Kulak ağrılarına karşı dualar. (Mes., 181)

5- *Kiremet duası*: Onlara hastalık gönderildiği zamanda,

6- *Minkille duası*: Hayvanların kurban edildikleri yeri kişileştirme, (Mes.)

7- Elden ayaktan düşüren hastalıklardan kurtulma ve iyileşme için yapılan dualardır. *Şuytan çükê?*

Çuvaşlar dua ettikleri zaman farklı kurbanlarla müracaat ediyorlar. Onlara hitapları şu veya bu duaları etmeye sebebiyet veren şartlara uygun oluyor. *Aka umin pıtti* sırasında şu ifadelerle dua ettikleri gibi:

Tav tıvatıp, puşşapatıp,

Teşekkür ediyoruz, baş eğiyoruz,

Akum pıtti çükletıp. (Mes., 127)

Ekim önünde lapayla dua ediyoruz.

Ey Turı, san allına işleme tuhsa kayatpır, layih sıvlıh, ırlıh, şimılıhne par pire, âmin! (Ey, Tanrım, tarlaya gidiyoruz. Ellerine, sana, teslim oluyoruz. Bize sağlık ver, iyilik ver. Bize yardım et. Âmin!)

Onlar gelecekteki tarla işleri için sağlık ve dinçlik isterler. İlkbahardaki ekim işinden sonra mahsul verme ile ilgili olarak *vırlıh pıtti* duasını yaparlar.

Pır pırçı aksa pin pırçı par,

Bir ekimdeki bir tohumdan, bin ver,

Tıpı hımış pek, tırri çakan pek,

Sapı kamış gibi başağı koçan gibi,

Pırçı pırşa pek pultır. (Mes., 128)

Tohumu burçak gibi olsun.

Burada sadece kendi isteklerini kastetmiyorlar; başka düşkün ve ihtiyaç sahiplerinin de ihtiyaçlarını kastediyorlar.

“Vıŝŝa kelekene tırantarsa yama par,
Şınsa kilekene işıtsa yama par.”

Aç geleni doyurmayı nasip et,
Üşüyenı ısıtmayı nasip et.

Kĩmũ umĩn pĩtti duasında dua eden, Tanrının himayesine bıraktığı sürülerin iyi güdülmesini istiyor.

Vılıhsene tur alinle
Hire kılarsa yaratpır,
Kırkunneççen layih sıvlıhlı

Sürüyü bırakıyoruz otlağa,
Onu biz Allahın ellerine veriyoruz.
Sonbahara kadar sağlık nasip et.

şüreme par (Mes., 131)

Bazen bir köy halkının yaptığı uçuk (tarla) duasında, Çuvaşların tamamıyla köydeki işleriyle ilgili şeyler, bu duada arz edilmektedir.

Şilten-tiviltan sıhla,
Vutran-kıvartan sıhla,
Vışıran-hurahrın upra, sıhla,
Usal şımirtan sıhla...
İşi pitpe, tutlı çılhepe
Vişi tıslı vıl'ih-çırlıhşın
Çun tatsa, yun tıksa
Yılınapır, asınatpır,
Hura halıhpa puş şapatır,
Kırse hıŝşın tiha ertme par
İne hıŝşın pıru ertme par,
Hura halıha ıtlıh, sıvlıh par
Usal-tıselten yıvırlıhıra sıhla..
Şicı tıslı tışışın-pulışın
Tav tivatpır, puş şapatpır.
Pır pırçı aksa pin pırçı ilme par

Güçlü tufanlardan koru
Ateşten, yangınlardan koru.
Hırsızlardan, haydutlardan koru
Sağnak yağmurdan koru,
Tatlı dille, güler yüzle
Üç çeşit hayvan için
Can vererek, kan dökerek
Dua ediyoruz, anıyoruz.
Tüm halkımızla eğiliyoruz.
Tayın kısırak ardından koştuğunu
İnek ardından buzağı koşmasını
Halka sağlık, baht nasip et..
Kötülüklerden cinlerden koru.
Üç çeşit ekmeğın-tahılın hasadı için,
Şükrediyoruz, eğiliyoruz
Ekilen bir tohumdan bin ver.

“Şerşi çükı” duasında gençler evlilik işlerinde başarı için dua ediyorlar.

Hırsen kaçça kaymalla pultır

Kızların evlenmesi için

Kaççısen avlanmalla pultır” (141)

Erkeklerin evlenmesi için.

Aile işlerinde hayır ve huzur için *kilėş pĩtti* duasında istiyorlar.

Kilımpe- şurtımpa

Evimle yurdumla

Layih tıma par,	İyi yaşamayı nasip et,
Vıl'ihimpa-çirlihimpe,	Bütün hayvanlara-canlılara,
Şem!empe sıvlıhpa tıma par;	Tam sağlık nasip et.
Vırıran-hurahrın sıhla,	Hırsızlardan ve haydutlardan koru
Hın-hur kurarsın hitar.	Belalardan ve kazalardan koru
Kilimpe- şurtımpa	Evimle yurdumla
Sıvlıhlı, tırıs-tikel tıma par... (152)	Doğru dürüst yaşamayı nasip et.

Çok çocukluluk her zaman tanrının bir lütfu olarak kabul edilmektedir. Mesela bu “sıra çükê” yapılırken okunan duada görülmektedir.

Uray tilli putek-surih pultır,	Ağılın kuzuyla dolu olması için,
Sakı tullı açapıça pultır	İskemlelerin çocukla dolu olması için
Alık patne kırü pultır,	Kapıda güvey olması için
Tıpele kin pultır.	Ocak yanında gelin olması için.

(K. Milk', 160, Magn., 31)

Yukarıda gördüğümüz gibi duacı sadece kendi şahsi menfaatlerini değil kendi yakınlarının da menfaatlerini düşünmektedir. Biz aslında Çuvaş köy hayatı için çok zararlı olan diğer canlı varlıkların ihtiyaçlarını bile burada görüyoruz. Onlar da dualarda unutulmamıştır.

Şırlah, amin', turı,	Affet tanrım, amin,
Hurpa kiltivatpır.	Kaz için dua ediyoruz,
Çirım pilik çini pultır,	Yirmi beş kaz yavrusu olsun,
Şirimiş hu şana pultır,	Yirmisi sahibine kalır,
Pillikış hurçıkana pultır.	Beşi de çaylağa kalır.

Sıra çükê de Çuvaşlar yukarıdaki gibi dua ediyorlar.

Çuvaş dualarının yapıları da ilgi çekicidir. Onlarda çok fazla söz yoktur. Onlar basitlikleri ve samimiyetlikleriyle farklıdır. Onlardan kendine özgü bir şiir rüzgârı esiyor. Onlarda kara ormanların ve engin bozkırların yankısı iştiliyor.

Bazı yerlerin eski dualarında kendine özgü yöresel çizgileri fark etmek mümkündür. Çubuksarı bölgesinin Bişev kasabasındaki *sıra çükleni* duasında yolcuların ırmağı geçerken maruz kaldıkları tehlikeler zikredilmektedir.

Aslı şıva larsan,	Büyük nehrin suyuna otururken
Huşlan kimsen(en) çen sıhla,	Küreklerin kırılmasından
Huşka hominçen,	Şahlanmış dalgalardan
Tayılan kiminçen... (Magn., 59)	Kayığın yana yatmasından koru.

Herhalde *aslı çıv* ismini Çubuksarı'da yaşayan Çuvaşlarla çok yakın olan İdil olarak algılamak en güçlü ihtimaldir.

Çuvaş dua metinlerinin ayrıntılı analizine geçmeden önce, ben bu dua metinlerinde zikredilen ve halkın ibadet ettiği kendi kurbanlarını sunduğu yüce varlıkların isimleri üzerinde durmayı gerekli görüyorum. Halk kültürünün bu yönüyle incelenmesi, bizim için, Çuvaş ibadetlerinin temelinde yatan idealleri ayırt etme ve anlama, diğer eserlerin incelenmesiyle kolayca anlaşılabilen ve ortaya koyulamayan halkın dünyaya bakış açısını ortaya koyma imkânını verdiği için önem taşımaktadır.

Bu isimleri incelerken biz, onlar arasında son dönemlere ait yabancı tabakaları da buluyoruz. Onları ayırt ettikten sonra biz, günümüzde izlerini bulduğumuz tesirlerin dışında kalanlarla eski Çuvaş kültürünün portresini az çok çizebilirdik.

Çuvaş halk dinî araştırmacılarından birisi olan Meszaros'a göre Çuvaşlar, etnik olarak kendilerine akraba olan ve dışarıdan bir din kabul etmeyen diğer halklardan dünyaya bakış açılarının tek tanrı inancına dayanması sebebiyle ayrılırlar. Başka yüce varlıklar kendi özel isimlerini taşıırken, bu *Turĭ* kelimesinin yüce varlıklardan sadece birisine atfedilmesiyle ispat edilmektedir. Bir de halkın *Pĭr Turĭ*'ya gösterip ikinci dereceden ruhlara hiçbir zaman göstermediği saygı bunu ispat etmektedir. Pagan Çuvaşlardaki tek tanrı inancı onların ecdatları İdil-Kama Bulgarlarının bir dönemler bağlı oldukları hatta halkın şimdiki inançlarında da hala izleri bulunan İslam dininin ve kısmen de Hristiyanlığın tesiriyle olmuştur. Mesela, İslam kaynaklarından Çuvaşlarda hala kullanılan şu terimler girmiştir. *Turĭ tala, atam turĭ, pĭrĭşte, Pihampar, hĭrpan, şuytan, kiremet, espelĭ, pĭsmĭlle, huyhu haram pultĭr* (Mes. 5), *hĭyamit, acamat, kĭpperri...* Buraya Çuvaşlarda kullanılan birçok Müslüman kişi isimlerini de ekleyebiliriz: Ahmat, Aptulla, Elime, Kelime, Terih vb. Yakın dönemlere kadar Çuvaşlar tarafından Müslümanlara has selamlaşma tabirleri de kullanılmıştır. *Calamalik, selemelik...* Birçok İslâmî ifade de hala Çuvaş konuşma dilinde kullanılmaktadır. *Ayĭp, sĭvap, ĭrahmat, pereket, masar, tupĭk, pĭsmĭlle, sĭmĭlle, amin ...*

Şimdi Çuvaş dualarında karşılaştığımız yüce ruhî varlıkların adlandırılmasına geçiyorum:

TURĭ-TOPI

Eski Çuvaş dini araştırmaları konusunda, kendi selefleriyle aynı fikirde olmayan Meszaros'un görüşüne göre bu adlandırma sadece tek olan yüce ilaha aittir. Çünkü Çuvaşların saygı gösterdiği geriye kalan bütün ruhlara, bu ismi taşımazlar. Eğer biz onlarda şöyle *şültĭ turĭ, mĭn turĭ, çon şoratakan torĭ, ivĭlher şuratakan i mol şoratakan topĭ, şĭpçäk torri* vb. adlandırmalarla karşılaşırsak bütün bu ifadeler aynı tanrının farklı vasıflarıyla ilgili olarak düşünülmelidir. O, *şültĭ* diye isimlendirilmiyor, çünkü O, gökte kendi azametiyle yaşıyor. O, ruhu, erkeği, kadını vb. yarattı. O bütün dünyayı yarattı, her şeyin biteceği zaman o, yeni bir dünyayı ve yeni bir milleti yaratacak. Çünkü o, göklerde kendi azametiyle yaşıyor. (Eğer bu dünyanın sonu gelirse tanrı yeni bir dünya ve yeni bir halk yaratacak.) (Mes.,2)

Milletin aşağıdaki atasözlerinde *Turĭ* görülmektedir.

“Babanın kendi çocuklarını büyütmesi gibi Tanrı da insanları idare eder.”, “Aç insanı Tanrı doyurur.”, “Tanrı verse boğazına kadar verir, insan verse tadımlık verir.”, “Tanrısız hiçbir şey olmaz.”, “Tanrı ihtiyacı olana son parçayı vermeyi emretti.”, “Tanrı çok çalışanı sever.”, “Tanrı için topal da kör de aynı.”, “Aptalları da Tanrı yarattı, köylere dağıttı.”, “Kim insanlardan utanmaz, Tanrı'dan korkmazsa ondan hiçbir fayda gelmez.”, “Tanrının günleri çok”, “Tanrı hemen görür; ama hemen söylemez.”

Atasözlerinin hepsi de aynı derecede eski değildir. Onlardan birçoğu Çuvaşlar tarafından daha sonra öğrenilmiştir. Ama onların hepsinde Tanrı'ya bakış açısı halkın Tanrı'ya bakış açısına uygundur. Tanrı'yı, bize insanlara çok yakın ve onların sevincini paylaşan bir varlık gibi gösteren şu kısa şarkı çok ilginçtir:

Şütle şevle vilyat-ışke,
Turî savînsa tîrat-ışke;
Hîrte ıraş pulat-ışke,
Halîh savînsa tîrat-ışke.
Epir vîya tuhsassîn,
Turî iltse tîrat-ışke.

Havada gök parıltısı
Tanrı sevinerek duruyor,
Yerde buğday çok iyi yetişti,
Halk sevinip duruyor.
Biz halka olup oynadığımızda,
Tanrı dinleyerek duruyor.

Her insanın kaderini tanrıdan belirlemekte ve hiç kimse kaderden kaçamamaktadır:
Pihîrsamîr turrîn şırune,
Savnî tîvansençen uyîrat.

Tanrının yaptığına bakınız,
Sevilen akrabalarından ayırıyor.

Bu kaderi her insanın alnına yazılmıştır ve Çuvaşlar dünyada hiç kimsenin okuyamadığı bu alın yazısının sadece harflerini sanki gösterebiliyorlar. Çuvaşlara göre Tanrının önceden tayin etme gücü tartışılmazdır. (Mes. 11–12)

Aslında *Turä*, Türk dillerinde *tañrı*, *tantiri*, *tîniri*, *tañara*, *teğir* ilk önce de *gök* manasında kullanılırdı. Bugüne kadar bu anlam Çuvaş halk kültüründe saklanmıştır.

Uyarat-i pîr turî (Paas., 190)
Ah, turî şîm, turî,
Irî kuras pulsassîn,
Şînkîr uyar pul, turî
Irî kurmas pulsassîn
Lîştah pîlît pusayîr.

Açılıyor, anlaşılıyor bir Tanrı,
Ah Tanrı, benim Tanrım.
Eğer ilahî hüküm mutlu olmaksızın
Güneş açık ol, Tanrı.
Eğer ilahî hüküm mutlu olmamaksızın
Bulutlar kaplasın.

Bir Çuvaşın karısını öldürmesinin tasvir edildiği bir şarkıda, ona vurulan ölüm darbesi Tanrının iradesi doğrultusunda olmuştur.

Şap-Şurî ta arîm ep itlîm,
Yonaşar îlîhrîm ankartne;
Pîrehşeh te şaprîm senîkpe,
Mînle turî turî on tîple,
Eple çonî tohsa kayrî-şi? (34)

Bembeyaz kadını ben aldım,
Onunla harmana çıktım.
Yabayla bir vurdum,
O, orada ruhunu teslim etti,
Tanrı, elini direk kalbine yöneltti.

Bu şarkıda kader hakkındaki İslâmî fikirlerin yankısı duyuluyor gibi. Müslümanlara göre Tanrı dünyadaki bütün iyiliklerin ve kötülüklerin ilk kaynağıdır.

Sarî sarî hîrsene
Savsas turî şoratnî.
Hora hora hîrsene
Horîntaşşîn şoratnî.
Yalta çiper açîne
Torî îna şoratnî.

Beyaz yüzlü kızları,
Sarı sarı kızları
Esmer esmer kızları
Akrabalar için yarattı.
Köylü yakışıklı erkeği
Tanrı bunun için yarattı.

Çiper-çiper hîrsene	Güzel güzel kızları
Çoltivas şın şoratnĭ (38)	Bunun için yarattı.
“Hĭrlĭ, hĭrlĭ avtana	Kırmızı kırmızı horozu
Hĭrse torĭ şoratnĭ.	Tanrı heyecanlanarak yarattı.
Sarĭ, sarĭ avtana	Sarı sarı horozu
Savsa torĭ şoratnĭ.	Tanrı severek yarattı.
Īna ta torĭ şoratnĭ.	Onu da tanrı yarattı.
Tĭnçene kirlĭ pulnĭran	Dünyaya gerek olduğu için
Pire te torĭ şoratnĭ.”	Bizi de Tanrı yarattı.

Daha çok Ruslaşmış yerlerin şarkılarında *Torĭ*, *Hristiyan Tanrısı* ve *ikon* manasında kullanılmaktadır.

Turĭ'ya en yakın ilahlar arasında ilk sırayı Meszaros'un belirttiği *torĭ aşşĭ* ve birçok duada zikredilen *torĭ amĭşe* almaktadır. Bu ilahlar hakkında daha fazla bilgi yoktur. Herhalde *tor aşşĭ* saf Hristiyan düşüncesi, turā *amaşĭ*'ye gelince biz burada kesin bir şey söyleyemiyoruz. Şüphesiz Hristiyan tesiri bu ilahın kültüne de yansımıştır. Ama bu durumda Hristiyan düşünceleri önceki halk inançlarıyla birleşmiş olabilir; çünkü birçok Çuvaş ruhunun babası ve annesi vardır. *şil aşşĭ*, *şil amĭşĭ*, *hĭvel aşşe*, *hebĭl amĭşĭ* (Sunçelejev'de güneşin ve rüzgârın babaları yok.) *şil aşşĭ*, *çil amĭşi*, *hivel aşşi*, *hivel amĭşi*¹ azılarının ise sadece anneleri (materey) var: *Pülĭhşĭ amĭşi*, *yulaççı amĭşi*.

Eğer *Torĭ amĭşi* ibadeti, Hristiyan idealinin sayesinde ortaya çıkmışsa, bu Çuvaşlarda çok eski dönemlerde Magnetski'nin bu ilahın manası hakkında hiçbir şey söylememiş olmasına rağmen en büyük anma olarak ifade ettiği *ama* ibadetinin onlarda olması sebebiyle, daha çabuk oturmuş olabilir. (Magnitskiy, mateyaller, 62) Bendeki mevcut yazılarda ben bu Tanrıya bağışlanan duanın bir parçasına rastladım: “Ey bütün dünyayı yaratan Ama! Senden oldu bütün her şey, bütün iyilikler, faydalar. Dolayısıyla biz sana her zaman şükrederek, dua ediyoruz.

Tanrı hakkındaki Çuvaş fikirleri antropomorfizme sinmiştir. O, birçok hizmetçiye sahip olarak çok güzel ortamda yaşamaktadır. *Torĭ um ĭnce şüregen*, *mın Torĭ umince tragan*, *mın Torĭ alĭknĭ o şakan*, *mĭn Torĭ alĭkne hopakan*. Bu adlandırmaların mecazi manada anlaşılabilirliğini sanmıyorum. O, mobilyaya bile sahiptir. Tanrı'nın en çok sevdiği kuş kırlangıçtır. Bizden kışın ayrılırken Tanrı'nın masası altında yuva kuruyor. (15) *Tupata turĭşın*. Tanrıyla dua ederim. (Yurkin)

Hristiyanlığın kabul edilmesiyle turĭ *sözüyle* (Kumış üyezi) ikonları adlandırmaya başlıyorlar. Bildiğimiz kadarıyla Rus halkının özdeşleştirdiği ve belki bizim *bojnitsa* isimlendirmesinde gördüğümüz gibi, şimdi de kendi Tanrılarıyla özdeşleştirmeye devam ediyorlar.

Başka ruhları belirtmek için *Turĭ* kelimesinin kullanılmasına sadece *Viryallar*'da rast ediyoruz. Burada Çeremişlerin, Rusların yarım inanışlarının ya da Yukarı Çuvaşların *Torĭ* olarak adlandırdığı ikonların kullanılmasının da tesiri olabilir. Güneyde (Aşağı Çuvaşlar'da kullanılan *Turĭş* sözüne gelince aşağıdaki ibarede de görüldüğü gibi bu başlangıçta da Tanrı'ydı. (Turĭ + İyelik eki –ş): *Ey, mĭntarĭn*, *Turĭşĭ*, *Turri te pĭrahsa tarcĭ pirten!* Biz, Yardin Çuvaşları'nda hatta çoğulunu da buluyoruz. *Torĭsam*. Öğretmen Konstantin Stepanov'un öğrencileri tarafından Şumşevaş mahallesinde İlyas (İlye) peygamber

¹ Sunçelejev'de güneşin ve rüzgârın *babası* yoktur. Yazarın notu.

hakkında yazılan bir hikâyede bir cimri hakkında karar vermek için Tanrıların mahkemede nasıl toplandığı anlatılmaktadır. Onlar arasında *Pülhçî Torî* (Püles') ve *şiru-Torî* (Yazıcı Tanrı) vardı. Mahkeme, mahkemenin sonucu hakkında zengine haber veren, belli olmayan bir *Torî açi* tarafından gizlice dinlenmiştir.

Belki de *Torî* sözünün ilah manasında kullanılmasını Çeremiş dilindeki *yumi/yımı* sözünün tercümesine borçludur. Aynı hikâyede biz ikonların Çuvaşlar'da Tanrıların bir sureti olarak kabul edildiğini görüyoruz. *Pîr kiremet şirlah!* (Bir kiremet affet!) (Bk. Magn.9)

Vişnevski (2): “Çuvaşlar kendilerinin *Torî* olarak adlandırdıkları iyilik kaynağının ve *kiremet* diye adlandırdıkları kötülük kaynağının yâni her iki kaynağın tesirinin olduğuna tamamen inanıyorlar. Bu kaynaklar görünmez, kavranılmaz ve birbirinden bağımsızdır.”

Torî, onlara göre;

1- Yüce varlıktır ve *Mun Torî* diye adlandırılmaktadır. (En büyük Tanrı),

2- Yararıdır. Bunun için *Sudsyandalık tıdagan* (Kainatı tutan); *şîr-şu asşe* (Yer su babası) şeklinde adlandırılıyor,

3- Yeryüzündeki insanlara mutluluğu verdiği için Çuvaşlar ona *mun ira Tora* (Yüce hayırsever Tanrı) diyorlar. Tanrı, Çuvaşları cezalandırdığında hiçbir zaman onları ayrı ayrı cezalandırmaz. Sadece, yeryüzüne kuraklık, dolu, kötü hava, fırtınalar gönderir,

4- Sürekli yaşadığı yer gök ya da onların dediklerine göre, yukarıdaki aydınlık dünyadır. Bunun için *Şülti torî* ve *şütle vırtakan torî* diye de isimlendirilir. O, mekanını sadece Cuma günleri yere inerek Çuvaşların o gün çalışıp çalışmadıklarını, kadınların öğleye kadar ocaklarını yakıp yakmadıklarını öğrenmek için terk ediyor.

5- Başka zamanlarda o, yerin verimli olması için gerekli şeyleri (Yağmur, rüzgâr, güneş...) göndermekle meşgul oluyor. O, yerdeki işler, emrinde olan insanların ihtiyaçları, bunun yanında dünya üzerinde uçan, koşan, beyaz atlarla gezen hayırseverler hakkında bilgi edinir. Bunun için onu *Sureggenzam* genel ismiyle adlandırıyorlar.

Onun emrindeki varlıklar aşağıdakilerdir:

1. *Mun Torî Uvinçe Suren'*: Büyük Tanrı'yı dünyaya tanıtan.

2. *Alîk ozyan*: Tanrı'nın evinin kapılarını açan.

3. *Pulîhşî*: Haberci. Onun da dünyaya haberciyi tanıtan (*Pulîhçe uvinçe suren'*) ve evinini kapılarını açan yardımcıları vardır.

4. *Pihampar*: Ayılardan ve kurtlardan insanları ve sürüleri saklayan.

Hîrlî şîr': Yeri verimli yapan.

5. *Mun ira*: Kendi tanıtıcısı olan koruyucu.

6. *Mun kepe*: Büyük elçi ve tercüman.

7. *Hırpan*: *Mun Tori* ve başka ilahî varlıkların şefaatchisi. Çuvaşlar kestikleri kurbanın kabul edilmesi, hedefine ulaştırılması ve onun bu kurbanın ulaşmasına engel olmaması için kurbanı ilk önce ona sunuyorlar.

Bütün varlıklardan sadece, *Mun Tori* ve *Pülîhşî*'nin annesi vardır. *Mun Tori amuj* ve *Pülîhşî amuj*, diğerleri ise tektir. (Hozah)

Çuvaşlar kutsal varlıklardan başka güneş, ay ve rüzgârdan da af dilemelerine rağmen *Alık ozyan*, *Suren ira*, *Hîrlî şîr* ve *hırpan* duada zikredilmezler. (2-4)

Turi'nin kendisinden başka annesi ve babası var. Onlar da onun gibi gökte bulut üstünde yaşıyorlar. Gökteki *Turi*'nin babası *Turi papay*'dır. Büyük babası *Turri*, *Turi*'nin annesi ise yerdir. Eskiden ona *abi* dedi. Çünkü yer herkesi doğurduğu için herkese anne oldu. (Magn. 5)

Hırpan, Kırpan

Meszaros, “Eski Çuvaş İnançlarının Hatıraları” isimli derlemesinde onu bazı Kuzey Çuvaşları'nda *vat tori* olarak adlandırılan *turi aşşî* isimlerinden biri olarak vermektedir. Bu ismin açıklaması elbette daha sonra ortaya çıkmıştır. İsmi kendisi Arapça *kurban*'dan gelmektedir. *Hırpan* kelimesi Magnitski'nin söylediği gibi Çuvaşlar'da *çapak balığı* ve *kurban* manalarına sahiptir. O, *hırpan* ve *çapak balığı*, ruhlara kurban olarak verildiği için onların özel bir ruha dönüştüğünü düşünmektedir. Mamadiş Bölgesi Kreşin Tatarları yazın *Balık kurmanı/ Balık kurbanı* için köydeki insan sayısı kadar ak balık satın alıyorlar ve bu kurban *koyun kurbanı*'yla değişimli olarak yapıyordu.² Abramov'un bildirdiğine göre Çistay bölgesinin Gaytankin köyünde *hırpan*, *ince çapak balığı*'dir. (3-6 libre), o zaman küçük *çapak balığı*, *çapah* diye adlandırılıyordu. *Hırpan* sözü daha önce iki derlememde belirttiğim gibi soyut manadan ya da cansız varlıkların isimlendirilmesinden bir ilahın ismine dönüşme örneğidir. Çuvaşlar sözün manasını bilmeyerek *hirt* (Kurutmak) fiilinden onu yapmışlardır. *Hırpan* kurutma, yalvarma (...N. Karmalı: Seni anarız, *Kırpan* hatırlarız, dua ederiz, şükrederiz, secde ederiz. Toprağı, ekmeği kökünden kurutma. (...)³Tüm halkımızla anıyoruz, hatırlıyoruz, *Hırpan*, severek verdiğimizizi severek al. (Hat., 55) Yazılanlara göre bu, insanlara kuraklığı gönderen ruhtur.

Pülîhşî

Meszaros'a göre bu, Tanrı'ya en yakın olan erdemli ruhtur. Bu ruhun ismi *pül-* (önlemek) fiilinden geliyor olsa gerek. Bu isimle kendisiyle bağlantılı olan inançlar da belirleniyor. O, Tanrı'ya giden duaya engel olabilir. Ona kurbanlar kesilir. Bir hikâyede görüldüğü gibi Yardiski bölgesinde onu, *Pülîhşî Turî...püret, şıru Turî (Torri)... Şırat* (Şumşevaş Mahallesi) ilahı olarak adlandırıyorlar. “Eğer *Pülîhşî ve hîrlî şîr* vermese Tanrı da vermez.” diyorlar. (Çuvaş Killisem, 10)

“*şırla, ır pülîhşî, pur tilten te esî usra, sıhla, şilten-tıvaltán ta sıhla, usal şumîr-ınçen-pîr-ınçen te sıhla, şırlah. Sana işi hıparupa asinatıp. Man avankillime hapîl tu, şırlah.*” (Çıvaşsem) (Affet, erdemli Pülîhşî. Bizi her şeyden korusun, fırtınadan korusun, yağmurdan doludan korusun, affet. Taze ekmeğe (kalabaşka) ile anarım. Benim mütevazî duamı kabul et. Affet.)

Pülîhşî'nin dualarda bahsedilen annesi *Pülîhşî amîşî* var. Söz arasında *Pülîhşî*'ye sihirden koruması için rica ile hitap ederler:

Usal-tisele an yar,

Kötü ruhtan bizi korusun,

Kilyışne, aç-a-pıçana, şurt,

Ailemi, çocuklarımı, evimi korusun

² Turna balığı Kiremet kurbanı hakkında bkz: Magn., 10. Yazanın notu.

³ Metinde bu bölüm silinmiştir.

yerne sıhla (Mes., 179)

Küçük dualarda bu ruhun ismi Tanrı'nın ismiyle birleşiyor.

Turî-pülîh, an pîrah!

Turî-Pülîh bizi belada bırakma!

Tav tura-pülühe!

Teşekkür ederiz Turî-Pülîh! Oh benim,

Ah, turîşim-pülîhşim. (Mes., 18)

Turî'm, benim Pülîh'im.

Bir duada (*Çini Turî çük kîli*) biz şu ifadeyi görüyoruz: *Ey, Turîşim, pülîhşim! Pîline şala il, pîlmenine kaya hur. Epir, ayvan ivîl-hîr, pîlmestpîr. Epir pîlmestpîr; pup kîltunipe şırlahtîr. Amin.* (Çıvaşsem, 39) (Oh *Turî'm, Pülîhşî'm!* Bildiklerimizi kabul et, bilmediklerimizi kabul etme. Biz (senin) aptal kızların ve oğulların (ne diyeceğimizi) bilmiyoruz. Biz (dua etmesini) bilmiyoruz. Papazın dua etmesiyle yetiniyoruz. Amin.)

Burada papazın zikredilmesi tabii ki bir yeniliktir. Fiilin tekil olarak kullanılması *Torî* ve *Pülîhşî* hakkındaki fikirlerin birleşmeye başladığını göstermektedir. Buna rağmen Mezsaroş'ta geçen bir atasözü böyle bir benzetmeye açıkça karşıdır. "Turra asînni pülîhşî pulmas." (19) Yâni Tanrı'nın anılmasının *pülîhşî* ile alâkası yoktur. Eğer, benim bilmediğim çok güvenilir olmayan bir kaynaktan bu bilgileri alan Milkoviç'te onun hakkında bulduklarımıza inanırsak, eski zamanlarda *pülîhşî* hakkındaki düşünce biraz farklı olsa gerek. Işık Tanrısı'nın bütün dünyayı aydınlatıldığını tasavvur ediyorlar. Ya da yerde ve yer altında hükmü olan Tanrı ile ilgili olarak "Onun göklerde yaşadığını, kendisi yanında iki haberci ya da *Pülîhşî* ve *Pihampar* adlı yardımcılarına sahip olduğunu düşünüyorlar. Tanrı, bunlardan *pülîhşî*'yi yeryüzüne yeni doğan çocukların kaderlerini tayin etmek, çocuklara *yumzalar* tarafından verilen isimleri yazmak için gönderir. Bu yardımcı bunu yeryüzüne gönderdikten sonra gökyüzüne *Kepe* yanına dönüyor ya da kadere haber veriyor." (Nikolevskiy 22, Magnitskiy 23, bk. Age. Nikolskiy, 28, Magn. 39) daha detaylı yazılarda yâni Magnitski'de ve yine Çuvaşların el yazmalarında *kepe* ile *pülîhşî* arasında hiçbir yakınlık fark edilmiyor.

Pülîhşî ruhu hakkındaki problem benim tarafımdan "Çuvaş Halk İnanışlarında Altınordu Efsanelerinin Yansımaları"⁴ isimli makalede tahlil edildi. Burada ben *püle*h sözünün başlangıçta, İbn-i Fazlan'da haklarında bilgilere rastladığımız, Bulgar hanlarının emrindekilerin sahip olduğu tımar manasına gelip gelmediğini ekliyorum. Sonra mecaz-ı mürsel yoluyla bu kelime toprak sahiplerinin de adı olmuştur ve daha sonra bütün diğer isimlerle birlikte halk inanışlarına da mı girmiştir?

Kepe

K. Milkoviç kendi derlemesinde "*Şüldi kepe*'yi yer altında ve yer yüzünde kader ya da iktidar olarak gösteriyor. (Nik. 19; Magn. 29) Başka bir yerde o, ona kader diyor ve bu ilahın *Pihampar* ve *pülîhşî* ile ilişkisini belirten şu hikâyeyi veriyor: "Bir zamanlar *kepe* ya da *kader* yeryüzünde yaşayanların nasıl bir hayat geçirdiğini öğrenmek için zengin bir Çuvaş'ın yanına sıradan bir kişi gibi gelerek onun evinde kalmak isteyen *Pihampar* gökyüzünden yeryüzüne göndermiştir. Zengin onu sert bir şekilde şiddetle reddederek, ona köyün sonunda bir fakirin çatısız kulübesinde gecelemesini söyler. *Pihampar* göğe geri dönünce bunlardan *kepe*'yi haberdar eder. Fakat o inanmayarak, aynı görevle *pülîhşî*'yi gönderir. Sonunda *Kepe* her ikisine de inanmayıp kendisi yeryüzüne inerek sözlerine inanma lütfu göstermediği *Pihampar* ve *pülîhşî*'nin yaşadıklarının aynısını kendisi de yaşamış olur. O, çatısız kulübede gecelerken fakirin oğlu, zenginine ise kızı doğar. *Kepe* yeryüzünde yaşadığı zamanlarda *pülîhşî*'ye bu yeni doğmuş çocuklardan fakir oğlana zenginine mutluluğunu görmeyi, zenginine kızına ise dulluğu ve dokuz kocayla yaşamayı yazmasını emreder. Zengin Çuvaş kendi mutluluğunun, fakirin doğan çocuğuna geçeceğini falcıların yorumlarından öğrenerek kaç defa öldürmek için uğraşmasına rağmen *Kepe*'nin ya

⁴ Bk. *İzvestiya Severo-Vostoçnogo Arheologičeskogo i Etnografičeskogo İnstituta*, C. II. Kazan', 1921.

da *kader*'in himayesi sayesinde fakirin oğlu zenginin servetinin varisi olmuş, sonuçta, dokuzuncu kocadan da dul kalan kızıyla evlenmiştir. (Magn., 24)

Mezzaros bize *Kepe*'nin, meleklerinin (Piriştisem) başkanı olduğunu söylüyor. Gökle yer arasında yaşıyor ve böylece Tanrıyla kişiler arasında aracı oluyor. Tanrı insanlara iyilik gönderdiği zaman, bu işi yeryüzünde *Kepe* yerine getiriyor. O, göğe insanların dualarını ve isteklerini iletiyor. Dolayısıyla kurban törenlerinde duanın sonunda, “Bizden *Kepe*'ye *Kepe*'den Tanrı'ya ulaştır.” diyerek ilave ediyorlar. (Mes 19, 128) Birçok yerde Kuzey Çuvaşları *Kepe*'nin annesinin olduğunu düşünüyorlar: *Kepe Amış*.

Ben daha önceki derlemelerimde artık Çuvaşlardaki *Kepe* kelimesinin Arapça *Kaaba*'dan ortaya çıktığını gösterdim. Burada Çeremiler'deki gök manasına gelen *kaba* kelimesi de buradan alınmış. Müslüman Tatarlar annelerine yazdıkları mektuplarda *kutsal kâbe* gibi *ankemiz, kâbemiz* şeklinde hitap ediyorlar. Ben aynımsı “*Anne Kepe*, onunla tartışmaz doğru değil.” vecizesinin Belebey (Şini Huramal) bölgesindeki Çuvaşlarda buldum.

Çuvaş halk hikâyelerinde *kepe-tu* karşımıza çıkıyor. (Vişnevskiy 17) “*şir şu titan kepe şirlah.*” (Yer-su'yu tutan *Kepe* affet.) *Turî amişi kurki* törenleri sırasında okunan ve maalesef bozulmuş bir duada bu efsanenin imasını görebiliriz: *Ulti urallı hurta par, e hamin şuk pulsan ta kïvak tüperen e çul huşşinçen te pulsan par, tet. Epi yal hırınçe laratip, şuşlıh puşne te pulsan pırsa sırtar, tet, turî amişil!* (Çıvaşla Kilisem, 31, bk., Magn, 201) (Altı ayaklı arıyı ver. Eğer benim olmasa taşlar arasından ver. Ben köy kenarında oturuyorum. Oluk yanına gelsin ve orada bâri yazsın, diyor, Anne Turî.)

Kepe, Pülîh ve *Pihampar* arasındaki ilişkiye gelince Milkoviç'in makalesinde bulunan konuyla ilgili bilgiler, bu ruhlarla çağdaş bir bakış açısıyla uygun düşmemesi ve makalede zikredilen Çuvaş metinlerinin genel olarak tahrif edilmiş olması sebebiyle şüpheli sayılır. *Kepe*'ye sunulan kurban hakkında bk. (Çıvaşla kilisem, 22,23, 24 Ailede çocuklar öldüğü zaman *Kepe*'ye ve onun emrindekilere yapılan dualar hakkında bk. Mag. S.197)

Pirişti (Pirişte)

Çuvaşlara göre bunlar çok sayıdadırlar. Onlar Tanrı'ya hizmet ederler ve bunun için onları *Pirişti*'den başka bir kelimeyle adlandırılır: *Tur umınçe şüreken*. (Mes. 19) Yine aynı şekilde yeryüzünde, ona her adımında eşlik eden ve hiçbir zaman geride kalmayan bir *Pirişti*'si vardır. O, sadece meyhaneye onun arkasından girmez, kapıda bekler. Bunun için hiçbir zaman, meyhaneden girilen kapıdan başka bir kapıdan çıkılmaz. Yoksa *Pirişti* onu kaybedecek ve onu bulana kadar ağlayacaktır. Meleklerin lideri- *Kepe*

Belebey bölgesinin Yeni Kezemahi köyünde *piriştî, pirişte* şeklinde adlandırılıyor. Ben onun hakkında şunları yazdım: “*Piriştî layih kalaşnini layih şırat', usal kalaşnini usal şırat'. Nihışne te kurakan şuk, tol'ka hulpuş şinçe larat' tese kalaşşi: Layih şırakanni sullahay hulpuşşi şinçe larat'*” (Pirişti güzel konuştuğu zaman güzel, kötü konuştuğun zaman kötü yazar. Pirişti'yi gören yok. Sadece insanın omuzlarında oturur, derler. İnsanların iyiliklerini yazan sol omzunda oturur.) “*Piriştî vl laşa şittisene yavat', ina nikam ta sütme pultaraymast', hıyih sütilet.*” (Pirişti at yelesini örer, onu hiç kimse çözemez, o kendi kendine çözülür.)

Çistapol bölgesinde *Piriştî* her evde vardır derler. O, ocakta yaşar. Pirişti şerefine her yıl lapa duası yaparlar. Gece dua ederler ve ocağa lapayla birlikte yiyecek koyarlar.

Tasa piriştî, esî kurünmi şunatupa hütlese tırışlıhpe tarhaslasa kil tivakansene şivürni çuh, şiv urlı kaşnı çuh, virmanta pimli şupla şüreni çuh-mñpur ataşnı çirsençen uprasa sıhla. Epir, turin mışkñ çuristem, tarhaslasa ıyatpır santan sıhla tese.” (Kutsal Pirişti sen görünmeyen çatıyla koruyarak, dürüst

bir şekilde yalvararak ev yapanları uyududukları zaman, ırmaktan ve geçerken bilmedikleri yoldan gittiklerine vahşi hayvanlardan kuru.

Kuzeydeki Hıristiyan Çuvaşlar meleği Rusça *anhıl* ya da *angel* şeklinde isimlendiriyorlar. Onlara göre ölümden sonraki kırk gün içinde *Torrin angeli* öleni yeryüzünde gezdiriyor ve ömrü boyunca yaptığı tüm iyi ve kötü işleri ona gösteriyor. (Mes. 19)

Pirişte Farsça'dan...*

Hırlı şır

Hırlı Çır-kırmızı yer (Kırmızı yer, yeri dölleyen Tanrı) kırmızı yarlı, uçurumlu yerlerin genel adlandırılmasıdır. Arka İdil'de bulunan Otar köyü Çuvaşları eski Çeşmenets yolu üzerinde orman içinde dağda Kızılyar mahallesinde bulunan, içinde Nikolay Çudotvoret's'in ikonunun bulunduğu *şapel*'i (Kilisede ikonun bulunduğu bölüm) bu şekilde isimlendiriyorlar. *Hırlı şır* isminin yanında *Hikola Tor*'nın da anılması şüphesiz bununla açıklanabilir. (Magn.67) *İlye'nin Tanrısı* hakkındaki bir efsanede *Hırlı şır* İlye yanına gelen ve ona büyük güç veren *Büyük Tanrı*'ın uydusu olarak görülmektedir.

Güney Çuvaşlarda galiba *Hırlı şır* ibadeti yok. (Mes.20) Onu sadece Kuzey Çuvaşları biliyor. Bu isim kısaltılmış olabilir. Biz Çuvaş ruhlarından birisinin benzer bir şekilde isimlendirildiğini biliyoruz. "*Hırlı şırta vırtakan ırı*" (Kırmızı yerde yaşayan ırı)ve onun annesi "*Hırlı şırta vırtakan ırı amışi*"(*Sunçel*) (Kırmızı yerde yaşayan ırının annesi). *Tırı Puş* dualarının birisindeki tasvirde (Çıvaş Kılısem 10) şunları okuyoruz:

"Turra duası bittikten sonra *Pülhşi* ve *Hırlı şır* için kurban sunarlar. Her ikisi için iki kazanda lapa pişirirler. *Pülhşi* için büyük kazan, *Hırlı şır* için küçük kazanda. Tüm köylü Tanrı için dua edip bitirince *Pülhşi*'ye ve *Hırlı şır*'a da dua ederler. *Pülhşi* ve *Hırlı şır* vermese de Tanrı da vermez derler."

Valle

Valle duası her yıl yapılmaz. Üç yılda bir defa ona dua edilir ve kurban olarak beyaz koyunu sunarlar. Kurban töreni, *Turı*ya kurban verme töreniyle aynıdır. Fark şuradadır: Valle töreninde lapayı, pideyi, kesilen koyunun pişirilmiş etini yabancılara vermezler. Kurbanı sadece kendi aileleriyle yemeye çalışırlar. Eğer bayan misafirler, komşular, işçiler gelse de onlara da hiçbir şey vermezler. *Valle* duası evdeki eşyaların bozulmaması, kaybolmaması için her zaman yaparlar. Sanki *Valle* duasını yapmasan bu eşyalar yaramaz hale gelecek. Aile büyük olsa gençler aileden ayrılırlar, sürüler ve arılar ölür. Böyle belaların olmaması için Çuvaşlar üç yılda bir defa *Valle* duası yaparlar. (Yurkin 28)

Hirt-Surt

Evi koruyan ruhtur. Ocakta yaşar ve buradan ailenin hayatını ve bütün evi gözetler. *Hirt-Surt Patti* kurbanını evin erkeği değil de kadını sunduğu için, ruhun evin kadını ile ilişkileri daha yakındır. (Mes.20)

Her evde *Hirt-Surt* varmış. *Hirt-Surt* ocağın arkasında olduğu zaman insanlar çok keyifli oluyorlar ve o evde yaşamak istiyorlarmış. Dolayısıyla yiyecek alınıp eve gelindiğinde ilk önce ona küçük bir parça vermek gerekiyor. *Hirt-Surt* tarlada olduğu zaman insanlar çok mutlu olurlarmış ve tarladan çıkmak istemezlermiş. Dolayısıyla ekin biçme işinden eve dönmeye hazırlanırken tarlada *Hirt-Surt* onlara ekin biçecekmiş gibi bir orak bırakırlarmış. (Mes.144)

* (Çevirenin notu) Bu bölüm metinde eksiktir.

Hirt-Surt sürekli olarak, köşede ve ocak önünde yaşıyormuş. *Hirt-Surt* olan yerde barış ve huzur oluyor ve aileye başarı eşlik ediyormuş. Evde hiçbir zaman tartışma olmuyormuş. Evde dargınlık olduğu zaman *Hirt-Surt* evi terk ediyormuş. Bundan sonra bu evde şanssızlık başlıyormuş ve eve başarısızlık geliyormuş. *Hirt-Surt*'un evi terk etmemesi için eğlenceden gelirken her seferde ona hediye vermek, evde her köşeye parçacıklar (yiyecek parçacıkları) bırakmak gerekmiş. Bundan başka ona lapa ikram etmek, ocak üstüne lapa tabağını ve tabak etrafına kaşıkları koymak gerekliymiş. O, zaman *Hirt-Surt* evde yaşamaya alıştıyormuş. Güya *Hirt-Surt* yaşlı bir kadına dönüşerek yün eğirmeyi seviyormuş. Bu durumda o insanlara görünüyormuş.

İtyakova köyünde yaşayan Çuvaşlara göre *Kikimor* kadın görünüşüne sahiptir. O, sürekli olarak ocaklarda yaşar ve yün eğirir. Bir de için altına ağırlık sağlaması için yün eğiren kadınların taktıkları alışılmış yüzüklerin dışında onun yüzüğü gümüştenidir. (Magn. 50) Vişnevski mahallesinde “*Es kilhoşi. Sana asınsa porınatpır.*” (16) (Sen bu evin sahibisin. Biz sana her zaman dua ediyoruz.) diye dua etmişler.

Hirt-Surt her evde olurmuş. Kim ona lapasını vermese o insanın kendisi de yiyemezmiş. *Hirt-Surt* kadınıymış. O, beyaz elbiseyle ve yağlıkla yün eğiriyormuş. Onu yün eğirirken görmek hayatta iyiliğe işaretmiş. (Mes.227)

Hirt-Surt'a verilen kurban esnasında söylenen sözler: “*Pışmille! Tav tıvatpır, puşşapatpır. Şırlah, kil- şurta tıtsa tırakan ırı hirt-surt! Kile-şurta layih tıtsa tır, vırinli püli. Pir vırıntan kuşlasa an şüre, şırlah, ırı hirt-surt! Esı hu ta piletin, epir pır simahsır purınaymastpır. Kil huşşınçe vırşas ta, şımaras ta pulat’. Kulas ta yiltıras ta pulat’, şırlah, ırı hirt-surt, şırlaha parsam intı, ırı hirt-surt!* (Çıv. Kil. 13) (Bismillah! Minnettarlıkla eğiliyoruz. Affet, evimizin koruyucusu, iyi *Hirt-Surt*. Evimizi koru. Her şey yerli yerinde. Bir yerden başka bir yere girme, affet iyi *Hirt-Surt*. Sen kendin biliyorsun, biz kavgasız, tartışmasız yaşayamıyoruz. Biz tartışıyoruz da, kızıyoruz da, gülüyoruz da. Affet lütfen iyi *Hirt-Surt*.)

Pihampar

Tanrı önünde Pülhşi'ye itaat edenlerden ikincisi Peygamber isimli olmuştur. O da Kepe gibi Pülhşi'nin bütün emirlerini yerine getirmiş. Onun sorumluluk alanına Kepe gibi baht dağıtma işi girmedi, onun başka bir vazifesi oldu. O, yeni doğmuş bebeklere akıl, iyi ruh ve enerji verdi. O, insanın arkasından baktı, onu gözett ve onun kaderini söyledi. (Yurk.624)

Kurtların sahibidir. Kurtlar-onun köpekleri sadece onu dinlerler. Kurdu görünce şu sözleri söylüyorlar: *Pihampar, yıtına çar!* (Pihampar köpeğini durdur!) Yukarı Çuvaşlarda bazı yerlerde *Pühambar* diye isimlendirilmektedir. Pihampar, Milkoviç'te kaderin habercisi, yer yüzünde yaşayanların nasıl bir hayat sürdüğünü öğrenmek için birgün yer yüzüne gönderilen *Kepe*'nin elçisi olarak da görünmektedir. Aynı kaynakta *Pihampar*'ın hayvanları, kurtlardan ve diğer vahşi hayvanlardan korumaya ve bir de kainata ateş vermeye hizmet ettiğini okuyoruz. Bunun için her Çuvaş bira kaynatmaya başlarken, *Pihampar*'ın ismini zikretmeden kazanın altını yakmaz.

Hıtım

Magnitskiy'e göre *hıtım* ruhu sürüleri kırıyor. (Mag.119) Meszaros'ta bu ruha hitap edilen bir dua veriliyor. “*Hıtım, şırlah, vilyıhsene, sorıhsene çiper osra, an viler, sana pıtyak paratpır.*” (29) (Hıtım, affet. Büyükbaş hayvanları, sürüleri sağlam tut, kırma. Bunun için sana kuzu veriyoruz.)

K. Stepanov'un bildirdiğine göre *Hıtım* Yardinski bölgesinin Çuvaşlarının inançlarına göre nesilsiz, soysuz ölen, hayatta iken hiçbir şeyi olmayan öldüğünde hiç kimse tarafından anılmayan ve yine gelin isteyen; fakat evlenemeyen insanın ruhudur. Sonra onun gelini de *Hıtım* oluyor. Bazıları *Hıtım*

kelimesini bir insanın adı olarak söylerler; diğerleri bu ismin altında kindar ve düşmanlık besleyen insanların ruhunu ve genel olarak kindarlığı anlarlar. Bişnevski (s.8) “*Hıtım* (sertleşme/katılaşma) organları uyuşturan, sızlatan ruhtur.” diyor.

Yirih (Yirih)

Farklı Türk lehçelerinin karşılaştırılması sonucu anlaşıldığı gibi *yirih* sözünün ilk manası *adak*, *kurbana sunulacak hayvan*'dir. Sonra bu söz kendine kurban sunulan ruhun kendi ismi olmuştur. Belki de, ruhun kendi isminin ortaya çıkışı sadece kelimenin eski manasını kaybetmesiyle olmuştur. *Yirih*, Çuvaşların düşüncesinde bazı hastalıkların sebebi olur: Çıban, uyuz hastalığı, göz hastalıkları. Fakat, ben Çuvaşlardan, bazı yerlerde *Yirih*'in ruhu değil de adağı isimlendirdiğini duydum ve hâlâ duyuyorum. *Yirih* görünmez. O, karaağaç kabuğundan yapılmış ve kapı arkasında bir köşede kafes içine sığabilen bir sepette bulunur. Gerçi bu sepet, başka yerde (mesela; ambarın, ahırın, ya da herhangi bir yapının dış duvarında) bulunabilir. Söylenildiği gibi *yirih* kendine gerekli saygıyı göstermeyen Çuvaşlara dışarıdan görülebilen hastalıkları gönderiyor. Eğer Çuvaşlarda gözler ağrıyorsa ya da vücutta çıban çıkıyor, döküntü oluyorsa, o, kendi isteğiyle ya da *yumza*'nın tavsiyesiyle onlar, buğday unundan payıza (bir nevi tatlı) benzeyen ve *mimir* olarak adlandırılan bir yemek pişirir. Sonra bir kurşun saçmayı eriterek parlak bir para yapar. Onda küçük bir delik açtıktan sonra delikten bir ip geçirir ve uçlarını birbirine bağlar. *Mimir* ve parayı kendisini cezalandıran *yirih*'in bulunduğu eve götürür. Ev ahalisinden biri *mimir* ve parayı getirenin ricası üzerine *mimir* ve parayı alarak kafese *yirih*'a gider. O, *yirih*'a *mimir*'i getirenin hastalığını alsın diye dua eder. Sonra o, birkaç defa secdeye gider, bir kaşık *mimir*'i sepete koyar, kurşun parayı ise sepetin asıldığı çiviye asar. Sonra *mimir*'in kalan kısmı eve götürülüp ev ahalisi tarafından yenilir. Bazı yukarı Çuvaş bölgelerinde çok iyi fal baktığı ve iyi tedavi ettiği için, öldükten sonra saygı gösterilen bir yaşlı kadın hakkında anlatılan efsane vardır. Bu efsane Çuvaş dualarına yansımaktadır:

Yirih-akay, şırlah, haman tu,	Yirih-akay, affet, güzellikle kabul et,
Ey, sana nimir paratıp,	Sana payız getirdim,
Yıva ta paratıp,	Ve kalabak ⁵ veriyorum,
Okşa ta şakatıp, şırlah!	Para da veriyorum, affet!

Aşağı Çuvaşlarda *yirihsem* sözüyle sepetin kendisini isimlendiriyorlar. Her evin kendi *yirih*'i vardır. Bundan başka köyde, hasta insanların dua etmek için geldikleri köprü ve bahçelerde daha büyük *yirihler* olur.

Onlardan çok korkarlar, çocuklara *yirihler* yanında oynamamalarını söylerlerdi. Kız evlendiğinde, o, karaağaçtan yapılmış sepetini ve sandığını alır, onları yeni eve asar. Onun babası da alınan sepetin yerine yenisini yapardı. (Mes.24)

Şuyttan

Munkun'un ikinci gününde, ölüleri anma gününde akşamleyin şeytanları kovarlar. Bu *siren* şeklinde adlandırılıyor. 30-40 kişi toplanır, hepsi de ince bir çubuk alır. Başta elinde cırcır (sallayarak ses çıkarılan bir alet) tutan bir liderle sokakta gezerler, her evin önünde dururlar. Bütün evlerden para ve yumurta verirler. Kim onları içeri alırsa, eve girerler ve oynarlar. Köyü dolaşırlar. Irmağa giderler, çubukları suya atarlar, yumurtaları da orman kenarında ocakta pişirirler ve yerler. Paraları aralarında bölüşürler eve dönerler. Eğer birisi köyde dolaşırken çubuğu kırar onu hepsi, silahına niçin iyi bakmıyorsun diyerek kamçılarlar. (Çistay bölgesi, Makşimel kasabası, Makşimel köyü, 5 Ekim 1921). Şavıl (Tsivil)'da bazı değirmenlerin altında kötü ruhlar yaşamaktadır. Eğer ilk ve son baharda rakı ikram etmeseler onlar, bendi tahrip ederler. Bundan başka bazı değirmen sahipleri değirmen kurulurken, onun

⁵ Hamurdan yapılmış, yuvarlak el gibi bir yiyecek.

temeli altına canlı bir çocuğu bırakırlar. (Sala 67) Boganov değirmeninin sahibi suya keçe serermiş, üzerine rakı koyarmış. Suyun dibine inerek şeytanlara rakı ikram edermiş. Diyorlar ki; kendisi de şeytana dönüşmüş. Onun su altına inip baltayla çalıştığını söylüyorlar. Ağaç yongaları suyun yüzeyine çıkarmış. (Sala, 67-68)

Aslı şuytan ve kişin tarlaların isimleridir. (Makka, 131) Şuytan'a ve kötü ruhlara kurban keserler. (Sala 68)

Kiremet (Keremet)

Kiremetlerle kaplı Çuvaş köyünde, köylerin yanındaki farklı yerlerdir. Hatta Çuvaşlara yakın duran insanlar, ruhların en kötüsü olan *kiremet*'i yanlış yorumluyorlar. Kiremet kötü ruhların yaşadığı ayrı bir yerdir. Mesela; bir zamanlar burada yaşamış kendisini kahraman olarak gösteren Çuvaş'ın ruhu.⁶ Mesela, Çuvaş Çeboksarki köyü yanında iki nehrin birleştiği yerde olduğu için yarımada şeklinde olan, çok güzel, yüksek boş bir yer vardır. Burada birkaç yıl önce eski bir kayının yaşadığını hatırlıyorsunuz. Kayının çevresini ve sıkça da kayın ağacının kendisini Çuvaşlar *Utlas Kiremeçi* diye adlandırıyorlar.

Çuvaş efsanelerine göre bütün bu yarımada bir zamanlar, burayı hırsızlardan ve eşkıyalardan kahramanca koruyan, cesur bir Çuvaş sahip olmuş. Aynı zamanda Çeboksarki köyünün sakinlerine boyun eğdirmiş ve onları korkuyla idare etmiş.

Utlas çok önceleri öldü; ama onun ruhu ölmedi. O, bahçede *Utlas* tarafından dikilen kayının altında yaşıyor. Onun ruhu şimdi Çuvaşları korkutuyor. Hiçbir Çuvaş, altında onun yaşadığı kayın ağacına saygısızlık yapamıyor. Aksi halde *Utlasın ruhu* onu, kurtulmanın tek çaresi kayın ağacı önünde dua ederek iki ya da üç kopeyk-kuruş demir parayı yere gömmek olan kronik hastalıklarla cezalandırıyor.

Utlas Kiremeçi'nin ortaya çıkış hikâyesi böyledir.

Kiremetlerin başka bir kaynağı daha vardır: Daha önce yüzyıllar boyunca yüce ruhlara toplu duaların yapıldığı yerler sıkça unutulmuştur. Çünkü geçen sürede hayat şartları değişmiş Çuvaşlar burada dua etmeyi bırakarak dua için yeni bir alan seçmişlerdir. Fakat daha önceki dua mekanlarına saygı korunmuştur. Onlar oraya da ara sıra dua etmeye giderler. *Yumzalar* Çuvaş'ın hastalığının sebebini anlatmakta zorluk çekerek kendisine tavsiye için gelenlere, hastalıklarının sadece bilinen (kiremet) yerin önündeki saygısız davranışlarından dolayı çıkabileceğini söylerler. Böylece Çuvaşlar yavaş yavaş kendilerine kötü hastalıklar gönderen kötü bir ruhun burada yaşadığına inanmaya başlarlar. Böylece Çuvaşların yeni *Kiremet*'i ortaya çıkmıştır. Mesela; yeni Çeboksarki köyünde ırmak kenarında çok önceleri toplumsal duaların yapıldığı bir yer vardır. Büyük bir ihtimalle Ruslar ırmağın karşı kıyısına yerleştiği zaman ortaya çıkmıştır. Onların oluşu Çuvaşların dualarına engel olmuştur. Çünkü Ruslar onların dinî törenlerine gülüyorlardı. Çuvaşlar dua için yeni bir yer seçtiler. Eski yer ise Kiremit'e dönüştü. (Avır Külî Kiremeçi) buraya toplumsal dua gününde toplum tarafından seçilmiş bir yaşlı adam küçük bir yeri süpürür ve eve gider. Bununla kutsal yerlere ve yüce varlıklara dualarla ilgili hatıralara saygı ifade ediliyor. (Yuhot., 13)

Çuvaşlar ruhların iyilerine tapıyorlar ve onlara ateşli sevgilerinden, iyi işlerinden dolayı şükranla ya da onlardan her zaman iyilikler görmeye alıştıkları için ve gelecekte de bunların devam etmesini isteyerek kurbanlar sunuyorlar. Onlar kötü ruhlara da verdikleri hastalıkları ve kötülükleri geri alması için ricada bulunarak ya da onlara daha sonraları da böyle şeyler getirmemeleri için kurban sunuyorlar. Çuvaşlar kuban törenlerini ilk önce Kiremet'lerde değil ayrı bir temiz yerde ya da kendi evlerinde yapıyorlar. İkincisini kendi ormanlarında bağışlarlar. Önce ormanda ahşaptan kare gibi dörtkenarlı

⁶ V.K. Magnitskiy, *Material iz Poyezdki v Celu Şumatova Yardinskogo U. Kazanskoy Gubernii.*, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Kazanskom un-te, T.III, 1880-1882, s.172.

parmaklık yapıyorlar. Çuvaşlar bu parmaklıkları, bunların her birisini bir ruha adayarak bu ruhla aynı şekilde adlandırılmaktadır. Bu parmaklıkların her birisini bir ruha adayarak bu ruhla aynı şekilde adlandırılmaktadır. Bu parmaklıkların uzunluğu batıdan doğuya 40 sajen; genişliği kuzeyden güneye 30 sajenden⁷ 40–50 sajene kadardır. Parmaklıkların girişi batıda oluyor. Giriş yanında sağ tarafta parmaklıkların iç duvarından doğuya 1 sajen uzaklıkta sadece üç duvarlı bir yapı oluyor (batıya, kuzeye, güneye), bu yapının içinde iskemleler oluyor. Burada kurban için getirilen hayvanı pişirip yiyorlar. Bu çadırın önünde ondan biraz uzakta masaya benzer bir kurbanlık –sunak yapıyorlar. Bu kurbanlığın kuzeyden güneye uzunluğu 1,5 arşındır ve üzerinde dört sütunlu çatı bulunuyor. Bu kurbanlığa Çuvaşlar kurban için getirilen hayvanların hazırlanan etlerini sunuyorlar. Sonra kurbanlıktan doğuya doğru parmaklık ve onun arkasında Kiremit’e adanmış orman bulunuyor. Parmaklığın içindeki ağaçlara onlar kurban için getirilen atların derilerini kuyruğuyla, yelesiyle ve dizlerine kadar ayaklarıyla birlikte asıyorlar. Çuvaşlar deriyi başlarını doğuya çevirerek gererler. Ağacın altına bir sandık koyulur ve Çuvaş’ın yeni çocuğu doğduğu zaman, ya da onlar kız evlendirdikleri zaman bu sandığa Mamayla diye isimlendirilen Kiremet’in şerefine para koyarlar. Kurbanlığın iki tarafına masa üzerine yatırılmış iki ark yapılmıştır. (...) Çuvaşlar kurbanlıkta kurban töreni sırasında kurban sundukları ilâhın kendisinin de orada olduğunu düşünürler ve buna inanırlar. Sonra kurbanlığın iki tarafına da kurbanın yüzülüp temizlendiği ayrı bir yer yapılmıştır. Burada deriler yüzülüp hayvanın içi temizlenir ve kurban edilen hayvanın etleri parçalara ayrılır. Bu parmaklıklar, kurbanlıklar, kurbanın yüzülüp temizlendiği yer ve kurban kesiminde kullanılan aletler hiçbir zaman ...* aletler eskidiği zaman onların *maçkur* diye isimlendirdikleri din adamı onları yakıyor ve kendi zevkine göre öncekilere benzer şekilde yenilerini yapar. (Magn., 17; Milkoviç)

Bir Çistapol Çuvaşına ait elyazmasında şuna işaret ediliyor: “Kiremet çitlerle çevrili bir ağaç grubudur. Çit içerisinde yaşlılar toplanırlar ve dua ederler. (Maka, 218) Galiba aynı parmaklıklar “Turî amîş kurki” töreni sırasında edilen duada kullanılan “nahçalî kilisem” ifadesini ima ediyor.

“ şîr aşşî, şîr amîşî, şak şîr şinçi pahçalî kilisem, kiremetsem, esir t ekilire pulîr, tet, huşa kalat, turî amîşî! Tata işlenî çuhne te îrşsa, tatlaşsa şüretîr pulî,, kiremetsem şîrlahîr, tet, turî amîşî (çiv. Kil.,29) (Yer babası, yer annesi, buradaki parmaklık duaları, Kiremetler ve dualara katılanlar diyor. Ve galiba işte de kavga ediyorsunuz, tartışıyorsunuz diyerek Anne Tanrı *Kiremetler*’e bizi affedin diyor.(Çiv., Kil., 29)

Kiremetin bekçisi, o Kiremet’in koruyucusudur. Kiremetin bekçisi kendisine emanet edilen Kiremet’e bakıyor. 0, yılda bir defa kiremeti düzenliyor ve sonra ona dua eder. Duadan önce o akşamleyin banyoda yıkar beyaz temiz elbisesini giyer, sabahleyin ince börek pişirip onları beyaz beze sarar ve dua etmeye gider. Buraya geldikten sonra çitin önünde diz çöker ve kiremet önünde eğilir. İçeriye girdikten sonra börekleri dua yerine koyar ve duaya başlar. Dua bittikten sonra iki bakır kuruşu bırakır. Kiremet duasına kadar köy sokakları temizlenmez. Aksi halde buğday az olacak ve çekirgeler çoğalacaktır. Kiremet çitini on yılda bir yaparlar. Çit ördükten sonra dua ederler ve üç gün boyunca bayram yaparlar.

Çistapol bölgesinden Savruş köyünden bir Çuvaş’ın bildirdiğine göre, eski dönemlerde kiremetlerin yanında özel avlular ya da çitli yerler olmuştur. Bunların adı *Kele Kartî*’dir. Ağaç iskeleti çadır şeklinde olan kapılı *Kilî Laşşî* vardır. Fakat örtüyle kapatılmıştır. Penceresizdir. Ağaç duvarlarına, kurban edilmiş para ve bezler konular, bağlanılır. Bu yerin sahibi *Kilî Huşi* diye isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme nesilden nesile geçmiştir. Avlunun inşası için beyaz kayın; yani kabuksuz ihlamur kullanılmıştır. Aynı Çuvaş’ın sözlerine göre kiremet sözünü Çistapol bölgesinin bazı köylerinin isimlendirilmesinde kullanılan *Kiremet*’ten ayırmak gerekir. (bk. Tikmelî İrişem v Maka, 103.)

Kiremet isminin kendisi gibi din adamı *maçkur*’un ki Çuvaşça *Mişavîr*, Arapça kutsal kişilerin gömüldüğü yerlerde ve tapınaklarda tek başına yaşayan din adamı manasına gelen Arapça kutsal

⁷ Sajen; 2,13 metrelik uzunluk ölçüsüdür.

parmaklıkları idare etmesi bir de Yukarı Çuvaşların inançlarına göre Kiremetlerin kayın ormanlarına sevgisi (Mez., 387 ve Magn., 172 karşılaştırınız Tatarca kayınsa- mezarlık) Bize ölü kültürle Kiremet'e gösterilen saygı arasında oldukça güçlü bir ilişki olduğunu gösteriyor. Onlar genellikle millî kahramanlar, meşhur adamlardır. Dolayısıyla Kiremetlerin çoğunun isminde ve onlara ait olan efsanelerde unutulmuş Çuvaş tarihinin parçalarını görmek mümkündür.

Kiremet'in diğer isimleri; Kireli, Kirelli, ırı (Mez., 32), kili'dir. Son isim Çuvaşlar tarafından Meszaros'un düşündüğü kadar da seyrek kullanılmamaktadır. Yeni yere taşınıldıktan sonra Çuvaşlar önceki kiremetlerini unutmuyorlar. Örneğin Ufa bölgesinde Belebeysk'teki Çuvaşlar *surim* duasını saklamışlardır.

Surim duası için bira yaparlar. Dua sırasında kimin parası varsa o votka alır, komşularını çağırır ve bir fiçı birayı açarlar. İl tasa birayla birlikte biraz votka koyarlar. Sonra doğuya doğru dönerler ve dua ederler. Ellerinde bira taslarını tutatarak şöyle anarlar. (Ekmeği küçük dilimlere ayırıyorlar, ekmeğe yağ sürüyorlar ve evdeki insanlara dağıtıyorlar.)

“Affet büyüm *surim* seni anıyoruz. Minnetle, şükranla saygı gösteriyoruz. Müracaat ediyoruz. Affet büyük *surim* bütün sürülerden, ürünlerden köpeklerden, kazlardan, ördeklerden, tavuklardan memnun ol. Bir ucu sarayda bir ucu suda olsun. Affet. Kötülüklerden koru, doğmamışlara doğma imkanı doğmuşlara sağlık ver. Affet. Hırsızlarda, haydutlardan, köpeklerden, kurtlardan, şeytanlardan ve kötülüklerden koru.” bu dua ile diz çöküyorlar. Duayı bitirdikten sonra kurban yemeklerinden küçük küçük parçalar alıyorlar. Alıp avluya çıkıyorlar ve *surt*'a atıyorlar. İkinci bira bardağıyla “Orta Surim” a dua ediyorlar. Aynı şekilde anıyorlar. Üçüncü bardağı *Küçük Surim*'a adıyorlar. Son duayı yaparken insanlara votka içiriliyor ve insanlar şarkı söylüyorlar. Surim duası her yıl evde yapılıyor.

Magnitski'nin sahip olduğu bilgilere göre *surim* ilk önce Yadrinsk bölgesinde (Üyez) yaşayan zengin bir adamın ismiydi.

Aynı Belebejevsk Çuvaşları (5. sayfa) herhalde ilk vatanlarından getirdikleri *şurti Asli Kiremet* ruhuna saygı gösterirler. İ. Karasalov, E. Matveyev köylüler tarafından benim için hazırlanan elyazmada şu notlar vardır. “Ku çüksem ilik Çıvaşsem kiviri kuşşa kilnireneh pur şıvanıpa” “ şurti asli kiremet” diyerek baş eğerler.

Belli dönemlerdeki dualardan başka aile üyelerine hastalık bulaşması durumunda eğer “yumza” hastalığın sebebi olarak kiremet'i gösterirse kiremetlere kurban sunarlar.

“...Sotkas çukurunda köyün ortasında, kenarında yaşlı yaşlı kayın ağacının olduğu dere vardır. Bundan çok uzakta değil, dibinden çatallaşmış bodur karaağaç vardır. Bu kayın ağacına ve karaağaca önce çok saygı gösterdiler. Onlara kurbanlar sundular. Ve küçük demir paralar bıraktılar. Önce de şimdi de onların yanında tartışmaktan ve kavga etmekten korktular. Köyden bir buçuk verst uzaklıkta kayın ormanı bulunuyor. Bu kayın ormanında yaşlı kayın ağacı yanında her zaman beze sarılmış bir avuç malt, para ve bir şişe votka bulmak mümkündür.”

Poluy ismindeki tepede yaşlı, bodur karaağaç vardır. Buraya paralar ve malt atıyorlar. Bataklik ve yosunlu yerlerde kuru karaağaç vardır. Onun içinde büyük bir koğuk vardır. Bunun içine paralar ve kumaş parçaları atıyorlar.

Katorga kaynağı yanında iki büyük kayın büyüyor. Onları *uçuk* kayınları olarak isimlendiriyorlar. Yaşlılar, insanlara bu ağaçlardan kopan tek bir yaprağın bile mutsuzluk getirdiğini söylüyorlar.

Kiremet Tuni genel olarak şamanistik duadır. (Maka, 113) Bazı *kiremet*lere ibadet edilen bazı yerlerde şimdi çanı olan ibadethaneler de kurulmuştur: -Simbir bölgesinde Verhny Timersyan köyü

yanında- (Makka, 96) İrişem kutsal kişilerdir, kiremet ise onların gömüldüğü yerlerdeki ilk olağanüstülüktür. N.A. (bk. Aku,121)

Bişnevskiy: O.p.n.ç.:

Kötü başlangıçlar (Kiremet') onlara göre kızgın Çuvaşları takip ediyor ve onları manevî acılarla ve cilt hastalıklarıyla yaralıyor. Fakat daha fazla zarar vermek için onların sürülerine de hastalık gönderiyor. Çuvaşlara göre o görünmüyor, yerde yaşıyor bunun için *anatri vırtaggan* (Aşağıda yaşayan, gökte yaşayanlara göre aşağıda yaşayan) diye isimlendirilmektedir. Üstelik her Çuvaş köyü yanında yaşadığı için her Çuvaş köyü *kiremet*lere sahiptir. Burada gerçek bir sahip yaşadığı için *olbut kiremeçi* diye adlandırılıyor. Yaşamak için kendi tercihinə göre yer seçtiği için *irekre vıtaggan-azat yaşayan* diye isimlendirilmektedir ve Çuvaşlarda sürekli yeni kiremetler açıldığı için zaten onun sahibi yer olarak sınırlandırılmıyor.

O, kendinden çok uzakta yaşayanlara da kötülük yapabilir. Bunun için Çuvaşlar sürülerine hastalık bulaştığı zaman ilk önce hangi kiremetin onları yaraladığını öğrenmek istiyorlar. Her zaman şekilde tesir etmiyor. Bunun için kiremetler en kızgın (hayar kiremet) ve sakin kiremet (İvas kiremet) olarak ikiye ayrılıyor.

Çuvaşların kurban sunarken okuduğu dualardan kiremetin kendi hiyerarşisine sahip olduğunu görüyoruz. Bu hiyerarşiye göre en kötüsü her zaman *mun kiremet* diye isimlendirilmektedir. Hiyerarşi şu mevkilerden ibarettir.

- a) Mun kiremet uvinçe: Kiremetin yüzünü gösteren,
- b) Mun kiremet pülhçi: Haberci kiremet,
- c) Mun kiremet puçe: Kiremetin evinin kapısını açan,
- d) Mun kiremet kepe: Elçi kiremet,
- e) Mun kiremet hayar: Memur, elçi,
- f) Mun kiremet tiberi: Kiremetin yaşadığı yerin temizlikçisi.

Baş Kiremet ve Pülehşi kiremet'in annesi vardır. *Mun kiremet amuj* (Baş kiremetin annesi için bk. Magn., I.O.A.İ.E., 169) *Mun Kiremet Pülhçi Amuj*. Kiremetin yaşadığı yer olarak suyu ve yeri kastetmeliyiz.

Kiremetin yaşadığı yer *Tiþ Kiremet* ve bazen de bir isimle ya da kiremete komşu olan köyün ismiyle isimlendirilmektedir. Mesela; *sorım kiremet* ya da kiremetin yaşadığı alanlar, mesela *vurum oy kiremet* (büyük tarlada yaşayan kiremet), ya da *Kiremeti* ilk açan Çuvaş'ın ismiyle isimlendirilmektedir. Mesela; *Yaku Kiremet* (Yakov'un kiremet'i), hihabar kiremete. Kiremetin yaşaması için alışılmış yerler, dağlar, ormanlar hizmet ediyor. Çukurlarda, kaynaklarda, göllerde açık tarlalarda yaşayabiliyor. Çuvaşların hayallerinde kiremet daha çok ormanlarda ve kayın ormanlarında yaşıyor. Delirmekten kurtulmak için kiremete sunulan kurbanın kabul edilmemesi için bir sebep vardır. O da orada bulunanların arasında kötü niyetli birisinin bulunmasıdır özellikle de bir hristiyanın.

Çuvaşlar kiremetin yaşadığı yerin sırrını yabancılara açmayı sevmiyorlar. Bu gizlemenin sebebi yabancının onun yaşadığı yeri öğrenerek onunla alay edip onu rahatsız etmesi ve bunun üzerine onların Çuvaşları belaya uğratması korkusudur. Yine de bu gizliliğe rağmen kiremetin yaşadığı yeri tahminen kolayca öğreniyorlar. Siz her kiremette yakılmış hayvan kemiklerinin küllerine rastlarsınız. Onların kiremetlere bıraktıkları bakır ya da küçük gümüş paraları ya da jetonları, onların açık tarlalarda yere bıraktıkları, ormanlarda ağaçlara astıkları at kafataslarını, kurban için kesilen hayvanların pişirildiği çukurları, genç kızların evlenmeden önce kiremetlere hediye ettikleri bez parçalarını bulursunuz.

Kiremetlerin yaşadığı ormanlar, kayınlıklar, bazen burada büyüyen otların sürüler tarafından yenmemesi için çevriliyorlar.

Fakat yabancılardan ya da Çuvaşlardan herhangi bir uğursuz kişinin kiremetin yaşadığı yerlerdeki hareketleriyle kiremeti rahatsız etmemesi için bu yere komşu olan köyün sakinlerinden *kiremet kudyufze* adlı birisine burayı gözetleme görevi veriliyor. Ona kiremetin sahip olduğu eşyaların alınmaması, ağaçların kesilmemesi, otların biçilmemesi, paraların alınmaması, balıkların tutulmaması için görev veriliyor. Çünkü Çuvaşlara göre kiremet değerli eşyalarına dokunulduğu zaman rahatsız oluyor, bunun için Çuvaşlar kiremetin değerli eşyalarına dokunulmasını yasaklıyorlar. (5–8) *Nikolskiy*, *Etnograficeskie Zametki*, 11: (...). Kiremet kendi kızını soğuk aldığı için veriyor ve ona insanlara hastalık getirmesi için güç ve hak veriyor. Kiremetin isimleri: Timirih, Sarton, Yannivari, şirt, Malimhuşa.

(Magn. İO.AİE, 1884,162): kadınlar ve kızlar kiremete keten ve kenevir ürünü için dua ediyorlar. (age., 167) Çuvaşlar arasında kiremet adıyla bilinen “boş yerlerle” ilgili olarak ben onların hepsinin kiremetlerin yaşadığı yer olmadığı fikrine geldim. Gerçekte ise bu alanların büyük bir bölümü sadece dokunulmaz ve kutsal yerlerdir. Çuvaşlar kiremetin yaşadığı yere gitmeye vakitlerinin olmadığı bazı durumlarda kiremete sundukları kurbanı burada bırakıyorlar ve dua ediyorlar. Böyle yerlerde Çuvaşların sadece *çük şirlah* af dualarını yaptıkları kurban ruhu yaşıyor.

(age. 168) Şamanların gizli dua yerlerini harabelere, kurganlara ve özellikle de aynı bırakılmış mezarlıklara ekliyorlar. (Kivi şort, age., 172)

İye, İyya, İya

İye ruhları önce gökte tanrıyla yaşadığı ve orada *şeytan* diye isimlendirildi. Onlar çoğaldıklarında birgün Tanrı onlara kızarak onları gökten itti. Bununla birlikte eve düşenler *pürt iyi*, banyoya düşenler *munça iyi* vb. oldular. Şifalı otlardan bir bitki tılsımla tamamıyla aynı anlamı taşımaktadır. (İye kurk, iye uti) bu otlar hastayı terletiyorlar ya da bu otu çay gibi pişiriyorlar ve hem hastaya içiriyorlar hem de hastayı yıkıyorlar. (Magn., 148)

Bu ruhlar *vupır*la ve şeytanlarla insanın hastalanmasına sebep oluyorlar. Burada bahsedilen *iyeden* başka *karta iyi* (Ahır iyi), *vırman iyi* (Orman iyi), *arman iyi* (Değirmen iyi), *şırma iyi* (Irmak iyi), *şiv iyi* (Su iyi) de vardır.

Bunun yanında bu ruhlar tarafından hasta edilmiş hastayı yıkayarak şaman şunları tekrar ediyor:

“*Tfu! Vişi tislî osalsem tohır! Sire husa kilaraşşın hır ih pır tislî tin iş şivî ilse kiltim, şavinta şusa, husa, tasatsa kilaratip. Tfu!*” (Magn., 147) (Tuu! Sizi kovmak için kırk bir renkli deniz suyu getirdim. Yıkıyorum, temizliyorum, onunla sizi kovuyorum. Tuu!)

Bazı yerlerde *iyenin* küçük çocuklara kötü büyü yaptığı düşünülüyor. O görünmüyor fakat herhangi bir şekilde çocuğa hastalık getirmeye hazır bir şekilde beşiğin etrafında dönüyor. Özellikle de çocuklar evde ya da tarlada tek başlarına bırakıldıkları zaman yapıyorlar. Onun sebep olduğu hastalıklar arasında en tehlikelisi *iyevırinni* diye isimlendirilen sara hastalığıdır. (İyileşme yöntemi bk. Mes., 41)

Çocuk zayıf doğduğu zaman çocuğa doğduğu yerde *iyevırinni* hasta etti diyorlar. *Nikolskiy*, *Etnograficeskie Zametki-Kozmolemyansk Bölgesi*, s.9.: Banyo ruhu, çiban, uyuz gibi hastalıkları göndererek özellikle küçük çocuklara zarar veriyor. Bütün bu kötülüklerden kurtarmak, çocuğu banyo ruhundan kurtarmak için Çuvaşlar şu sözlerle *Yumış çağırıyorlar*: “*kim il tin iş, kim il tin işre kotin yuman, kotin yumanın kotin torat, Kotin toratın kotin şolç, hınça kotin şolça iye şip şinat, şavın çohne şak açapa iye şipşintir.* (Gümüş deniz, gümüş denizde kökü yukarıda meşe büyüyor, dallarda yapraklar aşağıya doğru büyüyor, iye bu yapraklara bulaştığı zaman bu çocuğa bulaşabilir.”

Aynı şekilde “*İltīm tinis te pīhūr tinis*” (altın deniz ve bakır deniz)

İye özellikle banyoda olmaktadır. Ama başka yerlerde de olabilir. *İye*'nin yedi tane isimi vardır.

- 1) Mul iyi (zenginlik iyesi)
- 2) şir iyi (Yer iyesi)
- 3) Kili iyi (Dua iyesi)
- 4) Marka iyi (Ağlama iyesi)
- 5) şirite iyi (Yapmacık iyesi)
- 6) şul iyi (Yol iyesi)
- 7) şirlehi iyi (Gece iyesi)

İye sürüyü hasta ettiğinde hayvana kramp giriyor ve iye onun boynunu çevirip kırıyor. (Makka, 209) Bebek ağır hasta olduğu zaman *ıyeyi* bebekten atmak için onu *yumış karcık* yanına götürüyorlar *karcık* bebeğe kaftan giydiriyor, okuyarak onu yere yatırıyor ve budaklara vuruyorlar. “*Tuh iye tuh!*” (Çık iye çık!) diyerek vurur. Ve “*İrhan iye pulsın ta, mīntir iye pulsın ta, arşın iyi pulsın da, hīrārīm iyi pulsın ta, vatī iye pulsın ta, şamrīk iye pulsın ta, tipīri iye pulsın ta, şivri iyepulsın ta, tuh, iye*”, der. (Çıvaşsem) (Çık iye çık, sen zayıf iye olsan da, sen şişman iye olsan da, sen erkek iye olsan da, sen kız iye olsan da, sen yaşlı iye olsan da sen genç iye olsan da, sen yer iyesi olsan da, sen su iyesi olsan da çık.)

Şumatovsk ibadethanesinde şöyle diyorlar: “Eğer *ıyenin* yolu üstüne ahır yapılmışsa atlar zayıflıyorlar. *İye* geceleri hasta atlara binerek onları koşturuyorlar. Bir insanın ahırı *ıyenin* yoluna kurulmuşsa onun atları kapkara suya batarak dönmüşler. *İye* onlar üzerinden kaymayı severmiş. Dolayısıyla yaşlılar haylaz çocuklara *ıyenin* kuzuları gibi koşuyorsunuz demişler. (Ak., 99)

Çıvaşsem 2. çocukla sepeti alıp gittiğin zaman yaşlı kadın çocuğun doğumu üzerine dua ediyor. Tuzlu suyu hazırlıyor 41 tane küçük bazlama hazırlıyor, ocakta pişiriyor ve onları çocuğun doğduğu yere ve bodruma koyuyor. “*İyeye aşşī, İyeye amış, hīrīn uşknīrsene purne te valya şir, şiyir, açana an İmsanir, an sıhlanir!*” diyor. (Baba iye anne iye kendi ailenizle yiyiniz. Çocuğa dokunmayınız, onu rahat bırakınız)

Esreylī, Ersel

Ölüm ruhu. Meszaros'a göre onu *masar puşlīhī, masar puşe, şivvanaş* diye de isimlendiriyorlar. Fakat ben mezara ilk gömülen ve görevi diğer ölüleri gözetlemek olan *masar puşlah*'nin bunlar arasında olabileceğinden şüpheliyim. Onu çok kötü bir insan şeklinde sunuyor. *Esreylī* insanın ruhunu alıyor diyorlar. Onun gözlerinin ensesinde olduğunu ve birçoklarının onun insanların ruhunu nasıl almaya geldiğini gördüğünü söylüyorlar. Kim rüyasında din adamı görürse onun *esreylī*'yi gördüğü ya da onun da yakında öleceği inancı vardır. (Mes. 44)

Esreylī ve *eskemer* daha önce dostça yaşadılar diyorlar. *Eskemer* öldükten sonra içine gömülme için demirden tabut yapılmasını emretmiş. *Eskemer* tabutu görür ve sorar: “Sendeki ne?” “Öldüğümde içine yatmak için tabut.” Diye cevap verir. *Ersel*, “O zaman ben birgün senin ruhunu almaya gelirim.” der. *Ersel* onu kandırır: “Acaba sen benim canımı alacak mısın? Biz bu güne kadar arkadaşça yaşamadık mı? Dünyada insan çok beni affet ve rahat bırak.” *Esreli*, “Hayır affetmek mümkün değil.” der. Birgün *eskemer* prova yapmak için tabuta yattı. O zaman *Esreli* onun yanına geldi. *Eskemer* ona şöyle der: “Tabutum tam bana göre. Sen de dene, onun içine sığıyor musun.” Der. O, *Esreli*'yidemir tabuta kapatır ve onu *Eskemer*'in arkasındaki gölün dibine batırır. *Esreli* kaybolur. Otuz yıl geçer ama hiçbir insan ölmedi derler. İnsanlar yaşlandıklarında laptalarını tersine giymeye başlamışlar. Tanrı *Esreli* aramaya

başlamış. O, bütün dünyadan bütün kuşları, yılanları ve balıkları toplar. Esreli'yi görüp onlara Esreli görüp görmediklerini sorar. Tanrı, Eskemer gölünden bir balığın gelmediğini farketti. Bu balığı çağırdı ve ona niçin gelmediğini sordu. Balık “Benim gözüm görmüyor, dolayısıyla gelemedim.” diye cevap verdi. Tanrı, “Sen nasıl kör oldun?” diye sorar. Balık, “Bir gece gezmek oynamak için çıktım. Ay ortalığı aydınlatıyordu. Aniden büyük bir şey suya düştü ve gözüme değdi. Neydi bu şey?” bakmaya gittim. Tabutta zar zor soluk alan *Esreli* görünüyordu.” Der. Tanrı *Esreli* iyileştirir ve onu görünmez yapar.

Vişnevskiy, s.8: Esreli opopleksiye'den öldü diyorlar.

İnsan öldüğü zaman tavuk başını koparıp alıyorlar. Bu kurban *esreli*'nin ölüye eziyet etmemesi içindir. (İ.C. Stepanov) §

Vupir (Vipir, Vapir, Lopir, Vivir)

Çuvaşlar *vupir*'a domuz gibi parmakları insan parmakları gibi duyarlar. Geceleyin insan uyumak için yattığı zaman, *Upir* onun üstüne yatıyor ve ona kendi ağırlığını veriyor. Bunu Çuvaşlar *Duşit upir* diye isimlendiriyorlar. *Upir* parmaklarını ağzına sokuyor ve o zaman bağırarak, kımıldamak mümkün olmuyor. (Sala 63, bk. Mes. 45)

Upir, o şöyledir: Onun koltuk altı boydan boya deliktir. Çuvaşlar özellikle de küçük çocuklar *Upir*'dan çok korkarlar. Çuvaşlar *Upir*'in *Ay*'ı yiyebileceğini söylüyorlar. O, ayın arkasından göğe çıktığı zaman süpürge üstünde gürlütü yaparak oturuyor. Bu-bu-bu-bu-bu-bu. Sonra ayı yiyor. (Maka, 228)

Upir yaşlı kadına dönüşüyor ve o *Ay*'ı yiyor ve insanları boğmaya gidiyor. Bir kişi *Upir*'in ayı yediğini görse pencerenin camına tül atmak gerekiyor diyorlar. O zaman upir ayı bırakıyor. (Şu, 114)

Upir insanı boğduğunda o insan her halükarda ölü gibi oluyor. Belli bir süre geçmeden onu kendine getirmek mümkün olmuyor. *Upir* insanı boğmaya gittiğinde insan uyurken *Upir* kediye dönüşerek pencereden eve giriyor. Birgün insanlar uyuduklarında pencere yanında upırı beklediler. Bir müddet sonra upır geldi kediye dönüştü ve eve atladı. O, kendini evde bulur bulmaz çabucak pencere kapandı, ışık yakıldı ve upırı buldular. *Upir* tabureye dönüştü. Ona vurdular, o yastığa dönüştü, yastığa vurdular o tekrar kediye dönüştü. Kediye vurdular o yaşlı kadına dönüştü. Onun hiçbir şekilde kendi yüzünü göstermediğini söylüyorlar. Onu kapıdan kovduklarında köpek ona saldırır. O zaman upir kediye dönüşür ve aniden gözden kaybolur.

Hayar

Visnevskiy, 24: Düğün katarının geçtiği, Çuvaşlar'ın çalışmak için evlerinden başka bölgelere gittikleri, şehirdeki mahkemeye gittikleri, dinî sebeplerle gittikleri yolların yakınında yaşayan kiremetlerin gidenlere ya da onların atlarına bir kötülük yapmaması için Çuvaşların yol üzerine para ve jeton bırakmak gibi adetleri vardır. Bu paraları kiremetin uşağı alıyor ama Çuvaşlar ne için aldıklarını bilmiyorlar. Bu paraları Çuvaşlar paraların çok olmasına ve bulanların ihtiyaçları olmasına rağmen kaldırmıyorlar ve almıyorlar. “Onları almak kendi elleriyle eve kötülük getirmektir.” (karşılaştırım Magn., 143)

Bu *hayar* üzerine yapılan dua: Karşılaşılan hayar bana takılmayın. Bu parayı alınız, benim arkamdan gelmeyiniz, memnun olunuz.”

Vupkin

Magnitskiy, 134–144: “Magnitskiy *vupkin* sözünün girdap, uçurum ve açgözlü manalarına geldiğini söylüyor ve onun köpek görünüşlü belli özellikleri olan ruh olduğunu söylüyor. *Vupkina*

sunulmak için üç kara kuzu getiriyorlar. Yumza bunları iki ihtiyar yardımında bir çukurda kesiyor ve bundan başka üç kazanda pişiriyor. Bu kazanlar, *Vupkîn Toppine* (Vupkîn tanrısı), *Vupkîn aşşî* (Vupkîn babası), *Vupkîn Amış* (Vupkîn annesi) içindir. Kurban etini ve lapayı yemeye başlamadan önce, yumza dua etmeye başlıyor. “*E pîsmîlle! Vopkîn torî, Vopkîn aşşî, opkîn amış, şırlaha parîr! Aşa kaşarîr! Yalti çire tasatsa tuhsa kayarîr! Hîn-asap an parîr! Tvat kîteslî şantalîk: kaşta savnî, şavînta kayîr, Pîrîn yatla an pornîr!*” (Vupkîn tanrısı, Vupkîn babası, Vupkîn’in annesi affediniz! Baba affediniz! Köyü bütün hastalıklardan temizleyiniz! Bize mutsuzluk ve kötülükler göndermeyiniz. Dünyanın dört tarafı var oraya gidiniz. Canınızın istediği yere gidiniz. Bizim köyde yaşamayınız!)

Törenden sonra kuzuların derileri ve yenilmiş kurbanların kalıntıları yere gömülüyor. Vupkîn duası çok sık ızdırap çeken Çuvaşların karınlarındaki ağrıdan kurtulmak için edilen duadır. Yumza hastayı muayene ettikten sonra teşhis koyuyor. “Sana Vupkîn hastalık vermiş. Eğer duayı okursan iyileşir. Hasta razı olduğunda (aksi bir durum hiçbir zaman olmuyor) yumza kendisine bir kepçe su birazcık tuz istiyor ve tuzu attıktan sonra ... Dua ederek karıştırmaya başlıyor. “*E pîsmîlle. Pîr torî, an pîrah! Torîran şırlah kiltîr patşaran ırlîh kiltîr, yom şîsen, vîrüşîsen siplîh tivtîr! Tfu! Toh, vopkîn (Çak çın işînçen!). Varne (Hîrimne) ırattarsa, pîlhatsa an şüre! Tfu! Kîşan ta işan tinîşe, Atîla, vîrmana, yola, vot şolîmne, tîîme, oyîhahîvele, şîltîrsene, vopkîn voplî, şavîn çoh (Şak şına) vopkîn voptîr! Tfu! Patşa larat, türe lara, hîvel larat, oyîh tavrînat, kon tavrînat,-vopîn esî te şavsem pek tavrînsa kaksa işne kîrse kay! Tfu!* (Bismîillah! Bir tora bizi bırakma!. Tanrıdan rahmet, çardan mutluluk gelsin, yumzalar sizin de tedaviniz fayda getirsin! Tuu! Vupkîn bu adamın içinden çık! Onun karnına acılar getirme! Tuu! Vopkîn denizi, İdil’i, ormanı, taşı, ateşi, dumanı, ayı, güneşi, yıldızları hasta ettiği zaman, bu insanı da sadece o zaman hasta et! Tuu! Çar tahta, hakem masanın başında, güneş gökte, ay dolunay oluyor, gün uzuyor ve sen vupkîn onlar gibi kendi yerine dön. Çürümüş köke kaç! Tuu!)

Dua bittikten sonra *yumza* hastayı tuzlu suyla yıkıyor, dua ediyor. “*şıvpa şusa, tasatsa yaratîp:Tasal, Toh. Vopkîn şak şın işînçen, pîvî-siyînçen, poşî-kuşînçen, şîmmî-şakkinçen! Tfu, tfu, tfu!* (Suyla yıkıyorum, temizliyorum çık, Vopkîn bu insanın içinden. Bırak onun yüzünü, vücudunu, kemiklerini! Tuu,Tuu!”

İrîsem

Dünyayı yöneten Tora’nın önünde Pülîhşe, Kepe, Pihampar, Pirişte yakın kutsallar vardı. Bu kutsallar bu dünyayı bırakmış iyi yürekli insanlar olmuş. Bu ırılar, yeryüzünde yaşadıkları zaman bizim şimdiki yaşadığımız yerlerde, dua ettikleri ve ızdırapla öldükleri yerlere şimdi ırılar diyorlar. Birçokları, hatta başka bir yere göçtükten sonra da bu kutsalları hatırlıyorlar. Bilyar şehrini bir kutsalını *Valîm Huşa* diyerek hatırlıyorlar. Ve başkalarını da.

Sut Sülte Vırtan

Vişnevskiy, 18: “*Sud sudde vırdan tor amuj, siplah Sud sudde vırdan pülehse amuj, sirlah!* (Yukarıdaki aydınlık dünyada yaşayan affet. Yukarıdaki aydınlık dünyada yaşayan anne affet!)

Vilî

Vişnevskiy, 8: “Ölümler onların hatırlamalarını istedikleri zaman onları karınlarını ağrıtırıp, kemiklerini ve omurgalarını sızlatarak cezalandırıyorlar.

Çeviren: Bülent BAYRAM*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

KIRGIZ YAZI DİLİNİN ORTAYA ÇIKMASI VE İLK EDEBİ ÖRNEKLER

*Salican CİGİTOV**

Müslüman Türk halklarından olan Özbek, Uygur, Azerbaycan, Anadolu Türkleri ve Tatarların yazarları asırlar boyunca kendi ana dillerinin ses özelliklerine uymayan Arap alfabesiyle çeşitli konularda metinler yazmışlardır. Kullanılmış olan bu alfabe, Osmanlılar tarafından resmi yazı dili olarak kabul edildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Herhangi bir halkın alfabesini, kendi dilinin fonetik sistemine uygun hale getirdikten sonra devlet tarafından onaylanarak kullanılması milli yazı dili olarak sayılırdı; hiçbir Müslüman Türk boyunun kendi yazı dili ortaya çıkmazdı. Fakat adı geçen Türk boyları da yabancılar da Sovyet döneminde Arap alfabesini “Eski yazı dilleri” olarak nitelendirilmesi herkes tarafından bilinmektedir.

XIX yüzyılın ortasından Ekim İhtilaline kadar (1917) Kırgızlar, ana dillerinin ses özelliklerine uygun olmayan Arap alfabesi kullanılarak birçok metin yazıldığını gösteren materyaller mevcuttur.

Çarlık Rusya’sının arşivlerinde XVII yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XIX yüzyılın ilk yarısına kadar Kırgızların önde gelenleri tarafından Rus yöneticilerine gönderilen mektuplar korunmaktadır. Bilim adamları bu belgelerin tam olarak Kırgızcanın kurallarına uymasa da bunların Kırgızlara ait metinler olduğunu söylemektedirler.

Bu mektuplar tam olarak Kırgızca değildir; Çağatayca ve Tatarca etkisinde kalarak yazılmıştır. Bu mektupların okuma yazması olan Kırgızlar tarafından yazılıp yazılmadığı da kesin değildir. Çünkü bu mektupların yazıldığı dönemlerde Buhara ve Kazan medreselerinden Çağatayca veya Tatarca eğitim alan ve resmi yazı işlerini öğrenmiş olan Kırgızların olması şüphelidir. Kırgız beyleri adına gönderilen bu mektuplar Özbek veya Tatar birisi tarafından yazılmıştır. Buradan hareketle bu mektuplar Kırgız yazı dilinin veya milli yazı kültürünün delili olamazlar.

Elbette gerçek Kırgız yazı dilini, dini veya sıradan okullarda eğitim alan Kırgız öğrencileri yaratabilirlerdi. Böyle insanlar XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkmaya başlamış ve XX yüzyılda çoğalmıştır. İşte bu öğrenciler ana dillerinde yazı yazmaya çalışanlar olarak ortaya çıkmıştır.

Maalesef yukarıda belirttiğimiz dönem içerisinde okuma yazması olanların ne kadarının Kırgızca metin yazdığını söylemek zordur. Bunun gibi bilgiler o dönemlerde veya daha sonraki dönemlerde de alınmamıştır. Üstelik bu dönemde Kırgızca yazılan metinlerin tümü El Yazmaları Fonuna iletilmemiş ve günümüze kadar ulaştırılmamıştır. Az sayıdaki el yazma bazılarının elinde veya devlet arşivlerinde koruma altına alınmıştır. Bazıları Sovyet döneminde, bazıları da Kırgızistan özgürlüğünü kazandıktan sonra bilimsel incelemeye alınarak milli edebiyat tarihinin hazinesine katılmıştır.

Sovyet döneminden önce kendi eserlerini Kırgızca olarak yazan ve günümüze kadar ulaşan yazarlardan şimdilik Moldo Niyaz (1822-1896), Togolok Moldo (1860-1942), Moldo Kılıç (1866-1917), Osmonalı Sıdıkov (1875-1940), Aldaş Moldo (1876-1930), Belek Soltonoyev (1878-1938), Isak Şaybekov (1880-1957), Eşenalı Arabayev (1882-1943) ve Abılkasım Cutakeyev (1882-19309) gibi tarihçi, şairleri söyleyebiliriz.

* Edebiyat eleştirmeni, şair, Prof. Dr. Salican CİGİTOV hayatının son on senesinde Kırgız Türk Manas Üniversitesinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kırgız edebiyatı üzerine birçok çalışması vardır. Türk Dünyasının ortak değerlerini yeniden edebiyat alanında kurulmasını amaç edinmiş değerli bilim adamı, siyasetçi ve bürokrat Salican CİGİTOV 11 Şubat 2006’da uzun süren hastalıktan sonra 70 yaşında vefat etti. 13 Şubatta devlet töreni ile toprağa verildi. Salican CİGİTOV’UN bu makalesi Bişkek Times gazetesinde 2003’te Kasım ayı 42-43 sayılarında yayımlanmıştır.

Adı geçen dokuz yazarın altısının bize ulaşan metinlerinde şiirler yer almaktadır. Osmonalı Sıdıkov, Belek Soltonoyev'in yazılarında şiirlerle birlikte nesirler de yer almaktadır. Eşenalı Arabayev'in yazılarında ise ilköğretim için yazım kurallarını içeren ders kitapları bize miras kalmıştır.

Kırgızca yazılan metinlerden Sovyet dönemine kadar yayımlananları da vardır. Bunların üçü Kırgızlar tarafından bilinen Moldo Kılıç'ın "Kıssa-i-Zilzala" (Ufa, 1911, Şark Basımevi) adlı şiir kitabı, Osmonalı Sıdıkov'un "Muhtasar Tarih-i-Kırızıya" (Ufa, 1913, Şark Basımevi) ve "Tarih-i-Şadmaniya" (Ufa, 1914, Şark Basımevi) şiir ve nesir karışık eserleridir.

Günümüzde Eşenalı Arabayev ile bir Kazak yazar ile birlikte yazdıkları "Alifbe Yaki Töte Okuv" (Ufa, 1911, Şark Basımevi) ve "Kazak va Kırgız Balaları Üşin" ders kitaplarının yanında tek başına yazdığı "Adebiyat Örneği" (Kazan, 1913, Karimovlar Basımevi), "Kazakşa Durıs Yazuu Kagıdaları" (Kazan, 1914, Karimovlar Basımevi) adlı ders kitaplarını yazdıkları daha yeni ortaya çıkartıldı.

Bunun yanı sıra Ufa'daki "Galiya" medresesinin Kırgız ve Kazak öğrencileri tarafından hazırlanan ve ilkokullarda okuyan Kırgız ve Kazak çocukları için yazılmış "Örnek" (Ufa, 1911, Şark Basımevi) ve "Turmuş" (Ufa, 1911, Şark Basımevi) adlı kitapçıklar yayımlanmıştır. Bu kitapçıkların yazarlarının kim oldukları belirtilmemiştir. Fakat Eşenalı Arabayev'in okuduğu dönemde "Galiya" medresesinde N. Abırov ve I. Kanatov isimli iki Kırgız genci eğitim görmüş. Yukarıdaki kitapçıkların yazarları bu iki öğrenci olabilir.

Eşenalı Arabayev ile arkadaşının "Kırgız va Kazak Balaları Üçün" diye hazırlamış oldukları kitaplarının ne kadar tirajla yayımlandığı ve bazı nüshalarının Kırgızlar arasına ulaşıp ulaşmadığı hakkında hiçbir bilgi günümüzde bulunmamaktadır. Üstelik bu kitapların nüshaları Kırgızistan sınırları içinde henüz bulunmadı. Kırgız bilim adamları tarafından da kapsamlı bir araştırma da yapılmamıştır. Günümüzde bu nüshaların sadece isimleri bize kadar ulaşmış durumdadır ve içeriği hakkında bilgilere sahip değiliz.

Sovyet dönemine kadar yazılmış fakat yayımlanmamış Kırgızca el yazılarının çoğu XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başlarında sadece kendilerinin yaşadıkları yörede yazmış oldukları şiirleriyle ün kazanmış Moldo Niyaz ve Moldo Kılıç gibi şairlerin kalemlerine aittir. Bu el yazıları tamamen şiir şeklindeki metinlerdir. Bu metinler çeşitli insanların elinde, özellikle şairlerin akrabalarının elinde saklanmış ve Sovyet döneminde devlet el yazmalarını derleme, koruma kurumlarına ulaştırılmıştır. Bu metinlerin arasında sadece şairlerin kendi el yazıları değil kopya varyantları da mevcuttur.

Moldo Kılıç'ın bu uzun şiir kitabı yukarıda belirttiğimiz gibi Sovyet döneminden önce yayımlanmıştır. Birkaç eseri de 1927-1948 yıllarında ayrı kitap ve küçük külliyat şeklinde yayımlanmış ve bazı eserleri de orta öğretim okulları için hazırlanmış edebiyat ders kitaplarında yer almıştır. Aynı dönemde şairin hayat hikâyesi ile eserleri üzerine bilimsel bir inceleme hazırlanarak yayımlanmıştır.

Fakat Moldo Kılıç'ın çoğu eserinin içeriğinde Ruslara karşı siyasi görüşler, ataerkil hayat tarzını öven kısımlar, din öğretileri yer aldığından Sovyet döneminde yayımlanmamış, hatta medyada onların adının anılmasını bile devlet-siyaset tarafından yasak konmuştur.

Diğer taraftan SSCB'DE başka siyasi görüşlere, milliyetçiliğe, liberal düşüncelere karşı siyasi ideolojik kampanyalar yürütülmüştür. Özellikle 1945-1962 yılları arasında Kırgızistan'ın koltuk davasına düşmüş ve şöhret peşine takılmış olan bilim adamları tarafından Moldo Kılıç'ın bize bıraktığı edebi mirası maalesef bireylerin arasındaki çekişmelere konu olmuştur. Bu çekişmelerin ve kavgaların yüzünden, Moldo Kılıç'ın eserlerinin incelemesi ve yayımlanması gerektiğini savunan araştırmacı, bilim adamlarının bazıları hapse atılmış, bazıları da parti tarafından çeşitli cezalara tabi tutulmuşlardır. Üstelik uzun yıllar boyunca maddi ve manevi açıdan acı çekmişlerdir.

Moldo Kılıç'ın eserlerinin yayımlanması, araştırılması ve okutulması için konulan yasaklar Sovyetlerin çöküş dönemine (1985) kadar devam etmiştir.

Moldo Niyaz'ın yazmış olduğu şiirlerin kopyaları kıymetini bilen bazı insanların elinde koruna gelmiştir. 1950'lerden sonra ise Kırgızistan Bilimler Akademisi Elyazmaları Fonuna teslim edilmiştir. Fakat Sovyet dönemi içerisinde Sosyalist ideolojiye ters düşen kısımlarının çok olması nedeniyle şiirlerin yayımlanmasına izin verilmemiştir. Bu şiirlerin dil yapısı ve özelliklerini ele alan tek bilimsel makale Rusça olarak yayımlanmıştır.

Moldo Niyaz'ın uzun yıllar boyunca gizli olarak arşivlerde saklanmış olan şiirleri Sovyetlerin çöküş döneminde ancak yayımlanabilmiş ve süreli yayınlarda, bilimsel edebiyatta, Kırgız edebiyatı üzerine hazırlanmış olan ders kitaplarında yer almaya başlamıştır.

Rus çarlığı döneminden başlayarak eserlerini yazıya geçiren ve bilim alanında bilinen diğer bir şairimiz de Togolok Moldo'dur. Onun da orijinal nüshaları ve elyazmaları Sovyet dönemine ulaşmamıştır. Elimizde bu bilgileri güçlendiren bilgiler mevcuttur. Kırgız halk bilimi derleyicilerinden Kayum Miftakov (1892-1949) 8 Temmuz 1922'de şimdiki Narın ilindeki Aktalaa ilçesinde yaşayan Togolok Moldo ile buluşarak onun eserleri ve hayatıyla ilgili şu bilgileri yazmıştır: “Togolok Moldo...hem okuyabilen hem de yazabilen birisidir. Çocukluğundan beri şiiri, şarkıyı seven biridir. Kırgızların söylediği bütün şiirleri bilir. Kendisinin yazmış olduğu eserleri 1916'daki Ürkün isyanında kaybetmiştir”. Halk bilimi ürünlerinin derleyicisi, bu bilgiyi günlük defterine de tekrarlayarak şöyle yazmıştır: “Togolok Moldo...Şiirlerinin tümünü ...bir defter haline getirerek yazıya geçirmiş ve 1916'daki isyanda kaybetmiştir”.

Togolok Moldo'nun eserleri Rus çarlığı döneminde yazılmıştır, denilerek tekrarlanan bilimsel ve ders kitaplarındaki şiirleri ve destanları, gerçekte ise Sovyet döneminde yeniden ele alınarak yazılmıştır veya eski haline getirilmiştir görüşünü ortaya atabiliriz.

Fakat bu görüş, Togolok Moldo'nun ihtilalden önceki dönemlerde de eserlerini yazıya geçirdiğini, yazma tekniğiyle şiirler sunduğu gerçeğini yok etmemelidir. Çünkü Sovyet döneminin ilk yıllarında onun kaleminden ortaya çıkan kısa uzun şiirlerine baktığımızda şiir yazma tekniği bayağı ilerlemiş durumda olduğunu görmekteyiz. Bu bilgilere bakıldığında Togolok Moldo'nun uzun zamandır şiir yazdığı açıkça görülmektedir.

Bildiğimiz gibi, Ekim ihtilaline kadar Togolok Moldo'nun eserleri yayımlanmamıştır. 1925-1945 yılları arasında onun üç küçük hikâyesi kitapçıklar halinde tek parça, eserleriyse külliyet şeklinde yayımlanmıştır. 1950'den itibaren Togolok Moldo ve Moldo Kılıç gibi “Reaksiyoncu” şairler başta olmak üzere “Demokrat Şair” adı takılarak Toktogul Satılğanov (1964-1933) ile birlikte Kırgız edebiyatının klasikleri derecesine yükseltilmiştir. Bunların eserleri de Kırgız Akademisi Elyazmaları Fonuna teslim edilmiş halk bilimi ürünlerinden yararlanılarak üst üste yayımlanmış ve aşırı propaganda yürütülmüştür.

Kırgız yazı dilini yaratanların arasında hatırlananların içinde Isak Moldo (Isak Şaybekov) da vardır. Bazı bilgilere göre 1911-1912 yıllarında “Zilzala”, “Şabdan Koşogu” adlı küçük destanlar ve şiirler yazmıştır. Fakat bu eserlerin tam metinleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Sadece “Şabdan Koşogu” destanın bir kısmı arşivlerde korunmuştur. Sovyetler dağıldıktan sonra “Şabdan Koşogu” (Bişkek, 1991) adıyla yayımlanmıştır. Isak Moldo kendisinin “Kayran El” adlı uzun şiirini 1916'da Rus çarlığına karşı yapılmış olan isyana çıkarak ve isyan bastırıldıktan sonra kaçak durumuna düşen beyazlarıyla birlikte Doğu Türkistan'a gittiği dönemde yazıya geçirmiştir. Kaçan Kırgızların yabancı yurttaki çileleri anlatan bu destan, mülteciler tarafından nüshaları çoğaltılmıştır. Hatta halk arasında sözlü olarak yayılmış, Sovyet döneminde birkaç kere yayımlanmış ve okullarda okutulan ders kitaplarından yer almıştır. Aldaş Ceenikejev (Aldaş Moldo), Ismayıl Boronçiyev, Abılkasım Cutakejev gibi şairlerin de Rus çarlığı döneminde şiirlerini yazıya geçirdikleri söylenmektedir. Fakat o dönemde

yaziya geçirilen elyazmaları veya kopyaları günümüze kadar ulaşmamıştır. Bireylerin elinde veya devlet arşivlerinde korunmuş, parça halinde yayımlanmış bu eserlerin parçaları Sovyet döneminin ilk yıllarında yaziya geçirilmiştir.

Nur Moldo Nurkul Uulu (1832-1920) da kendi eserlerini Sovyet dönemine kadar hem yazılı olarak hem sözlü olarak halkla paylaşan şairlerdendir. Onun da kendi elleriyle yazmış olduğu nüshaları veya o döneme ait kopyaları da günümüze ulaşmamıştır. Nur Moldo'nun eserleridir diye bilinen metinleri içine alan iki kitaptaki ("Zamana", Bişkek, 1995) ("Moldo Kırgız Medresesindegi İrlar", Bişkek, 1997) şiirler 1990'lı yıllarda çeşitli insanlardan derlenmiştir. Elbette, şairin ölümünden 60 yıl geçtikten sonra halk ağzından derlenmiş olan ve onun eserleri olarak bilinen bu şiirleri "Yazılı edebiyat" rn değil halk bilimi ürünü olarak ele alabiliriz diye sonuca varabiliriz.

Aktaran: Ulanbek ALİMOV*

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora ğrencisi.

UYGUR EFSANELERİNDEKİ FELSEFİ DÜŞÜNCELER ÜZERİNE*

Ablimit ÖMER-Zumret ĞAPPAR

Efsaneler, atalarımızın tabiat olayları ve toplumsal olaylar hakkındaki sade görüşlerinin mitik düşünce şeklinde yansımalarıdır. Bunlar, birçok felsefî düşünceyle yoğrulmuştur. Aynen Marks'ın, "Yunan efsaneleri büyük bir hazinedir. Onlar, eski düşünce tarihinin toprağıdır"¹ benzetmesinde olduğu gibi, Uygur efsaneleri de, en eski Uygur kabilelerinin düşünüş tarzını yansıtmakta ve arkaik kültür içindeki düşünce tarzının kaynağını oluşturmaktadır.

1. Varoluş Düşüncesi Üzerine

Bazı efsanelerde insan ile Tanrı; tabiat ile Tanrı ilişkisinden hareketle, Tanrı'nın bütün kâinat ve insanları yarattığı dile getirilerek, yaratılışın maddi terkibi ifade edilmektedir. Şöyle ki, tabiatın dışında, ruhî bir gücün olduğu, böyle bir gücün de âlem ve onun yaratılışı, tabiat hadiseleri gibi olayları yöneten, yaratıcı özelliğı olan bir güç oluşu dile getirilmektedir. Tabiatdaki bütün değişimlerin, işte bu güç, yani varlığı kesin olan Tanrı tarafından belirlendiğini ifade eden fikirler ileri sürülmektedir.

Bu tarz fikirlerde, basit neden-sonuç ilişkisini görmek mümkündür. "Ayal Tanrı'nın (Kadın Tanrı) dünyayı yaratması" efsanesinde, "En eski zamanlarda, âlem düzensiz, toz-duman içindeymiş; güneş, ay, yıldız, yeryüzü ve insanlar da yokmuş... Bir gün, Ayal Tanrı uyanıp ağır bir nefes alarak âlemdeki hava, toz ve dumanların tamamını içine çekmiş. Bir süre sonra, öyle bir hapşırması ki, ağzından yuvarlak nesnelere çıkarıp, onu uçurarak gökyüzüne yerleştirmiş... Bu güneş imiş; aynı şekilde ay ve yıldızları yaratmış. Aynı yöntemle insanları, böcekleri, dağları-ormanları, dereleri-çayları, kuşları ve hayvanları da yaratmış."² denilmektedir. Bunun dışında, "Adem ve ruh efsanesi", "Ayal Tanrı'nın insanı yaratması efsanesi" ve başka efsanelerde, benzer şekilde ilk yaratılış dile getirilmektedir. İnsan ve tabiatdaki diğer cisimlerin Tanrı tarafından yaratılışı dikkate alınsa da, varlıkların "varoluşu (yaratılışı)" hava, su, toprak gibi maddi terkipler ile anlatılmıştır. "Oğuznâme" eposunda Oğuzhan'ın oğullarının gök cisimlerinden ay, yıldız; yer cisimlerinden gök (yeşil yer anlamında), deniz ve dağ isimlerini alması, gök cisimlerinin hava, ateş; yer cisimlerinin ise toprak ve sudan oluşması anlamına gelir ki, bu da dünyanın maddi varoluşunu ifade etmektedir.

Âlemin varoluşunu, maddî terkiplerde aramak, atalarımızın "dört unsur" anlayışının ifadesidir. Efsanelerde, âlem birçok nesnenin karışımından meydana gelmiştir, şeklindeki görüşler, yine tabiatın yaratılışı hakkındaki en eski fikirlerdir. Bu durum, insanların varoluş ve onun sebeplerini anlama konusunda, dünyanın kaynağı ve kanunları hakkındaki ilk fikirler olarak kabul edilir. Bu anlamda Dualizm, maddeyi başlangıç kaynağı olarak gören çok çeşitli bakış açıları olarak anlaşılır.

2. Dünyanın Genel Prensipleri Hakkındaki Bazı Görüşler

Efsanelere akseden tabiat, toplum ve insan arasındaki bazı ilişkileri, özetle aşağıdaki gruplara ayırmak mümkündür:

* Ablimit Ömer ve Zumret Ğappar'ın kaleme aldığı bu makale, Şincan Pedagoji Üniversitesi İlmî Dergisi'nin 4. sayısında yayımlanmıştır. (2002, s. 51-56)

¹ *Yavrupa Pelsepe Omumiy Tarixi (Avrupa Felsefesinin Genel Tarihi)*, Çince, Nenkey Üniversitesi Neşriyatı, 1985, Cilt I, s. 16.

² Cañ Bipo-Roñ Guyav, *Cungo Kedimki Şimal Milletleri Medeniyet Tarixi (Çin Eski Kuzey Milletlerinin Kültür Tarihi)*, Çince, Xéyluñcyay Xelq Neşriyatı, 1995, s. 414-415.

Karşıtlığın Birliğı Görüşü

“Ayal Tanrı'nın dünyayı yaratması” efsanesinde, “Ayal Tanrı insanları yarattığında onlar hareket edemezmiş. Ayal Tanrı bunu düşünerek, böcekleri yaratmış ve ikisinin mücadelesi sonunda, insan hareket etme özelliğı kazanmıştır. Ayal Tanrı'nın yardımıyla böcekler insanlara yenilip, cin ve şeytanlara dönüştürülmüştür.” şeklinde ifadeler vardır. Bunlardan anlaşılıyor ki, insanlar aslında hareket etme gücüne sahip değılmiş, böcekler ile mücadele, iki tarafı karşı karşıya getirmiş ve insanlar hareket etmeye başlamış. Daha sonra böcekleri kendilerinin düşmanı olarak görmüşler ve onları cin ve şeytana dönüştürmüşler. Bu tarzdaki sade bakış açısı, insanların ilerlemesinin, karşıtlık içinde, iki tarafın birliğı ile gerçekleştiğini göstermektedir.

“Kyumars Efsanesi'nde”³ şöyle anlatılır: “Kyumars Tanrının alnından çıkan terden doğmuş. Tanrı'nın alnındaki terin sebebi ise, Kötülük Tanrısı Ahraman'ın yaptığı kötülüklermiş. Sonunda, Kyumars Ahraman'a karşı savaşmış; fakat kötü Ahraman onu yiyivermiş. Kyumars'nın vücudundan yere iki tohum düşmüş, insanlar işte bu tohumdan yetişen bitkiden meydana gelmiş.” Bu efsanede, karşıt özellikteki taraflar, iyilik-kötülük kategorisini açıkça ifade etmektedir. İnsanların varoluşu kötüler ile yapılan savaş sonunda olmuştur, gerçi insanların yaratılışı, Tanrılar tarafından olsa da maddi terkiplerden ortaya çıktığı da kabul edilmektedir.

İnsanın yaratılışı ve ilerlemesi bilinen dış güçler vasıtasıyla olmuştur. Bu güçler, insanlara yardımcı olarak görülmektedir ve iyilik fikrini ortaya çıkarmaktadır. İnsanların hayatına korku salan kötü güçler olarak da, böcekler, cin ve albastılar gösterilmektedir. Bunlar kötüler sınıfını oluşturmaktadır. Bunun dışında birçok efsane ve rivayetlerde, bu gibi durumlar karşılaştırılmaktadır.

İyilik ve kötülükten ibaret iki karşıt taraf, karşıtlığın kendi içinde birliğini oluşturmaktadır. Bunların topluma ve tabiat dünyasına etkisi, efsanelere aks etmiştir. Bu durum, Marksizmin ilerleme görüşüdür ve “Karşıt taraflar arasındaki mücadele; zıtlık, varolan nesnelere hareketlendirme gücü” olarak tanımlanan ilkel sade fikirlerin sonucu olarak görülmektedir. İnsanların bütün ilerleme çabası, bu düşünce üzerinde temellenmektedir.

Efsanelerde, tabiatın doğal kanunlarına da dikkat çekilmiştir. Tabiat kanunları, tabiat olaylarının ortaya çıkışı, efsanevi düşünce ile aydınlatılmıştır. “Esmâ Peri”, “Ayal Tanrı'nın dünyayı yaratması” gibi efsanelerde, birçok tabiat olayının belli hareketlere bağılı olarak gerçekleştiğı belirtilmiştir. Bu efsanelerde güneşin doğması, dünyanın dönmesi, Tanrı'nın gözünü açmasına; gece, karanlık, Tanrı'nın gözünü kapamasına; gök gürültüsü, Tanrı'nın horuldamasına; yağmur onun ağlamasına; kar onun gülmesine; rüzgâr onun nefes almasına, boran, onun ağzını açmasına bağlanmaktadır.⁴ Bunun dışında “Karga niçin karadır?”, “Yılan niçin altın rengindedir?” gibi konuları işleyen efsanelerde de, varlıkların önemli özelliklerinin, bilinen “tesadüfi olay”lara bağılı olarak ortaya çıktığı belirtilir. Bunlar aynı zamanda, belli olaylara bağılı olarak anlatıla gelenler şeklinde ayrı bir grupta değerlendirilir.

Gerçi bu izahlar, ilmî bir temele dayanmaz; ancak onların böyle düşünmeleri, atalarımızın dünyayı, tabiat olaylarını, tabiatın kanunlarını ve bunların özelliklerini açıklamaya çalışmaları, ilk mitik düşünceler olması bakımından önemlidir.

Kâinatın yaratılışı hakkındaki efsanelerde şunlar anlatılmaktadır: “Ayal Tanrı uyanıp, derin bir nefes alarak âlemdeki hava, toz-dumanların hepsini içine çekmiş, bir süre sonra öyle bir hapşırılmış ki, ağzından yuvarlak ve parlak bir cisim çıkarmış. Bunlar altın renginde ve ışıklı cisimlermiş. Onları uçurup göğün doğusuna yerleştirmiş. Bu şekilde ay ve yıldızları yaratarak, gökyüzüne yerleştirmiş. Ayal Tanrı,

³ Abdükêrim Rahman, **Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler (İpek Yurdundaki Efsane-Rivayetler)**, Uygurca, Şincan Xelq Neşriyatı, 1999, s. 35.

⁴ Abdükêrim Rahman, **age.**, s. 103; Cañ Bipo-Roñ Guyav, **age.**, s. 414.

bir daha hapşırması, yeri yaratması. Yerin aşağı düşeceği sırada, bir ilahî öküz göndererek, yeryüzünü ona tutturmuş. Bir de ilahî kaplumbağa göndererek, onun öküzün ayaklarından tutmasını sağlamış. Kaplumbağa su içinde yüzermiş. Kaplumbağanın veya öküzün kımıldaması ya da sallanması, yeryüzünün de sallanmasına neden olurmuş.”⁵

Yeryüzünün sallanması, geçmişteki insanların en çok düşündükleri tabiat olayı olmalıdır. Afetin olması ve sallanmanın gizemi, onların sadece düşünmesiyle kalmıyor; onlara göre en iyi, en güçlü olan öküz, onların düşüncesinde -kendileri için özel yeri olan nesnelere, varoluş dünyası ile ilişkilendirilmiş- özelliği gereği, yeryüzünü tutan ve sallayan canlıya dönüşmüş. Efsanede yer alan “Kaplumbağa su üzerinde durarak, öküzü taşır.” şeklindeki ifadede, biz “Yer, su ile kaplıdır ve su dalgalanmaktadır.” sonucunu çıkarırız. Bunların, tabiatı tanımaya yönelik ilk düşünceler olduğu kanaatindeyiz.

Neticede, atalarımız tabiat dünyası ve tabiat olaylarına sadece tapma veya boyun eğmeyle kalmamışlar, onların sırrını çözmeye, sebebini açıklamaya, onu hissetmeye ve sahiplenmeye çalışmışlardır. Bu mitik düşünceler, onların kâinat görüşü haline dönüşmüştür. Farklı olaylara açıklık getiren efsaneler aracılığıyla, tabiatın sırlarını öğrenmeye, gönüllerini rahatlatmaya çalışmışlar ve toplumsal ilerleme için ruhî inanca sahip olmuşlardır.

3. Dünyaya Bakışı

Arkaik kültür insanı için, mükemmel dünya görüşünün şekillenmesi oldukça zordur. Onların düşünce sistemine göre, kendi halinde olan boşluğun (mekânın), zamanın ve onların ilişkilerinin de üzerinde, ilk bilgiye ulaşma kesin bir olaydı. Çünkü her canlı, kendi iç dinamikleriyle uyumlu bir şekilde, ihtiyaçları için, aklını kullanarak çıkış yolu bulmuş, böylece yaşadığı çevre ve dünya ile ilişkisini şekillendirmiştir. Her canlı, kendi ihtiyacını temin etme çabası sonucunda, içinde bulunduğu dünyayı düşünmeye başlamış, böyle bir isteğin farklı olmasından dolayı, tabiata uyum sağlama şekilleri de farklı olmuştur.

İnsan ile tabiat arasındaki ilişki de bir terkiptir. Usul yönünden, tabaka yönünden, eğilim ve nesneyi anlama yönünden, tabiat hakkında farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu tarzdaki ilk düşünceler, zamanla gelişerek ve zenginleşerek, animizm ve ilk dini düşünceler ile birleşmiş ve atalarımızın en eski tabiat anlayışı, insan ve diğer varlıkların yaratılışı gibi düşünceleri de içine alan efsane ve rivayetler ortaya çıkmıştır. Efsane, rivayet, destan ve bazı eski yazmaları ilk aşamada karşılaştırmak suretiyle, bütün bunların atalarımızın tabiat anlayışının yansıması olduğunu gördük. “Oğuzname”de şunlar anlatılmaktadır: “Günlerin birinde Oğuzhan Tanrı’ya sığındığında, her taraf karanlık olur ve gökyüzünden gök bir ışık iner. O, güneşten ve aydan daha parlaktır... Oğuzhan, o nur içindeki kızla evlenerek muradına erer ve oğulları olur. İlk oğluna Gün, ikincisine Ay, en küçüğüne de Yıldız adını verir... Günlerin birinde o ava çıkar, önüne gelen gölün ortasında bir ağaç görür. Bu ağacın kovuğunda bir kız oturur ve onu beğenerek alır... Ondan çocukları olur. İlk oğluna Gök, ikincisine Dağ, en küçüğüne de Deniz adını verir.”⁶

Oğuz’un oğullarına, gök ve yer cisimlerinin isimlerinin verilmesi tesadüfî değildir. Bu durumu, atalarımızın tabiatla ilgili düşüncelerinin bir yansımasıdır. Sonuca geçmeden önce, başka örneklere bakmak yerinde olacaktır. Kültürün yazıtının doğu kısmında şunlar yazmaktadır: “Üstümüzde mavi gökyüzü ve altımızda kahverengi toprak yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.”⁷ Bu ifadede tabiat ve insanın yaratılışı hakkında açık bilgiler yer almaktadır. “Divanü Lügat-it- Türk”te şu

⁵ “Cañ Bipo-Roñ Guyav, *age.*, s. 414-415.

⁶ *Oğuzname*, Milletler Neşriyatı, 1980, s. 43-45.

⁷ Abduqeyyum Xoca-Tursun Ayup-İsrabil Yüsüp, *Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanma* (Eski Uygur Yazmalarından Seçmeler), Şincañ Xelq Neşriyatı, Urumçi 1983, s. 80.

bilgiler verilmektedir: “Tanrı göğü yarattı, onu yüzüğün kaşı olan taş gibi yıldızlarla süsledi.”⁸ Bu efsaneye bakıldığında, Tanrı göğü yaratmış, gök cisimlerini yaratmış, onlar sürekli hareket etmektedir. Bu efsane, 11. yüzyıl göz önüne alınacak olursa, atalarımızın tabiatın yaratılışı ve Tanrı ile ilgili düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır.

“Ayal Tanrı'nın âlemi yaratması” efsanesine göre, Ayal Tanrı önce gök cisimlerinden güneşi, sonra ay ve yıldızı, daha sonra yeri ve son olarak da insanı yaratmıştır. En sonunda da böcekleri, dağ-nehir ve gölleri yaratmıştır.

Yukarıdaki efsanelerden, tabiat anlayışı ile ilgili olarak aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz. Bütün kâinat, yer ve insanın yaratıcısı Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı, öncelikle gök cisimleri olan güneş, ay ve yıldızları bir düzen içinde yaratmıştır. Bu gök dünyası, daha sonra Gök Tanrı'nın sembolü olarak kalmıştır.

Gök Tanrı, ikinci olarak yeri; dağları-nehirleri ve gölleri-denizleri yaratmış. Bunlar da Yer ve Su Tanrısı'nın sembolü olarak kalmıştır.⁹ Gök cisimleri ile yer cisimleri yaratıldıktan sonra, insanlar yaratılmış (Kültigin yazıtı ve Ayal Tanrı'nın âlemi yaratması). Kâinat cisimleri durmaksızın dönmektedir, gece-gündüz de bunun sonucunda oluşmaktadır.

Atalarımız oldukça sistemli bir tabiat anlayışına sahiptir. Gök birinci katı, yer ise ikinci katı oluşturmaktadır. Bunların arasında insanlar hayat bulmuştur. Bunun sonucu olarak “Gökten indik, yerden bittik.”, “Gök atam, yer anam.” gibi düşünceler ortaya çıkmıştır. Atalarımız, kâinatın, yerin ve insanoğlunun belli bir düzen ve bilinen bir sistem içinde var edildiğini düşünmektedir. Âlemi iki kat olarak düşünmektedir ve âlemde güneşin en yüksek noktada, denizin de en alçakta durduğunu, ışık ile su arasında da varlığın hayat bulduğunu belirtmektedir. Âlemin oluşumunda ateş, hava, toprak ve sudan ibaret dört nesnenin yer tuttuğu açıkça ifade edilmiştir. Atalarımız bütün yerin su ile kaplı olduğunu düşünmüştür.¹⁰

Atalarımızın tabiat anlayışı, oldukça sadedir. Ancak bunların, tabiatın düzenini ve kanunlarını sahiplenme yolundaki çabaların sonunda ortaya çıkan ilk düşünceler olduğu unutulmamalıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere, kâinatın belli bir düzen ve işleyiş sistemi vardır ki, bu, “Şaman dini”ndeki tabiat anlayışından tamamen farklıdır. Bu iki noktayı karşılaştırmak makalemizin amaçlarından biridir. Burada, Gök Tanrı inancı ile “Şamanlık” inancının farkını açıklamak yerinde olacaktır.

Şaman dinine göre, kâinat ve insanın yaratılışı aşağıdaki gibidir:

Şaman dinine göre, âlem üç kattan ibarettir. Üstte gök, ortada yer ve aşağı katta karanlık dünya.

Üstteki kat ışık dünyası olup, kendi içinde on yedi kattan oluşmaktadır. Burada koruyucu iyi ruhlar, Tanrı ve kahramanlar oturmuş. Ortadaki kata insanlar yerleşmiş. Alt kat, yani karanlık dünya ise yedi-dokuz kat olarak bilinmektedir. Burada da kötü ruhlar ve Kötülük Tanrıları yaşamaktadır. Göğün en üst katında, bir altın tahtın üzerinde yaratıcı Bay Ülgen (Tanrı Karahan) oturmuş. Bay Ülgen'in dokuz oğlu, dokuz kızı olduğu bilinir. Bu, âlemin yaratılışı hakkındaki düşünceyi ifade etmektedir. İnsanların yaratılışıyla ilgili olarak da: “İnsanların atası Bay Ülgen (Tanrı Karahan) “insan”ı yaratmış, insan aracılığıyla yeryüzünü, dağları, vadileri yaratmış. İnsanın kendisi ile tartışması sonunda, ona “erlik” adını

⁸ Mehmut Qeşqeri, **Türkiy Tillar Divani**, Şincañ Xelq Neşriyati, 1980, Cilt I, s. 432.

⁹ Bu sonuç, Oğuz'un, gök ışıktan ortaya çıkan kızdan doğan oğullarına, gök cisimlerinin adını vermesinden; su içinden çıkan Su Tanrısı'nın kızından doğan oğullarına da yer cisimlerinin (birinci oğlu “Gök” burada yaşa, yeşil yerde anlamında) isimlerini vermesinden çıkarılmaktadır.

¹⁰ Bu sonuç, Oğuzname ve başka efsanelerde güneşin ilk yaratılışı, yerin sallanması, öküzün vücudunu su üzerindeki kaplumbağanın tutması, Oğuzhan'ın en küçük oğluna “Deniz” ismini vermesi gibi durumlardan çıkarmaktayız.

vermiş ve ışık dünyasından yeryüzüne sürülen dokuz kollu bir ağaç büyütüp, bu ağacın her bir kolundan bir cins insanı yaratmış.”¹¹ denilmektedir.

Yukarıdaki atalarımızın tabiat anlayışı ile Şaman dininin tabiat anlayışını karşılaştırsak, aradaki fark şudur:

a) Tabiatın yaratılış katlarındaki farklılık.

b) Kâinat, Tanrı Karahan’ın gönderdiği “erlik” isimli insan tarafından yaratılmış. İnsan ise ağacın kollarından yaratılmış.

Atalarımızın düşüncesine göre böyle değildir. Şaman inancında, Ülgen ve erlik gibi varlıkların ruhî gücünden söz ediliyor. Onlar, en eski su kaplı dünyada nasiplerini temin etmeye çalışan iki ördeğin ismiymiş. Onlar zamanla gök-yer sahibi olarak kalmış ve iki farklı kaynağa dönüşmüş. Yani gök-yer, ışık-karanlık, hayat-ölüm, iyilik-kötülük... gibi.

Ülgen ve erlik inancı, Sibiry’a da yaşayan halklarda ve Çin’in kuzeyindeki bazı milletlerde günümüze kadar korunmuştur. Ülgen ve erlik ile ilgili düşünceler, Uygur kabilelerinin kâinatın yaratılışıyla ilgili düşüncesiyle de örtüşmez. Atalarımıza göre, âlemi Gök Tanrı (bazen de Ayal Tanrı) yaratmıştır.

Sonuç olarak, atalarımız, kâinat ile ilgili düşüncelerini efsane, destan, ebedî taşlar ve “Divanü Lügat-it-Türk” gibi eserlerde sürekli saklamışlar ve gayet sistemli bir kâinat anlayışına sahip olmuşlardır.

“Şaman dini”ndeki âlemle ilgili anlayış, gizemli düşüncelerdir. Animizm ve dış kültürlerin izleri görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iki görüş, birbirinden tamamen farklıdır.

4) Ruh ve Akıl

Gerek batı felsefesi gerek doğu felsefesi gerekse de efsanelerde, ruh ve akıl insanların hayatında önemli bir birlik oluşturup, ruh ve akıldan yoksun olarak hiçbir faaliyetin mümkün olmayacağı anlatılmaktadır. Şöyle ki, ruh ve akıl, manevî dünyanın çekirdeğidir, onlar olmadan bir şeyi anlamak ve istekleri gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında, atalarımız ruh ve akıl yönünden zengindi. “Ayal Tanrı’nın insanı yaratması” efsanesinde, “Ayal Tanrı sonunda uyanıp yeryüzündeki topraktan bir insan yaratmış, o erkekmiş. O, ruhu olmadan konuşamamış ve hareket edememiş. Ayal Tanrı, balçık olan insana, üfleyerek ruh vermiş ve böylece o, yaşama kavuşmuş... O ilk insanmış, daha sonra kadını da yaratmış.”¹²

Bunun dışında, “Ayal Tanrı’nın dünyayı yaratması efsanesi”nde, Tanrı’nın insanları yaratması; ancak insanın hareket edememesi, ona akıl verdikten sonra hareket edip kendi düşmanlarını yok ettiği ve şeytana dönüştürdüğü anlatılmaktadır.

Ruh ve akıl, insan için en önemli özelliktir. Onun önemi, insana hayat vermenin dışında, onun kendi iç dinamizmini harekete geçirerek ve aklını kullanarak faaliyet gösterebilmesini sağlamasıdır.

Akıl ve ruh hakkındaki sade düşüncelerin şekillenmesi, geçmişteki insanların kendi akılları ve bunun değerini ilk olarak düşünmeye başlaması, akıl ve ruhun insan hayatında ne kadar önemli olduğunu anlamasıyla başlamıştır. Ayrıca, ruhî ve maddî yapının aslının, ruh olduğu sonucuna varılmıştır.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Qedimki Türk Dini* (Eski Türk Dini), Türkiye Medeniyet Bakanlığı Neşriyatı, 1980, s. 22; Abdulkadir İnan, *Tarixteki ve Bügünkü Şaman Dini*, Türk Tarix Cemiyeti Neşriyatı, 1986, s. 19–21.

¹² Menduxo, *Altay Til Sistémidiki Milletler Epsaniliri* (Altay Dilleri İçinde Yer Alan Milletlerin Efsaneleri), Merkezi Milletler Üniversitesi Neşriyatı, 1997, s. 31.

Diğer taraftan, batı ve doğu felsefelerindeki “tabiat aklı”, “insanî akıl” anlayışını, düşüncenin başlangıcı olarak görmek de mümkündür. Yani, Ayal Tanrı âlemin aklına sahiptir, insanlara akıl ve düşünme, hareket etme özelliğini o vermiştir. İnsanlar böylece insanî akla sahip olmuştur. Bundan dolayı da insanlar, Tanrılara saygı gösterip, itaat ederek, âlem aklının şefkatine sevinip, kendi akıllarını memnuniyetle kullanmışlardır. İnsanların tabiat tanrılarına sığınması ve aklını geliştirmesi de gerekliydi. Bu yönleri Farabi, İbni Sina, Yusuf Has Hacip felsefelerinde sürekli ele almışlar ve “âlem aklı”nı, tabiatın ve toplumun kanunları olarak görmüşlerdir.

5) İnsan Sevgisi Anlayışı

Uygur efsane, destan ve rivayetlerinde karşımıza çıkan birçok karakter ve kahraman, vatanseverlik, milli gurur, kadir-kıymet bilme, adalet, birlik ve beraberlik ve özgürlük duygularını yücelterek insan sevgisine örnek teşkil etmektedir.

Oğuzhan, Efrasiyap (Alp Er Tonga), Tumaris, Bögühan, Efrat, Şirak gibi millî kahramanlar, vatanperverlik ruhunun ifadesidir. Bunlar, kendi hayatı, yurt ve vatanın korunması ve birliği için mücadele edip, kahramanlıklarıyla düşmana korku, halka sevgi ve güven getiren kahramanlık örneklerini yaratmışlardır. Efsane ve rivayetlerdeki kahramanlar, karakter, ahlaklı olma gibi özelliklerde, halkın bu konulardaki düşüncelerinin yansımasıdır. Daha sonra, bu hasletlerini sürdürmüşlerdir. Bu şekildeki kahraman tipi, kahramanlara tapma, atalara tapma psikolojisinin devamı olarak insanların kalbinde ebedî yer tutmuş ve halkın hürmeti, baht-saadeti ve gururu, inancın psikolojik yansıması olarak kalmıştır. Bu durum, onları, atalarının şanlı işlerine sevinip, gelecek için de adaletli, bahtlı yaşama inancını ayakta tutmuştur.

En eski efsanevî kahramanların tasviri, insanlara manevî bir destek olmuş, onlarda güven duygusunu ortaya çıkarmıştır. İnsanların kalbine seslenerek, korku salarak, insanları toplumun istemediğı işleri yapanı cezalandırma gibi psikolojik bir güce, manevi teraziye, ahlâka, kıymet anlayışına yöneltmiş ve böylece insan kişiliğinin güzel bir örneğini temsil etmiştir.

Demek ki, kahraman tipi, güçlü insanî özelliklere sahiptir. Onların gerçek kişiliğı öyle olsa da olmasa da, insanların akıl ve ruhuna tesiri güçlüdür. Vatanseverlik, birlik ruhu gibi temel duygular, insanların aklında yer etmiş ve asırlar boyu kendilerine kahramanları ruhî kılavuz olarak görmüşlerdir. Kahramanlar manevî değeri devamlı önde tutan, adaletli ve insanı seven bir yapıda, insanların hafızasında güçlü bir yer edinmiştir.

Aktaran: Adem ÖGER*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

ALTAY DİLLERİNDEKİ “KUZEY” KAVRAMI İÇİN KULLANILAN TERİMLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Denis SINOR

Yıllar boyunca en önemli Altayca kelimeler çok, belki de haddinden fazla, dikkat topladı. Arat, Kononov, Kotwicz, Pelliot, Räsänen, Shirokogoroff, Vasileviç gibi bugün çok azı hayatta olan kişi, bu konuya temas etti, ancak adı geçen bilim adamlarının hemen hemen hepsi terminolojiden ziyade yön sistemleri üzerine eğildi. Bu sebeple aşağıda göstereceğim üzere, onlar konuya tam anlamıyla son noktayı koymadılar. Tamamen bitirme gayesiyle hazırlanan en ayrıntılı çalışmalar, Türkçe terminoloji ile meşgul oldu. Kononov (1977) bütün Türk dillerindeki terminoloji ile ilgilenirken, Rahmeti Arat da (1963) Eski Türkçedekilerle ilgilendi.

“Kuzey” için kullanılan bazı terimler insanların kullandıkları yön sistemlerinin işlevleriyle ilgilidir. Türkçede güney yön sistemine bağlılık görülüyor. OT. *arqa* “arka”, KKlp. “kuzey”, Tkm. “arka, kuzey” (Kononov 1977: 71); Tuv. *sosgu* “kuzey” kesinlikle *sos* “son, bitiş” ile ilgilidir. Kaz. *teristik* (teris < ters) “ters” Kononov 1977: 70’te **-tik** ekini açıklamıyor. Ben **-lik** sıfat ekinin bir varyantı olarak düşünüyorum. Bazı Etk. metinlerde *kidin* “arka, kuzey” anlamına gelir. (Arat 1963: 182)

Klasik Mo.’da *aru*, Bur. *ara* “arka, kuzey” kelimeleri kesinlikle OT. *arqa* “arka veya arkası” kelimesindeki **ar* Tk.-Mo. ortak bir köke gider. Gizli Tarih’teki *ümere* “arka, kuzey” de güney yön sistemini ifade eder. Klasik Mo. *umar-a* “kuzey” lokatif anlamını yitirmiştir. *umara* kelimesinin açıklamasının kolay olacağını düşünmüyorum. Pelliot’un tahmini (1925: 233) kelimenin Ma. *amargi* “arka, sırt, kuzey” kelimesiyle ilgili olduğu yönündedir, tabii bu yalnızca bir tahmindir.

Genel olarak bilindiği üzere, *amargi* kelimesi *ama* “arka, sırt” + *ergi* “yön, taraf” anlamındaki iki kelimenin birleşimidir ve *ama* “arka, sırt” genel anlamıyla, örneğin *amala* “arka, sonra; daha sonra” ve *amari* “sonra” kelimesinde olduğu gibi bir köktür. Cincius 1975: 35-36’da **xamar* kelimesini Ma.-Tung. olarak düşünmüş ve sözlüğünde *amar* maddesinde gösterilmiştir. Ma.’daki *yulergi* “ön, güney” (*yuleri* “ön”, *yulesi* “ön, güney”) gibi kelime birleşmelerine baktığımızda Ma. *amargi* sözcüğünün yapısı açıklık kazanıyor. Ma.’daki terim kesinlikle güney yönünü gösteriyor. Çeşitli Tung. Ağzlarında da kelimenin aynı kökleri bulunmaktadır.

İç Asya halkları arasında doğu yön sistemi çoğunlukla yaygındır, ama bu, “kuzey” terminolojisi ile nadiren ifade edilmiştir. Bu tip örneklerle, Alt. ve Tel. *epçi yan* “sol taraf; kuzey yönü” (Rad. I 1924), Tofalarda Mo.’dan ödünçlenmiş olduğu açıkça anlaşılan *zungarı* “sol” görülür. (Kononov)

Bazı dillerde “kuzey” ifadesi, “güney”in karşıtı olarak, “güneş” ya da “öğlen” anlamına gelen bir sözcüğe pejoratif veya olumsuz bir niteleyici eklenecek tanımlanır. Kaz. ve Kır. *tüs/tüw*’ten türetilmiş *tüstük/tüstik* “ana yön” anlamı kazanmıştır. (Kononov: 70) *Sol* kelimesiyle birleşerek “kuzey” için bir sözcük haline gelmiştir: *sol tüstik*. Rad. Kaz. “kuzey” için *sol tüstük çayı* (Rad. III: 1580) “kuzey” anlamını verir. [çağ (< yağ) “zaman”, Rad. IV: 10] Sagayca (Rad: 1805) *kuzey*, *kün ükküs* < (öküss) yani, harfî harfîne “güneşin öksüz yanı”dır. Hak. ve Şor. *kün toyır* ifadesi harfî harfîne, “karşıt, güneşe karşı” anlamındadır.

Bazı terimler OT. “gece”, *tün* sözcüğüyle bağlantılıdır. Örneğin, Alt. ve Kır. *tündük*, Alt. (Radl. III, 78) *tün yanı*, Başk. *tönyaq*. Benzer semantik bağlantılar Macarca *é(y)* unsurunun “gece” anlamına gelen

* Altaica Osloensia, **Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference**, Oslo, June 12-16, 1989, Ed. Bernt Brendemoen, Oslo 1991, s. 295-300.

észak sözcüğünde de bulunabilir. “Kuzey”in *tün ortusu* harfi harfine “gecenin ortası”; “gece yarsı” olarak gösterildiği Kül Tegin yazıtında ortaya çıkar. ETK.’de hem bu anlamda hem de alıntılı olduğu durumda olduğu gibi ana yön adı olarak kullanılır. krş. Arat: 188; Clauson 1972: 513.

Bazen, kuzey kavramı nahoş ifadelerle de sahiptir. Nog. *keriv* hem “kuzey” hem de “acı, keskin” anlamındadır.

Yunanca *Βορρεια*’ta olduğu gibi, “rüzgâr” ve “kuzey” kavramları genellikle birbirleriyle ilişkilidir. Koybal, Kachinsk Radloff (III, 822) Sagayca *tan* için “(kuzey) rüzgâr(ı); kuzey” anlamlarını verir. Bunlar muhtemelen Samoyedçeden alıntı sözcüklerdir. Örneğin, Kamasça (Joki) *t’an* için “daha soğuk kış rüzgârı, şimalî, kuzey” anlamlarını verir. Joki’ye (1952: 308-309) göre Samoyedçe kelime Türkçeden alınmıştır. *tan* OT. bir sözcük olmadığı için, benim görüşüme göre ödünçleme tersi yönde olmuştur. Kâşgarî, *tan* için “soğuk rüzgâr anlamını verir, muhtemelen bu, kelimenin XI. yüzyılda sınırlı bir alanda hâlâ bilindiğini gösteren diyalektik bir arkaizmdir.

Sıklıkla, “dağ” ve “kuzey” arasında semantik bir bağ vardır. Ev. *dunə* sözcüğünün iki anlamı vardır. Bazı OT. (Arat: 1987) metinlerde kuzey için *tag* “dağ” ve özel lokatif eki **-dın** ile birlikte **tagdın** sözcüğü kullanılır. Görebildiğim kadarıyla, bu terim, Klaproth tarafından 1820: 24’de yayımlanmış olan Ming’in Çince-Türkçe Sözlüğüne temel olan, bir Türk diyalektinde görülmektedir. Onun okumasını Bibliothèque Nationale’de bulunan orijinaliyle tasdik ettim. Klaproth’un *tachdin* Almanca harfçevrimi ile yanıtılan Kotwicz (1928: 20) sözcüğü Fransızca okumuş ve kelimenin yazıçevrimini *taşdın* olarak vermiştir. *taşdın*’ı s. 24’te “dağ sırası” olarak çevirmesi daha şaşırtıcıdır.

Bu terimde yalnız yerel koşulların değil, dünyanın en kuzey ucuna yüksek bir dağ sırası yerleştiren çok eski bir kavramın yansımalarının da dikte edildiğini görüyorum. Kuzey uç sakinlerinin Hyperboreanlar¹, dağların ardında yaşayanlar, olarak adlandırılması boşuna değildir. Bu problemle daha önce ilgilendim (Sinor 1946/47: 43-44) ve umarım bir gün bu konuya geri dönerim.

Bu semantik kategoriye Nog. *sirt yaq* da dâhil edilebilir. Nog. *sirt* “kuzey” “merkezden uzak toprak; art ülke” anlamlarına da gelir, fakat OT.’de temel anlamı “bir dağ sırası; dağ eteği, bayır, sırt”tır. (Clauson: 846)

Kozmolojik kavramlar Tkm. *demir gaziq* harfi harfine “demir kazık = kuzey yıldızı”nın ardında yatar. Aynı terim Özb. ve Kum.’da da *temirqaziq* şeklindedir.

Belirli bir terimin anlamındaki dalgalanmaların oldukça sık olduğu düşünülebilir. Klasik Mo. *qoyitu* gerek “kuzeye ait, kuzeyli” gerekse “batıya ait, batılı” anlamlarına gelir. Sözcüğün temel anlamı “art, arka, geri”dir, öyleyse sözcüğün ana yönlerden birine uygulanışının toplumda kullanılan yön anlayış sisteminin bir işlevi olduğu düşünülebilir. Tung. Ağızlarının çoğunda *antaga* “güney, güney yamacı” anlamına gelirken Oleminsk diyalektlerinde “kuzey” anlamına gelir. (Vasilevich 1971: 228; Cincius 1975: 44). Diğer örnekler Vasileviç 1971: 225-226’dan verilmiştir. Tk. *ır/yır* hem “kuzey” hem de “güney” anlamlarına gelir.

Yak. *khotu* “kuzey” (< Mo. *qoyitu*) aynı zamanda “bir nehrin akıntısı yönünde olan; akış aşağı” anlamına gelir. Terim, nehirlerin çoğunun kuzeye doğru aktığı Kuzey Sibirya’nın doğal özelliklerinden birini yansıtır. Vogulca *lui/loi* sözcüğü benzer iki anlamlılığı taşır. (Kispál: 132)

ETK.’de “kuzey” için sıra dışı bir terim vardır: *ır/yır* (Arat: 189). Clauson’a göre (954) telaffuzu kesin olmayan ve imlâsı tutarsız bu sözcük, “orijinal olarak *kuz* gibi somut bir anlama sahip olmalıdır. Bir dağın gölgede kalan yönü, bu nedenle de “kuzey”, fakat sözcük bu anlamını yitirmiştir”. (Clauson: 680)

¹ Yunan mitolojisine göre, Trakya’nın kuzeyinde yaşayan mitik bir halkın adıdır. (Çev. notu)

Clauson tarafından alınan bazı örnekler sözcüğün anlamına ilişkin hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Özellikle, Manichaica III: 10/7’den alınan güney rüzgârının (kün ortuda singlar yel) dalgaları kuzeye doğru (irdin singlar) yönlendirdiği cümlesi kesindir. Ancak az sayıdaki vak’aların hepsi anlam bakımından denk değildir. Clauson, Şine-Ussu yazıtından (D 7) *ötüken irin qışladım*’ı “Kışı Ötüken (Dağı’nın) kuzeyinde geçirdim” olarak karşılar. Metnin, Ramsdelt tarafından (1913: 2) yapılan ilk çevirisi daha akla yatkındır: “Am rende des Ötükân überwinterte ich”. [Ötüken sınırında kışladım.] Muhtemelen, Ramstedt, Kağanın kışı dağın kuzeyinde geçirmiş olmasını tuhaf bulmuş olacak ki *ir* sözcüğünü “Rand” [sınır] olarak çevirmiş. Aynı yorum Malov, 1959: 40’da da yapılmıştır. Fakat sözcük Kâşgarî’de örneklendiği gibi “güney; güneşli kısım” anlamına da gelebilir. (Dankoff: 348)

Benim bildiğime göre Räsänen (1969: 201) bu sözcük için bir etimoloji önermiştir. Sözcüğü Klasik Mo. *iruyar* “dip, taban, bir dağın ayağı” ve Orta Mo. *irada* “nehir aşağı” sözcükleriyle ilişkilendirir. Fin. *pohja* “dip, taban” > *pohjionen* “kuzey, kuzeye ait, kuzeyli” sözcüğünde benzer çizgide semantik bir gelişim gözlenir. Sal.’da (Tenişev: 322) *ëyše* sözcüğü de iki anlamlıdır: “kuzey; dip”.

Uzun yıllar önce (Sinor 1944: 240) Tk. *ir/yir* biçimlerini Vog. *it*, Ost. *yit/yil* gibi Ob-Ugorca biçimlerle karşılaştırdım. Son ünsüzlerin Ugorik *t~δ’yi yansıttığını gördüm. Bu sesin Mo. ya da Tk. karşılıklarını akıcı -l ya da -r olabileceğini ileri sürdüm. Örneğin, Fgr. **kbte* “el”- Mo. *yar* “el” ya da Fgr. **kota* “ev”- Mo. *ger* “ev” olduğu gibi. Bugün bu konuda biraz daha kuşkucuyum. Kısmen kök ünlünün değeri yüzünden, kısmen de ilk kez bu iddiada bulunduğum zamandan beri son kırk yılda bu gibi bir karşılaştırmayı destekleyecek örneklerin sayısının artmamış olması nedeniyle Ob-Ugorca biçimlerin ETK. *ir/yir* ile bağlantıları ne kanıtlanabilir ne kanıtlanamaz. Ob-Ugorcanın tarihî fonolojisinin çok tartışmalı karakteri, konunun daha ileri seviyedeki bir araştırmasına imkân tanımaz. Şu andaki amaçlarımız için hatırımızda tutmamız gereken ETK. “kuzey/güney” için diğer Türk dillerinde doğrulanamayan, fakat Ob-Ugorca ile olası bağlantıları olan bir sözcüğe sahiptir.

Fin-Ugorcanın Ugor kolunun hipotetik karakteri ve onun hakkında söylenen birçok şeyin müphemliği, Sinor 1988’de çeşitli açılardan gösterilmiştir. Béla Kálmán’a göre (s. 395) “Ugorik dalın Ob-Ugorca ve Macarcaya bölümlenmesini tahkik etmek için çok az bir çaba harcanmıştır”.

Çok az miktarda terim açıklanmayı beklemektedir. Bunlar arasında, Çince-Cürcence sözlüklerde görünen iki Cürcence sözcükten bahsetmek istiyorum. *Hua-i i- yü*. Çevirmenler Bürosu Sözlüğünde **uliti* (Kiyose No: 593) ve Yorumcular Bürosu Sözlüğünde *fu-hi-ge* < **fuhir/ge* (Kane: 369) sözcükleri vardır.

Meseleyi sonuçlandırmaktan gerçekten çok uzakken, çok az sayıda, eğreti sonuç çıkarılabilir. İncelememiz “kuzey” için ortak bir Altayca sözcüğün olmadığını, hatta Türk dillerinin ilişkili dizgeleri içinde çok şaşırtıcı bir çeşitlilik taşıdığını çok açık bir şekilde gösterdi. Çeşitli Altay dillerinin sabit karışımı ve geçişiminde bir gruptan diğerine bazı ödünçlemeler bulunması beklenebilir, fakat bunlar çok nadirdir ve çoğunlukla da Rassadin 1988: 64-65 tarafından gösterilen komşu diller arasında ortaya çıkar. Diğer taraftan, kullanılan terimlerin semantik çözülmesini sağlayan kavramlar çoğunlukla her yerde bulunur ve Fin-Ugor grubunda da vardır. Bize, ana yön “kuzey”in bizim yön sistemimizde oynadığı -pusulanın icadından kaynaklanan- kesin role alışkın olanlara göre kuzeyin, bu kuzeyli halkların geleneksel sistemlerinde oynadığı küçük rol biraz garip gelebilir.

Kısaltmalar

Alt.	: Altayca
Bur.	: Buryatça
ETk.	: Eski Türkçe
Ev.	: Evence
Fin.	: Fince
Hak.	: Hakasça

Kaz.	: Kazakça
Kır.	: Kırgızca
KKlp.	: Karakalpakça
Kum.	: Kumukça
Ma.	: Mançuca
Ma.-Tung.	: Mançu-Tunguzca
Mo.	: Moğolca
Nog.	: Nogayca
Ost.	: Ostyakça
OT.	: Ortak Türkçe
Özb.	: Özbekçe
Sal.	: Salarca
Şor.	: Şorca
Tel.	: Teleütçe
Tkm.	: Türkmençe
Tuv.	: Tuvaca
Vog.	: Vogayca
Yak.	: Yakutça

Kaynaklar

- 📖 Arat, R. Rahmeti, “Über die Orientationsbezeichnungen im Türkischen”, in: Denis Sinor (Editor), *Aspect of Altaic Civilization*, Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, 1963, pp. 177-195.
- 📖 Cincius, V. L., *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'chzhurskikh jazykm I-II*, Leningrad 1975-77.
- 📖 Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- 📖 Mahmut el-Kāşğarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugati't-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985.
- 📖 Gabain, A. von-Veenker, W. (eds.), “Radloff” *Index der deutschen Bedeutungen, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, Wiesbaden 1969. It is a pleasure to acknowledge indebtedness to this very useful index, of ten used-seldom cited.
- 📖 Joki, Aulis J., “Die Lehnwörter des Sajansamojedischen”, *Mémoires de la Societe Finno-Ougrienne*, CIII, 1952.
- 📖 Kalman, Béla, *The History of the Ob-Ugric Languages*, in Sinor 1988, pp. 395-412.
- 📖 Kane, Daniel, “The Sino-lurchen vocabulary of the Bureau of Interpreters”, *Indiana University Uralic and Altaic Series*, Vol. 153, Bloomington 1989.
- 📖 Kispal, M. “Vilagtajak nevei az ugor nyelvekben”, *Nyelvtudományi Közlemenyek XLII*, 1948-1950, pp. 50-56, 130-136, 185-207.
- 📖 Klaproth, Julius, *Abhandlung Über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Paris 1820.
- 📖 Kononov, A. N. “Terminology of the definition of cardinal points at [sic!] the Turkic Peoples”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXXI*, 1977, pp. 61-76.
- 📖 Kotwicz, W., “Sur les modes d'orientation en Asie Centrale”, *Rocznik Orientalistyczny V*, 1928, pp. 68-91.
- 📖 Le Coq, A. Von, *Türkische Manichaica aus Chotscha III*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1922, No. 2.
- 📖 Malov, S. E., *Pamjatniki drevnetjurkskoi pis'mennosti Mangolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959.
- 📖 Pelliot, Paul, “Les mots à H initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles”, *Journal Asiatique*, 1925, I, pp. 194-263.
- 📖 Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*, St. Petersburg 1893- 1911.
- 📖 Ramstedt, G. J., “Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Societe Finno-Ougrienne XXX*, 1913-1918, p. 3.
- 📖 Rassadin, V. I., “O türkskom vlianü na razvitie govora nizhneudinskikh burjat,” in: *Problemy mongol'skogo jazykoznanija*, ed. L. D. Shagdarov. Novosibiesk 1988.
- 📖 Räsänen, Martii, “Die Himmelsrichtungen in den altaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der Türk-Sprachen”, *Uralaltaische Jahrbücher XXXVI*, 1964, pp. 394-396.

- 📖 Räsänen, Martii, "Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Torksprachen", *Lexica Societatis Fenno Ugricae XVII*, Helsinki 1969.
- 📖 Shirokogoroff, S. M., "Northern Tunguz Terms of Orientation", *Rocznik Orientalwstyczny IV*, 1926, pp. 167-187.
- 📖 Sinor, Denis, "Ouralo-altaique-Indo-Europeen", *T'oung pao XXXVII*, 1944, pp. 226-244.
- 📖 Sinor, Denis, "Autour d'une migration de peuples au ve siecle", *Journal Asiatique*, 1946-47, pp. 1-77.
- 📖 Sinor, Denis, (Editor), *The Uralic Languages, Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung*, Leiden 1988.
- 📖 Tenishev, E. *Stroj salarskogro jazyka*, Moskva 1976.
- 📖 Vasilevich, G. M., "Nekotorye terminy orientaeü v prostranstve v ungušo man'ehzhurskikh i drugikh altajskikh jazykov", in O. P. Sunik, ... (ed.), *Problema obshehnosli ataiskikh iazykov*, Leningrad 1971.

Çeviren: **Mustafa Levent YENER****

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

TURAN'IN SON BEŞİYİ

(Hüseyinzade Ali Bey'in Kızı Feyzaver Hanım ile Görüşme ve Teesürler)

Mübariz SÜLEYMANLI*

İstiklâl fikirlerine sahip çıkan ve yaşatan mütefekkirlerin millî tarihimizdeki yerlerini belirlemek, onların bizlere bırakmış oldukları kültürel mirası araştırmak ve yeni nesillere ulaştırmak, millî şuur sahibi aydınlar olarak en başta gelen vazifelerimizdendir. Medeniyet tarihimizin araştırılması ve demokrasi uğruna mücadele konularında yasaklar ve mahrumiyetler devri ile kıyaslandığında pek de yeterli olduğumuz söylenemez.

Son yıllarda Alibey Hüseyinzade'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında yapılmış olan araştırmalar bizleri bir ölçüde rahatlatmış olsa da, yine de, kendimizi bu fenomenal şahsiyet karşısında sorumlu addediyoruz. Üzerimize düşen bu vazifeyi yerine getirmek için her fırsatı değerlendirmeyi kendimize manevî borç telakkî ediyoruz. Onun ayak basdığı yerleri gezip görmek, yaşadığı evi ve Karacaahmet'teki mezarını ziyaret etmek, varisleri ile görüşmek-maneviyat sahipleri bizler için teselli kaynağı olmaktadır.

1980 yılından itibaren gidip gelmekte olduğum İstanbul'da bazı arzularımı gerçekleştirmiş olsam da bugüne kadar A. Hüseyinzade'nin Türkiye'deki hayatı ile ilgili meraklarımı giderebilecek fırsatım olmadı. Ama "Turan" romantizmine odaklanmış hayallerimi birgün mutlaka gerçeklerle mukayese edebileceğime inanıyordum. Bu kez arzularım yerine geldi...

Yola çıkmadan bir gün önce A. Hüseyinzade üzerinde kapsamlı araştırmaları olan Ofeyla Hanım'a (Bayramlı) İstanbul'a gideceğimi söyledim. Bana A. Hüseyinzade'nin kızları Saide Hanım ile Feyzaver Hanım'ın telefonlarını verdi. Saide Hanım ile 1988' de Bakü'ye gelirken tanıştığını söyledi. Eserlerinden de bir kısmını vererek, eğer görüşebilirsem selâmlarını iletmemi istedi. (Bu vesileyle Ofeyla Hanım'a minnettarlığımı bildirmek isterim.)

Önce tereddüd etti. Sanki pek görüşmek istemiyordu. (Bu belki de bana öyle gelmişti.) Babası ile ilgili bütün belgelerin Ali Haydar Bayat'ta (A. Hüseyinzade'nin Türkiye'deki çalışmalarını araştıran bilim adamı) olduğunu, vaktiyle ona verdiğini söyledi. Kendisiyle bağlantı kurmam için telefon numaralarını verdi. Ancak kendisine, İzmir'de yaşamakta olan Ali Haydar Bayat Bey'le görüşmemin şimdilik imkânsız olduğunu bildirdim. Sadece 10-15 dakikalık vaktini alacağımı, bir Azerbaycanlı olarak Hüseyinzade Turan (Türkiye'de daha çok bu adla tanınır)'ın ruhunun dolaştığı böyle bir ocağı ziyaret etmenin benim için manevi bir ihtiyaç niteliğinde olduğunu söyledim. Israrlı olduğumu, maksadımın doğrudan doğruya Hüseyinzade Turan'ın varisleri ile görüşmek olduğunu, o yılları araştıran bir bilim adamı olarak kendimi Hüseyinzade 'ye karşı sorumlu hissettiğimi anlayınca “-”Memnuniyetle buyurun “ dedi.

Sabah yolculuk boyunca bana destek olan bir arkadaşımın İstanbul'un heybetli köşelerini dolaşarak Osmanbey'e vardık. Uzun yıllar birisi ile görüşme hasreti içinde olan herkes bizim o anki duygularımızı çok iyi anlayacaktır.

Kapıyı bizzat kendisi açtı. Asansörle oda arasındaki koridorda bir an duraksadık. İçimde tuhaf bir his vardı. Görünüşte resmî bir görüşme havası içerisinde genel kaidelere dikkat etmeye çalışıyordum

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversitesi –Bakü.

Ancak diğer taraftan sanki çoktandır tanıdığım, aileden biri, bir yakınım ile görüşüyormuşum gibi heyecanlı idim.

Karşımızda 60-65 yaşlarında (sonradan 1920 doğumlu olduğunu öğrendik) sakin, yumuşak mizaçlı, son derece hareketli ancak biraz da rahatsız olduğunu hissettiğimiz bir hanım duruyordu. Kuşkusuz ki kapıdan içeri girdiğimiz andan itibaren Feyzaver Hanım'ın hareketlerinde, konuşmasında her sözünde hatta odalardaki eşyalarda bile bir manâ arıyor, her şeyde Hüseyinzade'den bir iz, bir nişane bulmaya çalışıyorduk. İtiraf edeyim ki, bazen Feyzaver Hanım'ın ne dediğini duymuyordum. Şimdiye kadar okuyup yazdıklarımı düşünüyor, gördüklerimle eşleştirmeye çalışıyor, buraya geliş amacımızı değerlendirmeye çalışıyordum. Bazen gözümün karşısında bir asır önceki hadiseler canlanıyor, bazen kulağında millî tarihimizin aks-i sedası çınlıyor, bazen de da dimağında Turancılık, Türkçülük, Azerbaycanlılık duyguları canlanıyordu.

Feyzaver Hanım konuşuyordu. Ben ise bütün varlığımınla Turan ruhunu aramaktaydım. Bir gözüm Feyzaver Hanım'da, diğeri duvardaki resimlerde idi. Resim sanatı ile iştiğal etmemiş olsam da, öğrencilik yıllarımdan beri kendileri ile sık sık görüştüğüm dostlarımdan bazıları ressamdır. O yıllarda -İslam Azad ve Neriman'la tanıştıktan sonra zaman zaman onların atölyelerinde toplanır, sanatın muhtelif problemleri hakkında tartışır, imkân buldukça sergilere giderdik. Resim ya da heykel sanatı ile ilgili tenkit, konferans ve benzerî faaliyetlere iştirak ederdim. Açıkçası bu sahada yeterince tecrübeli değildim ama yine de resimler ya da heykeller beni oldukça etkiler, hafızamda iz bırakırdı. Baba ve oğul Turan'ın eserlerine baktıkça bunu daha iyi anladım. Ama içimdeki fırtına bu tablolara "müşteri" gözü ile bakmamı engelliyordu. Yaşadığım tarihî anlar beni duygulandırıyor. Kalbim duracak gibi idi. Ferahlamıştım. Fikrim zikrim A. Hüseyinzade ideallerinin yanındaydı. Baba ile oğlun resimlerindeki benzer çizgileri sezebiliyordum. Ali Bey'in resimlerinde büyük bir tesir gücü var idi. Belirgin ve ustalıkla işlenmiş çizgiler, oğul Turan'ın eserlerine de sirayet etmişti. Tabii ki Selim Bey'in bir sanatkâr olarak yetişmesinde babasının her açıdan büyük rolü olmuştur ve burada onun ressamlığının müstesna tesiri şüphesizdir. Bununla birlikte benzerlikler aynılık anlamına da gelmemelidir. Hatta sanatçı bakışı açısından baba ile oğlun uslublarında önemli bir fark olduğu da görülür. Bazen hoş görülü olmak, edeb-erkân gözetmek ve muâşeret kaygısı insanı zor durumda bırakır ve insan isteğini ifade edemez. Feyzaver Hanım'ın kitapları arasında babasının çektiği resimlerin albümü olduğunu bildiğim halde, istemeye cesaret edemedim.

Kısa süreli bu görüşmemizde birçok konulara değindik. Vakit darlığı nedeni ile (Telefon konuşmamızda onun vaktini çok almayacağımı söylemiştim) sorularımıza verilen yüzeysel cevaplarla yetinmek zorunda kaldık. A. Hüseyinzade ve oğlu Selim Turan'ın yapmış olduğu tablolar (minyatür, yağlı boya ve grafik) önünde ve Feyzaver Hanım'ın iş masası arkasında fotoğraflar çektiydik.

Feyzaver Hanım (Alpsar) ablası Saide Hanım'ın (Santur) rahatsız olduğunu ve bizim onunla görüşümüzün mümkün olmayacağını daha önce telefon konuşmamızda bildirmişti. Selim Turan hakkında ise hayli yeni bilgiler öğrendik. (Selim Bey Turan ailesinin ikinci çocuğudur- 1915-1994) 2001 yılında onun bütün resim ve heykel çalışmalarının eşi Şaika Hanım tarafından İstanbul Üniversitesi'ne bağışlandığını ve üniversitenin rektörlük binasında sergilendiğini öğrendiğimizde çok sevindik. Ertesi gün hemen sergiyi görmeye gittik

Programımızda Karacaahmet Mezarlığı'nı ziyaret etmek de vardı. Ancak Ahmed Ağaoğlu ve Ahmed Caferoğlu'nun mezarlarını ziyaret ettiğimiz halde, Ali Bey Hüseyinzade'nin defnedildiği mezarlığa gidemedik. Ahmed Caferoğlu'nun kızı Nazan Hanım ve torunu Tektaş Bey (folklor sahasında bilim adamı) Sevgi Hanım'la birlikte bizi mezarlığa götürdüler. Bu arada bizi Ağaoğullar ailesi ile tanıştıran Erman Aslanoğlu'na ve Cumhur Turan'a saygılarımızı bildirmek isteriz. Zira İstanbul'da yabancı birinin mezarlıkta mezar araması ve bulması oldukça zordur. Belki de Feyzaver Hanım'a söyleseydik bize yardımcı olmaya çalışırdı ama zahmet vermek istemedik.

Görüşme sırasında ki bir izlenimimiz pek içimize sinmedi. Bilemiyoruz aynı konu ile ilgili olarak çok rahatsız edildiğinden midir, A. Hüseyinzade'nin mirasına yeterince sahip çıkılmadığından mı(!) yoksa gerçekten malzeme olmadığından mı? Feyzaver Hanım, babası ile ilgili belgelerin tamamının Ali Haydar Bayat Bey'e verildiğini söyledi. Bu konudaki rahatsızlığım daha İstanbul'a gelmeden önce başlamıştı. Ofeyla Hanım beş altı yıl evvel münekkid İlham Bey'in, Saide Hanım'ın evine gittiğini söylemişti. İlham Bey, Ali Bey'in el yazıları ile ilgilendiği için ona kutularla (ne yazık ki, eski harflerle, Osmanlıca olduğundan onların ne olduğunu kendileri de bilememişler) hayli kitap-defter vermişler. Görünen o ki bakımsızlık yüzünden o yazılar kaybolabilir, atılabilir. Allah bilir, belki de hâlâ bu şekilde henüz keşfedilmemiş birçok elyazısı vardır.

Görüşmeden dolayı tarif edilemez bir sevinç ile birlikte biraz da burukluk kapladı içimizi. Bunun birinci nedeni Turan ailesinin Saide ve Feyzaver Hanım'dan sonra varissiz kalacağı düşüncesi idi. (Orada olduğumuz sırada Feyzaver Hanım'a ve misafirlerine 35-40 yaşlarında bir kadın hizmet ediyordu.) İkinci neden ise, bütün hayatı boyu Türkçülük ve Turancılıkla beraber, yurt hasretini içinde yaşatmış olan A. Hüseyinzade'nin ocağında, Azerbaycan'la olan bağların zayıflamış olması idi. Ne mutlu ki, bu teessürat uzun sürmedi. Keder yerini sevince bıraktı. Feyzaver Hanım, Ofeyla Bayramlı'nın, Şamil Veliyev'in, Mesehanım Gubadova'nın araştırmalarını, Azerbaycan millî musıkisi kasetini, yün halıya dokunmuş Azerbaycan hatirasını ve üç renkli bayrağımızı masa üzerine sıraladıkça sanki odanın duvarlarına asılmış resimler bir bir ışıklandırıyor, aydınlanıyordu. Feyzaver Hanım'ın nurlu çehresine tebessüm geldi. Sanki Turan'ın odada dolaşmakta olan ruhu "Azerbaycan" adlı sevgisine kavuşmuştu...

Şu an Bakü'deyim. İstanbul'dan döndükten iki hafta sonra bu hatıra ile ilgili izlenimlerimi kağıda dökmeye çalıştım. Bu anlamda ilk yazım da bu oldu. Yine de Ofeyla Hanım'a teşekkür ediyorum ki, bana bu görüşme hakkındaki duygularımı yazmam için tavsiyelerde bulundu. Bu gün Şubat ayının yirmidördüdür ve bu gün Azerbaycanlı Turan'ın doğum günüdür.

Saat 16.00'da Ofeyla Hanım'la buluşup A. Hüseyinzade'nin Bakü'de yaşayan kardeşinin torununun (Cemile Hanım'ın) evine gidecektik. Ne yazık ki görüşme ertelendi. Belki de bu daha hayırlı oldu. Yoksa yazımızın son satırlarını kaleme alamayacaktık.

Bakü'de saat 21.00. İstanbul saati ile 19.00. Telefonun bir süre çalmasından sonra Feyzaver Hanım ahizeyi kaldırdı. Hal-hatır sorduktan sonra, babasının doğum günü münasebeti ile telefon açtığımı bildirdiğimde çok duygulandı. Gözlerinin yaşardığını hissettim. Heyecan ve sevinç dolu bir ses tonu ile teşekkür etti. Saide Hanım'ı sorduğumda, iyi olduğunu, konuşamayacağı için üzüntülü olduğunu bildirdi.

Vedalaştık...Bir süre dalgınlıktan sonra yazdıklarına göz gezdirdim. Bir an bigânelik, varislik ve Azerbaycancılık ile ilgili konulara değinmeyi düşünsem de sonra bu düşüncemden vazgeçtim (Mükayese ne kadar mübalağalı olsa da bir gün önce yazılmış ve ilk teessürattan doğan hatıraya dokunmayı "hakikati değiştirme "saydım). Eğer insan aklı "hakikat" denilen şeyi derk etmeye kadirse şunu ifade etmek isterim: Hüseyinzade ruhu, yalnız Bakü ve İstanbul, Azerbaycan ve Türkiye değil, bütün Turan elinin, Türklerin manevî dünyasını kuşatan, bağlayan ilahî bir sihirdir.... Eğer ruhun ebediliğine inanyorsak, şuna da inanmalıyız ki bir asırlık mirası tecavüzden koruyan, geçmişle gelecek arasında köprü yaratan millî istikbale ilham veren güçlerden biri de odur. Aynı ruhtan güç alanlar, Hüseyinzade'nin mirasına sahip çıkanlar olduğu sürece, eski Turan evladları kendilerine dönecekler ve asıllarını, Turan ruhunu ilelebed kaybetmeyeceklerdir.

Aktaran: Ali EROL*

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

DEĞERLENDİRMELER

Bernard COMRIE, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, (Çeviren: İsmail ULUTAŞ), Ankara 2005, Hece Yayınları.

Dilbilim çalışmalarında önce insanın dil davranışı betimlenmekte, ardından insanın dil davranışının tek tek dillerdeki görünümleri üzerinde durulmaktadır. Dilbiliminde diller arasındaki ortaklıkları ortaya koyma çabası da yıllardır dilbilimciler tarafından sürdürüle gelmektedir. Diller arasındaki ortaklıklar XIX. Yüzyıldan itibaren sağlam temellere oturtulmaya başlanmıştır. Dilbilimciler diller arasındaki bu benzer ve ortak yönlerden hareketle hemen hemen bütün dillerde kabul görebilecek dil evrenselliklerini tespit etmeyi amaçlamaktadırlar. Evrensellik, zaman zaman doğuştan gelen dil ilkeleri olarak açıklanmış, zaman zaman da tek kökenliliğe bağlanmıştır. Yine evrensellikten hareketle diller arasındaki çeşitlilik oranlarını ve bu çeşitlilik üzerindeki sınırlamaları bulmaya çalışmışlardır. Dil evrenselliğinde daha önceki ifademizde de belirttiğimiz gibi amaç bütün dillerdeki ortak özellikleri ortaya çıkarmak iken dil tipolojisinde amaç dilleri tipolojik olarak sınıflamak; yani onları farklı tiplere ayırmak için farklılıkları ortaya koymaya çalışmaktır. Dil evrenselliklerini çalışmak isteyen bir dilbilimci dil tipolojisini de çalışmak zorundadır.

Dilbilimi ile ilgili Türkçe yayınlar oldukça sınırlıdır. Elde bulunan Türkçe yayınların da bir bölümü yabancı dillerden çeviridir. Yapılan bu çeviriler sayesinde dilbilimiyle ilgili yapılan Türkiye dışı çalışmalarından haberdar olabilmekteyiz. Elimizdeki bu kitap da İngilizceden yapılmış bir çeviri kitap niteliğindedir. Çevirenin de ön sözünde ifade ettiği gibi *Türk dilcisi ve bu sahada eğitim alan öğrenciler için dil tipolojisi sahasındaki yayınların ve çalışmaların yetersizliği* göz önüne alındığında eserin önemi daha iyi görülmektedir.

Bernard Comrie*, kitabında diller arasında olan benzerlik ve ortaklıkların kökenini araştırıp bunlardan hangilerinin evrensellik kavramı çerçevesinde ele alınabileceğini sorgulamaktadır. Comrie daha önceki yapılan çalışmalara ilave olarak eserinde sadece İngilizceyi temel almayıp pek çok dilden örnekler sıralamıştır. Kitapta genellikle sentaks ve semantik ile ilgili evrensellikler bulunmakla beraber zaman zaman fonolojiyle ilgili evrenselliklerin de destekleyici mahiyette verildiği görülmektedir. Hemen hemen her bölümde yeri geldikçe farklı farklı dillerden cümle örneklerine yer verilmiş olup bunlar arasında Türkçe cümle örnekleri de yer almaktadır.

Comrie'nin eserine baktığımızda "*Çevirenin Önsözü*" (s. 7), "*Yazarın Önsözü*" (s. 9-11) ve "*Kısaltmalar*" (s. 12)'dan sonra eserin on bir ana başlık halinde düzenlendiğini görüyoruz. Eserde giriş bölümü yoktur. Ancak eserin ilk iki bölümünü bir nevi giriş bölümleri olarak kabul edebiliriz. İlk iki

* Profesör Comrie 1997 yılından beri Almanya'da Max Planck Enstitüsü'nde Dil Bilimi Bölüm Başkanıdır. Aynı zamanda 2002 yılından bu yana California Üniversitesi'nde (ABD) dil bilimi hocalığı görevini yürütmektedir. Bu görevlerinden önce İngiltere, ABD ve Almanya'nın başka üniversiteleri ve araştırma enstitülerinde çalışma ve araştırmalar yapmıştır. Yayımlanmış çok sayıda kitabı ve makalesi olan Comrie İngilizcenin yanı sıra Almanca, Arapça, Türkçe, Slav dilleri ve Afrika dillerine de vakıftır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems* (Cambridge, 1978), *Tense* (Cambridge, 1986), *Sprache und Vorzeit [Language and Prehistory]* (Leipzig, 2002). Tanıtımını yaptığımız *Language Universals and Linguistic Typology* adlı kitabı ilk olarak 1981 yılında Chicago'da basılmıştır. Pek çok makalesi *Papers in Linguistics, Foundation of Language, Chicago Linguistic Society, Language* gibi dil bilimi dergilerinde yayımlanmıştır.

bölümde (“*Dil Evrensellikleri*” - “*Dil Tipolojisi*”) yazarın da ifade ettiği gibi, genel konuların ele alındığı görülür. Ön sözde, dil evrensellikleri ve dil tipolojilerinin tespitinde çok çeşitli dillerden alınmış olan geniş bir malzeme üzerinde çalışılması gerektiğini belirten Comrie, diller arasındaki benzerliklerden sadece şekil özelliklerine değil, aynı zamanda sentaks ve semantik bağlamında bunların cümledeki anlamlarına da dikkat edilmesi gereğine işaret eder.

Birinci bölümde “*Dil Evrensellikleri*” (s.13-48) başlığı altında öncelikle “Dil Evrenselliklerine Yaklaşımlar (İki Temel Yaklaşım, Veri Tabanı, Soyutluk Dereceleri)”ı sıralayan Comrie, burada iki temel yaklaşımdan söz eder. “Dil Evrenselliklerinin Sınıflandırılması (Biçimsel ve Temel Evrensellikler, Sezdirimli ve Sezdirimsiz Evrensellikler, Gerçek Evrensellikler ve Eğilimler)” ile “Dil Evrensellikleri İçin Açıklamalar (Tek Kökenlilik, Doğuşanlık ve Diğer Psikolojik Açıklamalar, İşlevsel ve Pragmatik Açıklamalar)” adlı alt başlıklarla birinci bölümü sonlandırır. Birinci bölümün sonuna bölümü özetleyen bir “Özet” eklenmiştir. Yine bu “Özet” başlığından sonra diğer bölüm sonlarında da göreceğimiz “Notlar ve Başvuru Kaynakları” bulunmaktadır. Kitap içerisinde sayfa altlarında dipnot verilmemekle beraber bölüm sonlarında bölüm ile ilgili açıklamalı notlar ve başvuru kaynakları sıralanmıştır.

İkinci bölümde “*Dil Tipolojisi*” (s. 49-74) başlığı altında “Tipoloji ve Evrensellikler”, “Tipolojik Parametreler”, “Morfolojik Tipoloji” ve her bölüm sonunda olduğu gibi “Notlar ve Başvuru Kaynakları” olarak dört alt başlık görülmektedir. “Tipoloji ve Evrensellikler” başlığı altında yazar, ilk bakışta dil evrenselliği ile dil tipolojisinin birbiriyle çelişen ve birbirine zıt iki konu gibi görüldüğünü; ama aslında her iki çalışmanın uygulamada paralel hareket ettiğini vurgulamıştır.

Üçüncü bölümde “*Teorik Ön Şartlar*” (s. 75-112) başlığı altında “Semantik Roller”, “Pragmatik Roller”, “Gramatikal İlişkiler”, “Morfolojik Haller”, “Gösteri: İngilizce ve Rusça Cümle Yapısı” ve son olarak “Notlar ve Başvuru Kaynakları” sıralanır. Üçüncü bölüm, Comrie’nin ifadesiyle; *bir dil evrensellikleri ve tipolojik çalışması olmaktan ziyade, alt bölümlerde ele alınan evrensellikler ve tipolojinin çeşitli görünüşleri üzerine yapılan tartışmaların bazı noktalarının genel bir sunumu görünümündedir.*

Dördüncü bölümde “*Söz Sırası*” (s. 113-134) başlığı altında “Söz Sırası Parametreleri”, “Söz Sırası Parametreleri Arasındaki Karşılıklı Etkileşimler (Greenberg’in Korelasyonları, Greenberg’in Sonuçlarının Genellemeleri, Genellemelerin Eleştirisi)”, “Söz Sırası Tipolojisinin Değeri” ve “Notlar ve Başvuru Kaynakları” sıralanır. Bu bölümde, Greenberg’in söz sırası tipolojisi üzerine yazdığı makaleyi değerlendirmiş olan yazar, onun sonuçlarının ötesindeki genelleştirme girişimlerini ele alıp daha sonra bu çeşit genelleştirmeler üzerine yapılmış eleştirileri değerlendirmiştir.

Beşinci bölümde “*Özne*” (s. 135-158) başlığı altında “Problem”, “Tanımlar ve Kategoriler Hakkında”, “Ergatiflik”, “Anlamla ve Kullanımla İlgili Faktörler” ve son olarak da “Notlar ve Başvuru Kaynakları” yer alır. Bu bölümde yazar özne kavramını ele alıp genel olarak özne tanımlarına değinmekte ve bunun nedeni olarak da *birçok durumda üzerinde anlaşılan genel bir özne kavramı mevcut olmadığından* söz etmektedir.

Altıncı bölümde “*Hâl İşaretlemesi*” (s. 159-174) başlığı altında “Hallerin Ayırıcı Fonksiyonu”, “Geçişli Yapılardaki Doğal Bilgi Akışı (Ters Çevrilmiş Şekiller, F ve K’nin Farklı İşaretlenmesi)”, “Özet” ve “Notlar ve Başvuru Kaynakları” sıralanır. Bu bölümde hâl kavramını ele alıp değerlendiren Comrie, hâl işaretleme sisteminin dil evrensellikleri için çok önemli bir konu olduğuna işaret eder.

Yedinci bölüm, “*İlgi Cümleleri*” (s. 175-208) başlığı altındaki “İngilizce İlgi Cümlelerinin Bazı Tipolojik Özellikleri”, “İlgi Cümlesi Tipleri (İlgi Cümlesi Kavramının Tanımlanması, Söz Sırası ve İlgi Cümlesi Tipleri, İlgi Cümlesinde Başın Rolü, Başın Ana Cümledeki Rolü)”, “İlgi Cümlesi Kuruluşuna Ulaşılabilirlik (Basit Cümleler, Karmaşık Yapılar, İlgi Cümlesi Tiplerinin Dağılımı)” ve “Notlar ve Başvuru Kaynakları” alt başlıklarıyla devam eder. Bu bölümde yazar, ilgi cümlesi olarak adlandırılan

yapıların dillerde farklı sentaktik yapılar sergilediğine işaret ettikten sonra, ilgi cümlelerini dile has sentakstan bağımsız olarak bütün dilleri kapsayacak biçimde bir tanımlama yolu bulmanın gerekliliğinden söz eder.

Sekizinci bölümde “*Ettirgen Yapılar*” (s. 208-232) başlığı altında “Ettirgen Yapılar Çalışmasındaki Parametreler (Şekilsel Parametreler, Semantik Parametreler)”, “Morfolojik Ettirgenliklerde Değerlik Değişmeleri” ve “Notlar ve Başvuru Kaynakları” sıralanır. Bu bölümde yazar, ettirgen yapıların dilbilim içerisindeki önemine işaret ettikten sonra dikkatini ettirgen yapıların evrenselliği ve tipolojisi üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

Dokuzuncu bölümde “*Canlılık*” (s. 233-250) başlığı altında “Giriş: Canlılığın Doğası”, “Canlılığın Kontrol Ettiği Fenomenler”, “Kavramsal Canlılık Farklılıkları”, “Sonuçlar: Canlılığın Doğası” ve yine son olarak “Notlar ve Başvuru Kaynakları” yer alır. Comrie, bu bölüme bundan önceki bölümlerde yapıldığı gibi belli yapı tiplerini veya dillerde görülen şekil özelliklerini ele almak yerine, dil dışı kavramsal bir özellik olan canlılığı ele alma isteğini belirterek giriş yapmış ve farklı dillerin yapılarında canlılık konusunun ne kadar farklı şekilde ortaya çıktığını inceleyeceğini ifade etmiştir. Bu bölümde, canlılığın birçok durumda isim öbeklerinin yapısal sınıflamasında yardımcı görevini gördüğüne işaret edilmiştir.

Onuncu bölüm, “*Tipolojik ve Tarihi Dilbilimi*” (s. 251-280) başlığı altındaki “Evrenselliklerde ve Tipolojide Tarih Boyutu”, “Saha Tipolojisi”, “Tipoloji ve Yeniden Kurma (Söz Sırası Tipolojisi, Söz Sırası ve Morfem Sırası)”, “Tipoloji ve Tarihsel Açıklama” ve “Notlar ve Başvuru Kaynakları” bölümleriyle devam eder. Bu bölümde iki dil arasındaki benzerliklerin dört sebebi (1. şans eseri, 2. genetik olarak akrabalık, 3. aynı coğrafik sahanın dili olmaları, 4. bir dil evrenselliği) olabileceğinden söz eden Comrie, karşılaştırmalı dilbilimi ile ilgilenen bir dilbilimci için benzerliğin bu dört temelini ayırt edebilmenin önemine değinir. Diller arasında tamamen şansa dayalı benzerlik ihtimali çok düşük olduğundan elde üç faktör kaldığını belirten yazar, araştırmacıların köken birliğinden ve evrenselliklerden kaynaklanan benzerlikleri ayırmakta çok dikkatli davranmadıklarını belirtip bunu Ural-Altay dil ailesi ile örnekendirir. Yazar bölümün devamında dil evrensellikleri çalışması ile tarihi dilbilimi arasındaki ilişkiye değinir. Saha Tipolojisi alt başlığında dillerin birbirleriyle temasa geçtiklerinde ödünçlemeler yaptıklarına değinen yazar, bu kısımda yakın coğrafyalarda yaşayan diller arasındaki benzerlikleri göstermeye çalışmıştır. “Tipoloji” ve “Yeniden Kurma” alt başlığında Comrie, evrensellik ve tipoloji çalışmalarında kullanılan yöntemlerden bazılarına değinmektedir.

On birinci bölümde, Comrie’nin eserinin sonucunu ve ileriye yönelik ümitlerini içeren “*Sonuçlar ve Ümitler*” (s. 281-286) yer alır. Comrie, bu son bölümde çok sayıda dilden alınmış veri üzerinde dil evrenselliği çalışmasının bazı sonuçlarını sıraladığını belirtip dil evrenselliklerinde bazı yaklaşım problemlerini, bunlar için öneri ve ümitlerini sıralayacağını ifade eder. Yine bu bölümde yazar, dil evrenselliklerini sadece İngilizce veri üzerine bina etmenin sağlıklı sonuç vermeyeceğinden, bunun yerine evrensel bir teorinin diğer dilleri de kapsayacak kadar esnek olması gereğinden söz eder. Comrie, eserindeki tartışmaların yazılı metinlerden alınmış olsalar dahi konuşma dili üzerine oturtulduğunu ve dil örneklerinin o dili ana dili olarak konuşan yetişkinlerden sağlandığını belirtir.

Son cümlesinde yazar, “*kitapta değerlendirilen dil evrensellikleri ve dil tipolojisi yaklaşımları sadece ilgi çekici olmakla kalmıyor, dillerin yapıları hakkında değerli bilgiler sağlamanın yanında, dilin yapısıyla ilgilenen diğer bilim dallarıyla da verimli bir işbirliğinin temelini atıyor*” demektedir. Eserin sonunda dilbilimi ile ilgili pek çok çalışmanın yer aldığı, Türkiye sahası dil araştırmacılarının istifade edebileceği geniş bir “*Bibliyografya*” (s. 287-296) da bulunmaktadır. Bibliyografyanın ardında çevirenin seçip hazırladığı; dünyada konuşulan ve bu eserde kendilerinden örnekler alınan dil adlarının, dilbilimcilerin ve dilbilim terimlerinin yer aldığı “*Dizin*” (s. 297-301) kısmı vardır.

Sonuç olarak kitap, çevirenin de ifade ettiği gibi; “*Bernard Comrie’nin dil evrensellikleri ve tipoloji sahasında ortaya koyduğu derli toplu olan ve kilometre taşı olma özelliği taşıyan bir eserdir. Bu çeviri Türk okuyucusunun bu sahada çektiği sıkıntıya cevap verebilecek ve temel başvuru kitabı olabilecek özelliktedir.*” Böyle bir kitabı dilimize kazandırarak bu alanda çalışanlar için büyük kolaylık sağlayan İsmail Ulutaş’a ve eserin okuyucu ile buluşmasını sağlayan Hece Yayınları’na teşekkür ederiz.

Yusuf ÖZÇOBAN**

** Arş. Grv., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

İlya V. ZAITSEV*, *Astrahanskoe Hantsvo, Vostochnaya Literatura, Moskva, 2004, 304 s.*

Moğollar, XIII. yüzyılın başlarına kadar, Türk İlinin ücra bir köşesinde yaşayan küçük ve iptidai bir göçebe topluluktan ibaretti. Ancak bu topluluk Cengiz Han (1167-1227)'in şahsında süratle yükselerek kısa sürede muazzam bir imparatorluk kurmaya muvaffak oldu. Cengiz Han; “*Yüce mevkiye, ebedi Gök'ün yardımı ve korumasıyla eriştim*” diyerek elde etmiş olduğu bu büyük başarıyı ilahi bir kudret ile izah ediyordu. 1227 yılına gelindiği zaman, Cengiz Han ölmüş ve halefi olarak üçüncü oğlu Ögedey'i belirlemişti. Devletin batı kanadını ise kendisinden birkaç ay önce ölen oğlu Cuci'nin evladına tahsis etmişti.

Cuci Ulusu, Altın Orda adıyla tanınan devleti kurmuş ve eski Türk Hazar Hakanlığı topraklarını tevarüs etmişti. Bu devletin ilk hükümdarı olan Batu Han 1255 yılında ölmüş ve yerine tahta çıkan oğlu Berke Han (1256-1266) ise İslamiyeti kabul etmişti. Kısa bir zaman içerisinde Karadeniz'in kuzeyine hakim olan Altın Orda Devleti, Canibek'in 1357 yılında ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Timur Beg ile Toktamış Han arasında, XIV. yüzyılın sonlarına doğru cereyan eden savaşlar sonucunda zayıflamıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında ise devlet dağılmaya yüz tutmuş ve Altın Orda sahasında; Kırım, Kazan, Astarhan, Kasım, Nogay ve Sibir Hanlıkları teşekkül etmişti.

Bunlar arasında Astarhan Hanlığı, Orta Asya ile Güneydoğu Avrupa bozkırlarını birbirine bağladığı için, asırlarca Türk boylarının doğudan batıya doğru giden akınlarına sahne olmuş ve bunların neticesinde kurulan birçok devlete de ev sahipliği yapmıştır.

İşte İlya V. Zaitsev'in, 2004 yılında Rusça olarak yayımlanan “**Astrahanskoe Hantsvo**” adlı eseri bu hanlığın tarihini ayrıntılı olarak ele almıştır.

304 sayfadan müteşekkil olan eser; **Giriş (s. 4-6), 9 Bölüm (s. 7-226), Ekler (s. 227-251), Kısaltmalar Listesi (s. 252-253), geniş bir Bibliyografya (s. 254-287), İndeks (s. 288-302) ve İçindekiler (s. 303)**' den ibarettir.

Giriş (s. 4-6) kısmında; Yazar, Astarhan Hanlığı'nın tarihine dair kısaca bilgi verdikten sonra; “*Altın Orda Devleti'nin parçalanmasını müteakiben ortaya çıkan Tatar Devletleri'nden Astarhan Hanlığı tarihini anlamak tarihçiler için her zaman daha zor olmuştur. Çünkü bu konuda kaynaklar oldukça sınırlıdır. Yayımlanan kaynakların büyük çoğunluğu ise uzman olmayanlar tarafından neşredilmiştir*” demektedir. Yine bu bölümde Hanlığın tarihine ilişkin olarak İ. Çerkasov'un “*İstoriçeskii Vizglyad na Derevniye Sostoyaniye Astrahanskogo Kray, (XIX. Yüzyıl)*” adlı eserine ve M. G. Safargaliyev ile F. P. Zikov'un çalışmalarına temas edilmiştir.

I. Bölüm; “**XIII- XIV. Yüzyıllarda Hacı Tarhan (s. 7-29)**” başlığını taşımaktadır. Burada, Hanlık kurulmadan önce bölgenin siyasi durumu konu edinilmiş ve Altın Orda döneminde şehrin önemine dikkat çekilmiştir.

II. Bölüm; “**Astarhan Hanlığı'nın Kuruluşu (s. 30-62)**” dur. Dağılmaya yüz tutan Altın Orda Devleti içerisinde Astarhan Hanlığı, Kırım ve Kazan Hanlıkları ile karşılaştırıldığı zaman gerçekten çok daha az etkili ve pasif bir görüntü çizmektedir. Tarihçini deyimi ile: “*Adeta renksiz bir olay, ilginç olmayan bir figür ve edebiyattan yoksun bir esere benzemektedir*”.

* Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü.

III. Bölüm; “**1502-1514 Yılları Arasında Astarhan Hanlığı: Abdülkerim Han Dönemi (s. 63-72)**”, IV. Bölüm; “**Canibek b. Mahmud (s. 73-97)**” ve V. Bölüm ise; “**Hüseyin b. Canibek (s. 98-108)**” dönemlerini kapsamaktadır.

VI. Bölüm; “**XVI. Yüzyılın 30-40’lı Yıllarında İlk Siyasi İlişkiler (s.109-146)**” dir. Başlıktan da anlaşılacağı üzere, 1530-1540 yılları arasında cereyan eden olaylara temas edilmiş ve yükselmekte olan Moskova Devleti ile Astarhan Hanlığı arasındaki ilk siyasi münasebetler hakkında bilgi verilmiştir.

VIII. Bölüm; “**Astarhan Hanlığı’nın Kültürü (s. 178-202)**” dür. Bu bölümde Hanlığın dinsel yapısına, örf ve adetlerine ve gündelik yaşamına dair bilgiler bulunması kitabı daha da değerli kılmaktadır.

IX. yani son bölümde ise; “**Ekonomi. Astarhan Hanlığı’nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı (s. 203-226)**” na temas edilmiştir. Gerçekten de ticaret potansiyeli ve ekonomik faaliyetlerinin yoğunluğu ile Astarhan Hanlığı, Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra teşekkül eden diğer Hanlıklar arasında özel bir yere sahiptir. Burada, ticaret eşyaları, tüccarlar ve Hanlığın sosyal yapısına dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

Yukarıda temas ettiğimiz bölümler dışında, çok mühim ve orijinal olduğunu düşündüğümüz 3 adet de Ek vardır. Bunlar;

I. Ortaçağ Tarihinde Astarhan Şehri’nin İsmine Dair (s. 229-242)

II. Hanlığın sınırları (s. 243-248)

III. Tablolar (s. 249-251)’dir.

Tablolarda, Astarhan Hanlığı ile Moskova Devleti arasındaki elçi teatisi isim, zaman ve mekân belirtilerek izah edilmiştir.

“**Kısaltmalar Listesi (s. 252-253)**” nden sonra hakikaten çok farklı dillerde eserler ihtiva eden geniş bir “**Bibliyografya (s. 254-287)**” verilmiştir. Ayrıca bu kısımda, Tarihler ile araştırma eserler birbirinden bağımsız bölümler halinde tasnif edilmiştir.

288-302. sayfalar arasında “**İndeks**”, 303. sayfada “**İçindekiler**” ve son sayfada ise eserin künyesi bulunmaktadır.

Sonuç olarak, İlya V. Zaitsev’in kitabı Astarhan Hanlığı (1502-1556) tarih araştırmalarına dair dünyadaki ilk ve tek monografidir. Tarihçi eserinde, Hanlığın tarihini meydana getiren Türk, Rus, Arap, Fars ve Batı kaynaklarını tetkik etmiş ve Astarhan Hanlığı tarihini kronolojik olarak gözler önüne sermiştir. Özellikle Hanlık ile Moskova Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere dikkat çekilmiş; kültür, ekonomi ve toplumsal düzen hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir.

Karadeniz’in kuzeyindeki Türk-Tatar tarihine dair araştırmaların, hem yurdumuzda hem de dünyada çok yetersiz bir seviyede olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, kısaca tanıtılmaya çalışılmış olan eserin ne kadar önemli bir boşluğu doldurduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Serkan ACAR*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Turkish World Studies

YAYIN İLKELERİ

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına dizin konulur. İlgililerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmaları izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yöntemsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı -Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görececek çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yöntemsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların birinci nüshası, istek halinde yazarına verilir.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygın kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, unvan, adres ve e-mail adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimedenden az olmayacak ve 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya Arial yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

D) Kaynak Gösterme: Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da verilebilir. Kaynakça verilecekse yine Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde hazırlanmalıdır. Dipnotlar ve Kaynakça kısımlarında asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir.

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, disketi ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile yazışma adresimize gönderilir. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı yeni bir disketi ve bir çıktısını aynı adrese en geç bir ay içinde gönderir. Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayımlanan yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukuki sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.